

اصول التفسير

وعلم القرآن

مؤلف

فضيلة شيخ ابو محمد امين الله بشارى

جمع وترتيب

ابو زهير سيف الله

مكتبة محمد بن عبد الله

منگل مارکیٹ گنج پشاور

Mob: 0301-8828402

أُصُولُ التَّفْسِيرِ وَعُلُومُ الْقُرْآنِ

مؤلف
الشيخ المفسر
ابو محمد امين الله البشاورى

جمع وترتيب
ابوزهير سيف الله عنده

ناشر
مكتبة محمد بن عبد الله

بيرون سمنج كيت منگل مار كيت پشاور شهر
0301-8828402-0301-5964254

حقوق الطبع محفوظة

اصول التفسير وعلوم القرآن
الشيخ ابو محمد امين الله البشاورى حفا لله الله
ابوزهير سيف الله غفر له الله

د کتاب نوم
مؤلف
جمع وترتيب

١٠٢٠/٥/٧ - مطابق : ١٤٣١ هـ جمادى الاولى ٢٥

سنة طباعت

ناشر

مكتبه محمدية بشاور

ولى الله

0301 8828402

پدیمے کتاب کتب یوہ مقدمہ ده او بیا د تفسیر متعلق بحثونه بیانیری چه خه د اصول التفسیر سره متعلق دی او خه خارجی مباحث دی چه هغه ته علوم القرآن (یعنی قرآنی علوم) وئیلے شی چه هغه د قرآن کریم متعلق ضروری معلومات دی چه د قرآن سره د هر تعلق لرونکی دپاره او خصوصاً د مُفسّر دپاره د هغه پیژندل انتهای ضروری دی۔

دا بحثونه به د امور ویا بحثونو په عنوان سره بیانیری۔

په مقدمه کتب پنځه مباحث (بحثونه) دی۔

یا داسه اووایه چه په کتاب کتب یوہ مقدمه او دوه بابونه دی

(۱) اول باب : اصول تفسیر القرآن الکریم۔

(۲) دویم باب : علوم القرآن۔

بسم الله الرحمن الرحيم

البحث الاول : فضائل القرآن

إِنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ نَحْمَدُهُ وَنُسْتَعِينُهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا مَنْ يَهْدِهِ اللَّهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ وَمَنْ يَضِلَّ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ، وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ، إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ﴿١﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا، يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ، وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا ﴿٢﴾ . أَمَّا بَعْدُ :

قرآن کریم د الله تعالیٰ عظیم کتاب دے اود دے نہ بہترین کتاب الله عزوجل نہ دے رالیرے۔ د الله تعالیٰ نور کتابونه ہم مخکین راغلی دی چه هغه دیر بنکلی کتابونه وو او هدایت پکن پروت وو او خپله زمانه کښ ئے دیره فائده لرله او حق اورشتینی کتابونه وو لیکن قرآن کریم له چه الله تعالیٰ کوم کمالات او خصوصیات ورکړیدی نو دا کمالات ئے په نورو کتابونو کښ نه دی اچولی، ددے وجه نه ددے لوستل لفظاً، معنی او درساً په اعمال صالحه و کښ دیر لوئی عمل دے۔ اودا یو عمل نه دے بلکه، دا سبب د دیروا: بالو دے۔ د الله کتاب لوستل اود هغه په معنی او مقصد باندے ځان پوهه کول دیر لوئی فضائل لری که انسان قرآن کریم او احادیثو ته رجوع اوکړی نو دۀ ته به پته اولگی چه دا واقعی دیر عظیم عمل دے لیکن صحیح نیت ورله شرط دے۔ د قرآن کریم سره هر قسم تعلق لرل لکه د هغه الفاظ زده کول، د هغه معنی او تفسیر زده کول اود هغه علوم یادول اود هغه دپاره قواعد زده کول دا ټول د قرآن کریم خدمت دے۔

الله تعالیٰ د خپل کتاب د پوه په باره کښ فرمائی :

﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

(البقرہ)۔

(ورکوی پوهه د دین (او قرآن) چاله چه اوغواړی او چاله چه پوهه د قرآن ورکړې شوه نو ده ته ډیر خیر ورکړې شو او ددې خبرو نه عبرت نه اخلي مگر صفا عقلونو والا) مطلب دا چه په عقله خلقو ته دنیا لوئی شی ښکاره کیږي او د عقل والو طریقہ داده چه هغوی ته قرآن کریم او د هغې پوهه ډیر لویه خبره ښکاره کیږي۔

دارنگه سورة یونس کښ هم الله تعالیٰ دا خبره کړیده :

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَ تَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّلُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ، قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾ (یونس: ۵۸)۔

(ایه خلقو! تاسو ته د خپل رب د طرف نه وعظ او نصیحت راغلو او دا دوائی ده د هغه مرضونو چه په سینو کښ دی او هدایت او رحمة دې دپاره د ایمان والو، او وایه د الله تعالیٰ په فضل او رحمت دې خوشحالی او کړی ځکه دا غوره دې د هغه مال نه چه دا خلق ئې راجمع کوي)۔

دا د الله تعالیٰ خبره ده او حقیقت دې چه قرآن کریم د ټولې دنیا نه بهتر شی دې او پدې باندې خوشحالی واجب ده ځکه چه الله تعالیٰ پرې امر کړیدې۔ او پدې د الله تعالیٰ شکر کول پکار دی چه ښه دې چه الله تعالیٰ خپل کتاب را لیرلې دې۔ گنې مونږ به په کومو آبرو او گندونو کښ پراته وې۔

شیطان کله د انسان په زړه کښ داسې وسوسه راولی چه که مونږ علم او کړو او قرآن مو زده کړو نو څه فائده اوشوه او څه لویه کارنامه مو اوکړه، کوم جهاز مو جوړ کړو؟ نو ددې جواب دا دې چه د قرآن کریم لویه فائده داده چه پدې سره مونږ نه مالک حقیقی او خپل خالق رضا کیږي ځکه آینده ژوند زمونږ د هغه سره دې او د هغه رضا ډیر لوئی شی دې۔ دارنگه پدې قرآن کریم زمونږ د نفسونو ترکیه او صفائی کیږي، نفس د گنده اخلاقو او بدو اعمالو او بدو صفاتو نه پاکيږي۔ انسان د دنیا د مال او متاع په وجه نه سرې کډي بلکه بنده کښ چه انسانیت راځي نو دا په ښائسته صفاتو سره۔ کله انسان ته شیطان دا وسوسه اچوی چه د دین خبرې ورته سپکې ښکاره کوي۔ چه پدې سره ئې د غټ خیر نه محرومه کړي لکه سورة الکهف او سورة الزمر کښ به دا فائده راشي چه انسان چه د قرآن نه یاد دین دی یو مسئله او یو عمل نه محرومه کیږي نو ددې دوه اسباب دي ۔

(۱) یو کبر۔ یعنی د نفس لوئی چه انسان خان لوچت لو لوئی اوگنری۔

(۲) او دویم د دین مسئلے سپکے کنرل۔

د دیرو خلقو دا مزاج دے چه د دین کومه مسئلہ ته بیانوے نو هغه به وائی دا خو خه دومره غته مسئلہ نه ده۔ که توحید بیانوے، که سنت طریقه بیانوے، یا بله مسئلہ د اسلام بیانوے نو دا به وائی چه دا خو دومره غته خبره نه ده۔

گیره پریخودل ورته معمولی خبره ښکاری۔ د خپل مال او عزت او دنیا او عهدے او ملازمت خبره ورته خومره درنه ښکاری او د اسلام حکم ورته معمولی ښکاری دا د شیطان جال دے، او د هغه د دعوت طریقه ده۔ الله تعالیٰ زموږ د هن جوړوی چه د دنیا خبره معمولی ده او د دین خبره لویه ده او د دین په خبره باندے خوشحالی پکار ده۔ دا د دنیا د هر خه نه لویه ده۔

۱- رسول الله ﷺ هم فرمایلی دی: [الْمَاهِرُ بِالْقُرْآنِ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ]۔ هغه خوک چه په قرآن کریم کښ مہارت لری نو دا به د قیامت په ورځ الله تعالیٰ د ملائکو سره راپاخوی۔
خکه دا د هغوی په شان قرآن کریم کښ ما هر دے۔ دارنگه د قیامت په ورځ به د ملائکو په مجلس کښ ملگرے وی۔

[وَالَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَيَتَّبِعْ فِيهِ وَهُوَ عَلَيْهِ شَاقٌّ لَهُ أَجْرَانِ]

[صحيح مسلم: ۱۸۹۸ وابن ماجه واحمد]۔

(او هغه سره چه قرآن لولی او ژبه ئے پکښ انځلی) یعنی ما هر نه وی او په ده باندے قرآن گران وی) لفظ هم ورته گران وی او معنی زده کول هم ورته گران وی (نو ده دپاره دوه اجره دی)۔

د دے حدیث نه دا فائده معلومیږی چه قرآن کریم د هر چا دپاره لوستل پکار دی اگرکه یو انسان یے تعلیمه او آښپ وی۔ خکه ده ته دوه اجر ونه ملاویږی یو د تکلیف او بل د قرآن د لوستلو۔

۲- دارنگه دا هم معلومه شوه چه د قرآن کریم د لوستلو دپاره دا ضروری نه ده چه یو انسان به ټول علوم کړی وی یا به تعلیم یافته وی لکه د بعض خلقو او دانگریزانو دا دعوت وو چه قرآن کریم له به گوته نه وړی، د دے درس او تدریس او ترجمه به نه کوی خکه چه غلطه معنی به اوکړی نو گنا هگار او کافر به شی۔ نو ډیر امت ئے د خیر نه

محرومہ کرے وو۔

۲- دارنگہ در رسول اللہ ﷺ ارشاد دے :

[مَنْ قَرَأَ حَرْفًا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَلَهُ بِهِ حَسَنَةٌ لَا أَقُولُ الْم حَرْفٌ وَلَكِنْ أَيْفَ حَرْفٌ وَلَمْ حَرْفٌ وَمِمْ حَرْفٌ] (ترمذی ۲۹۱۰ صحیح)۔

(چا چہ یو حرف د الله تعالیٰ د کتاب اولوستلو نو دہ دپارہ بہ پہ ہر حرف یوہ نیکی لیکلے شی، زہ دانہ وایم چہ الم یو حرف دے بلکہ دا درے حروف دی الف یو او لام دویم او میم دریم حرف دے)۔

او یوہ نیکی پہ لس چندہ باندے وی نو دا دیرش نیکی شوے۔ ددے حدیث نہ یوہ فائدہ دا معلوم پری چہ کہ خوک قرآن لولی اگرکہ پہ معنی ئے ہم نہ پوہی پری ہغہ تہ ہم اجر ملاوی پری۔ نو قرآن کریم کہیں سراسر خیر خیر دے۔

۳- دارنگہ چا چہ قرآن کریم یاد کرو د نبوت نسبت دہ تہ کی پری۔ لکہ حدیث کہیں ارشاد دے : [مَنْ أُعْطِيَ ثُلُثَ الْقُرْآنِ فَقَدْ أُعْطِيَ ثُلُثَ النُّبُوَّةِ وَمَنْ أُعْطِيَ ثُلُثِي الْقُرْآنِ فَقَدْ أُعْطِيَ ثُلُثِي النُّبُوَّةِ وَمَنْ أُعْطِيَ الْقُرْآنَ كُلَّهُ فَقَدْ أُعْطِيَ النُّبُوَّةَ كُلَّهَا غَيْرَ أَنَّهُ لَا يُؤْخَى إِلَيْهِ] (شعب الایمان)۔

(چالہ چہ دریمہ حصہ د قرآن ورکرے شوہ نو گویا کہیں دہ تہ دریمہ حصہ د نبوت ورکرے شوہ او چالہ چہ دوہ حصے قرآن ورکرے شو نو دہ لہ دوہ حصے نبوت ورکرے شو او چالہ چہ تہول قرآن ورکرے شو نو دہ لہ تول نبوت ورکرے شو، خو صرف دا دہ چہ دہ تہ وحی نشی کیدے) یعنی ددہ او د نبی پہ مابین کہیں بہ یوہ درجہ فرق وی۔ دا خومرہ لویہ د خیر خبرہ دہ چہ انسان د قرآن کریم پہ وجہ د نبوت درجہ تہ نزدی کی پری او نبی تہ ددہ نسبت کی پری۔ خکہ چہ انبیاء علیہم السلام طریقہ ہم دا وہ چہ د الله وحی زدہ کول او پہ ہغے عمل کول او بل تہ د ہغے بیانول۔ او د علماء کرامو ہم دغہ طریقہ دہ چہ د الله وحی زدہ کوی او خپلہ پرے عمل کوی او بل تہ ئے بیانوی۔

۴- دارنگہ ارشاد دے : [أَلَيْسَ يُحِبُّ أَنْ يَغْتُلُوا إِلَى بُطْحَانَ أَوْ الْعُقَيْدِ فَيَأْتِي كُلَّ يَوْمٍ بِنَاقَتَيْنِ كَوْمَاوَيْنِ زَهْرَاوَيْنِ يَأْخُذُهُمَا مِنْ غَيْرِائِهِمْ وَلَا قَطْعِ رَحِمٍ؟ قَالُوا كَلْنَا نُحِبُّ ذَلِكَ. قَالَ : فَلَا نَبْغُدُو أَحَدَكُمْ إِلَى الْمَسْجِدِ فَيَقْرَأُ أَوْ يَتَعَلَّمَ آيَتَيْنِ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ خَيْرٌ لَهُ مِنْ نَاقَتَيْنِ وَثَلَاثِ خَيْرٌ لَهُ مِنْ ثَلَاثٍ وَأَرْبَعٍ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَرْبَعٍ وَمِنْ أَعْدَادِهِنَّ مِنَ الْإِبِلِ]

[ابوداود ۷۱/۲) رقم (۱۴۵۶) واحمد بسند صحیح والطبرانی، وابن حبان والبيهقي في الشعب]۔

کوم یو پہ تاسو کنب دا خوبنوی چه بطحان (یو خوړدے چه عربو به پکنب میلے لگولے) یا عقیق ته لار شی او هره ورځ دوه چاقے ښانسته اوبنانے راوولی بغیر د گناه او صله رحمی (نه) یعنی چه څه گناهگار هم نشی او صله رحمی ئے کتب نشی او دغه فائده حاصله کړی۔ (صحابه کرامو عرض اوکړو: مونږ ټول دا خوبنو۔ نبی ﷺ او فرمایل: که یو تن په تاسو کنب مسجد ته لار شی او د الله تعالیٰ د کتاب نه دوه آیتونه اولولی یا ئے زده کړی دا دده دپاره د دغه دوه اوبنانو نه دیره غوره ده او درے آیتونه درے اوبنانو نه او څلور آیتونه د څلورو اوبنانو نه) غوره دی او د آیتونو په شمار اوبنان شماره) نو فکر اوکړه د اوبنانو په راوستلو کنب به څومره وخت لگی او څومره مشقت به برداشت کړی او بل طرفته د آیتونو په تلاوت باندے دوه منته هم نه تیرېږی، نو انسان په لږ وخت کنب څومره کار کولے او څومره فائده حاصلولے شی۔

۵- د عبد الله بن عباس ؓ نه نقل دی: [مَنْ قَرَأَ كِتَابَ اللَّهِ ثُمَّ اتَّبَعَ مَا فِيهِ فَلَا يَضِلُّ فِي الدُّنْيَا وَلَا يَشْفَى فِي الْآخِرَةِ]۔ (څوك چه د الله تعالیٰ كتاب اولولی او بیا د هغه تابعداری اوکړی یعنی په هغه عمل اوکړی نو دا به په دنیا کنب ے لارے کپړی نه او په آخرت کنب به بد بخته کپړی نه)۔ (کما فی المشكاة وتفسیر ابن کثیر وغیره)

نو د الله تعالیٰ کتاب انسان د بدبختی نه بچ کوی۔

آیت کنب دی: ﴿ مَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْفَى ﴾ (طه: ۲)۔

(مونږ په تا باندے قرآن ددے دپاره نه دے نازل کړیدے چه ته پرے بدبخت شے)۔ نو معلومه شوه چه د الله تعالیٰ کتاب انسان لږه د بدبختی نه بچ کوی۔

۶- حدیث کنب دی: [فَإِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ سَبَبٌ طَرَفُهُ بِيَدِ اللَّهِ وَطَرَفُهُ بِأَيْدِيكُمْ فَتَمَسَّكُوا بِهِ فَإِنَّكُمْ لَنْ تَضِلُّوا وَلَنْ تَهْلِكُوا بَعْدَهُ أَبَدًا]

[صحيح الجامع (۳۴) الصحيح (۷۱۳)]

(دا قرآن کریم د الله تعالیٰ رسی (پرے) دے، (زمکے ته ئے راکوز کړے دے)، یو طرف ئے د الله تعالیٰ لاس کنب دے، بل طرف ئے ستاسو (بندگانو) په لاس کنب دے، نو پدے پورے اونیځلی ځکه چه تاسو به ددے پورے د انځتو نه پس هیڅکله گمراه او هلاک نه شئ)

نو بس دے قرآن کریم پورے چه څوك اونیځلی، الله تعالیٰ ته به ورسپړی، او قرآن پورے چه څوك نه انځلی نو هغه به ښکته پروت وی، او هغه رب العالمین ته نه شی رسیدلے۔ نو

قرآن کریم الله تعالى ته در سیدلو لاره ده۔

۷- دارنگه فرمائی : [إِنَّكُمْ لَا تَرْجِعُونَ إِلَى اللَّهِ بِشَيْءٍ أَفْضَلَ مِمَّا خَرَجَ مِنْهُ الْقُرْآنُ] [الحاکم ۷۴۱/۱- (۳۹۲۰) الترمذی مرسل (۲۹۱۲)]

(تاسو الله تعالى ته نشئ واپس کیدی په هیڅ شی چه هغه غوره وی د هغه شی نه چه د الله تعالى نه راوتی دی یعنی قرآن)۔

نو هر کله چه د الله تعالى په کتاب کښ دومره خیرونه دی چه داته هسې نمونه او مثال دی لیکن کله چه انسان کښ اهلیت پیدا شی نو ددی کتاب د خیرونو نه ښه خبریږی۔ ددی وجه نه ځانونه د قرآن کریم اهل کول پکار دی دی دپاره چه مونږ ته دا خیرونه ملاو شی۔ په همدې سبب مونږ دلته یو څو صفات د حامل القرآن (د قرآن پورته کونکی) بیانوو۔ چه د قرآن د خیرونو نه محروم نشو۔

۲ - البحث الثاني : صفات حامل القرآن :

دویم بحث : د قرآن کریم د اهل او د هغه د پورته کونکی او زده کونکی او ددی سره د تعلق لرونکی صفات

دا ډیر دی د نمونې دپاره دلته یو څو ذکر کیږی :

۱- [الْعَلَقُ الْحَسَنُ]۔ (بنائسته اخلاق) هر کله چه قرآن کریم ښکلی او عزتمند کتاب دی نو ددی د لوستونکي، حافظ او عالم دپاره پکار ده چه بنائسته اخلاق اختیار کړی۔ او بنائسته اخلاق په مشقت او تکلیف سره حاصلیږی۔ حدیث کښ دی، نبی ﷺ فرمایلی دی : [وَيَبِّتُ فِي أَعْلَى الْحَنَةِ لِمَنْ حَسَنَ خُلُقَهُ] (ابوداود بسند صحیح)۔ درې کسان ئې ذکر کړیدی چه د جنت ذمه واری ورله نبی ﷺ اخسته ده یو د هغوی نه هغه کس دی چه اخلاق بنائسته کړی نو په اعلى جنت کښ به ورله الله تعالى کور ورکوی)۔

او دا خوش اخلاقی به د مور او پلار او د خپل خپلوانو او د دوستانو او د ګاونډیانو او د اړخ ملګرو او عامو مسلمانانو سره کولې شی۔ د هغوی په تکلیف به صبر کوی او هغوی ته به تکلیف او ضرر نه ورکوی۔ دا وجه ده چه د حدیث نه معلومیږی چه د چا څومره درجه کښ اخلاق وی هغومره د هغه ایمان وی لکه ارشاد دی : [اَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا] (مسلم، ابوداود و الترمذی)۔ (د مؤمنانو نه کامل ایمان والا هغه څوک دی چه ډیر بنائسته اخلاق والا وی)۔

اودا بنائستہ اخلاق د قرآن کریم نہ زدہ کیپی، د قرآن کریم پہ ہر حکم باندے عمل کول
اود کومو خیزونو نہ ئے چہ منع کریدہ د هغه نہ خان ساتل خوش اخلاقی ده۔ عائشہ
رضی اللہ عنہا نہ د نبی ﷺ د اخلاقو پہ بارہ کنبں پوښتنہ اوشوہ نو هغه اوفر مایل:
[كَانَ خُلُقُهُ الْقُرْآنَ] (احمد: ۲۵۳۴۱: وصحيح الجامع: ۴۸۱۱)۔

(د نبی ﷺ اخلاق پہ قرآن باندے عمل کول وو)

يعنى په قرآن کریم کنبں چہ کوم بنائستہ صفات راغلی دی نو هغه ئے خان کنبں
راوستلی وو نو بس دغه خوش اخلاقی ده۔

لکه قرآن کنبں دی: ﴿وَالْكَافِرِينَ الْغِيَظُ وَالْمَافِيْنَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾
(ال عمران)۔ (ایمان والا هغه خلق دی چہ غصه خوری، خلقو ته معافی کوی، او دپاسه پرے
احسان هم کوی) دارنگه ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ (الاعراف)۔
(معافی کوه او امر په نیکی کوه اود جاهلانو د خبرو نه اعراض کوه) ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾
الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾ (المؤمنون: ۱)۔

(په مانځه کنبں خشوع کوی، د لغو په هوده کارونو) نه اعراض کوی، د عذر تونو
حفاظت کوی) وغیره آیتونه راجمع کره بس دا تول ښه اخلاق دی۔ نو چا کنبں چہ دا ښه
اخلاق موجود وی، دا د قرآن کریم اصلی حامل (پورته کونکے) دے۔

دارنگه عبد الله بن مسعود ؓ ډیره ښه خبره کریده:

[يَنْبَغِي لِحَامِلِ الْقُرْآنِ أَنْ يَعْرِفَ بِلَيْلِهِ إِذَا النَّاسُ نَامُوا وَبِنَهَارِهِ إِذَا النَّاسُ مُفْطِرُونَ وَيَحْزَنَهُ إِذَا النَّاسُ
يَفْرَحُونَ وَيَبْكَاهُ إِذَا النَّاسُ يَضْحَكُونَ وَيَصْمَتُهُ إِذَا النَّاسُ يَعْشَوْنَ وَيَعْشُوهُ إِذَا النَّاسُ يَحْتَالُونَ]

(التبيان في آداب حملة القرآن للنووي (۵۵/۱)۔

د قرآن پورته کونکی دپاره دا مناسب دی (۲) چہ د شپه په عبادت باندے اُوپيژندلے شی
کله چہ خلق اوده وی (۳) اود ورځ په روژو اُوپيژندلے شی کله چہ خلق کوجه وی (۴) او
په غم اُوپيژندلے شی کله چہ خلق خوشحالی کوی (۵) او په ژړا سره کله چہ خلق خندا
کوی (۶) او په چپ کیناستو سره کله چہ خلق فضول خبره کوی (۷) او په خشوع سره
کله چہ خلق تکبر کوی)

يعنى مطلب دا چہ قرآن والو دپاره د شپه عبادتونه پکار دی، د الله تعالیٰ په کتاب باندے
به خان د خوب نه اُوپاسی، او ډیره روژه به نیسی، چہ بصیرت او نور ورته حاصل شی۔

او هميشه به د غم په حالت کښ ژوند تيروي او د چټيانو خلقو په شان خنداگانې او قهقهې به نکوي ځکه چه دده په سينه کښ ډيره لويه خبره پرته ده۔ او دده سره عظيمه خزانه موجوده ده۔ او دارنگه عام خلق چه گپ شپ او بکواسات کوي نو ديه به غلې وي، فضولو خبرو نه به ځان ساتي۔ ځکه چه پدې سره زړه سختيږي او د انسان د مخ او د علم نه نور او بصيرت ختميږي او چپوالې يو ناشنا عبادت دې چه ډير خلق ددې نه غافل دي۔ د ډيرو خيرونو سرچشمه ده۔ بلکه نن زمانه کښ چه څوک غلې ناست وي نو هغه بور کيږي۔ او چه خبرې ئې نه وي کړې نو تق چوي۔ او حال دا چه حديث کښ په ميزان کښ ډروند والې پيدا کونکې شې چپ کيناستل خودلې شوي دي۔ دارنگه قرآن والا به د نورو خلقو په شان متکبر نه وي بلکه خشوع به پکښ وي په خلقو به ځان اوچت نه گنري چه هغوی ورته سپک ښکاره شي۔

(۷) فضيل بن عياض فرمائي:

[حَامِلُ الْقُرْآنِ حَامِلُ رَايَةِ الْإِسْلَامِ لَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يُلْفُو مَعَ مَنْ يُلْفُو وَلَا يَسْهُو مَعَ مَنْ يَسْهُو وَلَا يَلْهُو مَعَ مَنْ يَلْهُو تَعْظِيمًا لِلَّهِ تَعَالَى] وَفِي رِوَايَةٍ: تَعْظِيمًا لِحَقِّ الْقُرْآنِ۔

(د قرآن پورته کونکې د اسلام د جنډې پورته کونکې دې، ده له مناسب نه دی چه د لغوې او فضول خبرو کولو والا خلقو سره لغويات اوکړي او (۸) د غافلانو سره غافل شي۔ (۹) او د تماشو والا سره تماشې اوکړي۔ د الله تعالی د تعظيم دپاره به دا کارونه نه کوي۔ او د قرآن کریم د حق د تعظيم او اکرام دپاره به د دغه بدو صفاتو نه ځان ساتي)۔

(۱۰) دارنگه فضيل دا هم فرمائي:

[وَلَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ لَهُ حَاجَةٌ إِلَى أَحَدٍ بَلْ يَنْبَغِي أَنْ تَكُونَ خَوَالِجُ النَّاسِ إِلَيْهِ]

(مختصر منهاج القاصدين ص (۴۲)۔

(د قرآن والا دپاره دا مناسب نه دی چه هغه خلقو ته حاجتونه وروږي بلکه پکار ده چه خلق دې ده ته حاجت لري) يعنی دا پکار نه ده چه قرآن والا خپل ځان ذليل کړي، کله د يو درته ولاړ وي او کله د بل۔ بلکه استغناء صفت ورله اختيارول پکار دی۔

ددې وجه نه عمر بن الخطاب ؓ او فرمايل: [يَا مَعْشَرَ الْقُرَاءِ! ارْقَعُوا رُءُوسَكُمْ فَقَدْ وَضَعَ لَكُمْ الطَّرِيقَ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ وَلَا تَكُونُوا عِيَالًا عَلَى النَّاسِ]

(التبيان في آداب حملة القرآن للنووي ص (۵۴)۔

(اے دقاریانو! سرونہ راپور تہ کړئ (وېښ شی) ځکه چه تاسو ته لاره واضحه شویده نو بس نیکیانو ته مخکنی والے او کړئ او په خلقو باندے بوج کیږئ مه)۔

(۱۱) عبد الله بن مسعود ؓ فرمائی :

[وَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ بَاكِيًا مَحْزُونًا حَكِيمًا عَلِيمًا سَكِينًا وَلَا يَكُونُ جَافِيًا وَلَا غَافِلًا وَلَا صَاحِبًا وَلَا صَيَّاحًا وَلَا مُمَارِيًا وَلَا حَلِيدًا]

(الاداب الشرعية (۴۲۶/۲) احیاء العلوم (۱۷۴/۱)۔

(قرآن والا له پکار دی چه ژریدونکے، غمجن، هوښیار، پوهه او آرام والا وی۔ او د خلقو نه جافی نفرت کونکے نه وی چه لرے لرے ترے خوزېږی او غافل او چغے سورے وهونکے نه وی او د هغوی سره جگړے کونکے نه وی او نه د خلقو سره تیزی کونکے وی)۔

(۱۲) عبد الله بن عمرو بن العاص ؓ فرمائی :

[مَنْ حَمَلَ الْقُرْآنَ فَقَدْ حَمَلَ أَمْرًا عَظِيمًا لَقَدْ أُدْرِجَتْ النُّبُوَّةُ بَيْنَ كَيْفِيَّتِهِ إِلَّا أَنَّهُ لَا يُوحَى إِلَيْهِ فَلَا يَنْبَغِي لِحَامِلِ الْقُرْآنِ أَنْ يَغْضَبَ مَعَ مَنْ يَغْضَبُ وَلَا يَحْهَلَّ مَعَ مَنْ يَحْهَلُّ لِأَنَّ الْقُرْآنَ فِيْ جَوْفِهِ]

(فضائل القرآن و تلاوته لابی الفضل الرازی ص (۱۱)۔

(څوک چه قرآن پورته کړی نو ده په ځان باندے لوئی شے بار کړو، دده د دواړو اوگو تر مینځ نبوت ننوتو صرف فرق دا دے چه ده ته وحی نه کیږی۔ نو بس د قرآن پورته کونکی دپاره دا مناسب نه دی چه غصے والو سره غصه او کړی او د جاهلانو سره ځان جاهل کړی ځکه چه قرآن دده په سینه کښ دے)۔

(۱۳) حسن بصری رحمه الله فرمائی :

[إِنَّ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ رَأَوْا الْقُرْآنَ رَسَائِلَ مِنْ رَبِّهِمْ فَكَانُوا يَتَدَبَّرُونَهَا بِاللَّيْلِ وَيَنْفُدُونَهَا بِالنَّهَارِ] (التبيان)۔

(ستاسو نه مخکنی خلقو به قرآن کریم د الله تعالی د طرف نه رالیرلے شوی پیغامات کنړل نو د شپه به ئے په کښ تدبر او سوچ او فکر کولو او د ورځ به ئے پرے عمل کولو)۔

(۱۴) قرآن کریم به ذریعه د معاش او د کاروبار نه جوړوی۔ حدیث کښ دی عبد الرحمن بن شبل ؓ فرمائی : رسول الله ﷺ فرمایلی دی : [اقْرَأُوا الْقُرْآنَ وَلَا تَكُلُّوا بِهِ وَلَا تَحْفُوا عَنْهُ وَلَا تَغْلُوا فِيْهِ] (احمد : ۱۵۵۷۴ و اسناده قوی والحديث صحيح - شعيب والالباني)۔

(قرآن کریم لولئ او پدے باندے خوراکونه مه کوئ او ددے نه جفا او وړاندے والے مه کوئ

او پدے کنبں غلو اوزیاتے مہ کوی)

او پہ یوبل روایت کنبں ورسره دا لفظ زیات دیے: [وَلَا تَسْتَكْبِرُوا بِهِ] (الصحيحہ: ۳۰۵۷)

(پہ قرآن باندے خان لہ مالونہ مہ زیاتوی)

او جابر رضی اللہ عنہ در رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ نقل کوی چہ ہفہ فرمائی:

[اقْرَءُوا الْقُرْآنَ وَابْتَغُوا بِهِ اللَّهَ تَعَالَى مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ قَوْمٌ يَقِيمُونَهُ إِقَامَةَ الْقُدْحِ يَتَعَجَّلُونَهُ وَلَا يَتَأَجَّلُونَهُ]

(احمد وصحيح ابی دلود والصحيحہ: ۲۵۹ وصحيح الجامع: ۱۱۶۷)۔

(قرآن لولئی او پدے سرہ د الله تعالى رضا طلب کوی مخکنبں ددے نہ چہ داسے خلق بہ

راشی چہ قرآن کریم بہ داسے بنہ برابروی لکہ خنکہ غشے برابروی، ددے اجر او مزدوری بہ

پہ جلتی سرہ حاصلہ وی (یا پہ مال سرہ یا پہ سمعت او شہرت سرہ) او ددے اجر تہ بہ تاخیر

نہ کوی)۔

(۱۵) امام قرطبی داسے فرمائی:

[فَيَجِبُ عَلَى حَامِلِ الْقُرْآنِ وَطَالِبِ الْعِلْمِ أَنْ يَتَّقِيَ اللَّهَ فِي نَفْسِهِ وَيُخْلِصَ الْعَمَلَ لِلَّهِ فَإِنْ كَانَ تَقَدَّمَ لَهُ

شَيْءٌ مِمَّا يَكْرَهُ فَلْيَبْدِرِ التَّوْبَةَ وَالْإِنَابَةَ، وَلْيَتَدَيَّ الْأَخْلَاصَ فِي الطَّلَبِ]۔

(د قرآن والا او طالب العلم باندے نا واجب دی چہ د الله تعالى نہ یرہ او تقوی او کری او خپل عمل

الله تعالى دپارہ خالص کری، کہ مخکنبں نے نیت کنبں فرق راغلی وی نو پہ جلتی سرہ دے توبہ

اویاسی او انابت دے پیدا کری او پہ آئندہ طلب کنبں دے اخلاص شروع کری)۔

دارنگہ فرمائی: د حامل القرآن دپارہ دنورو خلقو پہ نسبت دیر تحفظ او پرہیز او خان

سائل لازم دی۔

دارنگہ فرمائی: [وَيَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَكُونَ عَالِمًا بِأَهْلِ زَمَانِهِ، مُتَحَفِّظًا مِنْ سُلْطَانِهِ، سَاعِيًا فِي خَلَاصِ

نَفْسِهِ، وَنَجْلِةٍ مُهَجَّتِهِ، مُقَدِّمًا بَيْنَ يَدَيْهِ مَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ مِنْ عَرَضِ دُنْيَاهُ، مُجَاهِدًا لِنَفْسِهِ فِي ذَلِكَ مَا

اسْتَطَاعَ]۔

(اودہ لہ مناسب دی چہ د خپلے زمانے والو نہ خبرداروی، د بادشاہانو نہ خان ساتونکے

وی، د خپل نفس او روح پہ خلاصولو او نجات کنبں کوشش کونکے وی، د دنیا د سامان

نہ چہ پہ خومرہ قادر شی، ہفہ د خپل خان نہ مخکنبں اولیری او پدے بارہ کنبں د خپل

نفس سرہ د خپل وسع مطابق مجاہدہ کونکے وی)۔

دارنگہ فرمائی: [وَيَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَكُونَ آهَمَ أُمُورِهِ عِنْدَهُ الْوَرَعُ فِي دِينِهِ وَاسْتِعْمَالُ حُقُوقِ اللَّهِ

وَمُرَاقَبَتُهُ فِيمَا أَمَرَهُ بِهِ وَنَهَاهُ عَنْهُ]

(لودہ لہ پکار دی چہ پہ دین کنیں پرہیز کول دہ تہ پہ تولو کارونو کنیں دیر اہم وی، او د الله تعالیٰ د حقوقو، لواہر او نواہیو لحاظ کوی)۔

(۱۶) علامہ آجری رحمہ اللہ پہ کتاب اخلاق العلماء ص (۱۶۳) کنیں تفصیلاً داسے لیکي: [فَأَوَّلُ مَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يُسْتَعْمَلَ تَقْوَى اللَّهِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ، بِاسْتِعْمَالِ الْوَرَعِ فِي مَطْعَمِهِ وَمَشْرَبِهِ وَمَسْكِنِهِ وَمَلْبَسِهِ، وَأَنْ يَكُونَ بَعِيرًا بِزَمَانِهِ وَفَسَادِ أَهْلِهِ فَهُوَ يُحْلِلُهُمْ عَلَى دِينِهِ وَأَنْ يَكُونَ مُقْبِلًا عَلَى شَأْنِهِ، مَهْمُومًا بِاصْلَاحِ مَا فَسَدَ مِنْ أَمْرِهِ، حَافِظًا لِّلْسَانِهِ، مُتَمَيِّزًا لِّلْغَلَاظِ، إِنْ تَكَلَّمَ تَكَلَّمَ بِعِلْمٍ، إِذَا رَأَى الْكَلَامَ صَوَابًا وَإِنْ سَكَتَ سَكَتَ بِعِلْمٍ إِذَا كَانَ السُّكُوتُ صَوَابًا، قَلِيلَ الْخَوْضِ فِيمَا لَا يَنْبَغِيهِ، يَخَافُ مِنْ لِسَانِهِ أَشَدَّ مِمَّا يَخَافُ مِنْ عَدُوِّهِ، يَحْجُسُ لِسَانَهُ كَحَبْسِهِ لِعَدُوِّهِ لِيَأْمَنَ مِنْ شَرِّهِ وَشَرِّ عَاقِبَتِهِ، قَلِيلَ الضَّحَاكِ مِمَّا يَضْحَكُ مِنْهُ النَّاسُ، إِنْ مَرَّ بِشَيْءٍ مِمَّا يُؤَافِقُ الْحَقَّ تَبَسَّمَ، يَكْرَهُ الْمِرَاحَ خَوْفًا مِنَ اللَّعِبِ، فَإِنْ مَزَحَ قَالَ حَقًّا، بِأَسْطِ الْوَجْهِ، طَلَبَ الْكَلَامَ، لَا يَمْدَحُ نَفْسَهُ بِمَا فِيهِ، فَكَيْفَ بِمَا لَيْسَ فِيهِ، يُحْلِلُ نَفْسَهُ إِنْ تَغَلَّبَتْ عَلَى مَا نَهَى مِمَّا يُسْحِطُ مَوْلَاهُ، لَا يُغْتَابُ أَحَدًا، وَلَا يُحْفِرُ أَحَدًا، وَلَا يُسُبُّ أَحَدًا، وَلَا يَشْمَتُ بِمَعْصِيَةٍ وَلَا يَتَّبِعِي عَلَى أَحَدٍ وَلَا يَحْسُدُهُ وَلَا يُسَيِّءُ الظَّنَّ بِأَحَدٍ إِلَّا لِمَنْ يَسْتَحِقُّ، قَدْ جَعَلَ الْقُرْآنَ وَالسُّنَّةَ وَالْفَقْهَ دَلِيلًا إِلَى كُلِّ خُلُقٍ حَسَنٍ جَمِيلٍ، حَافِظًا لِجَمِيعِ حَوَارِجِهِ عَمَّا نَهَى عَنْهُ، إِنْ مَشَى مَشَى بِعِلْمٍ وَإِنْ قَعَدَ قَعَدَ بِعِلْمٍ، يَحْتَدُّ لِيَسْلَمَ النَّاسُ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِمَ وَلَا يَجْهَلُ، وَإِنْ جَهِلَ عَلَيْهِ حِلْمٌ، لَا يَظْلِمُ وَإِنْ ظَلِمَ عَفَا، لَا يَبْغِي وَإِنْ بَغَى عَلَيْهِ صَبَرَ، يَكْظُمُ غَيْظَهُ، لِيَرْضَى رَبَّهُ وَيُعِظَ عَدُوَّهُ، مُتَوَاضِعٌ فِي نَفْسِهِ إِذَا قِيلَ لَهُ الْحَقُّ قَبْلَهُ مِنْ صَغِيرٍ أَوْ كَبِيرٍ، يَطْلُبُ الرِّفْعَةَ مِنَ اللَّهِ لَا مِنَ الْمَخْلُوقِينَ، مَا قَبِلَ لِلْكِبَرِ، عَاقِفٌ عَلَى نَفْسِهِ مِنْهُ]

(بحوث ندوة اثر القرآن الكريم لمجموعة من علماء السعودية ص (۲۷۸)۔

(د قرآن والا دپارہ اول دا مناسب دی چہ پہ ہر حالت کنیں د الله تعالیٰ تقویٰ اختیار کری، پہ خوراک، خکاک، جامو او خائے د اوسیدو کنیں، ورع (پرہیزگاری) استعمال کری، او دارنگہ پکار دہ چہ پہ زمانہ او د زمانے والو پہ فساد باندے خبر دار وی، دے دپارہ چہ ہغوی پہ دین باندے یروی او خپل حالت او شان تہ متوجہ وی او د خپل فساد پہ اصلاح باندے غمجن وی، د ژبے حفاظت کونکے وی، د نورو خلقو نہ ددہ خبرے جدا وی، کله چہ خبرے کوی نو پہ علم سرہ ئے کوی، کله چہ خبرے کول ورتہ بنہ بنکاری او کله چہ غلے ناست

وی نو د علم سره غلے وی کله چه غلے کیناستل ورته حق ښکاری، په فضول او په مقصده کارونو کښن نه مشغول کیږی، د دشمن نه دومره نه یربړی لکه څومره چه د خپله ژبه نه یربړی. ژبه نه داسه بنده کړی وی لکه څنگه چه دشمن جیل ته اچوی، دې دپاره چه د هغه د شر او د هغه د انجام د شر نه محفوظ شی، د کومو څیزونو نه چه خلق خاندی نو دا ترې کمه خندا کوی، که د حق موافق یو کار باندې تیر شی نو صرف تبسم (مسکې کیدل) کوی. مزاح او گپ شپ بد گنږی پدې وجه چه یربړی د لعب (لوېو او بیکاری) نه. که مزاح کوی نو حق خبره کوی، کولاؤ مخ والا وی، خوږو خبرو وال وی، خپل صفتونه نه کوی کوم چه په ده کښ وی نو کوم چه پکښ نه وی نو په هغه به څه صفت او کړی. خپل نفس له یو ډیر وړ کوی چه هسې نه په هغه څه باندې غالبه نشی کوم باندې چه الله تعالی خفه کیږی. د هیچا غیبت نکوی، او هیڅوک سپک نه گنږی، او هیچا ته بدرد او کنخل نکوی، په گناه باندې خوشحالی نکوی، او په هیچا باندې ظلم نکوی، او هیچا سره حسد او ضد نکوی. او په هیچا باندې بد گمان نکوی مگر هغه څوک چه مستحق نه وی، قرآن او سنت او فقه (علم د دین) نه هر نیک او ښائسته خوئی دپاره لارښود جوړ کړی وی، د ټولو منهیاتو (منع شوو کارونو) نه خپل اندامونه ساتونکې وی، که چرته څی نو په علم سره او که کینی نو په علم سره کینی، دا کوشش نه وی چه خلق د ده د ژبه او د لاس د ضرر نه بچ شی، او چا سره جهالت هم نکوی، او که ده سره څوک جهالت کوی نو صبر کوی، په هیچا ظلم نکوی، او که په ده باندې ظلم اوشی نو معافی کوی، په چا بغاوت او زیاتې نکوی او که ده باندې زیاتې اوشی نو صبر کوی، خپله غصه نه نافذ کوی، دې دپاره چه خپل رب راضی کړی او دشمن غصه کوی، خپل زړه کښ عاجزی کونکې وی، کله چه ده ته حق اووئیلې شی هغه قبلوی، بیانونکې وړوکه شخص وی او که غټ. مرتبه او چټول د الله تعالی نه طلب کوی، نه د مخلوق نه، تکبر سره بغض کونکې وی، په خپل ځان باور نه د تکبر نه یره کونکې وی) آه.

قرآن والا کښن چه کله دوه صفتونه موجود وی نو د هغه اجلال او اکرام واجب دې، یو دا چه (۱) عدم الغلو. (چه په قرآن کریم کښن غلو او زیاتې نکوی).

(۲) (عدم الحفاء عنه). (دویم دا چه جفاء نکوی) لکه دا حدیث کښن راغلی دی:

[إِنَّ مِنْ أَجَلِّ اللَّهِ إِكْرَامَ ذِي الشَّيْبَةِ الْمُسْلِمِ وَحَامِلِ الْقُرْآنِ غَيْرِ الْغَالِي فِيهِ وَلَا الْحَافِي عَنْهُ وَالسُّلْطَانِ

[المُقْسِط] (رواه ابو داود وغيره باسناد صحيح)

(د الله تعالى د اکرام نہ داده چه د سپین گیری مسلمان اکرام او کریم شی او د قرآن بارونکی چه په هغه کښ غلو نکوی او د هغه نه جفاء نکوی او د انصافدار بادشاه اکرام).
د غلو مطلب دا دی چه د قرآن کریم په الفاظو کښ هم غلو او زیادت نکوی، د عربو د لهجه نه ئے علاوه د عاشقانو په آوازونو نه وائی او یا ئے په معنی کښ هم غلو او زیادت نکوی او تحریفات پکښ نکوی۔ بعض خلقو د قرآن کریم نه توپک جوړ کړی وی، کله ئے د یو پسے لگوی او کله بل پسے او خپل ځان ئے هیر کړی وی، د هغه نه هدایت نه اخلی او ځان پرې نه جوړوی۔

بعض خلق پکښ داسے غلو کوی چه د جهاد آیت په دعوت چسپان کړی او بعض خلق توحید بیانوی نو ټول آیتونه هغه ته اړوی۔ بعض خلق د فضائلو یوه مسئله بیانوی، نو ټول آیتونه هغه ته اړوی، د هر آیت خپل خپل حق نه ادا کوی۔
او جفاء داده چه قرآن کریم ئے یاد کړی وی او صرف یو رمضان او بل رمضان ئے راخلي، یا ئے نه دی یاد لیکن هېڅ کله د هغه د وئیلو کوشش نکوی، د الله تعالى سره پرې محبت نه جوړوی، او ځان له نیکیانے نه ډیروی۔

او داسے خلقو ته د الله تعالى اهل وئیلے شوی دی۔ حدیث کښ دی :

[إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى أَهْلِينَ مِنَ النَّاسِ، قِيلَ: مَنْ هُمْ؟ قَالَ: هُمُ أَهْلُ الْقُرْآنِ هُمُ أَهْلُ اللَّهِ وَخَاصَّتُهُ]

[احمد: ۱/ ۱۲۳۰] (نسائی، ابن ماجه ۲۱۱) (والحاکم) (واسنادہ صحیح)۔

(په خلقو کښ د الله دپاره اهل (لائق) خلق شته، چا عرض او کړو : دا کوم خلق دی ؟
فرمایل : دا قرآن والا دی چه دوی د الله تعالى اهل او خواص بندگان دی)۔
علامه قسطلانی فرمائی :

[لَا يَكُونُ أَهْلُ اللَّهِ مَنْ حَفِظَ لَفْظَهُ وَضَبَعَ حُلُوْدَهُ]۔

(هغه څوک د الله تعالى اهل نشی جوړی دی چه هغه خو د قرآن الفاظ ډیر ښه یاد کړی وی لیکن حدود او احکام ئے ضائع کوی)۔

او کومو کسانو کښ چه دغه صفتونه نه وی نو هغه ددے مستحق نه دی چه هغوی ته قاری او وئیلے شی بلکه هغه ته به منافق او ملعون وئیلے شی۔ لکه حدیث د مسند احمد کښ راغلی دی : عقبه بن عامر ؓ نه مرفوعاً نقل دی :

[أَكْثَرُ مُنَافِقِي هَذِهِ الْأُمَّةِ قُرَاؤُهَا] (وسنده صحیح) (الصحيحه ۷۵۰)۔

(زما د امت اکثر منافقان به قاریان وی)۔

انس بن مالک رضی اللہ عنہ فرمائی: [رُبَّ قَارِيٍّ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَالْقُرْآنُ يَلْعَنُهُ] (احیاء العلوم ۳۲۴/۱ للغزالی)۔ (دیر کرتے یو تن به قرآن لولی او حال دا چه قرآن به پرے لعنت وائی) حُکھ چه د قرآن کریم حق به نہ ادا کوی، معنی به تے غلطہ کوی، او مطلب به تے غلط بیانوی یا دا چه کله به قرآن وائی او عمل به تے پرے نہ وی لکه داسے به وائی: ﴿أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾۔ او پخپله به ظالم وی، یا به وائی: ﴿لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ﴾۔ او په خپه ۸۱ به دروغجن وی۔ دارنگه قرآن کریم کښ به د منافقانو صفات راخی او په ده کښ به نفاق وی نو خان ته به رد بد وائی۔ او پوهیږی به نه۔ (ومثله فی تفسیر ابی حاتم عن عیون بن مهران ۲۰۱۷/۶)۔

(۱۷) بل صفت: د قرآن والا دپاره پکار دی چه د نورو خلقو په نسبت د تهجد و زیات پابند وی لکه حدیث د بخاری کښ په واقعه د خوب کښ دی: [وَالَّذِي رَأَيْتَهُ يَشْدُخُ رَأْسَهُ فَرَجَلَ عِلْمُهُ اللَّهُ الْقُرْآنَ فَنَامَ عَنْهُ بِاللَّيْلِ وَلَمْ يَعْمَلْ فِيهِ بِالنَّهَارِ يُفَعَّلُ بِهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ] (بخاری باب ما قيل فی اولاد المشرکین رقم: ۱۳۲۰)۔

(جبریل عليه السلام نبی صلى الله عليه وسلم ته اوفرمايل: او هغه شخص چه تا اوليدو چه سر ته چخنی کيدو نو دا هغه سر ته وو چه الله تعالی ورته قرآن ورزده کرې وو، او د هغه نه د شپه اوده پاته شوی وو او د ورځې ته پرې عمل نه کولو، نو دغه شان کار به دده سره د قیامت د ورځې پورې کيږی) ددی وجه نه ته قرآن والو ته فرمائیلی دی:

[إِنَّ اللَّهَ يَرْتَضِي لَكَ الْوُتْرَ فَأَوْتِرُوا يَا أَهْلَ الْقُرْآنِ]

(ترمذی، نسائی، ابوداود)۔

(ای قرآن والو وتر اؤکړی)۔ دوی ته ته د وتر و خصوصی خطاب حُکھ اؤکړو چه دوی به د شپه تهجد کوی نو په آخر د شپه کښ ورله وتر کول به تر دی۔
بیاد قرآن کریم اهل چه څوک جوړیږی نو د هغه دپاره یو څو صفات ځان کښ راوستل پکار دی نو د هغه په باره کښ اوس څه آداب د طالب العلم بیانېږی۔

۳- البحث الثالث : آداب قارئ القرآن :

دریم بحث : د قرآن د لوستونکی آداب

د قرآن کریم د لوستلو نه مخکېنې څه آداب لوستونکی له پکار دی، دې دپاره چه په لوستلو کېنې برکت راشی او مقام د قبولیت ته اړسیږی :

۱- [تَصْحِيحُ النِّيَّةِ] پکار داده چه د قرآن او د حدیث هر طالب العلم خپل نیت صحیح کړی. حدیث کېنې دی : [إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ] - (د هر عمل دارو مدار په نیت دی) یعنی عمل د الله تعالی په دربار کېنې هله قبلېږی چه د الله تعالی رضا پکېنې مقصود وی او که نیت صحیح نه وی، که ډیر عمل شروع کړی نو هم اجرته ملاویږی. قرآن کریم کېنې الله تعالی د عبادت په اخلاص باندې حکم کړیدې :

﴿ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ﴾ (البینة).

(بندگانو ته صرف ددې خبرې حکم شویږی چه د الله تعالی دپاره بندگی خالص کړی) او دا خالص کول صرف په نیت سره راځی لهذا نیت صحیح کول لازم شو. ددې وجه نه حدیث کېنې دی :

[مَنْ تَعَلَّمَ عِلْمًا مِمَّا يَتَنَبَّأُ بِهِ وَجْهُ اللَّهِ لَا يَتَعَلَّمُهُ إِلَّا يُصِيبَ بِهِ عَرَضًا مِنَ الدُّنْيَا لَمْ يَجِدْ عَرَفَ الْحَنَّةِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ] [احمد، وابوداود وابن ماجه].

(چا چه هغه علم زده کړو کوم باندې چه د الله تعالی مخ او رضا طلب کولې شی (یعنی دینی علم) او دا ئې صرف پدې نیت زده کوی چه د دنیا سامان (مال متاع) پرې حاصل کړی نو د قیامت په ورځ به د جنت خوشبوئې اونه مومی).

پاتې لا دا چه جنت ته لار شی. نو د نیت صحیح کول ډیر اهم دی، چه د انسان ټوله خواړی ضائع لاره نشی. اوبیا د الله تعالی دا طریقه ده چه څوک د څه شی اراده او نیت اؤکړی، الله تعالی هغه ورکوی. بیا د کوم کارونو نیت پکار دی ؟ نو :

(۱) یو د طلب العلم یا تعلم العلم. (د علم زده کولو).

(۲) دویم [الْعَمَلُ بِالْعِلْمِ] - (په خپل علم باندې د عمل کولو نیت). ډیر ضروری شی دی.

ډیر خلق دا قسم نیت نکوی، بلکه صرف د علم او د کتاب د زده کړې نیت کوی.

(۳) دریم نیت: [رَفَعُ الْجَهْلُ عَنْ نَفْسِكَ وَعَنِ الْغَيْرِ]۔ (د قرآن د وئیلو او د علم په حاصلولو کښ به دا نیت کوی چه د ځان نه او د بل چا نه به جهالت او ناپوهی لرې کوی) ددې وجه نه امام احمد وئیلی دی: [الْعِلْمُ لَا يُعَادِلُهُ شَيْءٌ إِذَا أُريدَ بِهِ وَجْهُ اللَّهِ]۔
(د علم سره هېڅ یو عمل برابر نه دے کله چه په هغه کښ نیت د الله تعالیٰ رضا وی) ورته اووئیل شو:

[وَكَيْفَ ذَلِكَ؟ قَالَ: تَتَوَيَّرَفُ الْجَهْلُ عَنْ نَفْسِكَ وَعَنِ الْغَيْرِ]۔

(دا به څنگه حاصلیږی؟ وے فرمایل: ته به پدے سره د خپل ځان او غیر نه د جهالت پورته کولو نیت اوکړی)۔

(۴) څلورم نیت: [الِدِّفَاعُ عَنِ الشَّرِيعَةِ]۔ (د شریعت نه به مدافعت او دفاع کوی) مطلب دا چه د الله تعالیٰ په دین کښ بعض خلقو خرافات او بدعات او غلط تاویلونه او غلط عقیدے او نظریے او غلط مسائل ور داخل کړیدی، د هغه رد به کوی۔ ددې مثال داسے دے چه یو مبتدع مثلاً یو مکتبه ته راشی او خپل بدعت ثابتوی چه رسول الله ﷺ نور دے او بشر نه دے او په غیبو پوه دے او نور شریکات ثابتوی نو یو کتاب هم ورپسے نه راپاخیږی چه ورته اووائی ستا خبره غلطه ده، ځکه کتابونه خو ساکت دی، خو چه په دغه ځای کښ یو طالب العلم ناست وی او د اهل حقو نه وی نو هغه به پرې ردونه اوکړی چه ستا مسئله غلطه ده لکه دا په یو حسن حدیث کښ راغلی دی۔ نبی ﷺ فرمائی:

[يَحْمِلُ هَذَا الْعِلْمَ مَنْ كُلِّ خَلْفٍ عُلُوُّهُ يَنْفُو عَنْهُ تَحْرِيفُ الْعَالِيْنَ وَاتِّحَالُ الْمُبْطِلِيْنَ وَتَاوِيلُ الْجَاهِلِيْنَ]

(الطبرانی فی مسند الشاميين: ۵۹۹ و البزار)۔

(دا علم (دین) به د هرې پېړۍ نه عادلان خلق راخلي، چه هغوی به درې کارونه کوی بو د غلو کونکو تحریفات به ختموی، دویم د باطل پرستو قرآن او سنت ته غلط نسب ور نه کړیدی او بدعات ئې پیدا کړیدی هغه به لرې کوی او جاهلانو پکښ غلط مطلبونه او تاویلونه کړیدی نو هغه به دفع کوی)۔

یعنی یوه مسئله به لازم نه وی او غلو کونکو به لازمه کړی وی، تحریف به ئې کړی وی، ولی به ئې د الله تعالیٰ درجے ته او عالم به ئې د رسول الله ﷺ درجے ته رسولی وی نو اهل حق به رالگی او د هغوی دا تحریف به خلقو ته ښکاره کوی۔

دارنگه شيعه گانو په لکهاؤ احاديث جوړ کړيدي او په دين کښن ئې ننويستلي دي، موضوع او منگرت احاديث ئې جوړ کړيدي نو اهل علم به دغه خرافات د دين نه بهر کوي او الحمد لله د دين امامانو او علماء کرامو دا خدمت کړيدې چه د شيعه گانو او باطل پرستو دروغجن احاديث او منگرت او واهي احاديث ئې د صحيح احاديثو نه داسې راويستلي دي لکه څنگه چه د وړو نه ويښته ويستلې شي۔ او ډير جاهلان به د قرآن او حديث په مطلب نه وي پوهه شوي او د خپلو ضعيفو دماغو مطابق به تشریحات کوي او غلط مطلبونه به ترې اخلي لکه بعض جاهلان د بخاري او د مسلم دا روايت عوامو مسلمانانو ته پيش کړي [مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَكُنْ فِي عُنُقِهِ بَيْعَةٌ]۔

(خوځ چه مړ شو او د يو امام او خليفه سره ئې بيعت نه وي کړې نو دا د جاهليت په څرگ باندې مړ شو) يعنې مردار مړ شو۔ دوی ورته د کتاب حواله هم ورکړي او حديث هم ورته اوبښائي نو عوام وائي چه دا خورشيدپناه ما خو چا سره بيعت نه دې کړې نو زه به مردار مرم، که چرته مړ شوم۔ نو بيا ورته وائي راځه چه دې فلاني سړي سره بيعت اوکړو، نو ايسته يو تنظيم کښ ورننوزي۔ بيا نورو خلقو ته کافرو وائي او خپل ځان ورته صرف مسلمان ښکاري نو گوره دا حديث صحيح دې ليکن جاهل سړي پکښ غلط تاويل اوکړو او غلطه معنی ئې ترې واخسته، د حديث مطلب خو دا دې چه کله خليفه المسلمين موجود شو نو په تاباندې لازمه ده چه ته به ورسره بيعت کوي، او بغاوت به نه کوي، که بغاوت دې اوکړو نو ته به گناهگار او فاسق ئې، بيا به په اسلام باندې نه مړې بلکه فاسق او گناهگار به مړ شې۔ او دا مطلب نه دې چه کله افرا تفرې وي او خليفه د مسلمانانو نه وي نو ته به خامخايو سړي ځانله مقرر وي او بيعت به ورسره کوي، نه بلکه دا خبره زده کړه چه بيعت فرع ده د وجود د خليفه نو کله چه خليفه نه وي، بيعتونه به هم نه وي۔

۲- بل مثال : يو سړي تا پسې راشي چه زکوٰۃ راکړه او تاسره اووه نيچې تولې سره زر نشته او درته اووايي چه قرآن کریم کښ راغلي دي ﴿وَأَتُوا الزَّكَاةَ﴾۔ (زکوٰۃ ورکړي)۔ نو بس ماله که زکوٰۃ نه راکوي نو ته قرآن نه منې۔ نو ته به ورته اوواي چه تيك ده منم چه زکوٰۃ د الله تعالی حکم دې ليکن زکوٰۃ فرض کيدل خو نصاب غواړي او ما سره نصاب پوره نه دې لهذا په ما زکوٰۃ نشته نو تا ددې جاهل تاويل ختم کړو۔ ليکن دا خبره زده کړه چه هر سړي په غلطو خبرو د نشي کولې دا مخکښ نه کړه علم او ډيره مطالعه او بصيرت او فهم غواړي۔

۲- **دویم ادب :** پہ اوداسہ کیناستل، صحیح خبرہ دا دہ چہ قرآن کریم لہ پہ یے اودسی گوتے وروپل نہ دی پکار۔ لکہ ﴿لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ کبں ورتہ اشارہ دہ۔ اود ﴿ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظِمَ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾ (الحج)۔ خلاف ہم راخی۔

۳- [أَنْ يَكُونَ نَظِيفَ الثِّيَابِ] (جامے بہ ئے پاکے وی) خکہ قرآن د الله تعالیٰ کلام دیے، دیے دپارہ بہ صفائی کولے شی۔ عطر وغیرہ بہ استعمال کری۔

۴- [أَنْ يُجْلِسَ بِخُشُوعٍ] (قرآن کریم تہ بہ پہ خشوع او عاجزی کینی، مرور او پہ حالت د تکیہ کبں بہ نہ کینی)۔

۵- [أَنْ لَا يَتَكَلَّمَ أَتَاءَ الْقِرَاءَةِ]۔ (د قرآن د لوستلو پہ مینخ کبں بہ خبرے نہ کوی)۔ کہ چرتہ یوہ ضروری خبرہ مینخ تہ راشی نو د ہفے نہ پس بہ دوبارہ اعود باللہ وئیلے شی۔

۶- پہ اولہ کبں (اعوذ باللہ الخ) وئیل ضروری دی کہ ابتداء دسورہ وی نو بسم اللہ بہ ہم ورسرہ یو خائے کوی او کہ مینخ د سورہ وی نو بیا صرف اعود باللہ وئیل کافی دی۔ بسم اللہ وئیل ورسرہ پہ سنت کبں نہ دی نقل۔

۷- [أَنْ يُقْرَأَ نَظْرَةً] (قرآن تہ پہ کتلو سرہ لوستل) دا دیر بہتر دی اگر کہ پہ یادہ لوستل ہم جواز لری۔

حدیث کبں دی: [مَنْ سَرَّهَ أَنْ يُحِبَّ اللَّهُ وَرَسُولَهُ فَلْيَقْرَأْ فِي الْمُصْحَفِ]

[شعب الایمان وابن عدی و ابو نعیم فی الحلیۃ ۲۰۹۰/۷] بسند حسن قالہ بارع عرفان توفیق فی صحیح کنوز السنۃ ۲۸/۱ والالبانی فی الصحیحۃ: [۲۳۴۲]

(خوگ چہ دا خونبوی چہ د الله تعالیٰ اود ہفہ رسول سرہ مینہ اوکری نو پہ قرآن کبں دیے لوستل کوی)۔

۸- پہ بنی لاس کبں بہ ئے اخلی، پہ گس لاس کبں قرآن کریم او دینی کتاب نیول یے ادبی دہ۔

۹- [أَنْ لَا يَتَخَطَّ عَلَيْهِ]۔ (پہ قرآن کریم باندے دپاسہ قدمونہ پور تہ کول او پہ ہفے باندے او پیدل) یے ادبی دہ، بلکہ سلفو بہ ددی نہ ہم منع کولہ چہ پہ تپائی او تختہ او رحیل باندے انسان خپہ واروی۔

﴿ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظِمَ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾۔

پہ یو روایت د ابو داود (۴۴۵۱) کبں راغلی دی چہ نبی ﷺ تہ تورات راوپلے شو نو

یہود و پہ ز مکہ کیخودو۔ نبی ﷺ یو بالخت باندے ناست وو، هغه بالخت ئے دتورات لاندے کیخودو او وے فرمايل: [اَمَنْتُ بِكَ وَبِمَنْ اَنْزَلَكَ]۔

(زما پہ تا هم ایمان دے او پہ هغه ذات چہ تہ ئے نازل کرے ئے)۔

اُوگورہ تورات منسوخ کتاب دے او بیائے هم دومرہ عزت اُوکرو نو دقرآن کریم بہ خومرہ عزت کولے شی ؟!۔

۱۰۔ [اَنْ لَا يَتَوَسَّدَ عِنْدَ قِرَائَتِهِ]۔ قرآن کریم تہ بہ تکیہ نہ لگوی۔

البتہ کہ پہ یادوئے لولی نو پہ ملاستہ هم رسول الله ﷺ لوستلے دے۔ بیہقی یو روایت راوړیدے: [يَا اَهْلَ الْقُرْآنِ لَا تَتَوَسَّلُوا الْقُرْآنَ] [شعب الايمان] والمشكاة (دے یوہ معنی دادہ چہ قرآن کریم تہ تکیہ مہ وهی، دویم دا چہ دقرآن کریم نہ بالخت هم مہ جوړوی چہ انسان پرے دپاسہ دہه اووهی)۔

۱۱۔ پہ قرآن کنیں بہ دننہ لیکل نہ کوی۔ دا وجہ ده سلفو پکنیں آمین هم نہ دے لیکلے۔ البتہ کہ دتفسیر پہ طور پہ حاشیہ باندے ورته پہ بنائستہ خط لیکل اُوکری نو جواز لری۔ دا خو ظاہری آداب وو۔ نور هم شتہ۔

اوباطنی آدابو کنیں دادی:

۱۔ [تَذَبُّرُ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ]۔ (قرآن کریم کنیں سوچ کول)۔

فَتَذَبُّرُ الْقُرْآنِ اِنْ رُمِتَ الْهَدْيُ قَالَ عِلْمٌ تَحْتَ تَذَبُّرِ الْقُرْآنِ

(کہ د ہدایت ارادہ لرے نو قرآن کریم کنیں تدبر کوہ خکہ چہ تول علم دقرآن کریم پہ تدبر کنیں دے)

۲۔ [عِظْمَةُ الْقُرْآنِ فِي الْقَلْبِ] (پہ زرہ کنیں بہ دقرآن کریم عظمت او تعظیم ساتی) چہ دا د عظیم ذات کلام او کتاب دے۔

عکرمہ نہ نقل دی چہ هغه بہ کلہ دقرآن کریم تلاوت کولو نو داسے بہ ئے وئیل: [هَذَا كَلَامُ رَبِّي وَمَنْشُورُ رَبِّي]۔

(دازما درب کلام دے اوزما درب منشور دے) پدے سرہ بہ ئے دقرآن کریم عظمت پہ زرہ کنیں راغلو۔

۳۔ [الدُّعَاءُ عِنْدَ الْآيَاتِ] (پہ بعض آیتونو کنیں دعا غوختل) لکہ داد نبی ﷺ طریقہ هم وه۔ لکہ داسے راشی ﴿اِنَّ رَحْمَةَ اللّٰهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ نو انسان داسے اووائی: [اللَّهُمَّ

إِنِّي أَسْأَلُكَ رَحْمَتَكَ] د جنت بحث راشی، داسے اُووائی: [اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْجَنَّةَ] او داسے نور۔
 او دا هلہ کیہی چہ انسان د قرآن کریم پہ معنی پوہہ شی۔

۴۔ حقیقی ادب ئے دا دے: [الْعَمَلُ بِالْقُرْآنِ] (قرآن کریم باندے عمل کول) کلمہ چہ انسان قرآن کریم لولی او د ہغہ عملی زندگی نئے جوہیہی نو دا د قرآن کریم احترام نئے دے۔ ددے مثال دا جوہیہی چہ یو انسان چاہے اُووائی: زہ تا منم او ستا احترام زما پہ زہہ کنبس موجود دے خو خدمت تہ دے تیار نہ یم، نو داسے انسان د چا خوبس وی؟!۔ واللہ التوفیق۔
 واللہ اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

فائدہ: د قرآن کریم سرہ بہ پنخہ قسمہ تعلقات ساتی نو ہلہ بہ د قرآن کریم پہ حقیقت پوہیہی: (۱) یو دا چہ الفاظ د قرآن کریم صحیح طریقے سرہ زدہ کری، تجوید طریقے سرہ ئے لولی او غلط الفاظ نئے وائی۔ (۲) دویم د آیت لفظی معنی زدہ کول۔ لکہ د الحمد للہ رب العالمین لفظی او لغوی معنی زدہ کرے شی نو دا کارونہ آسان دی۔ (۳) دریم پہ آیت باندے خان پوہہ کول، یعنی د آیت د مقصد او مطلب نہ خان خبرول۔ او د آیت پہ مقصد باندے خان پوہہ کول دیرہ مجاہدہ او کوشش غواری، تدبیر، سوچ او فکر او د نفس تزکیہ وغیرہ اسباب غواری۔

(۴) خلورم دا چہ د قرآن کریم سرہ خپل حال جوہول۔ یعنی د قرآن کریم نہ تاثر اخستل۔ یعنی د دغہ ترجمے او مطلب مطابق خان برابرول۔ دا کار دیر کم خلق کوی او اکثر خلق ددے خبرے نہ غافل وی۔ واللہ المستعان۔

لکہ مثلاً وبشر الذين آمنوا (مومنانو تہ زیرے ورکرہ) ددے آیت پہ لفظی معنی پوہہ شویے او پہ مقصد ئے ہم پوہہ شویے لیکن دا بشارت تا واوریدو او ددے نہ دے اثر واخستو، ایمان دے برابر کرو او عمل دے نیک جوہ کر، او د جنت سرہ دے شوق او محبت پیدا شو۔ دغہ شان د جہنم او د عذابو نو تذکرہ راشی نو تا کنبس یرہ راشی او عملونہ برابر کرے او آیت پہ تا باندے اثر او کری او دا تعلق دیر مشکل دے، پدے کنبس دیرہ خواری پکار دہ۔

(۵) پنخہ تعلق اسرار القرآن کریم معلومول۔

یعنی قرآن کریم کنبس اللہ تعالیٰ رازونہ ایخودی دی، دیرو مسائلو او حالاتو تہ پکنبس اشارات دی، د آخرت اشارات، د ایمان، د اعمالو او د دنیاوی خیزونو سائنس او تیکنالوجی او جغرافیائی اشارات موجود دی۔ لکہ د عبد اللہ بن عباس ؓ نہ چا تپوس او کرو چہ تہ

وائے هر شے په قرآن کریم کښې شته نو يو د معاويۀ خلافت پکښې راوښايه او دويم د رسول الله ﷺ وفات. نو هغه ورته دواړه اُوخودل. چه سورة بنی اسرائيل کښې راغلی دی :

﴿وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يَسْرِفُ فِي الْقَتْلِ﴾.

(خوځ چه مظلوم مړ شو نو مونږ د هغه د ولي او وارث دپاره سلطان او غلبه گرځولې ده نو هغه دې په وژلو کښې اسراف نه کوي)

د آيت مقصد خو دا دې چه چا قتل اُوکړو نو هغه به پرې قصاص کولې شي. او په قصاص کښې به زياتې نه کوي. ليکن دې کښې اشاره ده چه عثمان مظلوم قتل شويدې او د عثمان ملگرې معاويۀ وو، هغه وئيل زه د عثمان بدله اخلم. نو سلطان کښې اشاره ده سلطنت د معاويۀ ته. چه ده ته به سلطنت ملاوېږي. او د سورة التغابن نه د رسول الله ﷺ وفات معلومېږي ځکه چه تغابن غټ تاوان ته وئيلې شي، نو چه ما سورتونو شمارل کړل نو د سورة المنافقون پورې (۶۳) سورتونه وو او د هغې په آخر کښې دا خبره وه چه کله د يو نفس اجل راشي نو هغه نه روستو کيږي نو ما ته پته اولگيده چه رسول الله ﷺ به په درې شپيته کاله کښې وفات کيږي. او امت به په غټ تاوان کښې واقع کيږي.

۳- دارنگه سورة القصص کښې (ثمانی حجج) لفظ راغلي چه موسى ﷺ د شعيب ﷺ سره اته يا لس کاله تير کړل نو پدې کښې اشاره ده چه زمونږ نبي ﷺ به په مدينه کښې اته کاله تيروي او بيا به ورته فتح د مکې ملاوېږي. ليکن پدې اشاراتو معلومولو کښې به داسې غلو نه کوي چه د نورو نصوصو مخالفت کښې واقع شي.

۴- البحث الرابع : اسباب الانتفاع بالقرآن

خلورم بحث : د قرآن کریم نہ د فائدے اخستو ډیر اسباب
او ذرائع دی دلته مختصراً یو څو ذکر کولے شی۔

(۱) اول سبب : [طَلَبُ مَرْضَاةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى]۔

(د الله تعالى درضا طلب کول) چه د بنده دا نیت وی چه ما نه الله تعالى راضی شی۔
سورة المائدة (۱۶) آیت کتب دی : ﴿يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ﴾ : (الله تعالى پدے قرآن
هدایت کوی هغه چاته چه د الله تعالى درضا پسے روان شی)۔
نو معلومه شوه چه څوک د الله تعالى رضا لتوی نو قرآن کریم هغه ته هدایت کوی او
هغه د قرآن کریم نه فائده اخستے شی۔

(۲) - اَلتَّقْوَى : (تقوی، د الله تعالى یره چه چا کتب راشی نو هغه د قرآن کریم نه فائده
اخستے شی) قرآن کریم خو ډیر قسمه خلق لولی، انگریزان، شیعه گان، هندوان،
مبتدعین بریلیان وغیره لیکن دهغوی پرے عقیده نه جوړېږی، اعمال نه برابرېږی وجه
دا ده چه تقوی پکښ نشته۔

الله تعالى فرمائی : ﴿هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾۔

(۳) دریم سبب : [خَشْيَةُ اللَّهِ وَالْإِشْقَاقُ مِنَ السَّاعَةِ]۔

(د الله نه یره او د قیامت نه سخت یریدل) تقوی دے ته وائی چه انسان د الله تعالى د
حکمونو تابعداری کوی او خشیت دے ته وائی چه د الله تعالى د ذات نه یره کوی۔ د الله
تعالى او د قیامت نه یره مجموعه د ټولو خیرونو ده۔ اودا قسم خلق د قرآن کریم نه فائده
اخستے شی، لکه الله تعالى فرمائی :

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِّنَ
السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ﴾ (الانبياء : ۴۸، ۴۹)۔

(موسی او هارون ته فرق اورنرا (تورات) ورکړې وه اودا یاداشت وو دپاره د متقینو
کوم چه د الله تعالى نه یریدل او د قیامت نه نه خوف لرلو)۔

(۴) - [الْإِسْتِمَاعُ وَالْإِنْصَاتُ]

(قرآن کریم ته غور کیخودل او متوجه کیدل او مشاغل پریخودل۔ لکه فرمائی: ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ (کلہ چہ قرآن کریم لوستلے شی نو غور ورتہ کیدی او چپ شی دیہ دیارہ چہ پہ تاسو رحم اوکرے شی)۔

د لیث بن سعد رحمہ اللہ نہ نقل دی: [لَيْسَ شَيْءٌ أَسْرَعَ إِلَيْهِ الرَّحْمَةُ مِنْ مُسْتَمِعِ الْقُرْآنِ]۔ (داسے یوشے نشتہ چہ رحمت ہغے تہ پہ جلتی ورروان وی لکہ ځنگہ چہ د قرآن کریم آوریدونکی تہ پہ جلتی راخی) دارنگہ فرمائی: ﴿إِنْ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٌ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْفَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾ (ق: ۳۷)۔ (پدیہ قرآن کنیں یادداشت دیہ د ہغہ چا دیارہ چہ غور کیدی اوزرہ ئے حاضر وی) نو فائدہ بہ د قرآن کریم نہ واخلی۔ کہ د انسان زرہ بل طرف تہ متوجہ وی نو پورہ فائدہ نشی اخستے۔

(۵) [خَوْفٌ وَعَيْدٌ لِلَّهِ] (اللہ تعالیٰ چہ پہ قرآن کریم کنیں کوم وعیدونہ او عذابونہ او سزاگانے د مجرمانو دیارہ بیانے کریدی د ہغے نہ یرہ کولو سرہ بندہ د قرآن کریم نہ فائدہ اخستے شی)۔ لکہ اللہ تعالیٰ فرمائی: ﴿فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعَيْدٌ﴾ (ق: ۴۵) (قرآن بیان کرہ ہغہ چاتہ چہ زما د عذابونہ یرہ کوی) ﴿سَيَذَكِّرُ مَنْ يَحْشَى﴾ [الاعلیٰ: ۱۰] (زردیہ چہ نصیحت بہ واخلی ہغہ څوک چہ د اللہ تعالیٰ نہ یرہ کوی)

(۶) - [عَدَمُ الرُّكُونِ إِلَى الدُّنْيَا وَاتِّبَاعُ الْهُوَى]

(دنیا تہ نہ مائلہ کیدل او دخپلو خواہشاتو پسے نہ روانیدل)۔

پہ قرآن کریم باندیہ دنیا پرست خلق او ہغہ څوک چہ د خپلو خواہشاتو تابع وی نشی پوہیدلے۔ لکہ بلعام بن باعورا پہ اولہ کنیں د تورات عالم ووبیا پکنیں دوه مرضونہ پیدا شو: ۱- حب الدنيا (دنیا سرہ ئے مینہ پیدا شوه)۔ ۲- دویم اتباع الهوی۔ د خپلو خواہشاتو تابعداری۔ نو بس گمراہ شو۔ لکہ سورة الاعراف کنیں بہ راشی: ﴿وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ﴾۔ (دیہ زمکے (دنیا) تہ مائل شو او د خپل خواہش تابعداری ئے اوکرہ) نو دغہ علم ورتہ فائدہ ورنکرہ۔

سفیان ثوری نہ نقل دی: [لَا يَجْتَمِعُ فَهْمُ الْقُرْآنِ وَالْإِسْتِعَالَ بِحُطَامِ الدُّنْيَا فِي قَلْبِ مُؤْمِنٍ أَبَدًا] [البرهان فی علوم القرآن ۶/۱]

(د قرآن کریم پوہ او د دنیا پہ سامانو مشغولہ کیدل دواړہ د مؤمن پہ زرہ کنیں ہیڅکله نہ شی راجمع کیدی)

(۷) - [الْإِيمَانُ الْكَامِلُ بِاللَّهِ وَبِوَعْدِهِ وَوَعِيدِهِ] -

(قوی او کامل ایمان لرل په الله تعالى او د هغه په وعدو او د هغه په عذابونو) که داسه نه وی او ایمان ئه ضعیف وی نو دا پوره طریقے سره د قرآن نه فائده نشی اخستے، هسے الفاظ به وائی او قرآن به ختم کړی، درس نه به فارغ شی مگر ډیره فائده به اُونکړی۔ لکه الله تعالى فرمائی: ﴿قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ﴾ (فصلت: ۴۴) (اُووايه دا قرآن دایمان والو دپاره هدايت او شفاء ده) دارنگه فرمائی: ﴿أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ (عنکبوت: ۵۱)

(آیا دوی له دا کافی نه ده چه مونږ دوی ته کتاب نازل کړیده او په دوی باندے لوستلے شی، یقیناً پدے کښ ضرور رحمت دے او یاداشت دے دایمان والو دپاره) ﴿وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ (یونس)۔

(۸) (طَهَارَةُ الْقَلْبِ) (د زړه صفائی) د حسد، کینه، ضد او بغض او گنده اخلاقو نه) یعنی د چا تزکیه د نفس چه شوی وی نو هغه د قرآن کریم نه حقیقی فائده اخستے شی۔ لکه فرمائی: ﴿لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ (الواقعة) ددے یوه معنی مفسرینو داسه کړیده: [لَا يَنَالُ فَهَمَّ مَعَانِيهِ إِلَّا الْقُلُوبُ الطَّاهِرَةُ] (صرف پاکو زړونو والا په معانی او مقاصدو د قرآن کریم پوهیږی) چه زړه ته اُورسیږی۔

(۹) [الْعَزْمُ الْحَازِمُ] (کلهکه اراده کول چه زه به د قرآن کریم نه فائده اخلم) علماً، عملاً او عقیده۔ لکه آیت کښ دی: ﴿لَمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ﴾ (التکویر: ۲۸) (د قرآن کریم نه فائده هغه څوک اخستے شی چه د هغه اراده د استقامت وی) د ځان د برابرولو اراده ئه کړی وی۔

(۱۰) - [الْيَقِينُ] (دا یقین کول چه قرآن کریم به ماته ضرور فائده راکوی)۔

(۱۱) (الصَّبْرُ) (دا توله خبرے انسان ته هله حاصلیږی چه صبر پکښ راشی، بنده نه علم کولے شی او نه عمل کولے شی او نه د نفس کومه تزکیه کولے شی او نه د کوم بد اخلاقو نه بچ کیده شی مگر هله چه صبر اختیار کړی۔ پدے وجه په قرآن کریم کښ د صبر بیان ډیر راغلی دے۔ الله تعالى فرمائی: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ اِئِمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾ [الم السجده: ۲۴] (ما د بنی اسرائیلو نه امامان د دین جوړ کړی وو چه خلقو ته به ئه د الله تعالى دین بیانولو کله چه هغوی کښ صبر راغلو او زما په آیتونو ئه یقین لرلو)۔

۵۔ بحث : مواضع فہم القرآن

پنجم بحث : د قرآن کریم د پوہے نه منع کونکی خیزونه

علامه زرکشتی په البرهان کښ لیکلی دی چه چا کښ نهه صفات راشی نو هغه د قرآن کریم پو هه نشی حاصلول او فائده نشی ورکول۔ د فائده په طور مختصراً بیانپړی :

۱- (الْبُدْعَةُ) (بدعتی د قرآن کریم نه فائده نشی اخستے)۔

(۲) [الْأَصْرَارُ عَلَى الذَّنْبِ] (په گناه باندے یو انسان همیش والے کوی او توبه ترے نه اویاسی نو دا هم د قرآن نه فائده نشی اخستے)

(۳) (الْكِبَرُ) (د چا په زړه کښ چه تکبر وی چه حق له ذیکه ورکوی او خلق ورته سپک ښکاری) لکه آیت کښ دی : ﴿سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ﴾

[الاعراف: ۱۴۶] (یعنی زه د خپلو آیتونو نه هغه څوک اړوم چه په زړه کښ نه تکبر دے)

(۴) (الْهَوَى) (د خوا هشتاتو تابع داری)۔

(۵) (حُبُّ الدُّنْيَا) (د دنیا سره محبت) لکه ددے تشریح به روستو قرآن کریم کښ راځی چه د دنیا محبت څه شی دے ؟ هغه دا چه د الله تعالیٰ حکم پرے مات کړے شی۔

(۶) [أَنْ يَكُونُ غَيْرَ مُتَحَقِّقٍ الْإِيمَانِ]۔ (چه ایمان نه قوی نه وی)

(۷) [أَنْ يَكُونُ ضَعِيفَ التَّحْقِيقِ]۔

(چه د خبرے تحقیق پوره نه کوی) یعنی بغیر د تحقیق نه د خبرے تابع داری کوی او خپل تدبر او سوچ او کتب التفاسیر ته رجوع نه کوی)

(۸) [أَنْ يَكُونُ مُعْتَمِدًا عَلَى قَوْلِ مُفَسِّرٍ فَقَطْ]۔

(صرف د یو مفسر په قول اعتماد کوی) د خپل شیخ نه نه څه اوریډلی وی بس همیشه دپاره همغه ترجمه او تفسیر کوی او نور تفاسیر نه گوری او نه تدبر کوی)۔

(۹) [أَنْ يَكُونُ رَاجِعًا إِلَى مَعْقُولِهِ] (په خپل عقل اعتماد کوی چه بس زه پوهیږم) د استاذانو نه فائده نه اخلی نو داسے

انسان هم په قرآن کریم پوره نشی پوهیدلے بلکه آله به د قرآن کریم تحریف کوی۔

اول باب**اصول التفسیر و مناہجہ****(د تفسیر اصول او طریقے)**

اول باب

اصول التفسیر و مناہجہ

د تفسیر اصول او طریقے

د علماء کرامو نہ د قرآن کریم د اصول التفسیر دوه طریقے نقل دی (۱) یوه طریقه خاص زموږ د مشائخو ده لکه هغه زموږ شیخ، المفسر، المحدث ابو زکریا عبد السلام (عافاه الله) په تنشیط الاذهان کښن تفصیلاً ذکر کړیده۔ پدې طریقه باندې اصول التفسیر ذکر کولو کښن دا فائده ده چه په تصحیح د عقیده باندې ډیر زور ورکړې شی او د شرک او مشرکانو بدې او قباحت ذکر شی۔ او دا هم انتهای مهمه مسئله ده۔

(۲) او دویمه طریقه د عامو مفسرینو ده چه هغه د قرآن کریم د عامو قواعدو او مضامینو او علومو سره تعلق ساتی۔ نو موږ اوس ددې طریقه یو څو بحثونه ذکر کوو۔ چه دا اهل علمو او طلاب العلم ته زیاته فائده ورکوی او د قرآن کریم په تفسیر کښن د انسان بصیرت د همدې طریقه سره زیات پیدا کیږی لهذا پدې طریقه کښن بحثونه ستا مخه ته وړاندې کیږی :

۱- الامر الاول : شرف علم التفسیر

اول بحث : شرافت د علم التفسیر

یعنی علم التفسیر ته په ټولو علومو کښن ډیر شرافت او عزت حاصل دی۔ وجه داده چه یو علم ته چه شرافت حاصلیږی نو دا په درې اسبابو سره لکه چه امام راغب اصفهانی په مفردات کښن لیکي :

(۱) (الْأَوَّلُ بِالْمَوْضُوعِ) - (اول په موضوع سره) یعنی یو علم چه غوره کیږی نو ددې وجه نه چه موضوع د هغه علم اشرف او غوره وی لکه عرب وائی :

[الصِّيَاغَةُ أَشْرَفُ مِنَ الدِّبَاغَةِ لِأَنَّ مَوْضُوعَهَا - وَهُوَ الذَّهَبُ وَالْفِضَّةُ - أَشْرَفُ مِنْ جِلْدِ الْمَيْتَةِ - الَّذِي هُوَ مَوْضُوعُ الدِّبَاغَةِ]۔

(زرگری غوره ده د څرمنو رنگ کولو نه، ځکه چه موضوع د زرگری سره او سپین دی، او موضوع د دباغت څرمنه دی. (یعنی د څرمنو نه بحث کوی) او سره او سپین ډیر غوره دی د څرمنو نه. لهذا زرگری هم غوره شوه د دباغه او رنگ کاری نه). او ددې خبرې مثالونه قرآن کریم کښ زیات راځي لکه مثلاً قل هو الله احد سورت ولې ډیر غوره دې سره ددې نه چه وړوکه سورت دې. دارنگه آية الكرسي غوره ده د نورو آیتونو نه وجه دا ده چه پدې کښ د الله تعالی صفات ذکر دی نو هغه تقریر به ډیره غوره وی چه کوم کښ د الله تعالی نه بحث وی په نسبت د هغه سورت او تقریر چه په هغه کښ د الله تعالی د دشمن بحث وی لکه (تبت یدا ابی لهب) سره ددې نه چه دواړه د الله تعالی کلام دې.

(۲) - [الثانی بالصُّور] - (دویم دا چه یو شی کښ غوره والې راځي د شکل او صورت د مزیدار والی په وجه لکه عرب دا مثال ورکوی: [طَبْعُ السُّيُوفِ أَشْرَفُ مِنْ طَبْعِ الْقُبُورِ] (د تورې جوړیدلو له چه کوم شکل ورکړې شویډې نو دا غوره دې د قید او زنځیرونو د شکل نه). (۳) دریم شرافت چه په علم کښ راځي نو دا په غرض او غایه سره، چه د کوم علم غرض او غایه ښه وی نو بس هغه علم ښه وی. لکه وئیلے شی [صَنَاعَةُ الطَّبِّ الَّتِي غَرَضُهَا إِفَادَةُ الصَّحَّةِ أَشْرَفُ مِنَ الْكُنَاسَةِ الَّتِي غَرَضُهَا تَنْظِيفُ الْمُسْتَرَحِ]

(علم طب چه د هغه غرض د زائل شوی صحت پیدا کول دی او د موجود صحت باقی پریخودل دی. دا غوره دې د ځانې جارو کولو او جمعدارۍ نه چه د هغه غرض ځانې سفا کول دی). نو علم طب د جمعدارۍ نه په دې وجه غوره دې چه موضوع ئې اشرفه ده چه هغه صحت راوستل دی او صحت راوستل غوره دی د صفائی کولو نه. نو دغه شان علم التفسیر ته د درې واړو جهاتو نه دا فضیلت او شرافت حاصل دې. [لَا مَوْضُوعَ التَّفْسِيرِ هُوَ كَلَامُ اللَّهِ الَّذِي هُوَ يَنْبُوعُ كُلِّ حِكْمَةٍ وَمَعْدَنُ كُلِّ فَضِيلَةٍ] (ځکه چه موضوع د علم تفسیر د الله تعالی هغه کلام دې چه هغه چینه د هر حکمة ده او کان د هر فضیلت دې) یعنی په علم التفسیر کښ د الله تعالی د کلام نه بحث کیږي د هغه تشریحات، او معنی او مفهوم او مقصد بیانیږي او په هغه باندې ځان پوه کول او د هغه نه رازونه او مسئلې راویستل دی او دا څه معمولی خبره نه ده چه د الله تعالی د کلام نه انسان رازونه او مسئلې راویاسي!!

او د علم التفسیر صورت او شکل دا دې: [أَطْهَارُ عَفَیَّاتٍ مَا أَوْدَعَهُ مُنْزِلُهُ مِنْ أَسْرَارِهِ]

لِيَذْكُرُوا آيَاتِهِ وَيَتَذَكَّرُوا أَلْوَابِ ﴿١﴾

(الله تعالیٰ چه پدے کنیں کوم پت رازونہ ایخودی دی ہفہ رابنکارہ کول) لکہ قرآن کنیں راغلی دی : (لیدبروا آیاتہ) یعنی دا قرآن الله تعالیٰ دے لہ نازل کریدے چه ددے پہ آیتونو کنیں سوچ او تدبر او کرے شی او بل ددے نہ عقل مند خلق تذکر او نصیحت واخلی)۔

او غرض د علم تفسیر :

[اَلتَّسْلُكُ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى الَّتِي لَا انْفِصَامَ لَهَا وَالْوُصُولُ إِلَى السَّعَادَةِ الْحَقِيقِيَّةِ الَّتِي لَا فَنَاءَ لَهَا]۔

(یعنی مقصد د تفسیر دا دے چه مونہ منگولے اولگوو پہ ہفہ کرئ باندے چه دہفے ماتیدل نشہ چه ہفہ د توحید او د ایمان او د دین کرئ دہ، او دا پہ علم التفسیر سرہ معلومیرے۔

دویم غرض دا دے چه بندہ ہفہ حقیقی سعادت او نیکبختی تہ اُورسیرے چه دہفے فناء نشہ یعنی بندہ پدے سرہ ہمیشہ ہمیشہ جنت تہ اُورسیرے چه ہفہ نہ ختمیدونکے نعمت دے۔

ددے وجہ نہ امام راغب فرمائی : الله تعالیٰ د علم تفسیر عظمت پدے آیت کنیں بیان کریدے : ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ (البقرة: ۲۶۹)۔ (او چالہ چه پوہہ د قرآن ورکرے شوہ نو ہفہ تہ دیرزیات خیر ورکرے شو)۔

نو ثابتہ شوہ چه علم التفسیر اشرف علم دے او پہ تولو علمونو کنیں اُچت او بہترین علم دے، دا خبرہ الله تعالیٰ ہم کریدہ اورسول الله ﷺ ہم او صحابہ کرامو او علماؤ ہم او پہ عقل ہم دا معلومیرے چه دا ولے غورہ دے ؟ خکہ چه دا د الله تعالیٰ د کلام نہ بحث دے، دہفے شرح، وضاحت، او د خپل رب او د خپل مالک حقیقی او محبوب پہ خبرہ خان پوہہ کول دی، او ہفہ خبرے دی چه پہ ہفے کنیں د انسان سعادت او نیکبختی دہ۔ نو الله تعالیٰ چه دا خبرہ کوی نو د بندگانو د فائدے دپارے کوی، لہذا پدے کنیں چه خوک بحث کوی، خوک چه پکنیں سوچ او فکر کوی، او خپل دماغ پکنیں استعمالوی یا دے تہ غورہ اپدی ددے درسونو تہ حاضریرے نو دا انسان د خپل نجات پہ کوشش کنیں لگیا دے۔ او دا خومرہ یے وفائی دہ چه د عظیم ذات کتاب بندگانو تہ راغلی دے او بندگانو بنہ پہ آرام سرہ پہ المارو کنیں بند ساتلے دے او خپلہ دکانونو تہ خی راخی او دنیا کنیں بنہ مشغول وی او د الله تعالیٰ کتاب تہ اوزگار نشو۔

ددے پہ بارہ کنبں د بعض سلفو اقوال اوگورہ :

۱- ابو موسیٰ اشعری ؓ نہ نقل دی : [إِنِّي لَا سَتَحِيْبِي أَنْ لَا أَنْظُرَ كُلَّ يَوْمٍ فِي عَهْدِ رَبِّي]۔
(مالہ د اللہ تعالیٰ نہ دا حیاء راخی چہ زہ ہرہ ورخ د خپل رب پہ عہد نامہ (کتاب) کنبں مطالعہ اونکرہم)۔

۲- پہ پخوانو کتابونو کنبں یو اثر راغلے دے اللہ تعالیٰ فرمائی : [يَا ابْنَ آدَمَ إِذَا أَتَكَ رِسَالَةً عَنْ صَدِيقِكَ وَكُنْتَ رَاكِبًا نَزَلْتَ فَقَرَأْتَهَا وَقَدْ جَاءَكَ كِتَابِي وَأَنْتَ مُعْرِضٌ عَنْهُ]۔
(ایہ د آدم خویہ ! کله چہ تاتہ د خپل دوست د طرف نہ یو خط راشی او تہ سورے نو راکوز شے او ہغہ خط لولے او حال دا چہ تاتہ زما کتاب راغلے دے او تاترے مخ اړولے دے)۔

۳- امام مجاہد (تابعی) فرمائی :

[أَحَبُّ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى أَعْلَمُهُمْ بِمَا أَنْزَلَ]۔

(اللہ تعالیٰ تہ پہ ٲول مخلوق کنبں محبوب ہغہ خو ک دے چہ ٲیر عالم وی پہ ہغہ کتاب چہ اللہ تعالیٰ نازل کریدے)

۴- امام شعبی فرمائی : [رَحَلَ مَسْرُوقٌ إِلَى الْبَصْرَةِ فِي تَفْسِيرِ آيَةٍ، فَقِيلَ لَهُ إِنَّ الَّذِي يُفَسِّرُهَا رَحَلَ إِلَى الشَّامِ فَتَحَظَّرَ وَرَحَلَ إِلَى الشَّامِ حَتَّى عَلِمَ تَفْسِيرَهَا]۔

(مسروق رحمہ اللہ بصرے تہ دیو آیت د تفسیر ٲیارہ سفر اوکرو کله چہ ہلتہ اوسیدو نو ہغہ تہ او وٲیل شو چہ ہغہ سرے چہ ددے آیت تفسیر باندے عالم دے ہغہ خو شام تہ سفر کریدے نو دۂ تیاریے اوکرو او شام تہ ئے سفر شروع کرو تردے چہ د ہغہ آیت تفسیر ئے زدہ کرو)۔

۵- علی ؓ جابر بن عبد اللہ ؓ پہ علم سرہ ذکر کرو او د ہغہ صفت ئے پہ علم سرہ اوکرو چہ دا عالم دے - نو دۂ تہ او وٲیل شو :

[جُعِلْتُ فِدَاءَكَ تُصِفُ جَابِرًا بِالْعِلْمِ وَأَنْتَ أَنْتَ أَفْقَالَ: إِنَّهُ كَانَ يَعْرِفُ تَفْسِيرَ قَوْلِهِ تَعَالَى: نَزَّادُ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدِكَ إِلَى مَعَادٍ]۔

(چہ زہ دے تہ تہ قریان شم ! تہ د جابر پہ علم سرہ صفت کوے او حال دا چہ تہ خو تہ ئے یعنی تہ خو کامل عالم ئے ! نو ہغہ ور تہ اوفر مایل : د ہغہ صفت حکہ کوم چہ ہغہ ددے آیت پہ تفسیر پو ہیڑی (ان الذی فرض علیک القرآن) القصص) نو اوگورہ علی ؓ د جابر ؓ صفت کوی پہ دے وجہ چہ دا دیو آیت پہ تفسیر باندے پو ہیڑی۔ نو د صحابہ کرامو

سرہ د قرآن کریم د تفسیر انتہائی اہمیت وو۔

۶- عکرمہ (تابعی) پدے آیت کتب فرمائی: ﴿وَمَنْ يُخْرِجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (النساء: ۱۰۰)۔ (چہ یو صحابی د کور نہ د هجرت په غرض روان شو نو په لاره کتب پرې وفات راغلو، مشرکانو د هغه پورې مسخرې شروع کړې چہ مقصد ته هم اونه رسیدو او کله ترې هم پاته شو۔ نو الله تعالیٰ دا آیت نازل کړو: نو عکرمه فرمائی: [طَلَبْتُ اسْمَ هَذَا الرَّجُلِ الَّذِي خَرَجَ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ أَرْبَعَ عَشْرَةَ سَنَةً حَتَّى وَجَدْتُهُ]۔

(ما ددې سړی نوم چہ الله اور رسول ته ئې هجرت کړې وو خوارلس کاله طلب کولو تر دې چہ اومې موندلو) چہ هغه حبیب بن ابی زمره صحابی رضی الله عنه وو۔ ددې نه اندازه اؤکړه چہ د سلفو د تفسیر سره خومره شوق او ذوق وو۔ د یوې یوې خبرې اهتمام به ئې کولو۔

۷- عبد الله بن عباس ؓ فرمائی: ما دوه کاله وخت تیر کړو اراده مې وه چہ د عمر فاروق ؓ نه د هغه دوه زنانو په باره کتب تپوس اؤکړم چہ هغوی په رسول الله ﷺ باندې د یو بل سره مدد کړې وو۔ لیکن زه د هغه (عمر) هیبت منع کړې وم، آخر دا چہ په یوه موقعه کتب مې ترې تپوس اؤکړو نو هغه اؤفرمایل: دا حفصه او عائشه (رضی الله عنهما) وې۔

۸- ایاس بن معاویه رحمه الله فرمائی: [مَثَلُ الَّذِينَ يَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ وَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ تَفْسِيرَهُ كَمَثَلِ قَوْمٍ جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ مَلِكِهِمْ لَيْلًا وَلَيْسَ عَنْدهُمْ مِصْبَاحٌ فَتَنَادَوْا خَلَتْهُمْ رَوْعَةٌ وَلَا يَذَرُونَ مَا فِي الْكِتَابِ، وَمَثَلُ الَّذِي يَعْرِفُ التَّفْسِيرَ كَمَثَلِ رَجُلٍ جَاءَهُ هُمْ بِمِصْبَاحٍ فَقَرَأُوا مَا فِي الْكِتَابِ]۔

(مثال د هغه کسانو چہ قرآن لولی لیکن د هغې د تفسیر نه خبر نه وی په شان د هغه قوم دې چہ هغوی ته د بادشاه د طرف نه د شپې کتاب (خط) راشی او د دوی سره ډیوه نه وی نو دوی باندې یوه راشی، پته ورته اونه لگی چہ پدې خط کتب څه لیکلې شویدی۔ او د هغه سړی مثال چہ تفسیر نه خبر وی په شان د هغه سړی دې چہ دې خلقو ته ډیوه راوړی نو په خط کتب ئې چہ څه لیکلې وی هغه اولولی) او دغه مثال د مفسر قرآن دې چہ خلق د الله د کتاب نه خبر وی۔

[انظر هذه الاقوال في القرطبي ۲/۱ (۲۶۱) وكتاب ((نحو منهج امثل للتفسير)) ص (۶)۔]

۲۔ الامر الثانی : معرفہ اصح طریق التفسیر

دویم بحث : دتفسیر بہترینہ طریقہ پیژندل

پذنے کنبں ڊیرے علمی فائدے دی چہ انسان پرے پوہہ شی۔

او دا یو خو طریقے دی :

(۱) اولہ طریقہ دا ده : شیخ الاسلام ابن تیمیہ فرمائیلى دی او نورو مفسرینو، ابن کثیر

وغیرہ ہم نقل کریدی :

[أَنَّ يُفَسِّرَ الْقُرْآنَ بِالْقُرْآنِ فَمَا أَجْمَلَ فِي مَكَانٍ فَإِنَّهُ قَدْ بَسَطَ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ]

(چہ تفسیر د قرآن او کرے شی پہ قرآن سره) حکہ چہ الله تعالیٰ یوہ خبرہ پہ مختلفو

طریقو سره کریده۔ نو پہ یو خائے کنبں اجمال وی او پہ بل خائے کنبں د هغے تفصیل وی او دا

د قرآن کریم بلاغت هم دے۔ حکہ چہ یو خائے کنبں تولہ واقعہ بیانول مقصد نہ وی، دسے

اشارہ غرض وی بل خائے کنبں ئے تفصیل کرے وی او تول قیدونہ ئے پکنبں راوپی وی۔ او

داسے طریقہ احادیثو کنبں هم ڊیره شویده۔ ددے مثال : سورة هود کنبں فرمائی :

﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزَيِّنَتْهَا نُوْفٍ اِلَيْهِمْ اَعْمَالُهُمْ فِيْهَا وَهُمْ فِيْهَا لَا يُنْخَسِرُوْنَ﴾

(هود : ۱۵)۔

نو دے آیت کنبں ئے مطلق وئیلی دی چہ خوڪ د دنیا اراده لری نوزہ به دنیا ورکوم او پوره

ئے ورله ورکوم۔ نو دلته د بعض خلقو پہ ذهن کنبں سوال پیدا کیږی چہ ڊیر کافران

مجرمان د دنیا اراده لری او حال دا چہ مسکینان غریبانان وی۔ نو ددے اشکال جواب پہ بل

آیت د سورة الاسراء (۱۸) کنبں شویده چہ فرمائی :

﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهٗ فِيْهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيْدُ﴾

نو دلته ئے ورسره دوه قیدونہ اولگول یو دا چہ ما نشاء (خه چہ مونږ غواړو)۔ اولمن نريد

(چا له چہ او غواړو) نو دا لازم نه ده چہ کافر له به خامخا دنیا ورکوی بلکه ڊیر کافران ئے د

دنیا نه هم محروم کریدی او ډیرو ایمان والو ته ئے مالونه ورکړیدی۔

لهذا پدے طریقہ د قرآن کریم او دغه شان د احادیثو ترمینخ د تعارض گمان ختمیږی۔ او

دا طریقہ ډیرو مفسرینو کریده او حافظ ابن جریر او حافظ ابن کثیر ئے په خپلو تفاسیرو

کنبں کوی۔

(۲) مثال : سورة الطارق کتب راغلی دی :

﴿ اِنَّهُ عَلٰی رَجْعِهِ لَقَادِرٌ ۝ ﴾

(دے واضح تفسیر دا دے چہ اللہ تعالیٰ بندہ لہ د قبر نہ آخرت تہ پہ واپس کولو قادر دے) یعنی لکہ خنگہ ئے چہ د نطفے نہ پیدا کریدے نو دغہ شان بہ د قبر نہ او د خاورو نہ راوستے شی۔

دا معنی خکہ ظاہرہ دہ چہ د نورو خایونو د قرآن کریم سرہ برابرہ دہ خکہ چہ نورو خایونو کتب ہم اللہ تعالیٰ انسانانو لہ آخرت تہ د واپس کولو تذکرہ زیاتہ کریدہ۔ چہ انسان ئے د مورد خیتے نہ راویستلے دے نو دغہ شان بہ ئے د قبر نہ ہم راویاسی۔ دے کتب دوم تفسیر بعض علماء کوی چہ اللہ تعالیٰ قادر دے چہ دا بندہ بیرتہ خپل زور حالت تہ واپس کپی یعنی وروکے ئے کپی او بیاترے نطفہ جوہہ کپی او بیرتہ ئے د مور رحم او بیاد پلار شاتہ واپس کپی۔ دا تفسیر کمزوری دے۔ وجہ دا دہ چہ یو خو پدے کتب ڊیرہ فائدہ نشہ۔ او بلہ دا معنی پہ قرآن کریم کتب پہ عامو خایونو کتب استعمال ہم نہ دہ۔ نو داسے تفسیر کول پکار دی چہ بل خائے کتب ئے تائید موجود وی۔ نو دا مونہ تہ دا طریقہ رانہائی چہ کلہ تاتہ یو آیت گران شو او پہ مطلب ئے نہ پوہیدلے نو ددغہ آیت مطابق نور آیتونہ نور خایونو کتب اوگورہ، ہلتہ بہ آسان وی نو بس دلتہ بہ ہم د ہغے پہ ذریعہ پوہہ شے۔

۲- **دویمہ طریقہ :** [فَإِنْ أَعْيَاكَ ذَلِكَ فَالْسُّنَةُ]

کہ پہ دغہ مخکبں طریقہ پوہہ نشولے نو بیا سنت تہ رجوع اوکرہ خکہ چہ احادیث شارح د قرآن دی او پورہ وضاحت او تفسیر د قرآن کوی۔ یعنی تفسیر القرآن بالحديث اوکرہ، وجہ دا دہ چہ قرآن کریم داسے دے لکہ متن او احادیث داسے دی لکہ د شرحہ پہ شان۔ نو قرآن او حدیث بیل بیل شے نہ دے۔

خارجی فائدہ : ددے خائے متعلق خارجی فائدہ واورہ چہ بعض خلق وائی : قرآن اول

دے او بیا احادیث دی۔ لیکن دا د اہل سنتو اصول نہ دی چہ د حدیثو درجہ ہنکتہ راوی د قرآن نہ بلکہ دا د معتزلو اصول دی، خکہ د معتزلو اصول دا دی چہ قرآن یقینی کتاب دے او احادیث ظنی دی، لہذا دا روستو شے دے د قرآن نہ۔ او بیا د دوی نہ ڊیرو اہل سنتو ہم دا خبرہ زدہ کریدہ، احنافو، مالکیو ہم ترے دا خبرہ اخستے دہ او دا خبرہ غلطہ دہ۔ وجہ دا دہ چہ قرآن او حدیث دواہہ دیوے خلی نہ راوتی دی، قرآن او حدیث شریک دی، خکہ قرآن چہ قرآن شویدے نو د رسول اللہ ﷺ پہ خلیہ قرآن شویدے، ہغہ وئیلی دی چہ دا

آیت د قرآن دے، وے لیکئی او دا زما حدیث دے دا خبرہ زہ کوم۔ لہذا قرآن او حدیث د متن او شرحی حیثیت لری، صرف دومره فرق شتہ چہ قرآن معجز دے، کمال اعجاز پکبنی پروت دے او احادیثو کبنی کمال شتہ او اعجاز پکبنی نشتہ۔

(۲) دویمہ وجہ دا دہ چہ قرآن کریم پہ تواتر سرہ ثابت دے او احادیثو کبنی بعض متواتر دی او بعض مشہور دی او بعض اخبار احادی دی خو چہ پہ صحیح سند سرہ یو حدیث ثابت شونو هغه هم یقینی دے او چہ کوم پہ ضعیف سند ثابت وی نو هغه بیا گمانی او شکی دے۔ هغه له بیا پہ شریعت کبنی دومره اعتبار نشتہ۔ ددے وجہ نه کوم خلق چہ دا خبرہ کوی چہ مونږ به اول قرآن اخلو او بیا روستو به حدیث اخلو نو دا د اهل زیغو طریقہ دہ۔ سیدنا عمر فاروق رضی اللہ عنہ فرمائیلى دی :

[إِنَّهُ سَيَأْتِي نَاسٌ يُحَادِلُونَكُمْ بِشِبْهَاتِ الْقُرْآنِ فَخَذُّوهُمْ بِالسُّنَنِ، فَإِنَّ أَصْحَابَ السُّنَنِ أَعْلَمُ بِكِتَابِ اللَّهِ].

(شرح السنة للبغوی (۱/۱۹۲) والدارمی (۱/۲۲ رقم: ۱۱۹)

(زردے چہ تاسو ته به خہ خلق راشی چہ تاسو سره به د قرآن کریم په متشابها تو جگرے کوی۔ نو دوی په احادیثو سره راگیر کړی خکه چہ خوځ په حدیثو پو هیږی نو هغوی په قرآن ښه پو هیږی) او ددے شبها تو ډیر زیات مثالونه دی، مبتدعین چہ بدعت ثابتوی هم د قرآن متشابها ت راخلي لکه وائی : اولیاؤ ته غائبانه آواز جائز دے خکه (ادعوا) راغلی دے (ثم ادعهن) راغلی دے۔ دارنگه وائی چہ (واذا قرئ القرآن فاستمعوا له) نه مونږ ثابتوو چہ مقتدی به فاتحه په مانځه کبنی نه وائی۔

(ادعوا ربکم تضرعاً وخفیة) نه ثابتوی چہ آمین به په پته وائی۔ دا ټول د قرآن کریم د شبها تو نه استدلال دے۔ نه بلکه دے باب کبنی په حدیثو ته رجوع کوی چہ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ددے آیتونو خه تفسیر کړیدے، که حدیثونو کبنی نه وی راغلی نو تیک ده بیا ئے ته پیش کولے شے، هر کله چہ حدیث کبنی تفسیر راغلو نو بیا د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه ولے مخکبنی کیږی۔ لکه هغه وئیلی دی چہ دعا په پته غواړی او قرآن هم دا وئېلی دی مگر په بعض ځایونو کبنی جهر او کړی نو د الله نبی زمونږ نه په قرآن ښه پو هیډو نو بس هغه ته به پدے باب کبنی رجوع کیږی۔

لهذا معلومه شوه چہ احادیث په منزله د شرح دے، په قرآن کریم کبنی د احکامو په باب کبنی بعض اجمال دے نو احادیثو کبنی د هغه پوره تشریحات موجود دی۔

ددے وجہ نہ امام شافعی رحمہ اللہ فرمایلی دی :

[كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَهُوَ مِمَّا فَهَمَهُ مِنَ الْقُرْآنِ]

(ہر خبرہ چہ رسول اللہ ﷺ پہ ہفے فیصلہ کریدہ) (او خبرہ ئے کریدہ) نو ہفہ ئے دقرآن نہ معلومہ کریدہ)

اودا دیرہ اوچتہ خبرہ امام شافعی کریدہ حکہ چہ در رسول اللہ ﷺ عام احادیث اوگوریے نو دقرآن کریم نہ اخستے شویدی۔ د ہر حدیث مأخذ پہ قرآن کنیں شتہ۔ لیکن بعض ماخذونہ بالکل ظاہر وی خپلہ بہ رسول اللہ ﷺ د حدیث سرہ آیت اولوستلو او پد بعض حایونو کنیں بہ ئے ورسرہ آیت نہ لوستلو۔ خود قرآن د آیت نہ بہ خامخا ماخوذ وو، او کلہ چہ تہ پہ قرآن کنیں دیر مہارت حاصل کرے نو بیا ہر حدیث دقرآن نہ راویستلے شے لکہ د [إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ] ددے حدیث مأخذ دا آیت دے :

﴿وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾۔

دغہ شان حدیث د جبریل چہ بخاری مشکاة وغیرہ کتابونو کنیں راغلے دے نو د ہفے مأخذ دقرآن کریم پہ دیرو آیتونو کنیں راغلے دے۔ د بنی الاسلام علی خمس ددے مأخذ ہم پہ دیرو آیتونو کنیں شتہ۔ نو ہر کلہ چہ د ہر حدیث مأخذ پہ قرآن کریم کنیں شتہ نو احادیث بہ دقرآن نہ غیر نشی گنرلے کیدے۔ اللہ تعالیٰ فرمائی :

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ﴾ (النساء: ۱۰۶) (اے پیغمبرہ ! تا تہ اللہ تعالیٰ کتاب نازل کرو پہ حق سرہ دے دپارہ چہ د خلقو ترمینخ بہ فیصلے کوے پہ ہفہ خہ چہ اللہ تعالیٰ تا تہ خودلی دی)

نو بما اراک اللہ کنیں اشارہ دہ احادیثو تہ پیغمبر لہ اللہ تعالیٰ یوہ رائے ورکرے وہ او کامل عقل ئے ورکرے وو، پہ ہفے باندے بہ ئے کار کولو۔ او دقرآن تفسیر بہ ئے کولو۔ او ہر حدیث اگر کہ د آسمان نہ نہ دے نازل، بعض احادیث رسول اللہ ﷺ پہ خپل صواب دید وئیلی دی لیکن نبی چہ بہ یوہ خبرہ اوکرہ او د اللہ تعالیٰ بہ خوبنہ وہ نو خہ بہ ئے ورنہ نہ وئیل او کومہ خبرہ بہ چہ د اللہ خوبنہ نشوہ نو ہفہ تہ بہ ئے او وئیل دا خبرہ بدلہ کرہ۔ نو رسول اللہ ﷺ تہ ئے اجازہ ورکرے وہ چہ زما د دین شرح کوہ کومہ خبرہ چہ زما خوبنہ نہ وہ نو د ہفے اصلاح بہ درلہ زہ کوم۔

﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ معنی ہم دادہ چہ رسول اللہ ﷺ د خپلو خواہشاتو مطابق خبرے نہ کولے، تولے بہ ئے د اللہ تعالیٰ درضا خبرے کولے۔ او داسے معنی نہ دہ چہ رسول اللہ

ﷺ ڄڻ خبره ڪوي نو دا به دبره نه نازلي وي۔ دا تفسير په دغه ڪنن آيت ڪنن ڪمزوري دے۔ ڇوڪ ڇهه دا خبره ڪوي ڇهه ٽول احاديث دبره نه نازل شويدي دے ڪنن ڊير نقصانات دي ڇهه هغه د حديثونو په ڪتابونو ڪنن بيانولے شي۔

دارنگه ددے آيت نه هم معلوميری ڇهه حديث شارح د قرآن دے۔ ارشاد دے : ﴿وَمَا آتَيْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ﴾ (النحل: ۶۴)۔

(مون په تابندي دا ڪتاب نه دے نازل ڪرے مگر ددے ڊپاره ڇهه دوي په ڪومه خبره ڪنن اختلاف ڪوي ڇهه ته ئے ورته ښکاره بيان ڪرے) نو هغه به د قرآن ڪريم شرح او وضاحت ڪولو۔ او نبی ﷺ هم فرمائي : [أَلَا إِنِّي أُوتِيتُ الْقُرْآنَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ] (ابوداود)۔

(ماته قرآن ڪريم او ددے په شن شے ددے سره را ڪرے شويدي) ڇهه هغه احاديث دي۔ ددے نه معلومه شوه ڇهه احاديث د قرآن ڪريم نه زياتي شے دے او هغه جدا مستقل د دين وضاحت ڪونكي دي۔

خو بعض خلقو د رسول الله ﷺ د احاديثو هيڅ قدر اونه پيژندلو۔ ڪله وائي ڇهه احاديث ظني دي او ڪله وائي ڇهه حديث د قرآن په مقابله ڪنن راشي نو حديث به غورزوو۔ حال دا ڇهه مون په وايو: دا ڪوم حديث دے ڇهه د قرآن خلاف راغلي وي؟ صحيح حديث هيڅ ڪله د قرآن ڪريم خلاف نه راځي، دا ڊيره غلطه نظريه ده۔

د الله د رسول خبره څنگه د قرآن خلاف راشي؟ دا خوبيا د دين گډوډوالے شو۔ ڪله ورته دا قاعده ڪيدي ڇهه زيادت د خبر واحد په ڪتاب الله باندے جائز نه دے ڇڪه دے سره نسخ د قرآن ڪريم راځي او په خبر واحد باندے قرآن څنگه منسوخ ڪرے شي؟ دا يوه چٽي او د احاديثو دے احترامی ڪولو ڊپاره جوړه شوي قاعده ده۔ ڇهه بعض احناف علماؤ ايڅو سٽے ده او ددے په وجه ڊير احاديث د رسول الله ﷺ غورزو له شويدي۔ دے قاعده ته هيڅ ضرورت نشته بلڪه زيادت د خبر واحد په ڪتاب الله بالڪل جائز دے۔ زيادت ته ڇوڪ نسخ نه وائي بلڪه نسخ خو رفع د حكم سابق وي۔ يعني منسوخ ڪيدل خو ديتنه وائي ڇهه مخڪنې حكم ختم شي او د هغه په ڄاڻ بل حكم راشي۔ او په زيادت ڪنن خو مخڪنې حكم هم باقي وي ورسره ڇهه قيد يا شرط زيات شي۔

حاصل دا شو ڇهه ددے ڊير مثالونه دي ڇهه مستقل ڪتاب ليکلو ته ضرورت لري۔ خو لنډه دا ڇهه د رسول الله ﷺ احاديثو ته رجوع ڪول پکار دي هغه ڇهه د قرآن ڪريم ڪوم

تفسير کوی بس هغه غوره کول پکار دی، هغه به اعلیٰ تفسیر وی۔

فانده: بیا کله به رسول الله ﷺ د یو آیت تفسیر اوکړی نو بل تفسیر به پکښه جائز نه وی او کله کله داسه وی چه رسول الله ﷺ به صرف د یو مثال بیانولو په شکل یو تفسیر اوکړی او په هغه کښ به نفی د نورو تفاسیرونه وی لکه ددې مثال په سورة الفاتحه (عیر المغضوب علیهم ولا الضالین) کښ راځی چه نبی ﷺ فرمائی: ددې نه مراد یهود او نصاریٰ دی۔ نو پدې کښ عام علماء فرمائی چه د رسول الله ﷺ دا تفسیر په طریقه د مثال دې او دا معنی نه ده چه صرف یهود او نصاریٰ مراد دی او نور څوک نه دی مراد۔ بلکه یهود او نصاریٰ اول مراد دی او بیا پدې کښ منافقان، کافران او روستو امت کښ چه کوم گمراهان راځی هغه ټول داخلیدې شی۔ لکه ددې خبرې تفصیل به خپل ځای کښ راشی ان شاء الله تعالیٰ۔

بیا دا خبره واوره چه نبی ﷺ د هر آیت تفسیر نه دې کړې چه مثلاً الحمد تفسیر نه کړې وی چه د (الحمد) معنی دا ده او د (الله) معنی دا ده او د رب العالمین معنی دا ده، یعنی د هر آیت تفسیر نه دې کړې بلکه رسول الله ﷺ د احکامو تفسیر کړیدې او د بعضو مشکلو ځایونو تفسیر نه کړیدې چه هغه باندې امت په خپل ذهن چلولو سره نشی پوهیدلې، په خپل عقل نه نشی معلومولې۔ او باقی تفسیر نه امت ته پریخوستې دې چه تاسو نه په خپل فکر، لغت د عربی باندې په خپل تدبر هغه معلوم کړی لکه قرآن کریم کښ هم داسه خبره راغلې ده: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ٤٤] (ماتاته قرآن در اولیو له چه ته به نه خلقو ته بیان کوی او خپله به هم دا خلق پکښ سوچ کوی) نو دلته الله تعالیٰ د عام قرآن کریم د تفسیر حواله د امت په تدبر باندې ورکړه ځکه چه دا د عربی کتاب دې، نو په لغت د عربو کښ چه د یو آیت کومه معنی راوتله نو بس هغه به مراده وی۔ ددې وجه نه قرآن کریم سرې په خپل عقل او تدبر سره استعمالولې شی لکه دا خبره به روستو اصولو کښ راشی ان شاء الله تعالیٰ۔ او ددې خبرې تفصیل په [التفسير والمفسرون ٧/٢] کښ اوگوره۔ ډیر دلائل نه پدې خبره ذکر کړیدی چه نبی ﷺ د هر آیت تفسیر نه دې کړې۔ او صحابه کرامو په هر آیت کښ رجوع رسول الله ﷺ ته نه ده کړې بلکه کوم آیت چه به ورته د مقصد په لحاظ مشکل شو نو په هغه کښ به نه رجوع اوکړه۔

۳- دریمہ طریقہ :

[فَإِنْ لَمْ يَجِدْهُ فِي السُّنَّةِ رَجَعَ إِلَى أَقْوَالِ الصَّحَابَةِ] -

کہ پہ سنت کتب ورتہ یو تفسیر ملاؤ نشو نو بیا بہ د صحابہ کرامو اقوالو تہ رجوع اوکری او د دوی اقوالو تہ بہ حکم رجوع کوی : [فَإِنْهُمْ أَدْرَى بِكِتَابِ اللَّهِ لِمَا شَاهَدُوهُ مِنَ الْقُرَائِنِ وَالْأَحْوَالِ عِنْدَ نُزُولِهِ وَلِمَا اخْتَصَّوْا بِهِ مِنَ الْفَهْمِ الْقَامِ وَالْعِلْمِ الْعَصِيحِ وَالْعَمَلِ الصَّالِحِ] [الاتقان ۲/۴۶۷] - (حکم چہ صحابہ کرام پہ قرآن دیر بنہ پو هیدل، ناشنا ناشنا علمونہ اللہ تعالیٰ ورکری وو۔

وجہ دا ده (۱) حکم چہ دوی د قرآن د نازلیدو پہ وخت قرائن او احوال لیدلی وو چہ دا آیت کوم حائے نازل شو او پہ کومہ موقعہ او د چا پہ بارہ کتب نازل شو۔ لہذا دوی سرہ بہ پوہہ زیاتہ وی۔ حکم چہ یو مجلس کتب خبرہ اوشی نو د مجلس والا پرے د تولو نہ ریات پوہیری۔ او دا خبرہ د تشریح محتاج نہ ده۔

(۲) دویمہ وجہ : دوی لہ اللہ تعالیٰ صحیح فہم او پوہہ او عقل ورکری وو او صحیح علم ئے ورکری وو او نیک عمل پکبن موجود وو) او دا قانون دے چہ چا لہ اللہ تعالیٰ صحیح عقل او صحیح علم او عمل صالح ورکری نو ہغہ لہ اللہ تعالیٰ پہ قرآن کریم باندے بصیرت ورکوی۔ د صحابہ کرامو ذہنونہ ہم پہ اعلیٰ درجہ کتب وو او علمونہ ئے ہم اوچت وو او عمل صالح ئے ہم دیر وو۔ ددے وجہ نہ بس ہغوی پہ قرآن بنہ پوہیدل۔ (نو کومو اصولینو چہ بعض صحابہ کرامو تہ غیر فقیہ وئیلی دی لکھ انس بن مالک، عبد اللہ بن عمر، ابو ہریرہ وغیرہ رضی اللہ عنہم - نو دا خبرہ ئے غلطہ کریدہ)۔

(۳) بلکہ وجہ دا ده چہ د دوی د رسول اللہ ﷺ سرہ دیرہ مینہ وہ او د کثرت محبت د وجہ نہ سرے د خپل محبوب پہ خبرہ بنہ پوہیری، د چا سرہ چہ دے مینہ زیاتہ وی نو د ہغہ پہ گرانو عبارتونو او اشارو باندے بہ ہم پوہیری۔

(۴) او بل طرفتہ د قرآن او حدیث سرہ ئے ہم ے حدہ مینہ وہ ولے بہ نہ وی چہ دا ئے د کامیابی راز گنرلو نو د ہغے دیر اہتمام بہ ئے کولو، د ہغے غم ورسرہ وو، صحابہ کرامو لہ چہ اللہ تعالیٰ کوم علمونہ ورکری وو نو عام امت د ہغے نہ عاجز دے۔ ہغوی کوم تفسیر نہ دے لیکلے او خہ کتاب ئے نشہ نو حکم مونہ تہ داسے بنکارہ کیہی (عیاذ باللہ) چہ کمنے ہغوی بہ پہ خہ نہ پوہیدل۔

ددے وجہ نہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ بہ فرمایل : کہ زہ چرتہ پہ سورۃ الفاتحہ باندے تفسیر

أُولَئِكَم نَوِيوْ أُوْبُنْ بَهْ ئَ يُوْنَهْ سَى۔ او خپلے سینے ته به ئے اشاره کوله [إِنْ هَهُنَا عَلَمًا] (دے)
خائے کنیں علم پروت دے [يَا لَيْتَ لَوْ وَجَدْتُ لَهُ أَهْلَةً]۔ (ارمان چه ماد هغه اهل خلق
موندلے) نو ما به ورته بیان کرے وے۔ [احیاء علوم الدین ۱/۱۲۹]

○ سیدنا فاروق اعظم ؓ سورۃ الفاتحہ پہ دولس کالہ کنیں پہ تفسیر سرہ ختمہ کرے وہ
(قرطبی) او سیدنا ابن عمرؓ پہ اتہ کالہ کنیں ددے تفسیر کرے وے۔ (الموطأ لمالك)

داسے علوم ورته الله تعالى ورنصیب گری وے۔ دیر خلق وائی مونہ پہ قرآن او حدیث نہ
پوھیرو، خُکھ پرے نہ پوھیپی چه خہ غم ئے ورسره نہ وی، پہ هدايه، کنز او نورو کتابونو
باندے خو بنہ پوھیپی خُکھ چه د هغه غم او اهتمام ورسره وی۔ او همیشه دپاره اهتمام او
غم انسان ته خبره آسانوی۔

ددے وجه نه امام حاکم پہ مستدرک کنیں وائی :
[إِنَّ تَفْسِيرَ الصَّحَابِيِّ الَّذِي شَهِدَ الْوَحْيَ وَالتَّنْزِيلَ لَهُ حُكْمُ الْمَرْفُوعِ]۔

(د هغه صحابی تفسیر چه وحی او د قرآن کریم د نزول موقعے ته حاضر وی نو هغه پہ
حکم د مرفوع حدیث کنیں وی)۔
[لَا يَسِيْمَا عَلَمَاتُهُمْ كَالْأَيِّمَةِ الْأَرْبَعَةِ]۔

(خاصکر پہ صحابه گرامو کنیں چه کوم علماء دی لکه خلور خلفائے راشدین (ابوبکر،
عمر، عثمان او علی رضوان الله عليهم اجمعین شو) ددوی تفسیر ته به اول رجوع کوله
شی، خُکھ دوی له الله تعالى په دین او په خپل کتاب باندے دیر بصیرت ورکړے وے۔
دارنگه عبد الله بن عباس ؓ، او عبد الله بن مسعود ؓ شو۔ سیدنا عبد الله بن عباس
ؓ هغه صحابی دے چه رسول الله ﷺ ورته داسے دعا کرے وه : [اَللّٰهُمَّ فَقِّهْهُ فِی الدِّیْنِ
وَعَلِّمْهُ الْکِتَابَ وَالحِکْمَةَ] [تهذیب الآثار للطبری ۵/۲۸۶] مناهج المفسرین (۱/۱۰) (التفسیر
والمفسرون ۱/۱۴۲) (ایه الله ! دۀ ته په دین پوهه ورکړه او د خپل کتاب او سنت علم ورکړه)
او په یو روایت کنیں دی : [اَللّٰهُمَّ عَلِّمْهُ التَّوْبِلَ]

[مسند احمد، المعجم الكبير للطبرانی ۱۰/۲۳۸ - اضواء البیان ۳/۲۰۰]۔

(ایه الله ! دۀ ته د کتاب الله تفسیر زده کړه) نو الله تعالى دا دعا د رسول الله ﷺ د نبین
عباسؓ په باره کنیں قبوله کرے وه چه هغه ته حبر الامه او ترجمان القرآن وئیلے شی۔ اعمش
د ابووائل ته نقل کوی چه یوه ورخ علی بن ابی طالب ؓ عبد الله بن عباس ؓ په موسم د
حج خلیفه مقرر کړو نو خلقو ته ئے په منیٰ کنیں خطبه او وئیله او په خطبه کنیں ئے سورة

البقرہ- او یو روایت کنی دی سورة النور- اولو ستلو او دهغه داسے مزیدار تفسیر ئے شروع کرو چه که هغه رومیان، ترکیان او دیلم والا اوریدلے وے نو اسلام به ئے راوړے وے۔
[التفسیر والمفسرون ۱۴/۲]

عبد الله بن عباس ؓ له دا فهم په قرآن او سنت ولے ورکړے شوے وو، ددے دوه درے اسباب دی د فائده دپاره بیانولے شی۔

(۱) یو سبب خدمت د نبی ﷺ وو۔ چه یوه ورځ رسول الله ﷺ بهر ته وتلے وو، (قضائے حاجت ئے کولو) نو واپس چه راغلو، عبد الله بن عباس ورته لوته ایخودے وه، تپوس ئے اوکړو۔

[مَنْ وَضَعَ هَذَا] (دا چا ایخودے ده؟) میمونہ رضی الله عنها جواب ورکړو چه ابن عباس۔
نو رسول الله ﷺ ورته دعا اوکړه :
[اَللّٰهُمَّ فَقِّهْهُ فِی الدِّیْنِ وَعَلِّمْهُ التَّوْحِیْدَ]
[بخاری و مسلم وغیره]۔

(اے الله په دین پوهه ورکړه او د خپل کتاب علم ورکړه) ددے نه یوه فائده دا معلومه شوه چه تفسیر کنی نقل ضروری نه دے بلکه خپل تدبر سره هم تفسیر کول جائز دی کله چه د اصول الشرع او لغت عربی سره برابر وی)

دویمه فائده دا معلومه شوه چه د دین پوهه ډیر اهم شے دے ځکه ورته رسول الله ﷺ د دنیا دعا اونکړه بلکه د دین د فقاہت او د خپل کتاب د پوهے دعائے ورته اوکړه۔

دریم دا چه خدمت د استاذانو، د مشرانو د سپین گپرو، د اهل حقو دا سبب د ښه علم او ښه پوهے دے او الله سبحانه و تعالیٰ په دین باندے سړی له بصیرت هله ورکوی کله چه د خدمت ماده پکښی موجوده وی۔ ډیر کرته د ډیر کوشش نه د استاذ یوه دعا د سړی دپاره فائده منه وی، دغه شان د مور او پلار دعا۔ او دا تجربه ده چه کوم خلق د استاذانو ښیرو وهلی دی او د استاذانو او علماؤ احترام پکښی نه وی، ې ادبه وی نو هغوی الله تعالیٰ د خپل هدایت نه محروموی پاتے لا علم!۔

(۲) دویم سبب : د ابن عباس خپل اهتمام او کوشش وو۔ یوه ورځ ابن عباس یو انصاری ته اووئیل : راځه چه دواړه علم زده کړو۔ هغه اووئیل : مشران صحابه موجود دی، ما اوتا نه به څوک د مسائلو تپوس اوکړی ! ابن عباس ځان له د علم پسے گرځیدو، یو ورځ دیو صحابی اُبی بن کعب کورته لاړو، بهر ناست وو هغه راوتلو، ورته ئے اووئیل : ماته به دے

دروازه وهله وے! ابن عباس ورتہ اووئیل: مونہ خلقو له تکلیف نہ ورکوو مونہ محتاج یو۔

لنہ داچہ ڊیر احادیث ٺے راجع کرل او خلقو ده ته توجه شروع کړه۔ مسجد نبوی کنبے به ناست وو، نو دده هغه انصاری ملگری به فرمائیل: [رَأَى ابْنُ عَبَّاسٍ أَفْقَهُ مِنِّي] (د ابن عباس رایہ زما نه ډیره حقه وه)۔ او ما اووئیل چه رشتیا دا بیت النبوة (د نبی د کورنۍ) نه دے۔ نو لږه زمانه بعد ده ته خلق محتاج شول۔ نو ددے نه دا فائده حاصله شوه چه دے ډرو طالب العلمانو ته روستو زمانه کنب خلق محتاجه کیږی نو طالب العلم له پکار دی چه د شیطان دے وسوسه کنب رانشی چه وائی: مونہ نه خوڅه شیخ القرآن او شیخ الحدیث نشی جوړیدے نو بس سرسری علم اوکړی یائے سر ته اونه رسوی او پریم ٺے دی۔ دا اوس چه کوم کشران طالبان خلقو ته سپک ښکاری همدا به خطیبان، امامان د دین او مفتیان او فیصله کونکی او داعیان د دین او د قرآن او حدیث بیانونکی به وی او همدا عزتمند او قیمتی خلق دے۔ د دوی قدر پکار دے۔

(۳) دریم سبب: د مشرانو دعاء وه۔

نوبیا د ابن عباس نه تفسیری روایات زیات نقل دی او گویا کنب هغه د تفسیرونو اصل مرکز دے، اکثر تفاسیر د هغه نه نقل کیږی۔ او د هغه بیا ښه ښه شاگردان دی، هغوی ته ٺے نقل کړیدے لکه عکرمه، مجاهد بن جبر و غیره۔
عبد الله بن مسعود ؓ فرمائی: [نِعْمَ تَرْجَمَانُ الْقُرْآنِ ابْنُ عَبَّاسٍ] - (ښه ترجمان او مفسر د قرآن کریم ابن عباس دے)۔

علی بن ابی طالب به د ابن عباس په تفسیر باندې ثناء او صفت وئیلو۔ او دا به ٺے فرمایل: [كَأَنَّمَا يَنْظُرُ إِلَى الْغَيْبِ مِنْ سِتْرِ رَفِيقٍ] (التفسير والمفسرون ۱۴/۲)
(گویا کنب ابن عباس غیبو ته د نړۍ پردے نه اخوا گوری)۔

دارنگه عبد الله بن مسعود ؓ په تفسیر ښه پوهیدو هغه خپله فرمائی: [وَالَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ مَا نَزَلَتْ آيَةٌ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ إِلَّا وَأَنَا أَعْلَمُ فِيمَنْ نَزَلَتْ وَآيِنُ نَزَلَتْ وَلَوْ أَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمُ بِكِتَابِ اللَّهِ مِنِّي تَسْأَلُهُ الْمَطَايَا لِأَيَّتِهِ] [بغاري، الاتقان ۴/۲۹۴ و البرهان ۲/۱۵۷] و شرح مقدمة التفسير لصالح بن عبد العزيز آل الشيخ

(قسم په هغه الله چه د هغه نه سوا حقدار د بندگۍ نشته، د الله تعالی د کتاب نه یو آیت نه دے نازل شوے مگر ما ته معلومه ده چه د چا په باره کنب نازل شویدے او په کوم ځائے

کڻن نازل شويدي او ڪه ما ته يوتن د الله تعالىٰ په ڪتاب باندې ما نه زيات پوهه معلوم وي
او هغه ته سورلي رسيدلې شوې نو زه ورته راتلم) او د هغه نه مې د تفسير علم زده کولو.
ددې نه معلومه شوه څه ڪه هر څومره علم تال له الله تعالىٰ درکړي او بيا هم تانه څو ڪ
پوهه وي نو هغه ته به کښې او د هغه د علم نه به فائده اخلي او ځان به ڪامل نه گڼي. او
که په آيتونو کښې درته کوم مشکلات راشي نو د مشرانو استاذانو نه تپوس کوه هغوی
له الله تعالىٰ بصيرت ورکړي وي.

او د صحابه کرامو د قرآن د زده کولو ناشنا طريقه وه.

عبد الله بن مسعود رضي الله عنه فرمائي: [كَانَ الرَّجُلُ مِنَّا إِذَا تَعَلَّمَ عَشْرَ آيَاتٍ لَّمْ يُحَاوِزْهُنَّ حَتَّى
يَعْرِفَ مَعَانِيَهُنَّ وَالْعَمَلَ بِهِنَّ] [المفسرون (۲۲/۲) البرهان في علوم القرآن للزركشي (۱۵۷/۲)
وتاريخ القرآن لمحمد طاهر الكردي (۲۰۱/۱)].

يوتن به په مونږ (صحابه کرامو) کښې داسې وو څه ڪله به ئې لس آيتونه زده کړل نو د
هغې نه به نه تيريدو تردي څه د هغې معنی گان به ئې زده کړي او په هغې به ئې عمل زده
کړي څه مثلاً دا آيت مونږ ته څه رانښائي او د څه خبرې دعوت راکوي. او دا ډيره عجيبه
طريقه ده څه طالب له پکار دي څه صرف د تفسير زده کولو سوچ اُونکړي بلکه د هغې نه
هدايت واخلي او عمل پرې اُوکړي. لکه زمونږ د تفسير هم دا خصوصيت دې څه انسان
ته هدايت ورپه گوته کوي.

ابو عبد الرحمن السلمي رحمه الله فرمائي:

[حَدَّثَنَا الَّذِينَ يَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ أَنَّهُمْ كَانُوا يُسْتَقْرَأُونَ مِنَ النَّبِيِّ ﷺ وَكَانُوا إِذَا تَعَلَّمُوا عَشْرَ آيَاتٍ لَّمْ
يُحْلِفُوا حَتَّى يَعْمَلُوا بِمَا فِيهَا مِنَ الْعَمَلِ فَتَعَلَّمْنَا الْقُرْآنَ وَالْعَمَلَ جَمِيعًا]

[تاريخ القرآن للكردي (۲۰۱/۱) الاتقان في علوم القرآن (۶۸/۲)]

(مونږ ته بيان کړيدي هغه صحابه کرامو څه مونږ ته ئې قرآن کريم زده کړيدي څه دوی به
د رسول الله ﷺ نه قرآن کريم ونيولو او د هغوی طريقه دا وه څه لس آيتونه به ئې زده کړل
نو د هغې نه به نه تيريدل تردي څه ځان به ئې پرې پوهه کړي او څه په هغې کښې به کوم
عمل موجود وو هغه به ئې هم عمل کښې راوستي). ددې وجه نه بعض خلق وائي څه په
يو روايت کښې راغلي دي جندب بر عبد الله رضي الله عنه فرمائي: [فَتَعَلَّمْنَا الْإِيمَانَ قَبْلَ أَنْ نَتَعَلَّمَ
الْقُرْآنَ فَازْدَدْنَا بِهِ إِيمَانًا] [سنن ابن ماجه بسند صحيح]

(مونږ ايمان زده ڪړو مخڪښ د قرآن زده ڪولو نه نو په قرآن زده ڪولو سره بيا ز مونږ ايمان زيات شو) ددې روايت نه بعض خلق غلطه فائده اخلي چه وائي: تاسو خلقو ته ايمان نه دے زده ڪړے او ترجع ورتہ ڪوئ۔ دا خبره من وجه صحيح او ومن وجه غلطه ده۔ پدے وجه غلطه ده چه ايمان به انسان د کوم ځائے نه زده ڪوي، ايمان خود همدے قرآن نه زده ڪيږي، د قرآن نه علاوه به انسان د کوم ځائے نه ايمان زده ڪري۔ او د صحابه کرامو غرض دا وو چه مونږ اجمالي ايمان زده ڪړو چه الله، رسول، قرآن مو اومنلو نو بيا مو د قرآن په زده ڪړه سره ايمان زيات شو۔ نو دا قانون دے چه اول به اجمالي ايمان راوړے چه مثلاً قرآن کریم د الله کتاب دے نو ددے ايمان نه روستو به ددے تفصيل د همدے قرآن نه زده ڪوے بل ځائے د تفصيل نشته۔ نو بس په قرآن عمل شروع ڪړه نو ايمان به دے زياتيږي او ڪله چه د نسان په الله تعالى، رسول الله ﷺ او قرآن او قيامت باندے ايمان نه وي نو که هغه زر ڪرتہ قرآن او وائي نو هيڅ فائده نه ورکوي، فائده هله ورکوي چه: وړ ڪښ اجمالي ايمان راوړي پدے يره به قرآن ته کيني چه ما پسے قيامت راروان دے او الله تعالى به رانه تپوس کوي چه زما د کتاب نه دے ځان ولے نه دے خبر ڪړے؟ نو دغسے انسان د قرآن کریم نه فائده اخستے شي۔ لهذا مطلب دا شو چه اجمالي ايمان مقدم دے په علم د قرآن باندے او بيا تفصيلي ايمان بغير د قرآن نه نه زده ڪيږي۔

ددے مخڪښ تفصيل نه دا خبره واضحه شوه چه صحابه کرام په قرآن کریم ښه عالمان وو چه په هر لس آيتونو ڪښ به هغوی علم او عمل هر څه زده ڪړي وو نو هغوی چه کوم تفسير کوي، هغه ته به رجوع کيدے شي۔

بيا که په يو تفسير د صحابه کرامو اتفاق وي نو مفسرين کرام هغه اختياروي او د هغه خلاف بل څه تفسير بيانول روا نه دي، البته که د يو آيت په تفسير ڪښ د صحابه کرامو اقوال مختلف وي نو د روستو زمانے مفسرين د نورو دلائلو په رنډا ڪښ گوري چه کوم يو تفسير ته ترجيح ورکړے شي؟ نو کوم چه دلغت او د اصول د شرع سره زيات موافقت لري، هغه ته به ترجيح ورکولے شي او خاصکر چه په صحيح سند سره هم ثابت وي۔

فائده: ددے وجه نه د اهل السنة والجماعة دا ضروري عقیده ده چه [فَهُمَ الْكِتَابُ وَالسُّنَّةُ عَلَى فَهْمِ السَّلَفِ] (د قرآن او حديث فهم او پوهه به د سلفو يعني د صحابه کرامو د فهم مطابق کولے شي)۔ دا به په سورة النساء (۱۱۵) ڪښ راشي چه در، ول الله ﷻ تابعه اري به هم کوي او د مؤمنانو به هم کوي لکه: ﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى

وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى ﴿﴾ دے آیت کنیں ہمدغہ مقصد دے۔ نو مطلب داشو چہ دقرآن بہ داسے معنی نکوی چہ دسلفو فہم ہغے تہ نہ وی رسیدے او د حدیث بہ داسے معنی نہ کوی چہ سلفو ہغہ شان معنی نہ وی کری۔ ستا د فہم مطابق معنی بہ نہ کوی او ددے پہ قرآن او حدیث کنیں دیر مثالونہ موجود دی لکہ مثلاً : آیت کنیں دی : ﴿مَنْ بَعْدَ وَصِيَّةٍ يُوصُوْنَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ﴾ (د مری د طرف نہ بہ اول وصیت نافذ کولے شی بیا بہ قرض) ظاہری فہم خوز مونہ ہمدغہ دے لیکن علی بن ابی طالب ؑ فرمائی : اول بہ قرض ادا کولے شی بیا بہ وصیت نافذ کولے شی حکہ چہ رسول اللہ ﷺ داسے کپیدی۔ نو قرآن کنیں ئے وصیت ولے مخکنیں ذکر کرو؟ ددے حکمہ دا دے چہ دقرض طلبگار شتہ او د وصیت طلبگار نشتہ نو د ہغے د اہمیت دپارہ وصیت مقدم شو۔

کہ پدے اصولو باندے عمل اُونشی نو بیا د انسان نہ خارجی تکفیری جو پیری لکہ د بعض خوارجو دا طریقہ وہ چہ پہ گناہ باندے بہ ئے سری تہ کافر وئیلو۔ او ان الحکم 'لا للہ نعرے بہ ئے وھلے او مطلب د آیت بہ ئے غلط بیانولو۔ او ددے ے شمارہ مثالونہ پہ بیان د تفسیر کنیں راخی۔

(۳) دریمہ طریقہ : (اقوال التابعین)

[ثُمَّ إِذَا أَعْيَاكَ ذَلِكَ فَارْجِعْ إِلَى أَقْوَالِ التَّابِعِينَ لَا سِيَّمَا مُحَاهِدَ بْنَ جَبْرِ فَإِنَّهُ كَانَ آيَةً فِي التَّفْسِيرِ] (بیا کہ پہ مخکنو طریقو کنیں تفسیر نہ ملاویدو نو د تابعینو اقوالو تہ رجوع او کرہ خاصکرد مجاہد رحمہ اللہ تفسیر حکہ چہ دا پہ تفسیر کنیں یوہ ناشنا نخہ وہ) حکہ چہ د مجاہد تفسیرونہ دیر غورہ دی۔ وجہ دا دہ چہ مجاہد خپلہ فرمائی : [عَرَضْتُ الْمُصْحَفَ عَلَى ابْنِ عَبَّاسٍ ثَلَاثِينَ مَرَّةً، أَقِفْتُ عِنْدَ كُلِّ آيَةٍ وَأَسْأَلُهُ عَنْهَا] (ما عبد اللہ بن عباس باندے قرآن کریم دیرش کرتہ پیش کرو، د ہر آیت سرہ بہ اودریدم او د ہغے پہ بارہ کنیں بہ مے ترے تپوس کولو) چہ د آیت خہ معنی دہ او خہ بارہ کنیں نازل دے او خہ حکم ئے دے۔

سفیان الثوری رحمہ اللہ وئیلی دی : [إِذَا جَاءَكَ التَّفْسِيرُ عَنْ مُحَاهِدٍ فَحَسْبُكَ بِهِ]

[الاتقان، والبرهان، ومباحث فی علوم القرآن]

(کلہ چہ تا تہ د مجاہد تفسیر راورسیدو نو بس دغہ دے کافی دے)۔ دغہ شان د عکرمہ، سعید بن المسیب، عطاء، حسن بصری او مسروق تفسیر تہ بہ رجوع کولے شی۔

مسئلہ : آیا د صحابہ کرامو او تابعینو قول حجت دے پہ باب د تفسیر کنیں او کہ نہ؟ نو دا قانون زدہ کرہ چہ کہ پہ یو تفسیر باندے صحابہ کرامو یا تابعینو اجماع کری وی نو

دا بيا حجت دے او که چرے هغوی نه اجماع په يو تفسير نقل نه وی نو بيا دا د تائيد په درجه کښ وی او مستقل دليل نه وی چه د هغه خلاف کول ناروا وی۔ اگر که د صحابه کرامو تفسير ته زړه ډير مائله کيږي د تابعينو په تفسير باندې ځکه چه په هغه کښ احتمال شته چه هغوی به د نبی ﷺ نه اوریدلے وی یا به نه د خپل ملگری صحابی نه اوریدلے وی چه هغه به د نبی ﷺ نه اوریدلے وی۔ دارنگه صحابی د اهل الكتاب نه نقل کم کوی او تابعین نه ډير کوی نو زړه هغه ته ډير مائل کيږي۔ او دا بيا اصولی مسئله ده چه آیا اقوال د صحابه کرامو حجت دے او که نه؟ هغه به خپل ځائے کښ بیانېږي۔

تکمیل: د تفسير د صحابه کرامو او تابعينو به مونږ کوم ځائے کښ موندنه کوو؟۔ نو ددے مرکز تفسير د ابن جرير الطبري دے، دا په سند سره د صحابه کرام او تابعينو نه تفسير نقل کوی او دا په اسلام کښ اولنې تفسير ليکله شويدے او بهترين تفسير دے او روستو تفاسير بيا دده نه نقل کوی۔ دويم تفسير ابن کثير رحمه الله دے چه دا د تفسير ابن جرير خلاصه ده او غالباً اخذ نه د ابن جرير نه کړيدے۔ ۳- دريم تفسير الدر المنثور د علامه سيوطي دے، دا هم د آيت کریمه متعلق چه کوم اثر د صحابه کرامو او تابعينو نه نقل وی هغه راوړي، دارنگه د متقدمينو په تفاسيرو کښ تفسير د ابن مردويه، تفسير ابن ابی حاتم، تفسير د ابن ابی شيبه، تفسير د عبد الرزاق الصنعاني، تفسير د ابن المنذر، تفسير د مجاهد، تفسير د سفيان الثوري، تفسير القطان دے که دا ټول نه ملاويږي نو بيا ددے ټولو خلاصه تفسير ابن کثير او تفسير الدر المنثور کښ شته۔ او د بعض تفاسير د مصنفينو او کتابونو تفصيلی معلومات په آخر ددے کتاب کښ اوگوره۔

۵- **پنځمه طريقه:** [تَفْسِيرُ الْقُرْآنِ بِاللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ]

[وَإِذَا اخْتَلَفُوا فَيَرْجِعْ فِي ذَلِكَ إِلَى لُغَةِ الْقُرْآنِ أَوِ السُّنَّةِ أَوْ عُمُومِ لُغَةِ الْعَرَبِ]۔

(کله چه د صحابه کرام او تابعينو په تفسير د يو آيت کښ اختلاف راشي نو پدے کښ به رجوع کولے شی لغته د قرآن او سنت ته او يا عام لغت د عربو ته)
ځکه چه قرآن کریم په لغت د عربو نازل دے، نو په لغت عربي کښ چه کومه معنی د لفظ وه بس هغه به مراد وی۔

ليکن دے سره دا خبره زده کړه چه علامه سيوطي په الاتقان کښ ليکله ده چه بعض خلق پدے کښ خطائی کوی چه د قرآن کریم داسے تفسير کوی چه هغه خو د لغت عربي مطابق وی او د لغت معنی وی ليکن په هغه کښ نظر نه کوی متکلم بالقرآن ته او نه

هغه چاته چه په هغه قرآن نازل شويدي او نه حالت د مخاطبينو ته بلکه صرف د لفظ نه تاویري راتاویږي او حال دا چه د یو آیت به داسه معنی لغوی کولې شی چه هغه د حالاتو د مخاطبینو او د حالت د نبی ﷺ او د الله تعالی د مراد سره زیات موافقت لری.

نو حاصل دا شو چه په لغت عربی کښ کومه معنی د آیت وه بس همغه به مراد وی لکه د الحمد لله رب العالمین چه په لغت عربی کښ څه معنی وی بس همدغه به مراده وی، او ددې ډیر مثالونه دی لکه لفظ د جاموس (میسبه) په لغت عربی کښ د چا دپاره استعمالیږي بس هغه به شرعاً هم مراد وی او جاموس په لغت عربی کښ یوه نوعه د بقر (غوا) ده. لهدا دابه د غوا په حکم کښ وی. یا په قرآن او حدیث کښ لفظ د خف یا جورب راشی نو په لغت کښ خف (موزې ته وئیلې شی) او جورب جورای ته وئیلې شی نو بس همدا مطلق به مراد وی پدې کښ به دا قیدونه نشی لگولې چه پیره به وی او جلد به ورته اچولې شوی وی یا به د څرمنه نه جوړی وی او درې ورځې به پکښ مزل کیدې شی او پدې طریقه ئې مونږ ته خبره راسپارلې ده چه لغت عربی کښ کومه معنی او مطلب پروت وی نو بس هغه به د الله تعالی هم مراد وی په هغه باندې عمل کولو سره به د انسان غاړه آزادیري.

او داسه نور مثالونه واخله.

۶ - طریقه : [التَّذِيرُ وَالْإِسْتِنبَاطُ]

شپږمه طریقه د تفسیر دا ده چه د قرآن کریم په سیاق او سباق او روندش د کلام کښ او موضوع د سورتونو کښ او د آیتونو په منسبتونو کښ انسان تدبر او سوچ او کړی او بیا د هغه نه رازونه د الله تعالی د کتاب معلوم کړی او پدې وجه الله تعالی په تدبر، تفکر او تعقل کولو باندې حکم کړیدې لکه چه فرمائی :

﴿لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ ﴿كَتَبْنَا لَكَ مَبَارَكُ لِيَذَّبُوا آيَاتِهِ﴾ (ص: ۲۹) ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ﴾ (القرآن) (محمد، والنساء) ﴿وَبَلَّغَ الْأَمْثَالَ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾ (العنكبوت: ۴۳) ﴿لَعَلَّمَهُ الَّذِينَ يَسْتَبْطُونَ مِنْهُمْ﴾ (النساء: ۸۳)

او دا هغه شی دی چه نبی ﷺ عبد الله بن عباس رضی الله عنه ته پدې سره دعا کړې وه : ﴿اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّوَارِثَ﴾ لکه مخکښ ذکر شو.

او علی بن ابی طالب رضی الله عنه دې ته اشاره کړیده پدې قول خپل سره : ﴿إِلَّا فَهْمًا أَوْيَةً رَجُلٌ فِي

كِتَابِ اللَّهِ] ہفہ تہ اووئیلے شو تا سو تہ رسول اللہ ﷺ خہ وصیت کرے وو؟ نو ہفہ اووئیلے مونہ سرہ یو دا قرآن دے پدے باندے ئے راتہ وصیت کریدے او نور ہیخ نشتہ۔

او بل ہفہ پوہہ دہ چہ یو سہی تہ ئے اللہ تعالیٰ پہ خپل کتاب کنبں ورکری۔ اشارہ کوی چہ زہ چہ دا خبرے بیانوم نو دا د اللہ تعالیٰ د کتاب فہم او استنباط دے۔ او پدے تدبر سرہ پہ انسان باندے د اللہ تعالیٰ د کتاب رازونہ را کولایو پری او پدے سرہ د مفسرینو مراتب دیو بل نہ جدا کیو پری، د چا تدبر او فکر چہ جُخت او زیات وی نو ہفہ تہ اللہ تعالیٰ دیر علوم ورنصیب کوی۔ نو د قرآن کریم نکتے او رازونہ یو داسے سمندر دے چہ ہیخ حد نہ لری۔

چا تہ چہ اللہ تعالیٰ پہ اسلامی علومو کنبں خہ بصیرت ورکری وی او د عربیت پہ اصولو او قواعدو باندے ئے عبور او ملکہ وی نو ہفہ چہ خومرہ غور او فکر کوی ہفومرہ ورتہ مخے تہ نوی نوی رازونہ او نکتے راخی لکہ چہ مفسرین کرام د خپل خپل تدبر نتیجے ہم پہ خپلو تفسیرونو کنبں بیانوی لیکن دغہ رازونہ او نکتے تر ہفہ وخت پورے د قبلولو لائق وی چہ د تیر شوو ماخذونو او طریقو د تفسیر سرہ ئے تہکراؤ نہ وی نو کہ خوگ د قرآن کریم پہ تفسیر کنبں داسے نکتہ یا اجتہاد بیان کری چہ د قرآن او سنت، اجماع او لغت یا د صحابہ کرامو او تابعینو نہ خلاف وی یا د نورو شرعی اصولو سرہ تہکراؤ راخی نو د ہفے ہیخ اعتبار نشتہ، خنے صوفیانو پہ تفسیر کنبں داسے قسم رازونہ او نکتے بیان کریدی، چہ ہفہ د امت محققین علماؤ رد کریدی او ہیخ اعتبار ئے ورلہ ندے ورکری خکہ چہ دا بنکارہ خبرہ دہ چہ د قرآن او سنت او د شریعت د بنیادی اصولو نہ خلاف د چا شخصی او ذاتی رایہ ہیخ حیثیت نہ لری۔ [الاتقان فی علوم القرآن ۲/۱۸۴]

۳- البحث الثالث : الفرق بین التفسیر والتاویل :

دریم بحث : د تفسیر او تاویل ترمینخ فرق

پہ عام کتابونو او تفاسیرو کنبں دا دوه الفاظ زیات استعمالیو پری چہ ددے آیت تفسیر دا دے او تاویل دا دے۔ نو ددے دواوہو خہ فرق دے؟ ددے پیژندلو کنبں ہم فائدہ دہ۔

تفسیر ماخوذ دے دفسر نہ او فسر کشف (بنکارہ کولو) او وضاحت تہ وئیلے شی۔ او تفسیر تہ تفسیر خکہ وائی چہ پدے کنبں ہم د آیت معنی او مطلب او رازونہ واضح او بنکارہ کولے شی او د ہفے نہ پردہ لرے کولے شی۔

اصطلاحاً: (۱) [التفسير: مَا كَانَ عَنْ طَرِيقِ النَّقْلِ وَالتَّأْوِيلِ مَا كَانَ عَنْ اجْتِهَادٍ] تفسير هغه ته وئیلے شی چه په طریقه د نقل باندې وی او تاویل هغه ته وائی چه د اجتهاد نه وی یعنی تفسیر هغه دے چه معنی د یو آیت یا حدیث په طریقه د نقل ثابته وی، د نبی کریم ﷺ یا د صحابی یا تابعی وغیره مشرانو نه نقل وی۔ او تفسیر هغه دے چه هغه په اجتهاد سره ثابته وی، په آیت کښ د سوچ او فکر کولو نه بعد مستنبطه شوی وی۔ دا فرق اغلبی دے او همیشه دپاره نه دے ځکه چه کله نا کله تفسیر هغه ته هم وئیلے شی چه په طریقه د نقل نه وی۔

لکه تفسیر الخازن (۱۰/۱-۱۱) کښ اوگوره۔

بیا د تاویل څلور معانی دی (۱) په معنی د حقیقه سره لکه سورة الاعراف (۵۳) کښ دی: ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ﴾ (دوی نه گوری مگر تاویل د قرآن) یعنی د حقیقت د قرآن په انتظار کښ دی۔ او حدیث د عائشه کښ دی: [يَتَأَوَّلُ الْقُرْآنَ] (یعنی رسول الله ﷺ به په رکوع او سجده کښ سبحانه الله بهم رینا وبحمد الله اغفر لی لوستلو ځکه چه عمل به ئے کولو په حقیقت د قرآن چه هغه دا آیت دے ﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا﴾ (یعنی د الله تعالی تسبیحات او حمدونه وایه)۔ (رواه البخاری)۔

۲- دویمه معنی: [صَرَفَ اللَّفْظِ عَنْ ظَاهِرِهِ لَشُبْهَةٍ عَرَضَتْ لَهُ كَتَاوِيلُ أَهْلِ الْبِدْعِ فِي الصِّفَاتِ وَالْأَحْكَامِ] (یو لفظ د خپل ظاهر نه اړول (پریخودل) د وجه د یوې شبهه نه چه ورته راپېښه شویده لکه تاویل د مبتدعینو شو په باب د صفاتو د الله تعالی او احکامو کښ) او دا تاویل ناجائز دے او په قرآن او حدیث کښ ئے بدی راغله ده۔ ددے یو مثال دا دے آیت کښ دی: ﴿اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ﴾ (الله تعالی په عرش باندې استواء (برابرتیا) اوکره) نو دوی داسے تاویل کوی (اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ) (یعنی الله تعالی قدرت حاصل کړو په عرش)۔

دوی دا تاویل ولے کوی ځکه چه د دوی مخه ته یوه شبهه راغله ده، چه که مونږ الله تعالی په عرش باندې بره اوگړو نو بیا به جهت (یعنی طرف) ثابت شی۔ او د چا دپاره چه جهت وی نو هغه جسم وی او هر جسم مرکب وی او هر مرکب حادث وی ځکه چه مرکب خپل اجزاء ترکیبه و ته محتاج وی۔ او محتاج خو حادث وی او قدیم نشی کیدلے نو پدے باطله شبهه سره ئے د الله تعالی د صفت تاویل شروع کړو او آیت ئے د خپل ظاهر نه واړولو۔ حال

دا چه دا شبهه غلطه ده خكه چه دوى الله تعالى په خپل ځان باندې قیاس كړیدى۔ حال دا چه الله تعالى خپل ځان دپاره استواء ثابته كړیده نو بس څنگه چه د هغه د شان مناسبه وى بس همغه شان استواء به د هغه دپاره منلې شى۔ او هيڅ جسميت نه لازميږي۔

نو دا تاويل په منزله د تحريف دى۔ دارنگه (يد الله) نه مراد قدرت اخلى خكه دا شبهه ورته په زړه كېن راغلى ده چه كه لاس معنى ئې واخلو نو لاس خو د رگونو او وینو او پلو او هډوكو نه مركب وى او مركب خو محتاج وى خپلو اجزاؤ ته نو الله تعالى به محتاج شى او حال دا چه الله تعالى خو غنى ذات دى نو دا شبهه ئې هم غلطه ده۔ وجه دا ده چه يو ستا لاس دى او بل د الله تعالى لاس دى دواړو كېن فرق دى۔ ستا لاس محتاج دى او د الله تعالى لاس كېن هيڅ حاجت نشته بلكه ﴿بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ﴾ (المائدة: ۶۴) [يَدُ اللَّهِ مَلَى سَحَاءِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ] الحديث [متفق عليه]۔ دغه شان الله تعالى ځانله محبت، رضا، غضب ثابت كړيدى او متكلمين د هغه تاويلات كوي۔ دغه شان په احكام شرعيه و كېن هم تاويلات كوي لكه په باب د طلاقو، نكاحونو، رضاعتونو كېن غلط غلط تاويلونه خلق كوي او ظاهري معاني پريدى او غير ظاهر معنى اخلى د يوې شبهې د وجه نه۔

۳- دريمه معنى: [صَرَفَ اللَّفْظِ عَنْ ظَاهِرِهِ لِذَلِيلٍ عَرَضَ لَهُ وَهُوَ التَّأْوِيلُ الصَّحِيحُ، هُوَ تَأْوِيلُ أَهْلِ الْعِلْمِ] (يو لفظ د ظاهر نه اړول د وجه د يو دليل نه چه د هغه مخه ته راغلى وى) يعنى د دليل په بنا باندې د قرآن او حديث ظاهري معنى پريخودل وى۔ او دا صحيح تاويل دى او دا صحيح علماؤ تاويل دى۔ لكه قرآن كريم كېن دى: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾ [العمران: ۷]۔

(يعنى نه پوهيږي په تاويل د متشابهاتو مگر الله تعالى او هغه علماء چه راسخين فى العلم دى) [فَإِنَّ الرَّاسِخِينَ يَرُدُّونَ الْمُتَشَابِهَاتِ إِلَى الْمُحْكَمَاتِ بِالذَّلِيلِ]۔ (خكه راسخين علماء متشابهات محكماتو ته راړوي په دليل سره)۔

لكه ددې مثالونه به په دغه آيت د سورة العمران كېن راځي۔
يو مثال ئې دا دى چه قرآن كېن دى: ﴿أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ﴾ [البقرة: ۲۶۷] (نو ظاهري معنى دا ده چه هر شے چه د زمكه نه راوځي نو بس هغه كېن به زكوة لازم وى كه ورشے وى او كه غنم او جوار وى او كه لرگي او درمې وى او كه سبزي وى او كه هر بوټي وى، او لږ وى او كه ډير۔

ليكن ډير علماء ربانيين ددې (مما اخرجنا لكم من الارض) نه صرف څلور څيزونه مراد كوي

چه غنم، وریشے، او کجور او انگور دی)

دوی دا آیت خاص کوی ددیے خلورو خیزونو پورے او آیت د ظاہر نہ اروی خکہ چه دوی وائی مونہ سرہ پدی بارہ کنہ اوه (۷) احادیث دی او د قرآن کریم نور اشارات دی نو دا تاویل صحیح او حق دی۔ او د اهل زیغو (د چا په زړه کنہ چه کوږ والے وی) طریقہ دا ده چه دیو تنظیم یا مذهب او پارتهی د وجه نه په قرآن او حدیث کنہ تیکراؤ پیدا کوی او بیا د خپل مزاج مطابق معنی کوی۔

۴- معنی: تاویل په معنی د تفسیر سره دی یعنی تاویل او تفسیر یو شے دی لکه دا اصطلاح د ابن جریر او قاسمی وغیره علماؤ ده چه هغوی ځائے په ځائے وائی: [تَاوِيلُ قَوْلِهِ تَعَالَى كَذًا] نو دا درې واړه معانی د تاویل صحیح دی۔ او په دویمه معنی باندی تاویل کول صحیح نه دی۔

۴- البحث الرابع: بحث إعمال الرأي في القرآن:

[خلورم بحث: په قرآن کنہ رائے استعمالول]

د مخکنی بحث د متعلقاتو نه دا خبره هم ده چه په قرآن کریم کنہ رایه استعمالول څنگه دی؟ یعنی په خپله رایه او عقل سره دیو آیت تفسیر او معنی کول څنگه دی؟ نو ددیے تشریح دا ده چه په روایتونو او آثارو کنہ ددیے بدی هم راغله ده او صفت ئے هم راغله دی۔ نو ددیے دواړو تطبیق به بیانپری۔ اول ئے بدی او گوره!:

۱- سیدنا ابوبکر صدیق رضی الله عنه نه چا تپوس او کړه چه **﴿وَفَاكِهَةً وَأَبًّا﴾** کنہ د (أبَا) څه تفسیر دی؟۔ (ددیے معنی هغه له ورتله ځکه چه دا عربی لفظ دی په معنی د گیاه، ره) لیکن د سائل غرض دا وو چه ددیے تعیین راته او کړه چه دا کومه گیاه مراد ده؟ نو ابوبکر صدیق او فرمايل: **[أَيُّ سَمَاءٍ تُظِلُّنِي وَأَيُّ أَرْضٍ تُقْلِنِي إِذَا قُلْتُ فِي كِتَابِ اللَّهِ مَا لَا أَعْلَمُ]** (کوم آسمان به په ما سورے او کړی او کومه زمکه به ما اوچت کړی کله چه زه د الله په کتاب کنہ هغه خبره او کړم چه ماته د هغه علم نه وی)۔

دا وود صحابه کرام و د زړونو یره چه د الله تعالی نه دومره یردل او څومره چه زړونه سختپری نو انسان په قرآن کریم کنہ په زړورتیا سره خبرے کوی او هیڅ پرواه ئے نه وی۔

۲- دارنگه د هغه نه د کلاله متعلق تپوس او شو چه د کلاله څه تفسیر دی؟ کوم چه په

سورة النساء کتب راغلی دے۔ نو هغه جواب اوکړو: [أَقُولُ فِيهِ بَرَأْيُ فَإِنْ كَانَ صَوَابًا فَمِنْ اللَّهِ وَإِنْ كَانَ خَطَاءً فَمِنْنِي وَمِنْ الشَّيْطَانِ] (الدارمی ۲/۲۶۵) والضعيفة: [۴۶۵۳]

(زه دے باره کتب خپله رایه ورکوم که حقه وی نو د الله تعالی د طرف نه به وی او که خطاء وی نو زما او د شیطان د طرف نه به وی) نو اوگوره مخکېن وائی زه د الله تعالی په کتاب کتب خبرې نه کوم او دلته ئے د کلاله جواب ورکړیدے۔

○ دارنگه حدیث کتب دی: [مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بَرَأَيْهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ]

(ابوداود والنسائی والترمذی)۔

(چا چه قرآن کتب رایه استعمال کړه او حق ته هم اُورسیدو نو دا بیا هم خطاء دے)۔

په بل روایت کتب دی: [وَمَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بَرَأَيْهِ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ] (الترمذی)۔ (چا چه په قرآن کریم کتب په خپله رایه خبرې اوکړے نو ځان له دے په اُور کتب ځائے تیار کړی) نو ددے روایتونو نه هم درائے استعمالولو بدی معلومېږی۔ او کله درائے فضیلتونه راځی لکه د ابن عباس په باره کتب ئے فرمائیلى وو: [اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ الْحِكْمَةَ] (ایه الله! ده حکمت ورزده کړه) نو په دین پوهه او حکمت خو څه نوی احکام په هغه نه نازلیدل بلکه ددے نه مراد خپل عقل اورائے استعمالول دی۔ دارنگه الله تعالی په تدبیر او فکر او تعقل باندے حکم کړیدے او بدی ئے بیان کړیده د هغه چا چه تدبیر نه کوی نو که چرته رایه استعمالول بند شی نو بیا تدبیر او فکر کولو څه معنی جوړېږی؟ نو اوس ددے تطبیق دا دے چه:

رائے په دوه قسمه ده

۱- [أَحَدُهُمَا مَا كَانَ جَارِيًا عَلَى مُوَافَقَةِ كَلَامِ الْعَرَبِ وَمُوَافَقَةِ الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ]۔

(یوه هغه رائے ده چه د عربو د کلام سره برابره وی او دغه شان د قرآن او سنت سره برابره وی) یعنی د قرآن او سنت د اصولو سره موافقه وی۔ [فَهَذَا لَا يَحُوزُ إِهْمَالَهُ لِعَالِمٍ] نو عالم به ضرور داسے رایه استعمالوی او نه به ئے ترك کوی۔ او ددے یو څو وجوهات دی:

۱- اوله وجه: [إِنَّ الْكِتَابَ لَا بُدَّ مِنَ الْقَوْلِ فِيهِ بَيَانِ مَعْنَى وَاسْتِبْطَاطِ حُكْمٍ وَتَفْسِيرِ لَفْظٍ وَفَهْمٍ مُرَادٍ وَلَمْ يَأْتِ جَمِيعُ ذَلِكَ عَمَّنْ تَقَدَّمَ، فَلَا بُدَّ مِنَ الْقَوْلِ بِمَا يَلِيقُ فِيهِ]

(یعنی قرآن کریم کتب خو خبرې خاصا ضروری دی ځکه چه یابه د یو معنی بیان کوی یا به یو حکم مستنبط کوی، یا به د یو لفظ تفسیر کول پکار وی او په مراد باندے به ځان

پوہہ کول وی او دا تولے خبرے خود نبی ﷺ او د صحابہ کرامو نہ نقل نہ دی چہ ہغوی د ہر آیت معنی کری وی او د ہر آیت نہ ئے استنباط د حکم کرے وی او د ہر لفظ تفسیر ئے کرے وی او مونہ تہ ئے بیان کرے وی لہذا ثابتہ شوہ چہ پہ قرآن کریم کنیں لائقے خبرے کول پکار دی حکمہ چہ کله پہ قرآن کنیں عقل اورایہ نہ استعمالوی، د ہغے حکمتونہ او رازونہ نہ معلوموئی نو خنگہ بہ پرے پوہہ شی؟ حکمہ چہ د قرآن تول تفسیر خود سلفو نہ نقل نہ دیے نو خپلہ رایہ بہ پکنیں ضرور استعمالوی۔

۲- دویمہ وجہ: [إِنَّهُ لَوْ كَانَ كَذَلِكَ لَلَزِمَ أَنْ يَكُونَ الرَّسُولُ ﷺ مُبَيِّنًا ذَلِكَ كُلَّهُ بِالتَّوْقِيفِ فَلَا يَكُونُ لِأَحَدٍ قَوْلٌ وَلَا نَظَرٌ وَالْمَعْلُومُ أَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمْ يَفْعَلْ ذَلِكَ بَلْ بَيَّنَّ مَا لَا مَحَالَ لِلْاجْتِهَادِ فِيهِ]

(کہ خبرہ ہمدارنگہ ویے نو بیابہ دا خبرہ لازمہ وہ چہ نبی ﷺ بہ دا تول بیان کری وی پہ توقیف باندے (د توقیف معنی دا دہ چہ بل چاتہ بہ ئے پکنیں اجازہ نہ ورکولے چہ ما چہ خہ وئیلی دی بس ہغہ کوی) نو بیابہ پہ قرآن کریم کنیں د ہیچا خبرہ او ہیخ غور او فکر اونظر لہ اعتبار نہ ویے او حال دا چہ دا خبرہ خو معلومہ دہ چہ نبی ﷺ د ہرے خبرے تشریح نہ دہ کرے بلکہ ہغہ خبرے ئے تشریح کریدی چہ کوم کنیں اجتہاد نہ چلیری لکہ دا خبرہ مونہ مخکنیں بیان کرہ۔ او اللہ تعالیٰ خود فکر او تدبر امر پدیے وجہ کریدیے چہ انسانان پہ خپل سوچ سرہ رازونہ او حکمتونہ معلوم کری او د ہغوی مراتب پکنیں جدا جدا شی۔ لکہ تشریح ئے مخکنیں تیرہ شوہ۔

۳- دریمہ وجہ: [الصَّحَابَةُ كَانُوا أَوْلَىٰ بِهَذَا الْأَحْتِيَاظِ مِنْ غَيْرِهِمْ وَقَدْ عَلِمَ أَنَّهُمْ فَسَّرُوا الْقُرْآنَ عَلَىٰ مَا فَهَمُوا۔ وَغَيْرُ ذَلِكَ مِنَ الْوُجُوهِ]

(بیبا خو صحابہ کرام د نورو خلقو نہ ډیر لائق وو چہ دا احتیاط ئے کرے ویے او حال دا چہ دا خبرہ معلومہ دہ چہ صحابہ کرامو ہم د خپل فہم مطابق د قرآن کریم تفسیر کریدیے) او پہ لعلہم یتفکرون ئے عمل کریدیے۔

نو معلومہ شوہ چہ قرآن کریم کنیں داسے عقل اورائے چلول چہ د قرآن او حدیث او د اصولو د شریعت مطابق وی جائز بلکہ بہتر عمل دیے لکہ مثلاً پہ یو آیت کنیں یوہ فائدہ وی، چہ نہ پکنیں د قرآن سرہ او نہ د حدیث سرہ تکرار اخی او نہ د لغت عربی خلاف وی نو انسان دا بیانولے شی لکہ مثلاً داسے اووئیلے شی چہ الحمد للہ ئے اووئیل او الشکر للہ ئے ولے اُونہ وئیل؟ ددیے فائدہ بیان کرے نو دا د نبی ﷺ او د صحابہ کرامو نہ خو نقل نہ دہ

لیکن د عربی د لغت مطابق ده نو داسے فوائد بیانول د الله تعالیٰ د کتاب حکمتونه او رازونه دی او دا فهم د قرآن کریم دے چه چا له ئے الله تعالیٰ ورکوی پس د خواری او محنت او تدبر نه۔

۲- **دویمه رائے :** [الثَّانِي: الرَّأْيُ الْغَيْرُ الْجَارِي عَلَى مُوَافَقَةِ الْعَرَبِيَّةِ أَوْ غَيْرِ الْجَارِي عَلَى الْأَدِلَّةِ الشَّرْعِيَّةِ فَهَذَا هُوَ الْمَذْمُومُ مِنْ غَيْرِ اشْكَالٍ]۔

(دویمه هغه رایه ده چه د لغت عربی یا د دلائل شرعیه ؤ موافق نه وی) نو دا رایه مذمومه (ناکړه) ده نو داسے رائے استعمالول په قرآن کریم یا حدیث نبوی کښ نا جائز دی۔ او په داسے قسم رایه استعمالولو سره به په آیتونو یا حدیثونو کښ تېکراؤ راځی، نو که چرې تېکراؤ راتلو معلومېږي به چه دا قسم رایه صحیح نه ده لکه مثلاً آیت: ﴿يَا عِيسَى ابْنِي مَرْيَمَ! زُكُومْ﴾ (ای عیسی! زه تا متوفی کوم) نو دلته دا معنی کول چه ای عیسی زه دے مړ کوم، صحیح نه ده۔ وجه دا ده چه دا د لغت عربی سره برابر نه ده، ځکه په لغت عربی کښ د توفی معنی ده [أَخَذَ الشَّيْءُ وَأَفِيًا] د یو شی پوره اخستل۔ دارنگه دا معنی د دلائل شرعیه ؤ هم موافق نه ده ځکه چه د قرآن او حدیث نه دا ثابت نه ده چه عیسی عليه السلام نه دے مړ شوې بلکه روستو زمانه کښ به د آسمان نه را کوزېږي۔ نو پدے معنی اخستو کښ د قرآن او احادیثو سره تېکراؤ پیدا کېږي۔

او ددے مثالونه یې شماره دی چه ځائ په ځائ به ورته په تفسیر د قرآن کریم کښ اشاره کېږي۔ لنډه دا چه هر مبتدع چه د قرآن یا حدیث نه د خپل بدعت دپاره دلیل نیسی نو دا به ضرور د قرآن د بل آیت یا حدیث سره تېکراؤ راوړي۔ کله وائی اولیاؤ ته آوازونه کول او مددونه غوختل جائز دی۔ دلیل دا ورکوی چه قرآن کښ راغلی دی: ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ او ﴿فَاسْتَعَاذَ الَّذِي مِنْ شَيْعَتِهِ﴾ موسی عليه السلام ته بنی اسرائیلی آواز نه وو کړې څه او حال دا چه دا د صحیح آیت سره تېکراؤ دے

﴿وَلَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَ فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ (یونس: ۱۰۶)

نو داسے قسم دلیلونه نیول په قرآن کښ د خپلے غلطے رائے استعمالول دی۔

ددے وجه نه پدے قسم رایه استعمالولو کښ عمر فاروق رضی الله عنه فرمائیلى دی: [إِنَّمَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ رَجُلَيْنِ رَجُلٌ يَتَأَوَّلُ الْقُرْآنَ عَلَى غَيْرِ تَأْوِيلِهِ وَرَجُلٌ يُنَافِسُ الْمُلْكَ عَلَى أَحْيِهِ] [مناهل

(زما دوه کسانو نه په تاسو باندې خطره ده یو د هغه سړی نه چه د قرآن کریم معنی به کوی په غیر د خپله حقیقی معنی نه) یعنی حقیقی او خپله معنی به ئې پریږدی او بل طرفته به ئې اړوی او خلق به گمان کوی چه گنې قرآن ئې اُووئیلو او حال دا چه هغه به ترې غلط مطلب اخستې وی او په عوامو باندې دا ډیر سخت امتحان دې ځکه چه عوام غریبانان او ساده لوح مسلمانان دوکه کړې چه مونږ هم قرآن یا حدیث پیش کړو۔ لکه ډیر متأخرین او تنظیمونو او پارتیانو والا آیتونه او حدیثونه پیش کوی خو غلط مطلبونه ترې اخلي۔

هر تنظیم والا (واعتصموا بحبل الله جميعاً) پیش کوی۔ څوک ووتونه کوی او آیت پیش کوی ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾ وائی : ووت یو امانت دې دا به صحیح امیدوار دپاره استعمالوې داسې د دروغو استدلالونه کوی۔

(او دویم هغه کس دې چه بادشاهي سره مینه لری دیو ورو مسلمان په مقابله کښ) دې هم کوشش کوی چه زه د هغه نه بادشاهي واخلم او زه بادشاه شم، او د بادشاهي او عهدې دپاره قتل و قتال کوی نو دا ډیر فساد پیدا کوی۔

مسروق بن الاجدع رحمه الله فرمائی :

[اتَّقُوا التَّفْسِيرَ فَإِنَّمَا هُوَ الرَّوَايَةُ عَنِ اللَّهِ]

(تاسو د تفسیر نه ځان اوساتئ ځکه دا خود الله تعالیٰ نه روایت نقل کول دي) یعنی لکه څنگه چه څوک په رسول الله ﷺ دروغ وائی نو څومره غټ مجرم او گناهکار دې چه حدیث کښ ئې سزا دا خود لې شویده چه ځان دپاره دې د اُور نه ځائ تیار کړی نو دغه شان که څوک په تفسیر کښ په الله تعالیٰ باندې دروغ جوړ کړی نو هغه به څومره غټ مجرم وی۔ او پدې خبره کښ رد دې په هغه چا چه هغه کښ اهلیت د تفسیر کولو نه وی، صرف کالجی وی، یا یوه درجه نیمه ئې وئیلی وی او خلقو ته ئې ترجمه شروع کړی وی دا صحیح طریقہ نه ده ځکه چه اول په قرآن باندې ځان جوخت پوه کول ضروری دی، بار بار به ئې ترجمه کړی وی او د گرامر په لحاظ د غلطې او صحیح ترجمې فرق او تمییز به کولې ش نو بیا به ئې بل ته بیانوی، بعض خلقو قرآن کریم معمولی کتاب گرزولې دې، پدې کښ ډیره خطره ده چه انسان په الله تعالیٰ دروغ جوړ کړی اگر که دده اراده به د دروغو نه وی۔ خو خطاء به دروغ اُووائی ځکه پداسې انسان باندې غالب گمان د خطاء کیدو دې او کله چه په تا باندې غالب گمان د دروغو وئیلو وی نو دا داسې دی لکه چه ته قصداً دروغ وائې لیکن که

یو سرے پہ عام عربی گرامر پوہ وی او ترجمہ ئے داستاذا نو نہ یاد صحیح تفسیر و نو نہ جوختہ لفظ پہ لفظ یادہ کری وی او غالب گمان ئے دا وی چہ خطاء بہ نہ وی او بیا ہم کله خطاء شی پہ بعض خائے کنس نو ان شاء اللہ چہ اللہ تعالیٰ بہ ئے نہ راگیروی۔

ابراہیم نخعی ہم فرمائی: [كَانَ أَصْحَابُنَا يَتَقَوْنَ التَّفْسِيرَ وَيَهَابُونَهُ]

(زمونہ ملگرو (یعنی صحابہ کرام او تابعین عظامو) بہ د تفسیر کولو نہ خان ساتلو او ترے یریدل بہ) چاہہ چہ ترے د تفسیر تپوس اوکرو نو ہغوی بہ پہ بل عالم باندے جز الہ ورکولہ چہ فلانی عالم لہ ورشہ ہغہ بہ درتہ مطلب بیان کری۔ یو پہ ہغوی کنس سعید بن المسیب او خیلہ ابراہیم نخعی رحمہ اللہ ہم وو۔

د سلفو ددے خبرو غرض دا دے چہ پہ باب د تفسیر کنس احتیاط پکار دے او دا مطلب ئے نہ دے چہ قرآن لہ گوتے مہ وروپی لکہ دیر باطل پرست وائی چہ گناہگار نشی، کله وائی ددے دپارہ خوارلس علومہ ضروری دی، دا شیطانی وسوسے دی۔ بلکہ ددے اقوالو مطلب دا دے چہ عربی لغت دے بنہ نہ دے یاد او تفسیر دے بار بار نہ دے زدہ کرے او پہ خان دے پورہ یقین نشہ او صحیح تفسیر نہ اخذ نشے کولے نو بیا بہ خلقو تہ تفسیر و نہ نہ کوے۔ ہسے نہ چہ نقصان کنس پریوئے۔

امام مجاہد فرمائی: [لَا يَجِلُّ لِأَحَدٍ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يَتَكَلَّمَ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِذَا لَمْ يَكُنْ عَالِمًا بِلُغَاتِ الْعَرَبِ] [الاتقان ۲/۴۷۷] والخلاصة الجامعة في قواعد التفسير النافعة لحامد بن عبد الله العلي (۲/۱) والبرهان (۲/۱) - بحث: شروط المفسر۔

(ہر ہغہ چالہ چہ ایمان لری پہ اللہ او پہ ورخ د آخرت دا جائز نہ دی چہ د اللہ تعالیٰ پہ کتاب کنس خبرے اوکری کله چہ د عربو پہ لغاتو عالم نہ وی)۔

۲- امام خازن یو بہترین عبارت وئیلے دے او درائے دوہ قسمہ ئے ذکر کریدی فرمائی: [قَالَ الْعُلَمَاءُ: اَلْنَهْيُ عَنِ الْقَوْلِ فِي الْقُرْآنِ بِالرَّأْيِ إِنَّمَا وَرَدَ فِي حَقِّ مَنْ يَتَأَوَّلُ الْقُرْآنَ عَلَى مَرَادِ نَفْسِهِ وَمَا هُوَ تَابِعٌ لِهَوَاهُ وَهَذَا لَا يَحِلُّوْا إِمَّا أَنْ يَكُوْنَ عَنْ عِلْمٍ أَوْ لَا، فَإِنْ كَانَ عَنْ عِلْمٍ كَمَنْ يَحْتَجُّ بِبَعْضِ الْآيَاتِ عَلَى تَصْحِيحِ بَدْعِهِ وَهُوَ يَعْلَمُ، أَوْ لَا يَعْلَمُ وَيَقْسِرُ الْقُرْآنَ فِكَلَاهُمَا مَذْمُومٌ وَكِلَاهُمَا دَاجِلٌ فِي النَّهْيِ الْوَارِدِ، فَأَمَّا التَّأْوِيلُ وَهُوَ صَرَفُ آيَةٍ عَلَى طَرِيقِ الْأَسْتِثْبَاتِ إِلَى مَعْنَى يَلِيقُ بِهَا مُتَحَمِّلٌ لِمَا قَبْلَهَا وَمَا بَعْدَهَا وَغَيْرُ مُخَالِفٍ لِلْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ فَقَدْ رَخَّصَ فِيهِ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ فَإِنَّ الصَّحَابَةَ قَدْ فَعَلُوا ذَلِكَ وَلَمْ يَسْمَعُوْهُ مِنَ النَّبِيِّ ﷺ اِنْتَهَى]۔

(علماء فرمائیلی دی چہ پہ قرآن کریم کنیں پہ رائے سرہ خبریے کولو نہ چہ نہی راغلی دہ نو دا پہ حق د ہغہ چا کنیں دہ چہ قرآن کریم حمل کوی پہ خپل مراد سرہ او د خپل خواہش تابع وی د ہغے مطابق تفسیر کوی او دا خبرہ بہ خالی نہ وی یا بہ ئے پہ پوہہ سرہ کوی یا بہ ئے پہ بے علمی سرہ کوی کہ سرہ د پوہے نہ ئے کوی لکہ د خپل بدعت د صحیح ثابتولو دپارہ د بعض آیتونو نہ دلیل نیسی او یا بہ پہ بے علمی سرہ تفسیر د قرآن کریم کوی (جاہل او امی بہ وی او د قرآن تفسیر بہ کوی) نو دا دواہہ مذہوم (ناکارہ) انسانان دی، او دا دواہہ پہ نہی کنیں داخل دی۔ نو د دوی دپارہ پہ قرآن کنیں خبریے کولو نہ منع راغلی دہ او ہر چہ ہغہ تاویل کول دی چہ ہغہ د استنباط پہ طریقہ آیت اہول دی یومے لائقے معنی تہ چہ د مخکنیں اوروستو آیت سرہ ئے احتمال کیدے شی او تکرار نہ پیدا کیڑی او د کتاب او سنت مخالف ہم نہ وی نو پدے کنیں دیرو اہل علمو رخصت او اجازہ ورکریڈہ خکہ چہ صحابہ کرامو پدے باندے عمل کریڈے او حال دا چہ د نبی ﷺ نہ ئے ہغہ نہ دے اوریڈلے انتہی۔ وجہ دا دہ چہ د ہغوی رائے د قرآن او حدیث خلاف نہ وہ او د بدعت ثابتولو دپارہ نہ وہ۔

خلاصہ : ددے عبارت خلاصہ دا دہ چہ رایہ پہ دوه قسمہ دہ:

(۱) اول دا اہل بدعوہ او (۲) دومہ دا اہل علمو دہ، دا اہل بدعوہ رائے ناروا دہ۔ ہغہ دا دہ چہ د خپل بدعت د ثابتولو دپارہ پہ قرآن کریم کنیں رائے استعمالوی او بل اہل حق دی چہ ہغوی پہ قرآن کریم کنیں خپل عقل استعمالوی او تطبیق راوی، او د آیت فائدے راویاسی او رازونہ او حکمتونہ او مناسبتونہ راویاسی نو دا ناروا نہ دہ۔

امام غزالی پہ احیاء العلوم (۵۲۸/۱) کنیں لیککی :

[وَالنَّهْيُ مَنْزِلٌ عَلَى أَحَدِ الْوَجْهَيْنِ (۱) أَنْ يُفَسِّرَ الْقُرْآنَ عَلَى وَفْقِ رَأْيِهِ لِتَصْحِيحِ بَدْعِهِ (۲) أَوْ يَتَسَارَعَ إِلَى تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ بِظَاهِرِ الْعَرَبِيَّةِ مِنْ غَيْرِ اسْتِظْهَارٍ بِالسَّمَاعِ وَالنَّقْلِ فِيمَا يَتَعَلَّقُ بِغَرَائِبِ الْقُرْآنِ وَمَا فِيهِ مِنَ الْأَلْفَافِ الْمُبْهَمَةِ وَالْمُبْدَلَةِ وَالْإِخْتِصَارِ وَالْحَذَفِ وَالْإِضْمَارِ وَالْتَّأْخِيرِ وَالتَّقْلِيدِ فَمَنْ لَمْ يُحْكَمْ ظَاهِرُ التَّفْسِيرِ وَبَادَرَ إِلَى اسْتِنْبَاطِ الْمَعَانِي بِمَحَرِّدِ فَهْمِ الْعَرَبِيَّةِ كَثُرَ غَلَطُهُ وَدَخَلَ فِي زُمْرَةِ مَنْ يُفَسِّرُ بِالرَّأْيِ الْخَفِ].

حاصل ئے دا دے چہ تفسیر د قرآن کریم پہ خپلہ رایہ پہ دوه قسمہ دے (۱) یو د تصحیح د بدعت دپارہ دے۔ (۲) او بل تفسیر دے پہ جہالت باندے چہ سرسری عربی الفاظ تہ

اُوگوری او جخت علم ئے نہ وی او د قرآن کریم نہ مسائل مستنبط کوی نو دا ناروا دیے او ددہ خطائی بہ زیاتیری۔ او کله چه علماء خلق هغه تفسیر کوی چه د هغوی تفسیر د بدعت د ثابتولو دپاره نہ دیے او په جهالت هم بناء نہ دیے نو هغه جائز دیے۔

البحث المتعلق بالسابق :

[تَرْجَمَةُ الْقُرْآنِ إِلَى اللُّغَةِ الْأَجْنِبِيَّةِ]

(د ماقبل سره متعلق بحث : د قرآن کریم ترجمه نور و ژبو ته څنگه ده؟)

دا یوه فائده منه مسئله ده مختصراً دا واوره چه د قرآن کریم ترجمه په پښتو یا اردو یا انگریزی یا فارسی وغیره ژبو کښی څه حکم لری جائز ده او که نه ؟۔

دیے کښی دوه قوله دی : (۱) اول قول دا دیے چه ترجمه د قرآن بلے ژبه ته جائز نه ده۔ دلیل دا وائی : [لَأَنَّهُ يُفَوِّتُ الْإِعْجَازَ]۔ ځکه چه دا کار د قرآن کریم اعجاز ختموی) لکه دا خبره شیخ الاسلام د بعض علماؤ نه په دقائق التفسیر (۱/ ۱۸۰) او اقتضاء الصراط المستقیم (۳۰۰) کښی نقل کړیده۔

مطلب دا دیے چه قرآن کریم کښی یوه معجزه پرته ده او پدے الفاظو کښی ئے یو کمال پروت دیے او چه تائے ترجمه اوکړه نو په ترجمه کښی خو هغه کمال نشته دیے۔

(۲) دویم قول دا دیے (او دا حق دیے) چه ترجمه د قرآن دوه قسمه ده (۱) یو فی الصلاة (په مانځه کښی) ده نو په مانځه کښی ترجمه کول ناروا دی لکه یو انسان مونځ په فارسی، ژبه کښی او وائی یا په پښتو او اردو کښی وائی او د الحمد ترجمه کوی نو دا صحیح نه ده بلکه فاتحه بوستل شرط او فرض دیے، ددے د لوستلو نه بغیر مونځ صحیح نه دیے۔ ځکه چه نبی ﷺ هغه چاته چه فاتحه ئے ښه نشوه وئیلے (نوی مسلمان وو) هغه ته ئے اذکار او خودل چه دا وایه (سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اکبر) (رواه مسلم) لهذا په مانځه کښی ترجمه د عام اهل علمو په نیز جائز نه ده۔ صرف امام ابو حنیفه ته منسوب ده چه هغه په فارسی کښی قراءت جائز گنرلو لیکن روستو زمانه کښی ئے ترے رجوع کړیده او که رجوع ئے ترے نه وی کړی نو دا قول ئے کمزور دیے۔

(د بعض ائمه کرامو قول په بعض مسائلو کښی ضعیف هم راتلی شی د دلیل په لحاظ اگر که هغه ډیر غټ سره وی، لوی شخصیت وی لیکن خبره ئے کمزور وی او اعتبار

خبرے لره وی سری له نه وی، سرے به جنتی وی خوچه خبره ئے خطاء وی نو هغه له به اعتبار نه وی، پدے خبره بنه سوچ اوکره ډیر اشکالات به دے ختم شی۔

(۲) دویم ترجمه د قرآن ده په غیر د مانځه نه نو دا جائز ده۔

۱ دلییل: ځکه دے ته د بندگانو ضرورت او حاجت دے ځکه چه قرآن کریم خو عرب او عجم ټولو ته نازل شویدے او اکثر عجم خلق په عربی باندے نه پوهیږی نو هغوی دپاره ترجمه کول لازم دی دے دپاره چه د الله تعالیٰ په کلام پوهه شی، لهدا دا د ضروریاتو د دین نه شوه او دا قانون دے چه [الضُرُورَاتُ تُبَيِّحُ الْمَحْظُورَاتِ]۔

(د ضرورت د وجه نه ممنوع خیزونه هم جائز کیږی) ځکه که ترجمه اونشی نو عدم عجم به د قرآن کریم د لذت او علم او خیر نه محروم شی۔

۲ دلییل: هغه حدیث دے چه اهل کتابو به تورات په عبرانی ژبه کښ لوستلو [وَيُفَسِّرُونَهَا بِالْعَرَبِيَّةِ لِأَهْلِ الْإِسْلَامِ] (او مسلمانانو ته به ئے د هغه تفسیر په عربی ژبه کښ کولو) نور رسول الله ﷺ اوفرمايل: د اهل کتابو تصدیق هم مه کوی او تکذیب ئے هم مه کوی الخ [صحیح البخاری کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة: (۷۳۶۲)۔ نو دا صریح حدیث دے چه د الله تعالیٰ د کتاب ترجمه بل لغت ته جائز ده۔

لیکن دوه شرطه دی (۱) یو دا چه دا ترجمه به هغه څوک کوی چه په عربیت او د هغه په تراکیبو عالم وی۔ فاعل او مفعول او جمله فعلیه او اسمیه او لازم او متعدی پیژنی، هه نه چه داسه معنی اوکړی چه د ترکیب نحوی د عربی خلاف وی لکه دا قسم ترکیبونه هم ډیر دی چه خلقو کښ ئے یو شان معنی مشهوره وی او د ترکیب عربی په لحاظ سره بل شان معنی وی لکه ﴿وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾۔ کښ د لایشعرن ترجمه بعض خلق داسه کوی: (خبر دے نشی په تاسو یو کس) دا ترجمه غلطه ده ځکه چه دلته ئے احداً فاعل اوکړځولو او حال دا چه فاعل خو ضمیر دے او احداً ئے مفعول دے۔ صحیح معنی داسه ده (خبر دے نه کړی په تاسو باندے هیچا لره) او دیو مشرعالم نه ما واوریدل چه پدے آیت کښ ئے داسه وئیل: ﴿وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا﴾ چه په ((لم تظلم)) کښ ضمیر راجع دیمده و باغونو ته او ضمیر د واحد ئے ورته ځکه راجع کړیدے چه دا په اصل کښ یو باغ وو۔

نو دا خبره ئے د ترکیب نحوی په اعتبار خطاء ده ځکه چه دلته ضمیر د واحد مؤنث مخکښ (کلتا الجنتين) ته راجع دے او علم نحو کښ دا قانون دے چه کلتا په اعتبار د لفظ سره واحده مؤنثه ده اگرکه معنی ئے د تشبیه ده۔

نو گوره هغه وائی چه دا په اصل کښ دوه باغونه نه وو بلکه یو باغ وو خو ډیر غښ وو نو ځکه ئه ورته دوه وئیلې دی او حال دا چه الله تعالیٰ فرمائی چه دا دوه وو، یو نه وو۔ نو دا څومره غلط تفسیر شو۔ ددې وجه نه اهل علمود قرآن کریم هر قسم خدمت کړیدې، هغوی د قرآن کریم د هرې جملې ترکیبونه هم لیکلې دی لکه اعراب القرآن په نوم باندې تفاسیر لیکلې شويدي۔ او دارنگه د قرآن کریم په بلاغت او حکمتونو او مفردات الالفاظ باندې مستقبل کتابونه لیکلې شويدي۔ کله چه انسان هغه مطالعه کوی نو نه به خطا کیږي۔

۲- شرط: فتاویٰ اللجنة (۱۳۲/۴) کښ یو بل شرط دا ذکر کړیدې چه قرآن کریم بغیر د الفاظو نه صرف ترجمه په فارسي، یا انگریزي یا نورو لغاتو کښ لیکل جائز نه دی چه آیت ورسره نه وی او صرف معنی وی لکه بعض خلق په انگریزي یا بله ژبه کښ دا کار کوی نو هغوی وائی چه دا کار ځکه نه دی جائز چه یو خو په بل لغت کښ هغه کمال نشته کوم چه په عربي کښ دی او دویم دا چه پدې کښ معنی بدلیږي او پوره معنی د عربي د لغت پکښ نه ادا کیږي لهذا د تحریف خطره ده، هان البته که یو انسان د یو آیت ترجمه اوکړی چه د آیت نه ئه فهم کړیده۔

او دارنگه د قرآن کریم بعض آداب او احکام او مقاصد په بله ژبه بیان کړي د دعوت په نیت باندې نو دا کار جائز دی۔ نو ددې وجه نه ترجمه به مستقله نه لیکلې کیږي چه الفاظ د قرآن ورسره یو ځای نه وی لیکلې شوی، او که الفاظ د قرآن ورسره وو او لاندې ترجمه وه نو بیا جائز ده۔

ددې نه دا معلومه شوه چه دا کومه ترجمه علماء کوی نو دا د الله تعالیٰ د کتاب پوره تعبیر بالکل نه دی بلکه د الله د کتاب په الفاظو کښ چه کومه مزه او خوند او عظمت او جلال او کمال او جزالت پروت دی نو دا په ترجمه کښ نه وی او دا مونږ چه کومه ترجمه کوو نو دا معمولی غوندې تعبیر دی او دا هم پوره تعبیر نه دی ځکه چه د عربي الفاظو کښ چه کومه ژوره معنی پرته وی چه هغه راگیرونکی وی ډیرو ته نعمات او التزامات او اشاراتو له چه هغه په بله ژبه کښ ممکن نه ده۔ بلکه دا صرف د ددنی درجه پوهې دپاره کولې شی۔ ددې وجه نه د عربي علومو پیژندل ډیر ضروری دی چه د الله تعالیٰ په کتاب باندې انسان کما حقہ پوهه شی او د هغې خوند او مزه حاصله کړي۔

تنبیه: دا خبره یاده کړه چه کومه ترجمه د قرآن لیکلې شوی وی نو د هغې دپاره د قرآن

کریم پہ شان احکام نہ وی، لہذا ہفے تہ پہ یے اودسیٰ سرہ ہم گوتے ور وپل جائز دی اگر کہ د
ہر دینی کتاب ادب کول دایمان نخہ دہ خکہ چہ ترجمہ پہ اجماع د علما و قرآن کریم نہ
دیے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

۵۔ الامر الخامس : موضوع القرآن :

[پنجم بحث : د قرآن موضوع پیژندل]

د موضوع پیژندل ہم مهم بحث دیے خکہ چہ دیو شی موضوع او پیژندلے شی نو
انسان د ہفے پہ حقیقت پوہہ شی او چہ موضوع انسان نہ وی پیژندلی نو د سری خواری
ٹے ہسے عبثہ کیڑی نو د ہر علم او ہرے خطیے دپارہ موضوع پکار دہ نو دغہ شان د قرآن
کریم دپارہ ہم موضوع پکار دہ خکہ چہ دا سورتونہ د اللہ تعالیٰ بیانات او تقریرونہ دی چہ
بندگانو تہ ٹے کریدی نو بیا د ہر سورت بیلہ بیلہ موضوع وی او د مجموعہ قرآن کریم
بیلہ موضوع دہ نو دلته اول د قرآن موضوع پیژندل دی۔

موضوع د قرآن ہفہ شی تہ وئیلے چہ د خہ نہ بحث کوی یعنی مقصد او دعویٰ۔ پہ بل
تعبیر باندے د قرآن مقصد خہ شے دیے ؟ د کوم مقصد دپارہ راغلے دیے ؟۔

نو پدیے کنیں د علماء کرامو مختلف تعبیرونہ دی :

(۱) اول تعبیر : شاہ ولی الدہلوی رحمہ اللہ پہ (الفوز الکبیر ص (۳) کنیں لیکلی دی (چہ دا
پہ اصول القرآن کنیں یو جامع کتاب دیے) :

[مَوْضُوعُ الْقُرْآنِ خَمْسَةُ أُمُورٍ وَتُسَمَّى بِعِلْمِ الْقُرْآنِ : ۱ - عِلْمُ الْأَحْكَامِ مِنَ الْوَاجِبِ وَالْمَنْهُوبِ
وَالْمُبَاحِ وَالْمَكْرُوهِ وَالْحَرَامِ مِنْ قِسْمِ الْعِبَادَاتِ أَوْ الْمُعَامَلَاتِ أَوْ تَذْيِيرِ الْمَنْزِلِ أَوْ مِنَ السِّيَاسَةِ
الْمَدَنِيَّةِ]۔

د قرآن کریم موضوع پنخہ خیزونہ دی او دیتہ د قرآن کریم علوم وئیلے شی (۱) اول علم
الاحکام دیے یعنی واجبات، مندوبات، او مباحات او مکروہات او حرام پیژندل دی کہ دا د
عباداتو سرہ تعلق لری (۲) او کہ د معاملاتو سرہ (۳) او کہ د تدبیر المنزل (د کورونو د
احکامو د برابرولو) سرہ تعلق لری (۴) او کہ د سیاست مدنیہ (د کلی او علاقے او بنار او
ملک د تربیت) سرہ تعلق لری۔ یعنی دا پنخہ شیان پدیے خلورو خیزونو کنیں راخی یعنی
پہ عباداتو کنیں بہ یا واجبات وی یا مندوبات یا مباحات یا مکروہات یا حرام۔ دغہ شان پہ

معاملات او تدبیر او سیاست مدنیہ کنیں ہم دغہ پنخہ خیزونہ راخی۔ دے تولو تہ علم الاحکام وئیے شی۔ دا اولہ موضوع شوہ چہ پدے کنیں ڊیر علوم راجع دی۔

۲- دویم : [عِلْمُ الْمُخَاصِمَاتِ وَالرُّدِّ عَلَى الْفِرَقِ الضَّالَّةِ الْأَرْبَعِ مِنَ الْيَهُودِ وَالنَّصَارَى وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُنَافِقِينَ]۔

(دویم د علوم خمسہ ونہ د جگرو علم دے او پہ خلورو ڊلو رد دے چہ هغه يهود، نصاریٰ، مشرکین او منافقین دی) د دوی سرہ پہہ قرآن کریم کنیں جگړے ڊیرے راخی او پدے تنظیمونو باندے قرآن ڊیر سخت ردونہ کوی۔ د دوی عیبونہ رابنکاره کوی او پدے علم المخاصمه معلومولو کنیں ڊیر فوائد دی چہ ۱- د هغوی اصلاح په کنیں غرض وی، چہ دا بد صفات د خان نه اویاسی۔

۲- مسلمانانو ته خبر ورکوی چہ دا ستاسو دشمنان دی، وی پیژنی او د دوی په باره کنیں د هوکله نشی او که دا صفتونه تاسو کنیں وی نو توبه ترے اویاسی۔ او که دا عیبونه تاسو کنیں نه وی نو بیا د الله تعالیٰ شکر اؤکړی۔ دا د قرآن کریم تربیت او تزکیه ده چہ مسلمانانو له ئے کوی۔ او ددے نورے فائده زمونږ تفسیر «حکمة القرآن» کنیں اؤگوری۔

۳- دریم : [عِلْمُ التَّذْكِيرِ بِآلَاءِ اللَّهِ مِنْ بَيَانِ خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِينَ وَمِنْ بَيَانِ صِفَاتِ اللَّهِ تَعَالَى]۔ (کوم نعمتونه چہ الله تعالیٰ ذکر کړیدی په هغه علم راوستل لکه الله تعالیٰ د آسمانونو او د زمکو پیدائش بیان کړیدے او د الله تعالیٰ د صفاتو بیان ئے کړیدے چہ دا خیزونه د الله تعالیٰ نعمتونه دی او د الله تعالیٰ د قدرت عظیمه نخه دی نو الله تعالیٰ ځکه ددے تذکره بار بار کړیده۔ او الله تعالیٰ د خپلو صفاتو بیان کړیدے چہ ما داسے داسے کارونه کړیدی اے بندگانو! دے ته فکر اؤکړی او ددے نه نصیحت واخلی۔

۴- خلورم : [عِلْمُ التَّذْكِيرِ بِآيَاتِ اللَّهِ يُعْنِي بَيَانُ الْوَقَائِعِ الَّتِي أَوْجَدَهَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ مِنْ جَنْسِ نَبِيِّمُ الْمُطِيعِينَ وَتَعَذِيبِ الْمُحَرِّمِينَ]۔

(الله تعالیٰ مونږ له تذکیر راکوی په تیر شوو ورځو یعنی هغه واقعات ئے بیان کړیدی چہ الله سبحانه په پخوانو قومونو باندے راوستی دی هغه دا چہ الله تعالیٰ خپل اطاعت والو ته څومره نعمتونه ورکړیدی او څوک چہ ئے نافرمان او مجرمان وو نو هغوی له ئے څنگه عذابونه ورکړیدی۔ لکه دا په سورة ابراهيم (۵) کنیں راغلی دی : ﴿ وَذَكَّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ ﴾۔ د انبیاء علیهم السلام او د هغوی د تابعدارو سره الله تعالیٰ څنگه احسانات اؤکړل او د هغوی مقابله کنیں ئے کفار او د انبیاء علیهم السلام مخالفین ئے څنگه هلاک کړل۔ ددے نه

عبرت واخلی۔ دا علم ہم اللہ تعالیٰ پہ قرآن کریم کنیں دیر ذکر کوی۔

۵- پنجم: [وَعَلَّمَ التَّذْكِيرَ بِالْمَوْتِ وَمَا بَعْدَهُ مِنَ الْحَشْرِ وَالنَّشْرِ وَالصِّرَاطِ الْخ)۔ (او اللہ تعالیٰ سنگانوتہ دمرگ او دمرگ نہ روستو دحشر او نشر او صراط او جنت جہنم تذکرہ کریدہ) لکہ ﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقُسْطَ يَوْمَ الْقِيَمَةِ﴾ (الانبیاء)۔ او ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا﴾ (مریم)۔ او ﴿يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ﴾ (الحاقة)۔
نو اللہ تعالیٰ د قیامت حالات بیانوی۔

دا پنخہ قسمہ علوم دی دا مجموعہ د قرآن کریم موضوع دہ چہ د قرآن کریم عامی خبریہ پدی پنخو خبرو کنیں راگیرے دی۔

بیافرمانی:

[وَأَنَّمَا وَقَعَ الْعُلُومُ الْحَمْسَةُ عَلَى طَرِيقَةِ الْعَرَبِ الْأَوَّلِ لَا عَلَى أُسْلُوبِ الْمُتَأَخِّرِينَ مِنَ الْإِخْتِصَارِ الْمُجَلِّ وَوَضِعَ الْقِيُودِ الْغَيْرِ الضَّرُورِيَّةِ]۔

(او اللہ تعالیٰ چہ ددی پنخہ علومو بیان کریدے نو دا د عربو اوائلو پہ طریقہ، نہ د متاخرینو پہ طریقہ چہ هغوی دیر اختصار پہ کلام کنیں کوی او غیر ضروری قیدونہ بیانوی) بلکہ د اولنو (قدیم) عربو طریقہ دا وہ چہ خبرہ به ئے سیدہ سادہ، آسانہ، بغیرد قیدونو نہ ذکر کولہ او پہ بابونو او فصلونو به ئے نہ تقسیمولہ چہ دا اول باب شو او دا دویم باب او دا ئے فصل شو۔

[وَأَخْتَارَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ فِي الزَّامِ الْخَصْمِ مِنْ آيَاتِهِ بِالْمَشْهُورَاتِ الْمُسَلَّمَةِ وَالْإِخْطَابَاتِ النَّافِعَةِ لَا تَنْقِيحُ الْبَرَاهِينِ عَلَى طَرِيقِ الْمَنْطِقِيِّينَ] آہ۔ [الفوز الكبير ص: ۳]۔

(او دارنگہ اللہ تعالیٰ چہ پہ خپلو دشمنانورد کوی نو مشهوریہ خبریہ راوپی چہ تول نلق ئے منی و د هر چا د عقل موافق وی) مثلاً چہ ما آسمان پیدا کریدے اوزمکے اورزقونو او خوراکرنو ته اوگوری، شپہ او ورخ او نمر او سپورمی، هواگانو، بارانوته فکر اوکری۔ (او هغه خبریہ بیاتوی چہ د مخاطبینو د حالاتو مطابق وی او فائده مند خطابات وی او د منطقیانو پہ طریقہ نہ وی چہ هغوی قیاسونو او اشکالو سره خبرہ ثابتوی) چہ دا شکل اول دے او دا شکل ثانی او دا ثالث او دارابع دے۔ او بیا ددی نتیجے راویاسی۔

۴- دویم قول: بعض علماء وائی: د قرآن کریم موضوع جهاد فی سبیل اللہ دے چہ جهاد ته دعوت ورکوی۔ دا خبره من وجه صحیح ده چہ قرآن کریم انقلابی کتاب دے جهاد ته به کیں دعوت شته لیکن د تول قرآن کریم جهاد موضوع جوړول مناسب نه دی۔

۳- دریم قول: بعض علماء کرام فرمائی: د قرآن موضوع توحید ده لکه دا خبره زمونې مشائخ غوره کوی او شیخ الاسلام ابن قیم از ملا علی القاری هم فرمایلی دی: [الْقُرْآنُ كُلُّهُ فِي التَّوْحِيدِ]۔ (تول قرآن په باره د توحید کښ نازل دی) ځکه فرمائی چه قرآن کښ به یا د الله د عظمت بیان وی یا به د هغه دیو والی بیان وی یا به د نفی د شریک بیان وی چه د الله تعالی سره شریکان او برخه داران نشته او یا به د هغه مشرکانو د حال بیان وی چا چه د الله تعالی سره برخه داران جوړ کړیدی او الله تعالی هغه هلاک کړیدی او یا به د هغه مؤمنانو حال وی چا چه توحید منلې دی یا به د توحید دلائل وی، یا به د مشرکانو دلیل وی په خپل شرک باندې۔ لهذا تول قرآن په باره د توحید کښ شو۔ د توحید بحث به لږ روستو راشی ان شاء الله تعالی۔

۴- څلورم قول: صاحب د تفسیر تسهیل علامه ابن جزی وئیلی دی: [الْمَقْصُودُ بِالْقُرْآنِ دَعْوَةُ الْخَلْقِ إِلَى عِبَادَةِ اللَّهِ وَإِلَى الدُّخُولِ فِي دِينِهِ ثُمَّ إِنَّ هَذَا الْمَقْصَدَ يَقْتَضِي أَمْرَيْنِ لَا بُدَّ مِنْهُمَا وَإِلَيْهِمَا تَرْجِعُ مَعَانِي الْقُرْآنِ كُلِّهِ: أَحَدُهُمَا: بَيَانُ الْعِبَادَةِ الَّتِي دُعِيَ الْخَلْقُ إِلَيْهَا، وَالْآخَرَى: وَذَكَرَ بَوَائِعُ تَبَعُثُهُمْ عَلَى الدُّخُولِ فِيهَا وَتُرَدُّهُمْ إِلَيْهَا فَأَمَّا الْعِبَادَةُ فَتَنْقَسِمُ إِلَى نَوْعَيْنِ وَهُمَا أَصُولُ الْعَقَائِدِ وَأَحْكَامُ الْأَعْمَالِ وَأَمَّا الْبَوَائِعُ عَلَيْهَا فَأَمْرَانِ وَهُمَا التَّرْغِيبُ وَالتَّرْهِيْبُ] [التسهيل لعلوم التنزيل لابن الجزى الباب الثالث فى المعانى ۸/۱]۔

(چه موضوع د قرآن کریم دا ده چه دعوت ورکوی خلقو ته چه د الله بندگی او عبادت او کړی او بل د الله تعالی په دین کښ داخل شی۔ بیا دا مقصد د دوه خبرو تقاضا کوی چه هغه ضروری دی او هغه ته د تول قرآن کریم مقاصد راجع کيږی (۱) یو دا چه بیان د هغه عبادت چه خلقو ته د هغه دعوت ورکړی شوی دی چه عبادت څه شی دی د هغه تشریحات بیانوی لکه مونځ، روژه، زکوٰۃ او امر بالمعروف او جهاد او نور عبادات شو۔ (۲) دویم باعث پدې عباداتو څه شی دی؟ چه داسې کارونه ئې ذکر کړیدی چه د هغه د وجه نه د عبادت سره د انسان شوق پیدا کيږی او بنده ورته واپس کوی۔ ځکه عبادت گران کار دی نو ددې دپاره باعث ضروری دی۔ بیا عبادت دوه اقسامو ته تقسیم دی یو اصولی عقائد دی او دویم احکام دی او باعث هم دوه څیزونه دی چه هغه (۱) ترغیب (۲) او ترهیب بیانول دی۔ یعنی خلقو ته دا رغبت ورکوی چه که تاسو عبادات او کړل نو الله تعالی به درنه رضا شی او جنتونه به درکړی او که امو نکړل نو الله به درنه ناراضه وی او جهنم به ستاسو ځای وی۔ یعنی یره ئې بیان کړیده۔

۵- پنجم قول: زما پہ نظر کنیں د قرآن کریم موضوع دا دہ:

[مَعْرِفَةُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى وَالْإِيمَانُ بِالْآخِرَةِ وَاتِّبَاعُ الرَّسُولِ ﷺ وَيُعْبَرُ عَنْ ذَلِكَ بِالتَّوْحِيدِ وَالرِّسَالَةِ وَالْمَعَادِ]۔

(د الله سبحانہ پیژندل او پہ ورخ د آخرت ایمان لرل او د رسول الله ﷺ اتباع کول۔ او د دے درے وارو نہ داسے تعبیر ہم کیڑی چه موضوع د قرآن توحید، د رسول الله ﷺ رسالت او ورخ د قیامت ثابتول دی) مطلب دا چه دا خبرہ ثابتوی چه الله تعالیٰ خومره لوئی دے، خومره مہربانہ دے، شریکان نہ لری او خومره خومره کارونہ ئے کریدی او خومره قادر دے، الله تعالیٰ بندگانو ته خپل تعارف کریدے لکه دا پہ تفسیر کنیں پہ یا ایہا الناس اعبدوا کنیں ذکر دی۔ د دے وجہ نہ خوځ چه قرآن پہ صحیح معنو اولولی نو هغه الله اُوپیژنی نو خوځ چه قرآن لولی او بیا هم د الله تعالیٰ سرہ شریکان او برخہ داران جوړوی نو پو هه شه چه د قرآن نہ دے وئیلے او دویمہ موضوع د قرآن کریم د آخرت بیان دے چه دا یوہ درنہ ورخ راتلونکے دہ او دا د قرآن کریم ډیر ناشنا ترتیب او طریقہ دہ چه یو ځائے کنیں څه اعمال ذکر کړی نو سمدست د آخرت یرہ بیان کړی چه الله تعالیٰ ته ورتلل دی، آخرت ته دے توجہ برابروی او د دے پہ وجہ سرہ په تا باندے عمل کوی نو خوځ چه د آخرت نہ منکر شو یا ئے په آخرت باندے جُخت او مضبوط یقین پیدا نه شو او دارنگہ د آخرت نہ ئے یرہ پیدا نشوہ او د هغه دپارہ ئے تیارے شروع نکړو نو پو هه شه چه دا د قرآن کریم د حقیقت نہ خبر نشو۔ دویمہ موضوع د قرآن کریم اتباع الرسول دہ، چه د محمد رسول الله ﷺ شان او قدر اُوپیژنی، د هغه تابعداری اُوکړی د هغه په تابعداری کنیں کامیابی دہ، دا وجہ دہ چه قرآن کریم د رسول الله ﷺ شان او قدر او د هغه ذاتی صفات او د هغه په تابعداری کنیں ئے خیر او هدايت بیان کریدے او د هغه صدق او رشتینوالے ئے بیان کریدے۔

خلاصہ دا شوہ چه قرآن کریم د الله تعالیٰ معرفت او بندگی او تعلق ته دعوت ورکوی، او د آخرت دپارہ تیاری او د هغه ورځے هیبت او عظمت او د محمد رسول الله ﷺ شان او د هغه عظمت او د هغه د سنتو تابعداری ته دعوت ورکوی۔ بیا په چا کنیں چه دا درے وارہ خبرے کاملے مکملے راغلے نو دا پوره کامیاب دے۔

ډیر داسے خلق شته چه توحید پیژنی لیکن د رسول الله ﷺ معرفت او شان ئے نہ وی پیژندلے، په هغه باندے بل خوځ دپاسه کوی او د هغه طریقے ورته معمولی ښکاری۔ او بعض خلق داسے دی چه توحید او رسالت ئے ښه پیژندلے وی لیکن د آخرت نه پوره طریقے

سرہ یرہ نکوی دھغے دپارہ تیارے نکوی، او بعض خلق د سرہ نہ د الله تعالى د توحید نہ خبر نہ وی، شریکان د الله تعالى سرہ جوہوی نو دا درے وارہ خبرے خان کنبں راوستل او پدے باندے خان پہ صحیح معنو کنبں پوہہ کول لازم دی۔ او پہ ہمدے کنبں د کامیابی راز دے۔

بحث التوحید

د توحید بیان خو ډیرے تشریح تہ حاجت لری لیکن ددے مقام مناسب چہ پکار راخی دا دے چہ پہ احادیثو کنبں د توحید لفظ ډیر استعمال دے لیکن پہ قرآن کریم کنبں دا لفظ نہ دے استعمال بلکہ مجردے استعمال دے چہ (وحده) لفظ دے۔ بلکہ پہ قرآن کریم کنبں د توحید نہ تعبیر کپری پہ (الایمان والیقین) سرہ۔ لکہ یؤمنون بالغیب او (وما یؤمن اکثرهم بالله الا وهم مشرکون) دغسے نور الفاظ داخلہ۔ لیکن زمونہ استاذان د توحید لفظ ډیر استعمالوی۔ وجہ دا دہ چہ کہ د ایمان لفظ استعمال کپری نو بیا خو مشرکان ہم دعوہ د ایمان لری لیکن ایمان سرہ ئے شرک یو خائے کپدے نو پہ توحید لفظ سرہ د هغوی نہ جدائی راخی۔ او رد پہ شرک راخی۔

او پہ احادیثو کنبں خو دا لفظ ډیر استعمال دے خو د قرآن پہ اصطلاح کنبں د ایمان لفظ ډیر مشهور دے او د ایمان نہ مراد بہ ایمان شرعی وی چہ پہ تولو ایمانیاتو باندے ایمان راوړل دی۔ د توحید لفظ دشلو نہ پہ زیاتو احادیثو کنبں راغلے دے لکہ [أَهْلُ التَّوْحِيدِ] (ابو داود: ۱۸۱۳ بسند صحیح)۔ (یعنی نبی ﷺ لیبک اللهم لیبک او وئیلو) دے تہ ئے توحید وئیلے دے۔ دارنگہ [قَرَأَ فِيهِمَا بِالتَّوْحِيدِ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ وَقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ] [سنن ابی داود: ۱۹۰۹]۔ نو دے سورتونو تہ ئے سورة التوحید وئیلے دے۔ دترمذی پہ حدیث کنبں راغلی دی:

(يُخْرَجُ مِنَ النَّارِ أَهْلُ التَّوْحِيدِ) [الترمذی: ۲۵۹۷ صحیح]۔

(د جہنم نہ بہ توحید والا راوخی)

لنہہ دا چہ کوم مبتدعین دا وائی چہ د توحید لفظ استعمالول بدعت دے نو دا خبرہ د هغوی جہالت دے۔

د توحید معنی دہ الله تعالى یواخے گنړل۔ دا صیغہ د مصدر دہ د باب تفعیل نہ معنی ئے دہ یو شے یواخے گنړل یعنی دا عقیدہ بہ لرے چہ الله تعالى یواخے دے۔ [إِعْتِقَادٌ وَحْدَانِيَّةُ اللَّهِ

تَعَالَى]۔

(د الله تعالى د يو والى عقيدہ ساتل)۔

۲- دویمه معنی ده : [اَفْرَادُ اللَّهِ بِالْعِبُودِيَّةِ]۔

(الله تعالى لره يواځې بندگي کول) او دا اصلي توحيد دى او دا هغه توحيد دى چه تولو انبياء عليهم السلام دى ته دعوت ورکړيدى۔ ددې قيدونو فائدو ته اُوگوره که يو انسان افراد اُونکړو يعنى الله رب العالمين ئې په بندگي يواځې نکړو او د هغه سره ئې شريکان جوړ کړل نو دا مؤحد نه دى، مؤمن نه دى بلکه کافر دى۔

(بالعبودية) : او که يو سره نه د الله تعالى عبادت کوى او نه د غير الله کوى نو دا دهرى دى لکه د دهریه و هم دا طريقه ده چه نه د الله تعالى بندگي کوى او نه د غير الله او څوک چه په د باباگانو او اولياؤ دپاره په عبادتونو رد کوى نو دوى ډير خوشحاليږي۔ بعض خلق په دوى باندې د هوکه شى چه دا خو غټ مؤحدين دى او دى ته نه گورى چه دوى خو درله الله تعالى نه مني۔

نو خلاصه دا شوه چه عبادت به کول شى او بيا به خالص يواځې الله لره کول شى چه شرک ورسره نه وي۔

مرجه د مبتدعينو يوه باطله فرقه تيره شويده هغوى به دا وئيل چه صرف کلمه اُووايه (لا اله الا الله) بس ته مؤحد شوي لکه اوس هم ډير خلق دا قسم نيمگري توحيد مني چه وائى قبر ته سجده مة لگوه او د ولى د قبر نه ئې مة غواړه بس ته غټ مؤحد ئې، حال دا چه دا د توحيد يوه معمولى حصه ده اصلي توحيد دا دى چه د الله تعالى دپاره خالص او بنائسته بندگي اوکړي شى ځکه ستا خلقت او پيدائش د خالص عبادت دپاره شويده۔

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاريات: ٥٦]۔

نو صحيح مؤحد به هغه څوک وي چه هغه کيس د الله تعالى عبادتونه او د الله تعالى دپاره مالى او بدنى مجاهدې زياتي وي او د ذکر او د اخلاص پابند وي۔ مگر ددې سره يو - ريم شرط هم مراد دى چه [أَنْ تَكُونَ عَلَى وَفَى السُّنَّةِ]۔ دا عبادت به د محمد رسول الله ﷺ په طريقه وي او د هغه د سنت مطابق به وي که څوک د سره عبادت د الله تعالى نه کوى نو دا خو کافر دى او که څوک يواځې د الله تعالى عبادت کوى ليکن د سنت مطابق نه وي نو دا به مبتدع وي او د هغه عملونه الله تعالى ته قبول نه دى۔

تنبیه : بعض خلق وائى د توحيد معنی دا ده چه الله تعالى يو کول او الله تعالى خو

بندگان نشی یو کولے بلکه هغه خو پخپله یو دے نو وائی چه دا لفظ استعمالول تیک نه دی۔ مگر ددے خلقو دا خبره غلطه ده۔

وجه داده چه د توحید معنی مونږ مخکښ اوکړه چه د توحید معنی دلته دا نه ده چه الله لره یو کول بلکه دلته ئے معنی د یو گنړلو ده۔ یعنی الله تعالیٰ یواځے گنړل ځکه چه توحید او شرک د زړه صفت دے۔ الله تعالیٰ خو په واقع کښ یواځے ذات دے هیڅ شریک او برخه دار نه لری لیکن که بنده ئے په زړه کښ هم یواځے او گنړی څنگه چه الله تعالیٰ په واقع کښ یواځے دے نو دپته توحید وئیلے شی او پدے سره د بنده زړه صفا شو او که د بنده زړه گنده وی نو د الله تعالیٰ دپاره په زړه کښ شریکان گنړی اگر که په واقع کښ د الله تعالیٰ شریکان نشته۔ ﴿تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ نو د بنده په شریکانو گنړلو سره د الله تعالیٰ دپاره په واقع کښ شریکان نه پیدا کیږی خو بنده خپل زړه گنده کړو۔ پدے وجه مشرکانو ته خبیثان او نجس وئیلے شویدی چه دوی خپله عقیده او زړه گنده کړیدے۔ په الله تعالیٰ باندے ئے بد گمانی پیدا شویده۔

اقسام التوحید

د بعض سلفو نه نقل دی چه هغوی توحید درې قسمونو ته تقسیموی او دا یوه اصطلاح ده او په اصطلاحاتو جوړولو کښ څه بخل نه وی نو هغوی ددے ماخذ قرآن او حدیث کښ موندلے دے ځکه ئے درې اقسام ذکر کړیدی او بعضو څلور موندلی دی او شیخ الاسلام ابن قیم په القصیده النونية کښ هم دیر اقسام د توحید ذکر کړیدی او زموږ د تتبع مطابق د توحید د شلو نه زیات اقسام دی چه بعض د هغے نه دا دی:

(۱) [تَوْحِيدُ الرُّبُوبِيَّةِ] دے ته (التوحید العلمی او التوحید الاعتقادی) هم وئیلے شی، توحید ربوبیت دے ته وائی چه الله تعالیٰ یواځے رب او پالونکے د عالم گنړل، هغه خالق، مالک، رازق، تربیت کونکے، مرض راوستونکے، لرے کونکے، ژوندے کونکے مړ کونکے، باران کونکے بندوونکے او د هغه د ارادے او مشیت نه بغیر هیڅ کار نه کیدونکے گنړل۔ دا هم دیر ضروری توحید دے لیکن دا یو داسے توحید دے چه فطره ئے هر انسان منی سوی د دشریه و نه، مشرکان او کفار ئے هم منی لکه قرآن پدے گواه دے چه مشرکانو ته به کله او وئیلے شی چه زمکه او آسمانونه چا پیدا کړیدی نو دوی به وئیل چه الله تعالیٰ۔ اختیارات د چا په لاس کښ دی دوی وائی الله۔ رزق څوک درکوی، غوږونه او سترگے چا درکړیدی او تدبیر د کارونو

خوك كوى؟ نو دوى اقرار كوى چه الله۔ (سورة يونس)

(۲) - دويم: [تَوْحِيدُ الْأَلُوْهِيَّةِ] دے تہ توحيد العبادۃ او توحيد طلبی ارادی ہم وئیلے شی۔ یعنی پہ تہولو اقسامو سرہ بہ صرف یواخے بندگی د الله تعالى کیدے شی نہ د بل چا۔ د ولی بابا، بزرگ، شیخ، پیر او مرشد بندگی کول شرک دے، د هغه د الوهیت تعظیم کول شرک دے۔ او ددے خبرے ارادہ او مطالبہ الله تعالى د بندگانو نہ کوی۔ ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ﴾ (البقرة)۔

د صوفیاؤ طریقہ دادہ چه هغوی ہمیشہ دپارہ توحيد ربوبیت ذکر کوی۔ او حال دا چه توحيد ربوبیت یواخے مقصود نہ دے بلکہ د توحيد ربوبیت سرہ صرف د الله تعالى معرفت حاصل شی او بیا بہ ددے نہ پس توحيد الوهیت تہ ورخے، خکے چه توحيد ربوبیت یوہ وسیلہ دہ دپارہ د توحيد عبادت او ثمرہ ئے توحيد الوهیت دے یعنی هرکله چه تا الله تعالى خالق، مالک، رازق او پیرندلو نو اوس بہ د هغه یواخے بندگی کوی۔ نو دوی صرف وسیلہ بیانوی او نتیجہ او ثمرہ ئے نہ بیانوی۔ ددے وجہ نہ دا دعوت ناقص او نیمگرہ دے۔ خکے یو انسان وائی چه د اولیاؤ نہ خہ نہ کیڑی او د قبرونو او بتونو او باباگانو نہ خہ نہ کیڑی او هغوی مدد نہ شی کولے لیکن د الله تعالى بندگی ہم نہ کوی نو دا توحيد ئے ناقص او نیمگرہ دے او یواخے پدے سرہ دہ تہ نجات نہ ملاویڑی خو پورے ئے چه عبادت نہ وی شروع کرے۔

دارنگہ د عبد الله بن عباس رضی الله عنهما نہ چه دا قول نقل دے: ﴿كُلُّ عِبَادَةٍ فِي الْقُرْآنِ فَهِيَ التَّوْحِيدُ﴾۔

(هر عبادت چه په قرآن کښ ذکر دے هغے نہ مراد توحيد دے) ددے هم دا مطلب دے چه په قرآن کریم کښ کوم خائے عبادت ذکر شویدے نو د هغے نہ مراد به دا توحيد الالهية وی یعنی بندگی به یواخے الله تعالى دپارہ کولے شی۔ (۳) دریم: [تَوْحِيدُ الْأَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ]۔

(د الله تعالى ټول نومونه او صفتونه د الله تعالى د شان مناسب منل او دارنگہ دا صفتونه نور مخلوق له نه ثابتول او پدے کښ تحریف او تاویل او تعطیل نه کول او بیا پدے صفتونو او نومونو د الله تعالى باندے عبادت کول او ددے سرہ تعلق جوړول دا توحيد الاسماء والصفات دے۔ لکه مثلاً د الله تعالى رحمت، د هغه استواء علی العرش، د هغه يد (لاس) د هغه علو (اوجتوالی)، د هغه محبت، د هغه غضب، د هغه آسمان د دنیا تہ

راکوزیدل، د هغه قدم کیخودل وغیره ټول صفات چه الله تعالیٰ ځانله ثابت کړیدی یاد هغه نبی ﷺ هغه دپاره په احادیثو کښ ثابت کړیدی دا ټول منل، د اهل السنة والجماعة عقیده ده۔ او ډیر متکلمین او معتزله پدې کښ تاویلونه کوی او ددې نه انکار کوی۔ اهل سنة محضه په کښ هیڅ قسم تاویل نه کوی بلکه بغیر د تاویل نه ئې منی او تشبیه ئې د مخلوق سره هم نه ورکوی، کیفیت ئې نه بیانوی او حقیقه ئې منی او اهل سنت غیر محضه یعنی مبتدعین اهل سنة پکښ تاویلات کوی او معتزله او معطله ترې انکار کوی۔ او ماتریده او اشاعره د الله تعالیٰ اووه او اته صفتونه منی نو دې خلقو کښ توحید الاسماء والصفات کمزورې دې۔

او دا قسم توحید د خواصو بندگانو دې چه د الله تعالیٰ د صفاتو نه خوند او مزه اخلی د هغې ورد او وظیفه کوی، د هغې په وسیله د الله تعالیٰ نه دعاگانې غواړی۔ او ددې مطابق خپل ځان او خپل حال جوړوی لکه مثلاً په الرحمن صفت کښ سوچ او کړه د هغه رحمتونه او نعمتونه او په شماره احسانات په خپل ځان او په ټول مخلوق کښ اوگوره نو د الله تعالیٰ ددې صفت سره به دې مینه پیدا شی۔ دغه شان الله تعالیٰ وکیل (ذمه وار) ذات دې نو په صحت او مرض او غریبی او مالدارۍ کښ ځان په الله تعالیٰ اوسپاره او دا عقیده جوړه کړه چه الله تعالیٰ به ما نه ضائع کوی نو د الله تعالیٰ سره به دې تعلق پیدا شی۔

حدیث کښ دی: [إِنَّ لِلَّهِ تِسْعًا وَتِسْعِينَ اسْمًا مِّنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْحَنَّةَ] [متفق علیه]۔ (د الله تعالیٰ دپاره یو کم سل نومونه دی چا چه دا اوشمارل نو جنت ته به داخل شی) د من احصاها معنی ده [مَنْ حَفِظَهَا وَآمَنَ بِهَا وَعَمِلَ بِمُقْتَضَاهَا وَدَعَا بِوَسِيلَتِهَا]۔ (چا چه دا نومونه په یادو یاد کړل او بیا ئې پدې باندې ایمان راوړو او بیا ئې ددې د تقاضا مطابق عمل اوکړو او د هغې په وسیله ئې د الله تعالیٰ نه دعاگانې کولې) نو جنت ته به داخلېږی۔

دا هغه شرعی غوره وسیله ده۔

د الله تعالیٰ د سلو نه زیات بلکه په شماره صفتونه او نومونه دی چه دنیا کښ بندگانو ته ټول نه دی ښکاره شوی او په قیامت کښ به هغه راښکاره کیږی لیکن پدې یو حدیث کښ صرف د یو کم سلو دغه فضیلت راغلو۔ چه دا سبب د جنت د داخلیدو وگرځی۔

فائده: د الله تعالیٰ صفات په درې قسمه دی:

۱- بعض هغه صفتونه دی چه الله تعالیٰ پورې خاص وی د مخلوق دپاره ئې استعمالول جائز نه وی لکه لفظ د الله تعالیٰ او الرحمن، الصمد، الرب، خالق الاشياء، خالق العالم شو۔

دا صرف د الله تعالى د خصوصیاتو نه دی۔

۲- دویم هغه صفات دی چه د بندگانو پورے خاص وی د الله تعالى دپاره نه وئیلے کیږی لکه فلان کثیر الاولاد، (دیر اولادوالا) کثیر الأزواج (دیر وښخو والا) فَلَانٌ يَنَامُ (فلان خوب کوی) فَلَانٌ فِي بَدَنِهِ وَجَعٌ - (د فلانی په بدن درد دی) دغه شان د خوراک، خکاک او د کمزورتیا صفات به الله تعالى دپاره نشی وئیلے۔

۳- دریم هغه صفات دی چه د الله تعالى او د بندگانو تر مینځ مشترک وی لکه رحیم او رؤوف، سمیع، بصیر، علیم، وغیره۔ چه دا د بندگانو دپاره هم استعمالیږی او د الله تعالى دپاره هم لیکن دا اشتراک صرف په ظاهری نوم کښ دی او نور په حقیقی صفاتو کښ شرکت نشته یعنی د الله تعالى رحمت او د هغه رافت او د هغه سمع او بصر او د هغه علم د مخلوق د علم نه بالکل جدا دی لکه څنگه چه د الله تعالى ذات د مخلوق د ذات نه جدا دی۔ ځکه مخلوق په رحمت او سمع او بصر او علم کښ اسبابو ته محتاج دی او الله تعالى بغیر د اسبابو نه علیم او قدیر دی۔ د بندگانو رحمت رقة القلب (د زړه نرموالی) ته وئیلے شی او د الله تعالى د رحمة حقیقت صرف الله تعالى معلوم دی، د بندگانو پشان نه دی۔

۴- توحید الحاکمیه : یعنی الله تعالى یواځی حاکم، شارع او قانون ساز گنرل، قانون جوړول د هغه پورے خاص دی ځکه چه دا ټول کائنات او مخلوقات او انسانان د هغه دی نو بس قانون او نظام به هم د هغه چلیدی مثلاً ته یو عاقل سره ئی ستا ښځه او بچی دی، هغوی له کور تا جوړ کړو، رزق ورله ته راوړی او د کور خلقی دی د بل چا قانون چلوی او ستا خبره دی نه منی او په خپله طبع ژوند تیروی نو دا څومره ظلم دی۔ ته به څومره غصه او خفه کیږی، ښځه به طلاقه کړی او د بچونه به جدا شے۔

نو دغه شان الله تعالى دا کارخانه د عالم جوړه کړه او بندگانو ته په کښ ژوند او رزق او اسباب ورکوی او دا بندگان رالگی قانون او ازم او طریقه د بل چا چلوی نو دا څومره لوئی مشرک دی۔ الله تعالى ورته کافر، ظالم او فاسق وئیلے دی۔ ﴿وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ [المائدة: ۴۴]۔ د قانون په باره کښ د انسانانو طریقه او مذهبونه او عقیدے مختلفے دی۔

د بعض کافرانو دا عقیده ده چه قانون سازی به د ملک بادشاه جوړوی، هغه ته ددی پوره واک او تصرف حاصل دی۔

بعض کفار وائی چه قانون ساز به عوام وی، عامو خلقو چه کومه رائے ورکړه او په کومه

خبرہ نے اتفاق راغلو نو بس دغہ بہ قانون وی لکہ ہما مقصد د جمہوریت دے چہ الحاکمۃ للعوام۔ قانون ساز بہ عوام وی کہ عوامیہ حیاتی راوستل غوختل نو ہغہ بہ نافذ کولے شی او کہ ہغوی دین غواری نو دین بہ ورلہ راوستے شی۔ نو خوگ چہ د جمہوریت آوازونہ کوی او دے طرف تہ دعوتونہ ورکوی نو شعوری یا غیر شعوری طور سرہ نے خانونہ د ایمان نہ خلاص کرل۔ بعض سیاسیان وائی : د جمہوری آئین احترام فرض دے۔ او پدے باندے حلف او قسم ترے اخلی چہ ددے احترام بہ کوم، کلہ لیکے : عوام طاقت کا سرچشمہ۔

کلہ اخبارونو کنب لیکے : جمہوریت بحال کرو۔ لہذا دے خبرے تہ متوجہ کیدل پکار دی، دیروت تنظیمونو والو کنب دا مرضونہ موجود دی او د اسلام دعویٰ کوی او حال دا چہ د اسلام دپارہ ہما خلق لوئی رکاوٹ دے، د اسلام پہ نوم باندے مالونہ راتولوی، او خپلہ خیتہ سنبالوی۔ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ۔ واللہ المستعان۔

تاریخ گواہ دے چہ د جمہوریت پہ طریقہ ہیخ کلہ اسلام نہ راخی بلکہ د جمہوریت طریقہ کفارو د اسلام نہ راتلو دپارہ جوہرہ کریدہ حکم عوام خلق خو غالباً بے حیاتی او گمراہی خوینوی چہ ددوی خواہشات پکنب آزادی۔

لہذا ہیخ کلہ بہ اسلام نہ راخی۔ لکہ دے خبرہ باندے ہر عقلمند پوہیہی او پوہہ شویدی۔

دیہود او نصاراؤ دا عقیدہ وہ چہ حاکم بہ احبار اورہبان وی یعنی ملیان او پیران بہ قانون جوہروی کہ دوی خہ حلال کرل بس ہغہ بہ حلال وی او کہ دوی خہ تہ حرام اووٹیل نو بس ہغہ بہ حرام وی۔ او کہ دوی کوم شی تہ بنہ اووٹیل ہغہ بہ بنہ وی او کہ بدے ورته اووٹیل، ہغہ بہ بد وی۔ دا دیہود او نصاراؤ د اللہ تعالیٰ سرہ شرک ووہہ حاکمۃ او شرع کنب۔

پدے باندے اللہ تعالیٰ بار بار ردونہ کوی۔

﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ [التوبة: ۳۱]۔

(دوی خپل ملیان او پیران د اللہ نہ سوی قانون ساز نیولی دی)

﴿تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾

[ال عمران: ۶۴]۔

(اے اہل کتابو راشیو داسے خبریے تہ چہ زمونہ او ستاسو ترمینح برابرہ دہ ہغہ دا چہ د الله نہ سوئی بہ د بل ہیچا بندگی نہ کوو او بعض بعضو لہ د الله نہ سوئی قانون نہ جوړو)

﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ﴾ [الشوری: ۲۱]۔

(آیا دوی دپارہ داسے معبودان دی چہ د دین نہ ئے ورلہ ہغہ شے مقرر کړیدے چہ د هغه اجازت الله تعالیٰ نہ دے کړے)۔

دیتہ ارباب من دون الله وئیلے شی او دوی تہ شارعان بغیر اذن الله وئیلے شی۔ دوی ئے د الله تعالیٰ په شان گنړلی وو۔ چہ د هغوی حلال به ئے حلال او حرام به ئے حرام گنړل او قرآن بعینہ دیتہ شرك اووئیلو۔ دیتہ شرك فی التحلیل والتحریم هم وائی۔

او دا مرض زمونہ پدے امت کښ په جامد مقلدینو کښ هم موجود دے چہ هغوی د خپل مجتهد، امام نه قانون ساز جوړوی چہ هغه ورته خه روا کړی هغه زوا گنړی او چہ خه ورته حرام کړی هغه حرام گنړی د دلیل تپوس ترے نہ کوی لکه دوی لیکلی دی :

[لَا يُسْئَلُ عَنْ مُجْتَهِدٍ عَنِ الدَّلِيلِ] [حاشية رد المحتار كتاب الطهارة ۸۰/۱]۔

د مجتهد نه به د دلیل تپوس نشی کولے) تہ به وائے گویا کښ دا چرته الله تعالیٰ رالبړنی پیغمبران دی۔ دا بعینہ د ددے یهودو مرض وو۔ چہ خپلو ملیانو تہ به ئے دا نه وئیل چہ دا مسئله تا د کوم خائے نه اوکړه آیا پدے دلیل شته او که نه او حال دا چہ زمونہ په دین کښ خوا امر راغلے دے۔ ﴿فَتَبَيَّنُوا﴾ (الحجرات: ۶)۔

(تحقیق کوی) او خان صحیح خبریے تہ رسوی۔

بل خائے امر دے : ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ بِالْبَيِّنَاتِ﴾ [النحل: ۴۳]۔

(که خپله نه پوهیږئ نو د علماؤ نه د بیانات (واضح دلیلونو) تپوس کوی) هغوی به درته د قرآن او حدیث نه مسئله راوباسی۔

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ [الاسراء: ۳۶]

(مه روانیږه د هغه شی پسے چہ ستا په هغه علم نه وی) لهذا زمونہ په دین اسلام کښ د علماؤ خپله درجه ده او د انبیاء علیهم السلام خپله درجه ده، علما به علماء گنړو د دین بیانونکی به ئے گنړو، او د دین چراغان او شمعے او بلیونه به ئے گنړو چہ مونہ تہ ئے دین بیان کړیدے او شارعان به ئے نه گنړو۔

کہ ہغوی یوہ خبرہ د دلیل نہ خطاء اوکړہ نو هغه به ورسره نه منو او د عالم به احترام کوو۔ او دا د اهل سنت والجماعة طریقہ ده چه دوی وائی الحاکمۃ لله عزوجل۔

شارع او حاکم او قانون جوړونکے به صرف الله تعالیٰ وی او قانون جوړول به د الله تعالیٰ پورے خاص وی۔ د لادیمیکالے قانون د شرع خلاف قانون دے چه دا د انگریزانو یو چانس لر او ماهر وو، ده انگریزانو له یو قانون جوړو کړو چه هغه اوس په ټوله دین باندے رائج دے۔ دا غلط قانون دے۔ لهذا مسلمانان به صرف د الله تعالیٰ قانون منی او د هغه د قائمولو کوشش به کوی۔

اللَّهُمَّ وَفَّقْنَا لِقِيَامِ شَرْعِكَ الْمَيِّتِينَ وَلِخِدْمَةِ دِينِكَ الْقَوِيمِ آمِينَ !

د توحید نور اقسام په الفوائد کښ اوگوره۔

۶- الامر السادس :

[الْكِتَابُ وَالسُّنَّةُ يُحَرِّيانِ عَلَى الظَّاهِرِ وَعَلَى الْمَعْنَى عِنْدَ عَامَّةِ الْعَرَبِ]۔

(۶) - بله قاعده دا ده چه قرآن او حدیث به په ظاهر باندے روان پریخودلے شی او په هغه څه چه عامو عربو ته معلومه ده) یعنی عربو چه د یو لفظ کومه معنی په هغه زمانه کښ مراد کوله نو بس هغه به د الله تعالیٰ او د رسول مراده وی۔

علامه شاطبی او قاسمی ددے خبرے تشریح داسے کوی :

[لَا بُدَّ فِیْ فَهْمِ الشَّرِيعَةِ مِنْ اتِّبَاعِ مَعْنَى الْأَمْرِ وَهُمْ الْعَرَبُ الَّذِينَ نَزَلَ الْقُرْآنُ بِلِسَانِهِمْ فَإِنْ كَانَ لَهُمْ عُرْفٌ مُسْتَمَرٌّ فَلَا يَصِحُّ الْعُلُوْلُ عَنْهُ فِیْ فَهْمِ الشَّرِيعَةِ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ ثُمَّ عُرِفَ فَلَا يَصِحُّ أَنْ يُحْرَى فِیْ فَهْمِهَا مَا لَا تَعْرِفُهُ وَهَذَا جَارٍ فِی الْأَلْفَاظِ وَالْمَعَانِي وَالْأَسَالِيبِ الْخ]۔ القاسمی [۱/۹۴]۔

(حاصل ئے دادے چه په شریعت باندے که څوک ځان په صحیح معنو کښ پوهه کول غواړی نو هغه دپاره دا ضروری ده چه د هغه عربو د اصطلاح تابعداری به کوی چه قرآن کریم د هغوی په ژبه او اصطلاح باندے نازل شویدے که یوه خبره په هغوی کښ مشهوره وه بس په آیت او حدیث کښ به هم د هغه لفظ همغه معنی او مراد وی څنگه چه هغوی کښ مشهوره وی۔ د هغه نه به اوړیدل د شریعت د فهم نه جدائی وی۔ او دا په ټولو الفاظو او معانیو او طریقو کښ جاری خبره ده)۔

یعنی آیت او حدیث به د بندگانو په خپله اصطلاح باندے نشی حمل کولے۔ او دارنگه

قرآن او حدیث به په ظاهر باندې پریخودلې شی او د هغه نه به بغیر د دلیل نه اوريدل صحیح نه وی. د اولې خبرې مثال لکه: ((کلمه)) لفظ شو چه دا په اصطلاح د متاخرینو کښې هغه یو مفرد لفظ ته وئیلې شی چه د یوې معنی دپاره وضع شوې وی او حال دا چه د قرآن او د حدیث په اصطلاح کښې ((کلمه)) ټولې جملې ته وئیلې شی. لکه کلمة التوحید. مستقلة جمله ده.

دارنگه کله ټول قرآن باندې هم د کلمې اطلاق شویدې لکه:

﴿وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا﴾ [الانعام: ۱۱۵].

دارنگه ((بینه)) لفظ په اصطلاح د متاخرینو کښې دوه گواهانو ته وئیلې شی او په اصطلاح د قرآن او حدیث کښې [كُلُّ مَا يَتَّبِعُ بِهِ الْحَقُّ] ته وئیلې شی یعنی (هر هغه شے چه حق پرې ښکاره کیږي). دوه گواهان وی او که یو وی او که ډیر وی، ماشومان وی او که غټ، مسلمان وی که کافر. نو د دوی گواهی به صحیح وی.

دغه شان حدیث کښې راځي: [أَلُوْثَرُ حَقٌّ، وَاجِبٌ]

[الدارقطني ۳۴۰/۲ والطیالسي].

(وتر حق او ثابت دی) په شریعت کښې د واجب معنی ده ثابت، او لازم که دا په درجه د فرضیت کښې وی او که د وجوب یا سنیت کښې وی. او د احنافو په اصطلاح کښې واجب هغه درجه ده چه د فرضو نه خکته وی او د سنتو نه بره وی نو دوی چه کله حدیث کښې د واجب لفظ اووړنی نو زراوواتی اوگوره حدیث کښې راغلی دی چه وتر واجب دی. او د واجب نه مراد خپله اصطلاح اخلی نو دا د حدیث صحیح فهم نه دی.

بیا فرمائی: [فَلَا يَسْتَقِيمُ لِلْمُنْكَلِمِ فِي كِتَابٍ أَوْ سُنَّةٍ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَنْ يَتَكَلَّفَ فِيهِمَا فَوْقَ مَا يَسَعُهُ لِسَانُ الْعَرَبِ]. (په قرآن او حدیث کښې د هیڅ خبرې کونکي دپاره دا جائز نه دی چه په دې کښې هغه خبرې په زوره داخلې کړي چه د عربو د ژبې سره سمون نه خوري).

[تفسير القاسمي ۶۶/۱].

او دا قاعده هم ډیره مهمه ده چه اعتبار به ظاهر د قرآن کریم او سنت دپاره وی مگر که د ظاهر خلاف یو دلیل موجود شی نو بیا به د ظاهر نه اړولې شی ددې وجه نه ابو الحسن الاشعري په الابانه ص (۶۸) کښې لیکي: [وَالْقُرْآنُ عَلَى ظَاهِرِهِ وَبَيِّنٌ لَّنَا أَنْ نُزِيلَهُ عَنْ ظَاهِرِهِ إِلَّا لِحُجَّةٍ وَإِلَّا فَهُوَ عَلَى ظَاهِرِهِ].

(او قرآن کریم به په خپل ظاهر باندې بناء وی او مونږ دپاره دا جائز نه دی چه د ظاهر نه ئې

واپرو مگر پہ دلیل سرہ او کہ دلیل نہ وی بیا بہ دا پہ خپل ظاہر باندے جاری وی۔

او تفتازانی پہ شرح العقائد النسفی ص (۱۱۹) کتب لیکی :

[وَالنُّصُوصُ مِنَ الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ تُحْمَلُ عَلَى ظَوَاهِرِهَا مَا لَمْ يَصْرِفْ عَنْهَا دَلِيلٌ قَطْعِيٌّ وَالْعُدُولُ عَنْهَا إِلَى مَعَانٍ يَدْعِيهَا أَهْلُ الْبَاطِنِ الْحَادُّ]۔ (او د کتاب او سنت نصو عن او الفاظ بہ پہ خپل ظاہر باندے حمل وی ترخو چہ دلیل قطعی د هغه نہ بل طرف ته اړول نه وی کړی۔ او د ظاہر نه عدول کول هغه معنی گانو او مقاصدو ته چہ اهل الباطن (متصوفه، صوفیاء) د هغه دعوه کوی دا په دین کتب الحاد دے) یعنی خوګ چہ د قرآن او حدیث ظاہر په غیر د موجب نه پریدی او د خان نہ داسے مطلبونه او مقاصد او اشارات مراد کوی چہ هغه د قرآن او سنت مخالف وی نو دا انسان ملحد دے لکه باطنیه فرقے بہ د اقیمو الصلاة معنی دا کوله چہ نیت پاک کړه، او دغه شان د نورو نصوصو د خپلے رائے مطابق معانی کوی لکه دیرو تفاسیرو کتب داسے غلط قسم اشارات او معانی موجودی دی چہ د نصوصو سره ئے ټکراؤ راخی۔

فائده نفیسه :

د اهل ظواهرو لفظ د دریم قسمه خلقو دپاره استعمالیږی۔

(۱) یو قسم هغه خلق دے چہ د باطنیه و په مقابلہ کتب وی نو پدے معنی باندے ټول اهل سنت اهل ظواهر دی۔ چہ په آیت او حدیث کتب ظاهری او عرفی معانی اخلی او باطنی غلط مطلبونه نه مراد کوی۔

(۲) دویم اهل ظواهر هغه فرقہ ده چہ مخکښ تیره شویده چہ هغوی به قیاس او تعلیل نه منلو یعنی وائی چہ په شریعت کتب قیاس او علت او حکمت له اعتبار نشته۔ لکه په دوی کتب یو داود ظاهری او ابن حزم ظاهری دے د دوی اکثر مسائل حق او صحیح دی بعض مسائل ئے تفردات دی او د نصوصو خلاف دی۔

(۳) دریم قسم اهل ظواهر هغه خلقو ته وئیلے شی چہ په مقابلہ د اهل تاویل کتب وی یعنی په قرآن او حدیث کتب یرے خایه تاویلات نه کوی بلکه نصوص په خپل ظاہر باندے پریدی او پدے معنی باندے هم ټول اهل سنت محضه اهل ظواهر دی۔ او مبتدعین ددے په خلاف دی۔

شیخ الاسلام ابن تیمیہ رحمہ الله فرمائی : [إِنْ صَرَفَ الْكِتَابَ وَالسُّنَّةَ عَنْ ظَاهِرِهَا إِلَى بَاطِنِهَا مَالَفَ الظَّاهِرَ وَالْإِلَى مَحَازٍ يُنَافِي الْحَقِيقَةَ لَا بُدَّ فِيهِ مِنْ أَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ]۔ (یعنی قرآن او حدیث

د خپل ظاہر نه باطن ته اړول چه د ظاهر خلاف وی یا داسه مجازی ته اړول چه د حقیقت ضد وی نو ددې دپاره څلور خبرې ضروری دی۔ مطلب دا چه ته حقیقت پریدې او مجازی معنی اخلې او ظاهری معنی پریدې او باطنی معنی اخلې نو څلور دلائل به پرې راوړې:

[۱- أَحَدُهُمَا أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ الْمَعْنَى الْمَجَازِي مُسْتَعْمَلًا فِي كَلَامِ الْعَرَبِ وَيَحُوزُ أَنْ يُرَادَ بِهِذَا اللَّفْظُ] (اول دلیل دا چه دغه معنی مجازی به په کلام د عربو کښ مستعمله وی او دارنگه دا به جائز وی چه د دغه لفظ نه مراد کېږي شی او مناسبت ئې هم وی)

[۲- الثَّانِي: أَنْ يَكُونَ مَعَهُ دَلِيلٌ يُوجِبُ صَرْفَ اللَّفْظِ عَنْ حَقِيقَتِهِ إِلَى مَجَازِهِ وَإِلَّا فَإِذَا كَانَ يُسْتَعْمَلُ فِي مَعْنَى بِطَرِيقِ الْحَقِيقَةِ وَفِي مَعْنَى بِطَرِيقِ الْمَجَازِ لَمْ يَحْزُ حَمْلُهُ عَلَى الْمَعْنَى الْمَجَازِي بِغَيْرِ دَلِيلٍ يُوجِبُ الصَّرْفَ بِإِجْمَاعِ الْعُقَلَاءِ]

(دویم دا چه دده سره داسه دلیل وی چه هغه به لفظ د خپلې حقیقی معنی نه مجازی معنی ته اړول لازمی۔ که دلیل نه وی موجود او داسه وی چه دغه لفظ کله به حقیقی معنی کښ استعمالیږي او کله په مجازی معنی کښ نو هلته به ئې په مجازی معنی باندې حمل کول جائز نه وی کله چه دلیل نه وی او پدې خبره د ټولو عقلاؤ اجماع او اتفاق دی)۔

[۳- الثَّالِثُ: أَنَّهُ لَا بُدَّ أَنْ يَسْلَمَ ذَلِكَ الدَّلِيلُ الصَّارِفُ عَنْ مُعَارِضٍ، وَإِلَّا فَإِذَا قَامَ دَلِيلٌ قُرْآنِيٌّ أَوْ إِيْمَانِيٌّ أَنَّ الْحَقِيقَةَ مُرَادَةٌ اِمْتَنَعَ تَرْكُهَا]۔

(درېم دا چه دغه دلیل چه لفظ د معنی حقیقی نه معنی مجازی ته نقل کوی ددې مقابل کښ به بل دلیل نه وی او د معارض دلیل نه به سالم وی که داسه نه وی بلکه قرآنی یا ایمانی دلیل موجود وی چه دلته حقیقی معنی مراد ده نو بیا به د حقیقی معنی پرېخودل او مجازی معنی اخستل ممنوع وی)۔

[۴- الرَّابِعُ: إِنَّ الرُّسُولَ ﷺ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلَامٍ وَأَرَادَ بِهِ خِلَافَ ظَاهِرِهِ وَضِدَ حَقِيقَتِهِ فَلَا بُدَّ أَنْ يَبَيِّنَ لِلْأُمَّةِ أَنَّهُ لَمْ يَرُدَّ حَقِيقَتَهُ] (مجموع الفتاوى (۱/۳۶۰) (مخلصاً)۔

(څلورم دا چه رسول الله ﷺ کله یوه خبره اوکړې او د هغه مراد دا وی چه ددې خبرې ظاهری معنی نه ده مراد او ددې د حقیقی معنی ضد مراد دې نو بیا خو په هغه باندې دا لازمه ده چه امت ته به ددې بیان کوی چه زما حقیقی معنی نه ده مراد) ځکه چه اصل په استعمال کښ خو حقیقت دې او د حقیقت نه چه عدول کیږي معنی مجازی ته نو د شغې

بیان ضروری دے۔ ددے مثال دا دے لکھ حدیث کنیں دی چہ [إِنَّ هَذِهِ الْقُبُورَ مَمْلُوءَةٌ ظُلْمَةً]۔ (دا قبرونہ د تیارونہ دک دی) نو د قبر ظاہری او حقیقی معنی همدا کنده ده چہ مرے پکین قرارے کوی نو کہ خوگ دا وائی چہ ددے قبر نہ دا قبر محسوس نہ دے مراد بیکہ ددے نہ مراد برزخ دے (لکھ چہ بعض بدعتیان پدے زمانہ کنیں دا خبرہ کوی)۔ نو مونہ وایو پہ قرآن او پہ حدیث کنیں خو لفظ د قبر ذکر دے نو کہ چرتہ ددے نہ دا کنده او دا قبر د نبی ﷺ مراد نہ وے نو بیا پہ هغه لازمہ وه چہ امت ته ئے وئیلی وے چہ اے خلقو! پدے کنده او پدے قبر کنیں عذابونہ نشته، دا عقیده مه ساتی۔ لہذا قرآن او حدیث به پہ ظاہر پریخودے شی او کله چہ تا دا قاعدہ زدہ کرہ نو بیا به پہ ت باندے پہ قرآن او حدیث کنیں هیش اشکال نہ راخی۔ او بغیر د تقدیراتو راویستلو نہ به قرآن کریم لگیہی۔ ددے ډیر مثالونہ تفسیر کنیں جائے پہ جائے او گوری۔

۷- الامر السابع : معرفة اسباب النزول :

[اوم بحث : اسباب النزول پیژندل دی]۔

یعنی د آیتونو د نازلیدو سبب پیژندل او دیتہ شان النزول هم وئیلے شی۔ ددے د پیژندلو د فائدے متعلق شیخ الاسلام ابن تیمیہ رحمہ اللہ فرمائی : [مَعْرِفَةُ سَبَبِ النُّزُولِ يُعَيِّرُ عَلَى فَهْمِ الْآيَةِ فَإِنَّ الْعِلْمَ بِالسَّبَبِ يُورِثُ الْعِلْمَ بِالْمُسَبَّبِ]۔

(د آیت شان نزول پیژندلو سرہ د آیت فہم او پوہہ کنیں آسانی راخی خکہ چہ کله پہ سبب باندے انسان پوہہ شی نو دے سرہ پہ مسبب باندے هم پوہہ حاصلیہی)۔ او ډیر کرت کله چہ انسان سبب د نزول نہ وی پیژندلے نو پہ اشکالاتو او شبہاتو کنیں واقع کیہی، واضح آیت وی او انسان ئے پہ مطلب پوہہ نشی۔

یواثر کنیں راخی چہ حاصل ئے دا دے : سیدنا عمر فاروق رضی اللہ عنہ یوہ ورخ یواخے ناست وو او خان سرہ ئے سوچ کولو چہ دا امت به خنکہ اختلاف کوی او حال دا چہ زمونہ اللہ تعالیٰ یو دے او کتاب یو دے او نبی یو دے او قبلہ یوہ ده او سرہ ددے نہ چہ پہ دے امت کنیں بیا هم اختلاف پیدا کیہی ددے به خہ سبب وی ؟

نو عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہما ددے دا جواب ورکرو:

[إِنَّا أَنْزَلْنَا الْقُرْآنَ عَلَيْنَا فَمَنْ أَنْزَلَهُ، وَعَلِمْنَا فِيهِ نَزَلَ وَإِنَّهُ سَيَكُونُ بَعْدَنَا أَقْوَامٌ يَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ وَلَا يَذَرُونَ فِيهِ نَزَلَ نَكُونُ لَهُمْ فِيهِ رَأًى، فَإِذَا كَانَ لَهُمْ فِيهِ رَأًى اخْتَلَفُوا، اقْتَلَبُوا]

(چہ کلمہ پہ مونہ قرآن کریم نازلیدو نو مونہ د ہغے نہ خبر وو چہ دا د خہ پہ بارہ کنبں نازل دے او کوم وخت کنبں نازل دے او کومہ موقعہ کنبں نازل دے۔ (یعنی اسباب النزول باندے پوہہ یو) (دا وجہ وہ چہ د صحابہ کرامو داسے دیر اختلافات نہ پیدا کیدل) اور وستو زمانہ کنبں بہ داسے خلق راشی چہ ظاہری الفاظ د قرآن بہ لولی لیکن اسباب النزول بہ ورته معلوم نہ وی نو د ہغوی دپارہ بہ پہ قرآن کنبں رایہ وی یعنی خیلے طبع اورائے سرہ بہ قرآن لگوی نو پہ غلطو تاویلاتو او تحریفاتو کنبں بہ واقع کیہی نو د ہغے پہ وجہ بہ ئے اختلاف پیدا کیہی۔ او بیا بہ خبرہ قتل و قتال تہ رسی)۔ نو عمر فاروق ابن عباس لہرہ پدے جواب زورنہ اورتنہ ورکړہ (چہ زہ درنہ د اختلاف سبب تیوسم او تہ راتہ وائی چہ اسباب النزول نہ بہ خبر نہ وی ددوارو خہ مناسبت دے؟) نو ابن عباس ترے لارو او عمر فاروق د ہغہ پہ خبرہ کنبں سوچ شروع کړو بیا ئے ورپسے جواب ور اولیرلو او دائے ورته اووئیل چہ ستا خبرہ بالکل صحیح دے۔ (ابو عبید عن ابراہیم التیمی - القاسمی ۲۶/۱)۔

خکے چہ قرآن کریم ذو وجوہ دے، دیر مخونہ او دیر طرفونہ لری، ہر طرف تہ ئے مخ آزہی نو چہ بندہ اسباب د نزول نہ وی پیژندلی نو پہ غلطو مطلبونو اخستو اختہ شی لکہ دیر کفار، مشرکین او اہل بدع، گمراہان د قرآن کریم نہ استدلالونہ کوی او د خپلو غلطو عقیدو اثبات پرے کوی۔

لہذا کلمہ چہ انسان اسباب النزول اُونہ پیژنی نو ہغہ بہ پہ دیر و اشکالاتو کنبں واقع کیہی لکہ دبخاری کتاب التفسیر کنبں حدیث دے: مروان بن الحکم یو خل دا آیت کریمہ: ﴿لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا وَيُجِبُونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا﴾ [ال عمران: ۱۸۸] اولوستلو او اشکال پرے راغلو او دائے اووئیل: [لَئِنْ كَانَ كُلُّ امْرِئٍ فَرِحَ بِمَا أُوتِيَ وَآحَبَّ أَنْ يُحْمَدَ بِمَا لَمْ يَفْعَلْ مُعَذِّبًا، لَتُعَذِّبَنَّ أَجْمَعُونَ] [متفق علیہ] کہ چرتہ ہر سرے پہ ہغہ خہ خوشحالپرے چہ کوم شے ورته ورکړے شومے وی او دا خوبنوی چہ ددہ صفت دے اوکړے شی پہ ہغہ خہ چہ ہغہ ئے نہ وی کړے نو بیا خو مونہ تولو لہ عذاب دے (یعنی انسان یو کار نہ دے کړے او غواہی چہ خلق ددہ صفت اوکړی چہ دا دیر اوچت سرے دے او

دا کار ئے کریدے نو کہ پدے باندے مونږ ته الله عذاب را کوی نو بیا خوبه مونږ ټولو دپاره عذاب وی ځکه مونږ ټول دا غواړو چه سړی نیکی نه وی کړی او دا تمنا لری چه خلق دده صفت اوکړی۔ جهاد ئے نه دے کړے او خلق ورته مجاهد او وائی۔

نو ددے آیت د مطلب معلومولو دپاره ئے د ابن عباس پسه سړے اولیږلو۔ نو ابن عباس ورته دا بیان کړه چه دا آیت په باره د اهل کتابو کښ نازل دے چه کله د دوی نه نبی ﷺ د یو شی په باره کښ تپوس اوکړو نو هغوی د پیغمبر نه پټ کړو او د هغه شی خلاف جواب ئے ورکړو او پیغمبر ته ئے وراوځودل چه دوی د هغه څیز په باره کښ هغه ته خبر ورکړو د کوم په باره کښ چه هغه تپوس کړے وو۔ نو بیا ئے د هغه نه پدے باندے صفتونه طلب کول) انتھی۔ چه ز مونږ صفت اوکړه چه مونږ تا ته څنگه ښه جواب درکړو۔

یعنی یو سړے غلط دین بیان کړی او بیا د خلقو نه صفتونه کول غواړی لکه دا د ډیرو ملیانو عادت دے۔ د خلقو ایمانونه او عقیدے تباہ کړی او بیا وائی مونږ د دین ډیر خدمت اوکړو۔ نو مطلب دا شو چه دا آیت د هغه چا په باره کښ نازل دے چه غلط دین بیانوی او حق پټ کړی او بیا د خلقو نه صفتونه غواړی۔ او دا مطلب نه دے چه یو نیک عمل ئے نه دے کړے او خلق ئے په هغه باندے صفت کوی او دا پرے خوشحالیږی۔

۲- دارنگه عثمان بن مظعون او عمرو بن معدیکرب رضی الله عنهما دواړو به وئیل : چه شراب مباح دی او دلیل ئے ددے آیت نه نیولو : ﴿لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا.....﴾ [الآية المائدة: ۹۳]۔

(یعنی په ایمان والو گناه نشته چه دوی څه خوړلی وی) یعنی شراب ئے ځکلی وی۔ یعنی د شرابو حرامواله صرف د کافرو دپاره دے نه د مؤمنانو دپاره۔ دا څومره لوئی صحابه کرام دی لیکن د آیت ظاهری الفاظو ته ئے کتل او شان نزول ورته نه وو معلوم نو پدے وجه ئے ذهن بل طرفته لاړو او مسئله ئے خطا شوه۔ او ددے شان نزول دا وړ چه هرکله شراب حرام کړے شو نو څه خلقو ته دا شک راپیښ شو چه د هغه مسلمانانو به څه حال وی چه هغوی د الله تعالیٰ په لار کښ شهیدان شویدی یا په خپل مرگ وفات شویدی او هغوی خوبه دا شراب ځکل (شراب ئے خیتو کښ وو) او حال دا چه دا خو پلټیت شے دے ؟) نو دا آیت نازل شو۔ [رواه احمد والنسائی وغيرهما]۔ چه دا کسان گناهکار نه دی ځکه چه په هغه وخت کښ خو شراب حرام نه وو۔ لهذا دا نجس شے نه وو۔ او دغه شان خبره د بیت المقدس د قبلے په باره کښ هم راغلې ده۔

۳- مثال: ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ﴾ [البقرہ: ۱۱۵]۔

ددے آیت نہ ظاہر کنیں د سعی فرضیت نہ معلوم میری نو ددے وجہ نہ پہ عروہ باندے عائشے رد اوکرو چہ ددے آیت مطلب خودا نہ دے چہ گنے کہ خوک د صفا او مروہ ترمینخ سعی اونکری نو ہغہ بہ گناہگار نہ وی۔

بلکہ دا آیت نازل شویدے پہ بارہ د انصارو کنیں چہ ہغوی بہ مناة بت دیارہ احرام تہ لو او صفا مروہ کنیں سعی بہ ئے گناہ گنہ لہ نو کله چہ اسلام راغلو، دوی د رسول اللہ ﷺ نہ ددے د سعی پہ بارہ کنیں تیوس اوکرو نو دا آیت نازل شو۔ یعنی مطلب دا شو چہ تاسو چہ د صفا او مروہ ترمینخ پہ سعی کولو کنیں گناہ گنہ لہ نو دا گناہ نہ دہ۔ او دا مطلب نہ دے چہ گنے سعی فرض نہ دہ۔

۴- دغہ شان مروان بن الحکم د عبد الرحمن بن ابی بکر پہ بارہ کنیں اووئیل: ﴿وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أُفٍّ لَّكُمَا﴾ [احقاف]۔ دا آیت ددہ پہ بارہ کنیں نازل دے نو عائشے پرے رد اوکرو او ددے سبب د نزول ئے ورتہ بیان کرو۔ چہ اللہ تعالیٰ زمونہ پہ بارہ کنیں د قرآن نہ ہیخ ئے نہ دے نازل گرے صرف زم عذر ئے نزل کریدے۔ [صحیح البخاری و تفسیر القاسمی ۲۵/۱] علامہ قاسمی ددے دیر مثالونہ ذکر کریدی ہغے تہ رجوع اوکری۔

د اسباب النزول د پیژندلو اہمیت اوکوره:

۱- حسن بصری فرمائی: [مَا أَنْزَلَ اللَّهُ آيَةً إِلَّا وَهُوَ يُحِبُّ أَنْ يَعْلَمَ فِيمَا أَنْزَلَتْ وَمَا أَرَادَ بِهَا]۔ (اللہ تعالیٰ ہیخ آیت نہ دے نازل کرے مگر زہ دا خوبنوم چہ ماتہ معلومہ شوی وے چہ دا کوم خائے او کومہ واقعہ کنیں نازل دے او خہ مقصد ئے دے)۔

۲- ابن سیرین فرمائی: ما د عبیدہ نہ د قرآن د خہ آیتونو بارہ کنیں تیوس اوکرو نو دہہ اوفرمایل: [إِنِّي اللَّهُ وَعَلَيْكَ بِالسَّدَادِ، فَقَدْ ذَهَبَ الَّذِينَ يَعْلَمُونَ فِيمَ أَنْزَلَ الْقُرْآنُ]۔ (د اللہ تعالیٰ نہ یرہ اوکرہ، او پہ سیدہ لار روان شہ خکہ چہ ہغہ خلق تلی دی چہ ہغوی تہ بہ دا معلومہ وہ چہ قرآن کریم پہ خہ کنیں نازل دے؟) نو ددے نہ د اہمیت اندازہ اوکرہ۔ (القاسمی)۔

فائدة متعلقة بالسابق :

[د مخکنی بحث سره متعلق فائدہ]

شیخ الاسلام ابن تیمیہ فرمائی : بعض علماء داسے قول کوی (او په دیرو تفاسیرو کښی هم داسے خبره بیانیری) : [نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي كَذَا]۔

یعنی (دا آیت د فلانی شی په باره کښی نازل دی) ددے دوه مطلبونه جوړیږی :
(۱) یو دا چه کله ددے نه مراد سبب نزول وی یعنی ددے آیت سبب د نزول دغه فلانے شی ددے۔

(۲) او کله ددے نه مراد دا وی چه دا فلانے شی هم ددے آیت په حکم کښی داخل دیه اگرکه د هغه شی په باره کښی به دا آیت نازل نه وی۔ او هغه به ئے سبب النزول نه وی۔

امام زرکشی په البرهان (۲/۱) کښی لیکي :

[قَدْ عُرِفَ مِنْ عَادَةِ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ أَنَّ أَحَدَهُمْ إِذَا قَالَ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي كَذَا فَإِنَّهُ يُرِيدُ بِذَلِكَ أَنَّهَا تَتَضَمَّنُ هَذَا الْحُكْمَ لِأَنَّ هَذَا كَانَ السَّبَبَ فِي نَزُولِهَا]۔

د صحابه گرامو او تابعینو دا عادت مشهور شویدے چه کله په دوی کښی یو تن داسے اووایی چه دا آیت د فلانی شی په باره کښی نازل دیه نو ددے نه مراد ئے دا وی چه دا آیت دیه فلانی شی ته هم شامل دیه او دا واقعه ددے آیت کریمه د لاندے داخلیدلے شی۔ او دا مطلب نه وی چه دا شی سبب د نازلیدو د آیت دیه۔

○ او دغه شان خبره شاه ولی الله الدهلوی په الفوز الکبیر کښی هم کړیده۔ چه کله صحابی دغه الفاظ وائی او مقصد ئے دا وی چه دا هم یو مصداق د دغه آیت گرځیدلے شی که هغه بیا د نبی ﷺ په زمانه کښی وی او که روستو زمانه کښی وی او بیا پدے کښی دا ضروری نه ده چه ټول قیدونه د آیت به د دغه قصے سره منطبق او فیه وی بلکه اصل حکم به د دغه قصے سره برابر وی نو بس دا کافی ده ددے خبری دپاره۔ او کله یو صحابی یوه واقعه بیانوی چه هغه د نبی ﷺ په دور کښی راغلی وی او نبی ﷺ د هغه حکم د آیت نه معلوم کړی وی او هغه آیت ئے په دغه باب کښی لوستلے وی نو بیا صحابی وائی چه دا آیت د فلانی واقعے یا فلانی شی په باره کښی نازل دیه او کله داسے وائی : [فَأَنزَلَ اللَّهُ

قَوْلُهُ كَذًا] - (الله تعالیٰ ددے پہ بارہ کنبں دا قول نازل کړو) او حال دا چه آیت مخکښ نازل شوې وی او دغه واقعه روستو راغلی وی، مطلب ئے دا وی چه دا واقعه هم ددغه آیت په حکم کنبں داخلیدے شی او نبی ﷺ دغه آیت دے واقعه ته هم شامل کړیدے۔ اودا هم ممکن وی چه دوه ځل دغه آیت نازل شوې وی۔ [القاسمی نقلا عن الفوز الکبیر]۔

امام شاطبی په الموافقات کنبں لیکي :

[مَعْرِفَةُ أَسْبَابِ النُّزُولِ لَازِمَةٌ لِمَنْ أَرَادَ عِلْمَ الْقُرْآنِ بِدَلِيلَيْنِ (۱) إِنْ عِلِمَ الْمَعْنَى وَالْبَيَانَ إِنَّمَا مَدَارُهُ عَلَى مَعْرِفَةِ مُقْتَضِيَاتِ الْأَحْوَالِ فَمَعْرِفَةُ السَّبَبِ هُوَ مَعْرِفَةُ مُقْتَضَى الْحَالِ (۲) الثَّانِي: إِنْ الْحَقْلُ بِأَسْبَابِ النُّزُولِ مُوقِعٌ فِي الشُّبْهِ وَالْإشْكَالَاتِ وَمُورِدٌ لِلنُّصُوصِ الظَّاهِرَةِ مُورِدٌ لِأَجْمَالِ حَتَّى إِنَّهُ مَظَنَّةٌ وَقَوْلُ النَّزَاعِ الْخ]۔

(یعنی که څوک د قرآن علم غواړي نو شان نزول پیژندل ورله ضروري دی د دوه دلیلونو د وجه نه۔ ۱- اول دلیل دا دے چه د علم المعانی او بیان یعنی د علم بلاغت دارومدار په پیژندلو د مقتضی الحال دے یعنی موقعه او حالت به پیژنې چه دا مقام د کوم کلام تقاضا کوی نو د موقعه اود محل مطابق کلام راوړه نو کله چه سبب د نزول د آیت معلوم شی پدے سره به مقتضی الحال اویژندل شی۔ او کله چه انسان سبب النزول نه وی پیژندل نو بیا به د موقعه او مقام مناسب خبره نشه کولے۔

(۲) دویم دلیل دا دے چه جهالت په اسباب النزول باندې انسان واقع کوی په ډیرو شبهات او اشکالاتو کنبں او هغه نصوص چه ظاهر دی هغه د اجمال ځان ته بوزی تردے چه بیا ددے نه جگړې هم پیدا کیږي) څوک د آیت یو شان معنی کوی او څوک ئے بل شان۔ اختلافات ئے پیدا شی ځکه چه سبب د نزول ئے نه وی پیژندلے)۔ ددے وجه نه د قرآن کریم د پوهې دپاره دا ضروري ده چه قرآن کریم به اول در رسول الله ﷺ زمانے ته بوزی چه په هغه زمانه کنبں دا آیت د څه په باره کنبں نازل وو، او څه قصه وه نو کله چه تا د هغه زمانے حالت اویژندلو نو بیا به ئے د خپلے زمانے سره اولگوم اودا ډیره غوره طریقه ده، په دے سره په مفسر باندې هیڅ اشکال نه راځي۔ اودا طریقه مونږه هم غوره کوو۔ اود بعض مفسرینو هم دا طریقه ده لکه تفسیر خازن او تفسیر د سید قطب ((فی ظلال القرآن)) هم دا طرز دے۔

فائده ملحقة بالسابق :

[د مخکنی بحث سره متعلق بله فائده]

د شان نزول متعلق دوه خبرې په ذهن کښ حاضرول پکار دی :

(۱) اوله خبره : [الْعِبْرَةُ لِعُمُومِ اللَّفْظِ لِالْخُصُوصِ السَّبَبِ فَلَا تَكُونُ الْآيَةُ خَاصَّةً بِسَبَبِ النُّزُولِ، لِأَنَّ الْقُرْآنَ نَبَأٌ لِكُلِّ شَيْءٍ فَجَمِيعُ الْحَوَادِثِ الْوَاقِعَةِ وَالَّتِي نَفَعَتْ قَدْ بَيَّنَّهَا الْقُرْآنُ بِالْفَاطَةِ الْعَامَّةِ]

[تیسیر کلام الرحمن : ۱/۱۱].

په قرآن کریم او حدیث کښ به اعتبار عموم د الفاظو لره وی او خاص سبب پورې به نشی خاص کولې. یعنې قرآن کریم کښ چه عام لفظ استعمال شو نو بس په خپل حال به پریخودلې شی او دیو خاص سبب پورې به نشی خاص کولې) ځکه چه قرآن کریم خو عالمی کتاب دی د هر شی وضاحت پکښ دی. چه هر شی ته شامل شی. ددې وجه نه الله تعالی پکښ د چا نوم نه دی اخستې بلکه عامه صیغه ئې راوړیدی لکه (الذین) او (اولئک) وغیره الفاظ. نو ټول حادثات چه واقع شویدی یا واقع کیږی نو قرآن کریم هغه په عام الفاظو بیان کړیدی).

ددې قاعدې فائده دا ده چه بعض خلق د بعض آیتونو په باره کښ وائی چه دا آیت د هغه زمانه پورې خاص وو او زموږ دپاره نه دی لکه مثلاً ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا﴾. بعض مبتدعین وائی : دا آیت د یهودو په باره کښ دی، چه په تورات باندې به هغوی پیسې اخستلې، او د هغوی دپاره حرامه وې او زموږ دپاره جائز دی. دا خبره ددوی غلطه ده ځکه چه (لا تشتروا) لفظ عام دی. هر کله چه د یهودو دپاره د الله تعالی په کتاب پیسې اخستل حرام وو نو زموږ دپاره به خو په طریق اولی حرام وی ځکه چه دا امت غوره امت دی داسې خسیس کارونو نه به ځان ساتی. او ددې په باره کښ عمر فاروق رضی الله عنه وئیلی وو چه یهود مخکښ تیر شویدی الله تعالی پدې آیتونو سره تاسو قصد کوی. یعنې دا امت.

ددې بل مثال : حدیث کښ دی : صحابه کرامو د بشر بضاعه په باره کښ تپوس او کړو چه پدې کښ گندونه پریوزی نو آیا ددې نه اودسونه کول جائز دی ؟ نبی صلی الله علیه و آله عام الفاظ استعمال کړل، وې فرمایل : [إِنَّ الْمَاءَ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ]. (ټوله اوبه پاکه دی په هیڅ شی نه پلټیږی) مگر کله ئې چه خوند رنگ او بوټی د گندگی په وجه بدل شی. بیا به پلټی

وی۔ کہ ہفہ ددغہ کوہی اویہ وی او کہ نورے اویہ وی نو خبرہ ئے عامہ اوکرہ۔

(۲) دویمہ خبرہ: شیخ الاسلام ابن تیمیہ ذکر کریدہ چہ خلاصہ ئے دا دہ چہ خوک ارادہ لری چہ دقرآن نہ فائده واخلی نو دا دے د سبب النزول پورے نہ خاص کوی بلکہ د خان سرہ بہ ئے لگوی، خکہ پدے سرہ یہ انسان کنیں دیرے عجیبہ فائده پیدا کیڑی، یہ ہفہ کنیں بہ د آیت نہ خوف او تثر پیدا کیڑی، بنائستہ صفات بہ پکنیں پیدا کیڑی او بد صفات بہ ترے لرے کیڑی د نفس تزکیہ بہ ئے کیڑی۔ ددے وجہ نہ د صحابہ کرامو طریقہ دا وہ چہ ہغوی بہ د کافرانو پہ بارہ کنیں آیتونہ ہم د خپل خان سرہ لگول۔

لکہ د عمر فاروق ؓ بارہ کنیں مشہورہ دہ چہ ہفہ تہ خوراک راوڑے شو او دا آیت ئے اُولُو سَلَو۔ ﴿اَذْهَبْتُمْ طَيْبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا﴾ [الاحقاف: ۲۰]۔ (کافرانو تہ بہ وئیلے شی چہ تاسو پہ دنیا کنیں مزے اخستی دی اوس ما نہ خہ غوارے؟) نو دومرہ خوف پرے طاری شو چہ ہفہ خوراک ترے پاتے شو۔

اوز مونہ دروستنو طریقہ دا دہ چہ خہ آیتونہ د مشرکانو سرہ اولگوو او خہ د منافقانو سرہ او خہ د یو چا سرہ او خہ د بل چا سرہ او خپلہ ترے ہیخ فائده وانخلو۔ ددے وجہ نہ عام امت کنیں دقرآن کریم نہ خلق فائده کمہ اخلی د وجہ ددے مرض نہ۔ نو اصلی طریقہ دا دہ چہ آیت بہ خان تہ متوجہ کرے چہ پدے کنیں زہ مرادیم۔ او کہ زما دا حالت شی نو زہ بہ خہ کوم نو تا سرہ بہ غم پیدا شی او نیک اعمالو تہ بہ دے شوق او توجہ پیدا شی۔

۲- دغہ شان عمر فاروق ؓ یوہ ورخ داسے دعا اوکرہ: [اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي ظُلْمِي وَكُفْرِي]۔ (ایہ اللہ ماتہ ظلم او کفر معاف کرہ) نو چا ورتہ اووئیل: ظلم خو تیک دہ (گناہ دہ، انسان نہ واقع کیڑی) خو کفر نہ خنگہ بخنہ غوارے؟ (تا خو کفر نہ دے کرے)۔ نو ہفہ اوفرمایل: اللہ تعالیٰ فرمایلی دی: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ﴾۔ (انسان غت ظالم او کافر دے) [تفسیر الدر المنثور ۴/۵]۔

مطلب ئے دا وو چہ دے کنیں مونہ ہم مراد یو۔ خکہ د کفر ہم دیر مراتب دی۔ او مطلب د آیت دا دے چہ د انسان پہ مادہ کنیں ظلم او کفر پروت دے مگر کہ دا مشقت اوریاضت او مجاہدہ اوکرے د خان نہ ئے اوباسی۔ او عمر فاروق دا مجاہدہ کرے وہ پہ ہفہ کنیں ظلم او کفر نہ وولیکن بیا ہم آیت د خان سرہ لگوی۔ نو اوگورہ صحابہ کرامو بہ د آیتونو نہ خنگہ فائده اخستہ۔

۳- سورۃ البقرہ کنیں پہ بحث د منافقینو کنیں راحی: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ

وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ، يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿۱﴾۔

محمد بن سیرین بہ وئیل : صحابہ کرام او تابعین بہ ددے آیت نہ ڊیر یریدل چه هسه نه مونږ کنب منافقت وی او مونږ به نه پوهیږو، ایمان به مونږ کنب نه وی او مونږ به دعوه د ایمان کوو۔ او په ځان به نه پوهیږو۔

۸- الامر الثامن

ترتیب السور والآیات هل هو توقیفی ام اجتہادی ؟

(اتم بحث : آیا د سورتونو او آیتونو ترتیب توقیفی دے او که اجتہادی دے)

یعنی سورتونو او آیتونو له چه کوم ترتیب ورکړے شوی دے نو آی په نقل بناء دے او که اجتہاد پکنب جاری کیدے شی ؟ د توقیف معنی داده چه رسول الله ﷺ امت ته خود له دے او که نه صحابه کرامو پکنب اجتہاد کړیدے او دا ترتیب ئے ورکړیدے۔

[فَالصَّحِيحُ أَنَّ تَرْتِيبَ الْآيَاتِ تَوْقِيفِيٌّ مُنْصَوِّصٌ مِنْهُ ﷺ وَأَنَّ تَرْتِيبَ السُّورِ اجْتِهَادِيٌّ]۔ نو صحیح خبره داده چه ترتیب د آیتونو توقیفی دے د رسول الله ﷺ نه په نص باندے ثابت دے، چه هغه سورة البقره کنب اول الم ذلك الكتاب او بيا الذين يؤمنون بالغيب او بيا والذين يؤمنون لوستلے دے۔ دغه شان سورة الفاتحه ئے د الحمد نه شروع کړیده او په ولا الضالین ئے ختمه کړیده۔ لهذا معلومه شوه چه د قرآن کریم د آیتونو آئته لوستل به صحیح نه وی بلکه ترتیب سره به تلاوت کول ضروری وی۔ او دویمه فائده ئے روستو په بحث دریط کنب راځی۔

او په ترتیب د سورتونو کنب درے قوله دی (۱) یو دا چه دا هم توقیفی دے۔ په لوح محفوظ کنب سورتونه په همدے ترتیب لیکلے شوی وو۔ لیکن پدے قول دلیل نشته۔

(۲) دویم قول : حافظ ابن تیمیة په دقائق التفسیر (۸۶/۱) کنب ذکر کړیدے : [كَمَا أَنَّ تَرْتِيبَ السُّورِ لَمْ يَكُنْ وَاجِبًا عَلَيْهِمْ مُنْصَوِّصًا بَلْ مُفَوَّضًا إِلَى اجْتِهَادِهِمْ وَلِهَذَا كَانَ تَرْتِيبُ مُصْحَفِ ابْنِ مَسْعُودٍ غَيْرَ تَرْتِيبِ مُصْحَفِ زَيْدٍ وَكَذَلِكَ مُصْحَفُ غَيْرِهِ]۔

(چه ترتیب د سورتونه واجب هم نه دے او منصوص هم نه دے بلکه دا سپارلے شوی دے اجتہاد د صحابه کرامو ته ددے وجه نه د عبد الله بن مسعود د مصحف ترتیب جدا وو او د زید بن ثابت د مصحف ترتیب جدا وو او د نورو جدا وو)۔ لکه په روایت د بخاری کنب

راغلی دی عبد اللہ بن مسعود فرمائی : ما تہ دیو بل مشابہ شل سورتونہ معلوم دی چہ رسول اللہ ﷺ بہ د شپہ پہ تہجدو کنبں پہ یو رکعت کنبں دوه دوه سورتونہ جمع کول۔
[صحیح البخاری : ۷۴۲]۔

بیا ددے تشریح پہ روایت د ابو داود وغیرہ کنبں داسے راغلی دہ چہ یو رکعت کنبں بہ ئے الرحمن او النجم او پہ بل رکعت کنبں اقتربت او الحاقہ۔ او الطور والذاریات پہ بل رکعت کنبں الخ او دا د عبد اللہ بن مسعود د ترتیب مطابق وو۔ او کله چہ عثمان پہ خپل دور کنبں مصحف الامام لہ ترتیب ورکرونو د باقی مصاحف د سیزلو حکم ئے اوکړو دے دپارہ چہ ددے پہ سبب پہ امت کنبں اختلافات پیدا نشی نو عبد اللہ بن مسعود ترے خپل مصحف پتہ کړو چہ ما دا د رسول اللہ ﷺ پہ زمانہ کنبں لیکلے دے او هغه راتہ خہ نہ دی وئیلی نو بس دا زہ نہ سیزم۔

(۳) دریم قول : غوره خبرہ دا دہ چہ د بعضے سورتونو ترتیب توقیفی دے او د تول قرآن ترتیب توقیفی نہ دے بلکہ هغه پہ اجتہاد د صحابہ کرامو دے۔ اولنی اوږدہ سورتونہ (السبع الطوال) پہ ترتیب نازل شویدی۔ دارنگہ یونس، هود، یوسف یا حوامیم سبعة پہ ترتیب نازل شویدی۔ او بعض سورتونو دپارہ صحابہ کرامو پہ خپل اجتہاد خائے مقرر کړیدے۔

[البرهان ۲۵۷/۱) مناهل العرفان [۲۵۰/۱]۔

یو روایت کنبں دی (حاصل ئے دا دے) : عبد اللہ بن عباس ؓ د عثمان نہ تپوس اوکړو چہ خہ وجہ دہ چہ تاسو سورة التوبہ د سورة الانفال پسے لگولے دہ ؟ او بسم الله مو پکنبں نہ دہ لیکلے ؟ نو هغه جواب ورکړو چہ نبی ﷺ بہ مونږ ته دا راخودله چہ دا سورت فلانی خائے کنبں اولگوي او هغه وفات شو او د سورة التوبہ بارہ کنبں ئے مونږ ته خہ نہ وو وئیلی نو ما ارادہ اوکړه چہ دا سورة التوبہ د سورة الانفال سره اولگوم خکه چہ د دواړو قصہ یوہ دہ (موضوع او دعوی ئے جهاد دے) او بسم الله مے پکنبں اونه لیکله، دواړہ سورتونہ راتہ یو ښکاره کیدل او مینځ کنبں مے ورله کرخه راخکله خکه چہ دواړہ پہ حقیقت کنبں بیل بیل سورتونہ نازل شویدی۔

دا روایت احمد (۳۲۹/۱) او ترمذی راوړیدے لیکن ددے په سند کنبں یزید الفارسی ضعیف راوی دے چہ امام بخاری په الضعفاء الکبیر کنبں ذکر کړیدے او حافظ ابن حجر وئیلی دی چہ دا لین الحديث دے۔ او ددے حدیث زیات تحقیق علامہ عبید الله

المبارکفوری پہ المرعاة کنیں او علامہ محمد احمد شاکر پہ شرح د مسند کنیں کړیدے او وئیلی دی چه دا حدیث زما پہ نزد ضعیف جداً دے بلکه ددے دپاره ہیخ اصل نشته۔ او دا مخالف دے د نصوصو۔ وجه داده چه دا دلالت کوی پدے خبره چه ترتیب د سورتونو اجتہادی نه دے بلکه توقیفی دے۔

لیکن مونږ وایو: که صحیح هم شی نو بیا هم په غور سره ترے دا معلومیري چه ترتیب د سورتونو اجتہادی دے ځکه چه ابن عباس تپوس داسے کوی چه تاسو له څه وجه ده چه تاسو سورة التوبه (چه د مئینونه ده) د سورة الانفال سره لگولے ده (چه هغه د مثنیو نه دے) دواړه به مو جدا جدا کړی وی او بل سورة الانفال به مو د مثنیو سورتونو په خوا کنیں لگولے وے۔

او هر چه د آیتونو ترمینځ ترتیب دے نو د هغه په ترتیب باندے خونص راغلے دے، هغه به بغیر د ترتیب نه لوستل جائز نه وی، دا وجه ده چه په ټولو مصاحفو کنیں ترتیب د آیتونو یو شان وو او ترتیب د سورتونو کنیں جدا والے وو لکه مصحف د علی بن ابی طالب په ترتیب نزولی سره وو چه په اول کنیں ئے اقرأ ووبیا مدثر..... بیا دغه شان نساء، بیا بقره بیا آل عمران وغیره۔

مسئله فقهية: نو پدے باندے دافقهی مسئله مرتبه شوه چه که څوک په مانځه کنیں په ترتیب سره قراءت اُونکړی بلکه په سورتونو کنیں مخکنیں والے روستو والے اُونکړی نو مونځ به ئے جائز وی بغیر د څه کراهت نه۔ بخاری کنیں راځی قتادة وائی: [كُلُّ كِتَابٍ اَللّٰهِ]۔ دا ټول د الله تعالیٰ کتاب دے۔ او رسول الله ﷺ هم په تهجدو کنیں ے ترتیبه تلاوت کړیدے۔ په یو رکعت کنیں ئے سورة البقره اولو ستله بیا نساء بیا آل عمران نو آل عمران مخکنیں دے او د نساء نه ئے روستو لوستلے دے۔

○ دارنگه مخکنیں تیر شو چه نبی ﷺ به دوه سورتونه په یو رکعت کنیں جمع کول او هغه به د بیل بیل ځانے سورتونه وو۔ فتدبر۔ او یو صحابی به قل هو الله احد په مانځه کنیں د هر سورت سره لوستله۔ نو دا کار چه کوم ملیان مکروه گنړی نو دا تشدد کوی په دین کنیں او په امت باندے ے ځایه سختی راوولی۔ هان نبی ﷺ غالباً ترتیب سره لوستلے دے نو پدے وجه دا وئیلے شی چه ترتیب سره لوستل غوره دی۔

۹- البحث التاسع : اللاحق بالسابق

الربط والمناسبة

نهم بحث : د مخکښ بحث نه فائده دريږي معلومېږي۔

ربط پيژندل هم مهم علم دے۔ دريږي معنی ده روستو آيت د مخکښ آيت سره تړل اود دواړو آيتونو تر مينځ مناسبت پيدا کول دي۔ چه مثلاً دا آيت ول د مخکښ آيت پسے ذکر شو؟۔

علامه سيوطي په ((الاتقان)) کښې نقل کړيدی چه اول هغه څوک چه علم المناسبة او ربط ته راښکاره کړيدی ابوبکر النيسابوري دے چه دا به په کرسی ناست وو کله چه به ده باندې قراءت کيدو نو ده به وئيل چه ول د آيت ددې بل آيت خواته راوړلے شو او دا سورة ددې بل سورة خوا کښې ولے راوړي شو او پدې کښې څه حکمة دے؟ [وَكَانَ يُزْرَىٰ عَلَىٰ عُلَمَاءِ بَغْدَادَ لَعَدَمَ عِلْمِهِم بِالْمُنَاسَبَةِ]۔ (او ده به په علماؤ د بغداد باندې عيب لگولو په دې وجه چه دوی په مناسبتونو علم نه لري)۔

بيا ربط څه ته وئيلے شی : [إِظْهَارُ حِكْمَةِ التَّرْتِيبِ]۔

(دا ښکاره کول چه پدې ترتيب کښې څه حکمة دے؟) چه پدې سره د قرآن کریم اعجاز معلوميدے شی چه دومره کمال پکښې پروت دے۔ ددې وجه نه علامه ابوبکر بن العربي وئيلي دي چه اکثر لطائف د قرآن کریم دا په ربط او مناسبتونو د آيتونو کښې وي۔
انتهی۔

او پدې سره ډير عجيبه ايمانيات راښکاره کيږي او عجيبه علمونه پکښې پراته وي۔ ددې وجه نه کوم مستشرقينو چه د قرآن کریم مطالعه کړيده نو ددې په باره کښې ټيټې رائے ورکړيدي، چا ددې کمال بيان کړيدے۔ او چا پکښې دا نقصان بيان کړيدے چه دا مفکک الاوصال دے يعنی ترتيب پکښې نشته، جوړونه ټيټ دي بل نه جدا جدا دي، لکه دې باره کښې يو کتاب دے [آرَاءُ الْمُسْتَشْرِقِينَ فِي الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ]۔ دوه جلدونو کښې دے۔ ليکن دې خلقو په ژور نظر د الله تعالیٰ په کتاب کښې سوچ نه دے کړي ځکه ټيټ داسے قسم غلط خيال ښکاره کړيدے۔ او تاسو زموږ د مشائخو او زموږ تفسير ((حکمة القرآن)) مطالعه کړئ چه د الله تعالیٰ کتاب څومره مربوط دے او د هر آيت د بل سره څومره عجيب مناسبتونه دي۔ او ول به پکښې داسے مناسبتونه او حکمتونه نه وي، آخر دا د کوم ذات

کتاب دے؟

﴿قُلْ أَنزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ الْمِصْرَ وَأَخْطَى﴾ [طه]۔ (دا خو هغه ذات نازل کړېدې چې په رازونو او په پتو خبرو پوه ده) ﴿أَنزَلَهُ بِعِلْمِهِ﴾۔ (الله تعالیٰ پکښې خپل علم ایخوډې دې) په نازلونکي ذات کښې کمال دې نو کتاب کښې به ئې ضرور کمال وی۔

بیا ربط او مناسبت او تړون دوه قسمه دې:

(۱) ربط د سورتونو تر مینځ۔

(۲) ربط د آیتونو تر مینځ۔

هر کله چې د مخکښ بحث نه دا معلومه شوه چې ترتیب د سورتونو اجتهادی دې، نو ددې وجه نه ربط د سورتونو تر مینځ دومره مهم نه دې ځکه په ربط سره حکمت د ترتیب ښکاره کيږي او تا اُوپيژندل چې ترتیب د سورتونو خو اجتهادی دې نو ددې وجه نه د هغې حکمت بیانولو ته دومره اهمیت نه دې حاصل۔ او همدا وجه ده چې اکثر مفسرینو د سورتونو تر مینځ د ربط او مناسبت پیدا کولو ته هیڅ تعرض نه دې کړې۔ او بعضو ربط د سورتونو ذکر کړېدې خو په ترتیب نزول کښې۔ او بعض مفسرین ربط د سورتونو ذکر کوي لکه ((نظم الدرر)) د بقاعی، دارنگه تفسیر روح المعانی، او دارنگه تفسیر کبیر وغیره علماء ربطونه بیانوي او زموږ مشائخ ئې هم په تاکید سره بیانوي۔ نو مونږه ئې هم د هغوی د تابعداري د وجه نه بیانوو۔ لیکن فائده پکښې کمه ده۔

او بعضو ربطونه په ډیر تکلف بناء وی۔ لکه بعض علماء د سورة النحل او سورة بنی اسرائیل داسې ربط بیانوي چې مخکښ سورة کښې د هجرت واقعه بیان شوه نو په بنی اسرائیل کښې نبی ﷺ ته فرمائی چې تا ډیره سخته او تکلیف تیر کړو راځه چې اوس آسمانو ته چکر درکړم۔ نو معراج ئې پرې اُوکړو۔ نو داسې مناسبتونه بیانول مناسب نه دی۔ ځکه دا د قرآن شان کمول دی، بلکه پکار ده چې په مناسبت او ربط کښې د حکمت خبرې، علمی او ایمانی خبرې بیان شي۔ داسې خبرو تکلف دې اُونشي چې د هغې دومره فائده نه وی۔

او هر چې ربط د آیتونو تر مینځ دې نو دا مهم دې لیکن پدې باره کښې هم ډیره غلو او تشدد کول مناسب نه دی۔ او دا ربطونه نظم الدرر، روح المعانی او تفسیر فی ظلال القرآن وغیره تفاسیر ځائې په ځائې بیانوي۔ هغوی خپلو تفسیرونو کښې دا محنت کړېدې۔ او آیتونه ربط ته محتاج هم دی ځکه چې الله تعالیٰ خپل کتاب په داسې طریقه سره راښکاري

دے چہ ظاہری ربط نے نہ دے ورکھے خُکھ بیا حکم دیو شی پورے خاص کیدو نو داسے عامے خبرے ئے کریدی چہ ہر خہ تہ پہ کنبں اشارات اوشی۔ نو خُکھ امت د کتاب اللہ پہ تدبر او غور او فکر باندے مامور شویدے۔ چہ د اللہ تعالیٰ د کتاب نہ رازونہ او حکمتونہ راویاسی۔

شاہ ولی اللہ الدہلوی رحمہ اللہ پہ الفوز الکبیر کنبں لیکھی :

[وَلَمْ يُرَاعِ اللَّهُ سُبْحَانَهُ مُنَاسَبَةً فِي الْإِتِّقَالِ مِنْ مَطْلَبٍ إِلَى مَطْلَبٍ كَمَا هُوَ قَاعِدَةُ الْأَدْبَاءِ وَالْمُتَأَخِّرِينَ بَلْ نَشَرَ كُلَّ مَا أَهَمَّ الْقَاوَةَ عَلَى الْعِبَادِ تَقْدَمَ أَوْ تَأْخَرُ وَعَامَةً الْمُفَسِّرِينَ يَرِيطُونَ كُلَّ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ الْمُخَاصَصَةِ وَآيَاتِ الْأَحْكَامِ بِقِصَّةٍ وَيُظَنُّونَ أَنَّ تِلْكَ الْقِصَّةَ سَبَبُ نَزُولِهَا وَالْمُحَقِّقُ أَنَّ الْقَصْدَ الْأَصْلِيَّ مِنْ نَزُولِ الْقُرْآنِ تَهْذِيبُ النُّفُوسِ الْبَشَرِيَّةِ وَدَمْعُ الْعَقَائِدِ الْبَاطِلَةِ وَنَفْيُ الْأَعْمَالِ الْفَاسِدَةِ فَوُجُودُ الْعَقَائِدِ الْبَاطِلَةِ فِي الْمُكَلِّفِينَ سَبَبُ لِنَزُولِ آيَاتِ الْمُخَاصَصَةِ وَوُجُودُ الْأَعْمَالِ الْفَاسِدَةِ وَجَرِيَانُ الْمَظَالِمِ بَيْنَهُمْ سَبَبُ لِنَزُولِ آيَاتِ الْأَحْكَامِ وَعَدَمُ تَقْيُّظِهِمْ بِمَا عُدَّ ذِكْرُ آيَةِ اللَّهِ]

(یعنی اللہ تعالیٰ پہ خپل کتاب کنبں دیو مطلب نہ بل مطلب تہ پہ نقل کیدو کنبں د مناسبت لحاظ نہ دے ساتلے لکھ خُنگہ چہ ادباء او متأخرین دا کار کوی۔ بلکہ اللہ تعالیٰ چہ بندگانو تہ کومہ خبرہ غورزوی نو ہغہ ئے خورہ ورہ نازلہ کریدہ مخکنبں وی او کہ روستو وی۔ او عام مفسرین ہر آیت د آیتونو د مخاصمو (جگرو) او آیتونو د احکامونہ دیوے قصے سرہ تری او دا گمان کوی چہ دغہ قصہ ددے آیت سبب د نزول دے۔ (یعنی مطلب دا چہ عام مفسرین د ہر آیت ضرور ربط پیدا کوی) او صحیح او محققہ خبرہ دا دہ چہ مقصد اصلی د نزول د قرآن کریم نہ خہ شے دے ؟ ہغہ تہذیب النفوس (د نفسونو پاکی) دہ او باطل عقائد ختمول او فاسد اعمال لرے کول دی نو کله چہ پہ مکلفینو (بندگانو) کنبں باطل عقائد موجود وی ئو آیتونہ د مخاصمے (او جگرے) نازلیری او کله چہ فاسد اعمال موجود وی او د ہغوی ترمینخ ظلمونہ جاری وی نو دغہ وخت کنبں آیتونہ د احکامو نازلیری او خمنو کنبں چہ غفلت موجود وی او تیقظ او تنبہ (بیداری) پکنبں نہ وی نو بیا د نعمتونو، عذابونو او قصو بیان کیری چہ خلق را بیدار شی)۔

حاصل دا شو چہ آیتونہ د قرآن کریم د بندگانو د حالاتو مطابق نازل شویدی نو کله چہ بہ پہ بندگانو کنبں عقیدہ باطلہ راغلہ نو اللہ تعالیٰ بہ آیت نازل کرو د ہغے د تردید دپارہ او کہ غلط اعمال بہ پکنبں پیدا شو نو آیت بہ نازل شو دے دپارہ چہ نفسونہ صفا شی نو کہ دہ بعض

آيتونو مناسبت اور ربط د بعض نورو سره رانشي نو پدے کښ څه عيب نشته۔ او په تکلف سره ربط پيدا کول صحيح کار نه دے۔

دغه شان علامه صديق خان القنوجي په ((فتح البيان)) کښ د يابني اسرائيل آيت لاندې مسئله در ربط او په هغه کښ تکلف کول په تفصيل سره ليکله ده او دا ئه وئيلي دي چه آيتونه په مختلفو موقعو او مختلف حالاتو د مخاطبينو کښ نازل شويدي نو که د بعض آيتونو ربط د ماقبل سره رانشي نو په زوره تکلف سره ربط جوړول ضروري نه دى۔ واللہ تعالیٰ اعلىٰ واعلم و کتابه احکم۔

۱۰۔ الامر العاشر: النسخ في القرآن

[په قرآن کریم کښ د نسخ بیان]

د دې بحث اهميت يو پدې وجه دے چه (۱) د اسلام دشمنان (ملحدین، او مستشرقین) هميشه په اسلام کښ د نسخ نه زهريله اسلحه جوړه کړيده چه د دې په ذريعه په ښکله اسلام باندې طعنونه او بدنامي لگوي او د قرآن کریم تقدس پائيمال کوي، او د دې په باره کښ ئه خپل شبهات مضبوط کړيدي او خپل طعنونه ئه مشهور کړيدي تر دې چه ډير علم ته منسوب او اسلام ته منسوب مسلمانان ئه پدې جال کښ راگير کړيدي۔

۲۔ د نسخ د پيژندلو په وجه انسان ته د شريعت اسلامي سماعت او د الله تعالیٰ د حکمت نه خبر بدل کيږي چه الله تعالیٰ د انسانانو څنگه تربيت او سياست کړيدے، او په انسانانو ئه څه طريقه سره ابتلاء او از مینست کړيدے۔ چه دا ټول د دې خبرې واضح ثبوت دے چه رسول الله ﷺ دا قرآن کریم د ځان نه ندے جوړ کړے او نه دا شريعت هغه ايجاد کړيدے بلکه دا د حکيم حميد ذات د طرف نه دے۔

۳۔ د ناسخ او منسوخ حکم پيژندل د اسلام د پوهې دپاره عظيم رکن دے او صحيح احکامو ته رسيدل بغير د ناسخ او منسوخ پيژندلو نه ممکن نه دى، ځکه کله چه داسې دلائل موجود شي چه په ظاهر کښ ئه د يو بل سره تعارض ښکاره کيږي نو د هغه دفع کول غالباً پدې طريقه سره کيږي چه مخکښ روستو حکمونه او ناسخ او منسوخ آيتونه اُوپيژندلے شي، د دې وجه نه زموږ سلف علماء کرامو به ناسخ او منسوخ پيژندلو له ډير اهميت ورکولو او د خلقو نظرونه به ئه دې طرف ته راگرځول۔ تر دې چه ابن عباس رضی

الله عنهما نه نقل دی چه (ومن یؤت الحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً) (البقره ۲۶۹) کتب د حکمة نه مراد

[مَعْرِفَةُ نَاسِخِ الْقُرْآنِ وَمَنْسُوحِهِ وَمُحْكَمِهِ وَمُتَشَابِهِهِ وَمُقَدِّمِهِ وَمُؤَخِّرِهِ وَحَلَالِهِ وَحَرَامِهِ] - (د قرآن کریم ناسخ او منسوخ، محکم او متشابه او مخکنی او روستنی او حلال او حرام احکام پیژندل دی)۔

○ علی ؑ یوه ورځ مسجد ته داخل شو وې لیدل چه یو سرې لگیا دې خلقو ته یره ورکوی، وې فرمایل: دا څوک دې؟ خلقو او وئیل: دا یو سرې دې چه خلقو ته نصیحتونه کوی۔ هغه او فرمایل: [لَيْسَ بِرَجُلٍ يَذْكُرُ النَّاسَ، وَلَكِنَّهُ يَقُولُ أَنَا فَلَانُ بْنُ فَلَانٍ فَأَعْرِضُونِي] - (دا هغه سرې نه دې چه خلقو ته نصیحت کوی بلکه دا وائی زه فلانې ځوی د فلانی یم ما او پیژنئ) یعنی خلقو ته ځان بنائی۔ ریاکار دې۔ نو هغه پسې ئې جواب اولیرلو چه آیا ته ناسخ او منسوخ پیژنئ؟ هغه او وئیل: نه۔ ورته ئې او فرمایل: [فَاخْرُجْ مِنْ مَسْجِدِنَا وَلَا تُذَكِّرْ فِيهِ] - (زمونږ د مسجد نه اوځه او پدې کتب خلقو ته نصیحتونه مه کوه)۔

یوه بله واقعه کتب راځی چه علی کرم الله وجهه په یو قاص (قصه گو) باندې تیر شو، تپوس ئې ترې اوکړو: [أَتَعْرِفُ النَّاسِيخَ مِنَ الْمَنْسُوحِ؟] - (آیا ته ناسخ او منسوخ پیژنئ؟) هغه او وئیل: نه، ده ورته او فرمایل: [هَلَكْتَ وَاهْلَكْتَ] - (ځان دې هم هلاکت ته وړاندې کړو او خلق دې هم هلاکت کتب واچول) ځکه چه ناسخ او منسوخ درته نه دی معلوم۔

معنی النسخ

نسخ په لغت د عربو کتب په درې معنو سره استعمالیږي:

(۱) کتابت (لیکل) او نقل کول۔ لکه آیت کتب دی: ﴿إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ (الحاثیه: ۲۹)۔

(۲) په معنی د ازالې او وړانولو سره لکه آیت دې ﴿فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ﴾ - (یعنی زائل او باطل کړی الله تعالی هغه شے چه شیطان په زړونو د خلقو کتب اچولې وی) او عرب وائی: (نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ) - (نمر سوری لره زائل او ختم کړو)۔

(۳) تغییر او تبدیل کول۔ لکه ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ﴾ - کتب رازی۔

معنی شرعی د نسخ: علماؤ د نسخ مختلف تعریفونه کړيدي چه د هغې ټولر - کر کول مونږ ته پدې مقام کتب مناسب نه ښکاري لهذا په جامع تعریف باندې اکتفاء کوو:

۱- او هغه دادے: [رَفْعُ الْحُكْمِ الشَّرْعِيِّ بِدَلِيلٍ شَرْعِيٍّ مُتَرَاخٍ]-

(یو حکم شرعی پہ دلیل شرعی سرہ پورته کول اولرے کول چہ روستو راغله وی د مخکنی حکم نه) یعنی یو حکم شرعی د انسانانو مکلفینو نه اوجتول چہ تردے وخت پورے هغوی پرے عمل کولو اوس به پرے عمل نه کیږی۔ او دلیل شرعی عام دے که وحی متلو وی او که غیر متلو وی یعنی کتاب الله سره هم نسخ راخی او سنت سره هم راخی۔ پدے تعریف کنن رفع لفظ سره خارج شو هغه شے چہ هغه رفع نه وی لکه تخصیص خکه په تخصیص سره حکم نه پورته کیږی بلکه حکم په بعض افرادو باندے بندیږی۔

۲- (یا داسے تعبیر اوکړه: یو حکم شرعی لرے کول او پورته کول او د هغے په ځائے بل حکم شرعی نافذ کول)۔

داتعریف د آیت ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا﴾ (البقرة: ۱۰۶) نه اخستے شویدے۔

۳- یا داسے اووایه: (د نسخ شرعی معنی ده: یو حکم شرعی لره په بل حکم شرعی سره تبدیل کول) ددے تولو حاصل معنی یوه راوخی۔ او داتعریف د سورة النحل آیت: ﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ﴾ نه اخستے شویدے۔

دلغوی او شرعی معنی فرق دارا اووتو چہ په لغوی معنی سره نسخ عام ده او شرعی معنی سره خاص ده۔ یو قانون وضعی چہ په ځائے د بل قانون وضعی راشی یا یو حکم شرعی په ځائے د بل حکم شرعی راشی نو دیته هم نسخ لغوی وائو لیکن د نسخ شرعی نه ده بلکه حکم شرعی چہ په ځائے د بل حکم شرعی راشی نو دیته نسخ شرعی وائی۔

د نسخ حقیقت

اهل السنة والجماعة چہ د نسخ کوم حقیقت ذکر کړیدے د هغے حاصل مفهوم دادے چہ یو شرعی حکم یا یو قرآنی آیت د بل شرعی حکم یا بل قرآنی آیت په ذریعه بدلول یا په هغے کنن تغیر او ترمیم کولو ته نسخ وئیلے کیږی لیکن پدے تغیر او تبدیل سره د الله تعالیٰ په علم کنن تغیر او تبدیل نه راخی خکه چہ د الله تعالیٰ علم د تغیر او تبدل او کمی بیشی نه پاک دے او د هغه په ازلی علم کنن د منسوخ انتهاء و د ناسخ د ابتداء وقت متعین وی او الله تعالیٰ د هغے فیصله کړی وی چہ دا فلانے حکم به فلانی وخت پورے نافذ وی او د هغے نه روستو به بل حکم نافذ کیږی البته د هغه حکم اعلان ئے د مخکنین

نه نه وی کرے بلکہ د منسوخ د پورته کولو او د ناسخ دراتلو په وخت کښ متعین کیږي، بندگانو ته د ناسخ په راتلو سره معلومېږي چه اولنې حکم محدود وقت پورې وو او اوس د هغه موده ختمه شوه، ورنه د ناسخ دراتلو پورې به هغوی دا ابدی حکم گنلې. نو د احکامو دا تنوع او تغیر او تبدل د الله تعالیٰ په حکمت باندې بناء وی چه هغه د خپلو بندگانو د حالاتو د بدلیدو رابدلیدو مناسب احکام او هدايات نازلوی ورنه د الله تعالیٰ په علم کښ هیڅ قسم تغیر او تبدل راتلل محال دی.

بیا دا خبره زده کړه چه ناسخ اصل کښ الله تعالیٰ دې لیکن کله ئې نسبت هغه حکم ته کیږي چه هغه رافع (پورته کونکې) وی د بل حکم. لکه خلق وائی وجوب د صوم رمضان ناسخ دې د وجوب د صوم عاشوراء. او کله ئې نسبت دلیل ته کیږي لکه وئیلې شی: **آيَةُ الْمَوَارِيثُ نَسَخَتْ آيَةَ الْوَصِيَّةِ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ**].

(د میراث آیت ناسخ دې د هغه آیت چه هغه کښ وصیت د مړي د والدین او خپلوانو دپاره لازم شوی وو).

النسخ عند المتقدمين

مخکښ اصطلاح د متأخرینو علماؤ وه چه د حکم د منسوخ کیدو تقاضا دا ده چه هغه حکم په کلی طور سره ختم شی او د هغه حکم په مصداق باندې عمل باقی پاتې نشي او منسوخ نوم دې د هغه حکم چه په هغه باندې د عمل مدت ختمه شی. لکه د قرآن کریم نه هم د نسخ همدا معنی ثابتیږي. پدې اعتبار سره د منسوخ آیتونو تعداد ډیر کم دې لکه روستو به ئې تفصیل راشي ان شاء الله تعالیٰ.

لیکن دلته یوه بله اصطلاح د متقدمینو علماؤ ده چه د هغوی په نیز نسخ یو وسیع (فراخه) معنی لري چه هغه دا ده چه هغوی د عام تخصیص، د مطلق مقید کول او د مجمل تبیین او تشریح ته هم نسخ وائی. بلکه په شرط او استثناء باندې هم د نسخ اطلاق کوي. ځکه دوی وائی چه عام او مطلق کښ د تخصیص کولو او قید لگولو په وجه عام او مطلق په بعض مصداقاتو باندې حمل کیږي او بعض مصداقاتو باندې عمل ختمیږي نو گویا ښ پدې کښ هم پورته کیدل د مخکنی حکم راغلل کوم چه عام وو. دارنگه مجمل او مبهم ډیرو متنانو احتمال لرلو خو کله ئې چه تشریح او وضاحت اوشو نو اوس ډیرې معانو باندې عمل نه راځي. دغه شان د نسخ په بعض صورتونو د استثناء او شرط هم اطلاق کیږي

حکمه دا هم په مخکنی حکم کښ تغییر او ترمیم کول دی۔ دغه شان په یو حکم کښ تخفیف راوستلو ته هم نسخ وائی۔

شاه ولی الله دهلوی په خپله رساله ((الفوز الکبیر فی اصول التفسیر)) کښ د متأخرین او متقدمین د اصطلاح د فرق بیانولو متعلق لیکي: ((د نسخ او منسوخ علم هم په فن د تفسیر کښ یوه مشکله مسئله ده چه پدې باره کښ ډیر مباحث او ډیر اختلافات دی۔ او د اشکال غټ سبب د متأخرینو او متقدمینو د اصطلاح ترمینځ فرق کول دی۔ پدې باب کښ د صحابه کرام او تابعینو د کلام د استقراء نه معلومېږي چه دوی لفظ د نسخ په لغوی معنی کښ استعمالوی یعنی [رَأَلَهُ الشَّيْءُ بِالشَّيْءِ]۔ (یو شیء په بل شیء سره زائل کول) او اصولیین په خپله نوې اصطلاح کښ دا نه استعمالوی نو پدې لحاظ سره د هغوی په نیز د نسخ معنی ده د یو آیت بعض اوصاف په بل آیت سره زائل کول، برابره ده چه دا ازاله او تغییر د عمل د مودې د انتهاء د بیانولو دپاره شوی وی او که د متبادرې معنی غیر متبادرې معنی ته راجع کولو دپاره شوی وی۔ ی ددې دپاره شوی وی چه دا بیان کړی چه دا فلانې قید اتفاقی دې او احترازی نه دې۔ یا په کوم عام لفظ کښ د تخصیص په ذریعه شوی وی، یا د جاهلیت د یو رواج یا سابقه شریعت د یو حکم د ازاله دپاره وی۔ نو د دوی په نیز باندې د نسخ باب ډیر فراخه دې پدې وجه د اختلاف دائره ډیره زیاته کولawe شویده تردې چه د منسوخ آیتونو تعداد (۵۰۰) ته ورسولې شو او که ژور غور او فکر اوکړې شی نو د هغې تعداد په کوم حد پورې محدود او محصور کیږي نه، لیکن د متأخرینو د اصطلاح مطابق د منسوخ آیتونو تعداد ډیر کم دې خاصکر د هغه توجیه په لحاظ سره کوم چه مونږ اختیار کړیده انتھی۔

د شام مشهور عالم علامه جمال الدین القاسمی المتوفی (۱۳۳۲ هجری) هم د حافظ ابن قیم، علامه شاطبی او د شاه ولی الله دهلوی مذکوره عبارات نقل کړیدی او د هغې په رنځ کښ ئې د نسخ په باره کښ د متقدمین او متأخرینو د اصطلاحاتو فرق واضح کړیدم۔ [تفسیر انقاسمی (۳۰/۱) وعلوم القرآن ۳۶۶/۲ للشیخ گوهر رحمان]۔

پدې باندې د پوهې دپاره یو څو مثالونه اؤگوری! عبد الله بن عباس رضی الله عنهما نه نقل دی چه ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ﴾۔ دا نسخ دې ددې آیت دپاره ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا﴾۔ (یعنی دې آیت کښ عامه خبره ده چه حوڪ د آخرت اراده لري نو هغه به ورکړو او که حوڪ د دنیا

اراده لری نو هغه به ورکړو دا منسوخ دے په مخکنی آیت چه په هغه کښې نه دا قید لگولے دے چه (ما نشاء لمن نريد) يعنى چا ته چه اُو غواړو او خو مره چه اُو غواړو لکه ددے تشریح مخکښ هم تیره شويده.

نو دا په حقیقت کښې تقييد د مطلق دے ځکه چه مخکښ (نو ته منها) مطلق دے او معنی ئے مقيد ده په مشيئت د الله تعالى سره. دا د پوهے دپاره مثال دے ورنه دا خو جمله خبریه ده و په اخباراتو کښې نسخ نه واقع کیږي.

۲- دغه شان وائی چه ﴿وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ﴾ دا منسوخ دے په دے آیت: ﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (ځکه چه مخکښ وائی شاعرانو پسے گمراهان روان وی او بیا وائی چه ایمان والا ددے نه مستثنی دی).

۳- دغه شان وائی: ﴿لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا﴾ [النور: ۲۷] دا منسوخ دے پدے آیت ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ﴾ [السور: ۲۹] ځکه چه په اول آیت کښې وائی چه د خپلو کورونو نه علاوه د بل چا کورونو ته بغیر د اجازت او د سلام اچولو نه داخلیدل منع دی. بیا وائی چه کوم کور د اوسیدونۍ وی (یعنی منډی، گودام وغیره وی) چه ستا مال او سامان پکښې پروت وی نو هغه نه به غیر د اجازت نه هم داخلیدل جائز دی. دا په حقیقت کښې ناسخ او منسوخ نه دی.

۴- دغه شان وائی: ﴿إِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا﴾ [التوبة: ۴۱] دا منسوخ دے پدے آیت: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً﴾ [التوبة: ۱۲۲] ځکه چه اول آیت نه معلومیږي چه سپک او درانه ټول خلق به جهاد ته اوځي اوروستنی آیت کښې وائی: مؤمنانو له پکار نه دی چه ټول جهاد ته اوځي. هر آیت کښې خپله خپله معنی ده لیکن پدے سره ئے دا تنبییه ورکړه چه د تبوک د غزا نه روستو په ټولو خلقو باندے نفیر (وتل) واجب نه دی.

۵- دغه شان وائی: ﴿قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرُّسُولِ﴾ منسوخ دے پدے آیت: ﴿وَعَلَّمُوا مَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ﴾ ځکه چه مخکښ وائی غنیمت د الله او د رسول دے او بیا وائی پنځمه پکښې د الله او رسوله ده نو دا په اصل کښې بیان د مجمل دے. او نسخ نه ده لیکن متقدمین دېته هم نسخ وائی.

۶- وائی: ﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ﴾ دا منسوخ دے په آیت د میراث باندے. لکه دا خبره د ضحاک او سدی او عکرمه نه نقل ده او حسن ونبلی دی دا منسوخ دے په زکوۍ باندے. سره ددے نه چه جمع بین الآيتين ممکن دے چه اول

آیت دے حمل شی پہ ندب او استحباب باندے او د اولو القربی نہ مراد غیر وارثین دی۔

۷- دغه شان فرمائی: ﴿وَإِنْ تُبْذُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يَحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ [البقرہ ۲۸۴] دا منسوخ دے پہ روستو آیت: ﴿لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾۔

۸- دغه شان وائی: ﴿وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا﴾۔

دا منسوخ دے پہ ﴿وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ﴾ سرہ او حال دا چہ دا نسخ نہ دہ بلکہ دا تخصیص دے د مخکنی عموم۔

دغه شان نور مثالونہ چہ امام شاطبی پہ الموافقات کنیں او امام جمال الدین القاسمی پہ تفسیر القاسمی (۳۲/۱) کنیں ذکر کریدی۔

شیخ الاسلام ابن تیمیہ رحمہ اللہ ددے درے مثالونہ ذکر کریدی:

یو ﴿اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ﴾ دویم ﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ﴾ یعنی د اللہ تعالیٰ نہ اویریری خنکہ چہ د هغه نہ دیریدو حق وی او د اللہ تعالیٰ دپارہ جہاد اؤکرہ خنکہ چہ د جہاد حق وی) ددے دواپرو آیتونو پہ بارہ کنیں وئیلے شویدی چہ دا پہ ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ﴾ سرہ منسوخ شویدی حال دا چہ ددے آیتونو ترمینخ ہیخ تعارض نشته لیکن بعض خلق د حق تقاہ او د حق جہادہ مفہوم دا اخلی چہ پدے آیتونو کنیں د هغه کار حکم شویدی چہ د بندہ دوسع او طاقت نہ بهروی نو اللہ تعالیٰ پہ ما استطعتم) سرہ ددے غلط فہمی ازالہ اؤکرہ او دا وضاحت ئے اؤکرو چہ د تقویٰ او جہاد حق دا دے چہ د خپل پورہ طاقت مطابق تقویٰ او جہاد اختیار کرے شی۔ او دریم مثال ئے دا پیش کریدے چہ ﴿وَإِنْ تُبْذُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يَحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ﴾ یعنی کہ تاسو ینکارہ کوی هغه خبرہ چہ ستاسو پہ زپرونو کنیں دہ یائے پتہ ساتی نو اللہ تعالیٰ بہ تاسو سرہ پہ هغے باندے حساب کوی) نو ما فی انفسکم عام دے وسوسے او غیر اختیاری خیالاتو تہ ہم شامل دے او عقیدو او عزانسو تہ ہم شامل دے۔ پدے وجہ صحابہ کرامو اؤفرمایل: کہ زمونہ پہ زپرونو کنیں د هرے پتہ خبرے حساب اؤکرے شی نو بیا خو مونہ نجات نشو موندلے خکے چہ وسوسے او غیر اختیاری خیالاتو نہ بچ کیدل زمونہ پہ وسع کنیں نہ دی، نو اللہ تعالیٰ د وضاحت دپارہ دا آیت نازل کرو ﴿لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (یعنی اللہ تعالیٰ تکلیف نہ ورکوی یو نفس تہ مگرد هغه کار چہ دا ئے طاقت لری) نو بعض صحابہ کرام او تابعین وائی چہ (لا یكلف اللہ نفساً) سرہ (ما فی انفسکم) منسوخ شویدی لیکن هغوی تخصیص تہ د نسخ نوم ورکریدے چہ دا د هغوی خاص اصطلاح وه۔ (فتاویٰ ابن تیمیہ طبع مؤسسہ قرطبہ

(۱۴/۱)۔

حافظ ابن قیم رحمہ اللہ فرمائی: د حذیفہ ؓ، او د عام سلفو د ناسخ او منسوخ نہ کله دا مراد وی چه پوره حکم پورته کړی شی او د متأخرینو همدا اصطلاح ده او کله د هغوی مراد دا وی چه د عام عموم د تخصیص په ذریعه پورته کړی شی، یا د مطلق اطلاق لړه د قید لگولو په ذریعه پورته کړی شی، یا ظاهری مفهوم د بیان او وضاحت په ذریعه پریخوډی شی تردی چه سلف استثناء، شرط او صفت ته هم د نسخ نوم ورکوی ځکه چه دا درې واړه هم ظاهری معنی ختموی او د اصل مراد وضاحت کوی نو د سلفو په اصطلاح کښ د یو لفظ د معنی مراد په بل لفظ سره وضاحت کولو ته هم نسخ وئیل کیږی، نو څوک چه د سلفو په کلام کښ غور او فکر او کړی نو د دې اصطلاح ډیر مثالونه به اوگوری او ډیر هغه اشکالات به ئې زائل شی چه د متقدمینو اصطلاح د متأخرینو په اصطلاح باندې د محمول کولو نه پیدا کیږی۔ (اعلام الموقعین عن رب العالمین طبع بیروت (۳۵/۱) (۱۹۷۷)

حافظ ابن قیم چه کوم اشکالاتو ته اشاره کړیده هغه دا دی چه په بعض تفاسیرو کښ ډیر زیات آیتونو ته ئې منسوخ وئیلی دی چه هغه د سیاق سباق او د شان نزول د روایاتو نه معلومیږی چه هغه باندې اوس هم عمل باقی پاتې دی حال دا چه په منسوخ باندې عمل جائز نه وی۔

لکه مثلاً د عفو او درگزر، د نرمی او فراخدلی او جبر او اکراه نه کولو په باره کښ چه څومره آیتونه قرآن کریم کښ راغلی دی نو هغه په قتال فی سبیل الله آیتونو سره منسوخ کوی حال دا چه د عفو او بد گوئی او رد بد نه وئیل او برداشت کول دا قسم صفات او اخلاق د دعوت او تبلیغ او تربیت سره تعلق لری او د داعی دپاره د دغه صفاتو خپلول ضروری دی لهذا دغه صفاتو ته منسوخ وئیل صحیح نه دی۔ نو کومو مخلوقو ته چه د متقدمینو د اصطلاح علم نه وی نو هغوی دې قسم آیتونو ته منسوخ وئیلو کښ حیران او پریشانه شی او په ډیر تکلیف کښ مبتلا شی چه دې ته څنگه منسوخ او وئیلې شی؟۔

لیکن کومو مخلوقو ته چه د متقدمین او متأخرینو د اصطلاح فرق معلوم وی نو هغوی ته هیڅ اشکال نه راځی بلکه هغوی فوراً دا معلوموی چه پدې ځای کښ د نسخ نه مراد تخصیص، او د ناسخ نه مراد مخصص او د منسوخ نه مراد مخصوص عنه البعض دی، چونکه د عفو او نرمی او اخلاقو او د صبر د تلقین والا آیتونو نه دا خلط فهمی د خلفو په

ذهن کبش راتلے شوه چه شاید په اسلام کبش به د جنگ او قتال هر شکل ممنوع وی او په هر حالت کبش به ممنوع وی، نو پدیه وجه د قتال فی سبیل الله آیتونو پدیه عموم کبش تخصیص او کړو او پدیه سره ئه دغه غلط فهمی زائله کړه او دا وضاحت ئه او کړو چه د اسلام د غالب کولو او د اسلامی نظام قائمولو او د عدل او انصاف نظام نافذ کولو او د ظلم او فساد نظام د ختمولو دپاره د شرعی آدابو مطابق جهاد او قتال کول یوه دینی فریضه ده چه تر قیامتہ پوریه به جاری وی۔ او پاتے شو (لا اکراه فی الدین) (فاعف عنهم) (فاعرض عنهم) فاصبر کما صبر اولو العزم من الرسل) وغیره آیتونه نو دا منسوخ نه دی بلکه دا د دعوت او تبلیغ او تعلیم پوریه خاص دی او سلفو دیه تخصیص ته د نسخ نوم ورکړیدیه۔ ورنه د متاخرینو د اصطلاح مطابق دا آیتونه محکم دی او هیڅ نسخ پکبش نشته۔ (راجع علوم القرآن ۳۶۱/۱) للشیخ گوهر رحمان۔

وقوع النسخ وجوازه

(د نسخ واقع کیدل او د واقع کیدو جواز او امکان)

دا خبره دیه واضح وی چه نسخ په شریعتونو کبش جائز بلکه واقع شوی ده او دا بعینه د حکمة موافق کار دی۔ او دا عقلاً هم جائز ده او سمعاً او نقلاً هم واقع ده۔

علامه جمال الدین القاسمی فرمائی:

[قَدْ تَقَرَّرَ أَنَّ النَّسْخَ فِي الشَّرَائِعِ جَائِزٌ، مُوَافِقٌ لِلْحِكْمَةِ وَوَاقِعٌ، فَإِنَّ شَرْعَ مُوسَى نَسَخَ بَعْضَ الْأَحْكَامِ الَّتِي كَانَتْ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَشَرْعَ عِيسَى نَسَخَ بَعْضَ أَحْكَامِ التَّوْرَةِ، وَشَرِيعَةُ الْإِسْلَامِ نَسَخَتْ سَائِمَ الشَّرَائِعِ السَّابِقَةِ، لِأَنَّ الْأَحْكَامَ الْعَمَلِيَّةَ الَّتِي تُقْبَلُ النَّسْخُ، إِنَّمَا تُشْرَعُ لِمَصْلَحَةِ الْبَشَرِ وَالْمَصْلَحَةُ تَخْتَلِفُ بِاخْتِلَافِ الزَّمَانِ، فَالْحَكِيمُ الْعَلِيمُ يُشْرَعُ لِكُلِّ زَمَنٍ مَا يُنَاسِبُهُ، وَكَذَا تُنَسَخُ شَرِيعَةُ بَأُخْرَى، بِحُجُوزِ أَنْ تُنَسَخَ بَعْضُ أَحْكَامِ شَرِيعَةٍ بِأَحْكَامِ أُخْرَى فِي تِلْكَ الشَّرِيعَةِ۔

(دا خبره ثابته شویده چه نسخ په شریعتونو کبش جائز ده، او موافق د حکمة ده او واقع ده، ځکه چه د موسی عليه السلام شریعت بعض هغه احکام منسوخ کړل کوم باندیه چه ابراهیم عليه السلام وو۔ او د عیسی عليه السلام شریعت بعض احکام د تورات منسوخ کړل۔ او شریعت اسلامی تهول مخکنی شریعتونه منسوخ کړل، ځکه هغه عملی احکام چه نسخ قبلوی نو هغه د انسانانو د مصلحت دپاره مشروع کیږی او د زمانه په مختلف کیدو سره هغه مصلحتونه هم مختلف کیږی، نو ددیه وجه نه حکیم او علیم ذات د هرې زمانه دپاره د هغه مناسب

احکام رالیہی، اولکہ ڄڻگه ڇه يو شريعت په بل منسوخ کيدل جائز دی نو دغه شان د يو شريعت بعض احکام په بعضو نورو احکامو سره منسوخ کيدل هم جائز دی) بيا ئے ددے مثالونه راوړي دی:

څه مسلمانان اول کښ بيت المقدس ته په مانځه کښ متوجه کيدل بيا دا منسوخ شو کعبه ته په متوجه کيدلو سره۔ او دے خبره کښ د مسلمانانو اختلاف نشته۔ اختلاف پدے کښ دے څه آيا قرآنی احکام منسوخ کيدے شی او که نه؟ اگرکه په قرآن سره منسوخ کيدل ولے نه وی۔ نو ابو مسلم محمد بن بحر الاصفهانی (المتوفی ۳۲۲ هجري) مشهور مفسر معتزلی وئيلي دی څه په قرآن کښ هيڅ آيت منسوخ نشته او کومو آيتونو ته څه خلقو منسوخ وئيلي دی نو هغه کښ ئے داسے تاويلات او تخصيصات کړيدي څه د نسخ نه ئے ويستلي دی۔

ليکن د جمهورو علماؤ مذهب دا دے څه قرآن په قرآن سره منسوخ کيدے شی، او ددے نه هيڅ مانع نشته څه د يو آيت حکم دے منسوخ شی او هغه د په کتاب الله کښ باقی وی او د هغه په تلاوت دے عبادت کيدے شی۔ الی آخر ما قال۔ [تفسير القاسمی ۲۹/۱]۔ لهدا د ابو مسلم الاصفهانی قول ضعيف او شاذ دے څه د جمهور امت مخالف دے۔ او ديرو امامانو د تفسير په هغه باندے ردونه کړيدي۔ ځکه څه د هغه په قول کښ په قرآن کريم کښ د نسخ د واقع کيدو نه انکار لازميری۔

د نسخ په واقع کيدو عقلی دلایل:

(۱) اول دا څه په نسخ کښ عقلاً هيڅ محذور او منع نشته ځکه څه الله تعالی فاعل مختار دے د بندگانو حالاتو نه خبر دے نو کوم شے څه هغوی ته په يو وخت کښ فائده ورکوی په هغه باندے ورته امر کوی او په بل وخت کښ ضرر ورکوی نو د هغه نه منع کوی او عقل ددے يو نه هم منع نکوی۔

(۲) دويم دا څه که نسخ عقلاً جائز نشی او نقلاً واقع نشی نو بيا خوبه دا جائز نشی څه شارع بندگانو ته يو حکم اوکړی څه هغه مؤقت وی د يو وقت پورے څه د هغه وخت په ختميدو سره هغه حکم ختميری او دا خو منکرين د نسخ هم منی نو پکار ده څه نسخ هم اومنی ځکه څه د نسخ معنی هم دا ده څه اول حکم د الله تعالی په نيز يو معلوم وقت پورے وو اگرکه مونږ ته د هغه علم نه وو خو په نسخ سره الله تعالی مونږ ته خبر راکړو۔

دے مثال دا دے مثلاً اللہ تعالیٰ درمضان پہ اولہ ورخ اُفرمائی : [صُومُوا إِلَىٰ نِهَآئَةِ الشَّهْرِ]۔ (تاسو روژہ اُونیسئی تر میاشت ختمیدو پورے) نو دا مساوی دے دے قول چہ پہ ابتداء درمضان کنیں اُفرمائی : [صُومُوا]۔ (روژہ اُونیسئی) او خہ قید پکنیں اُونہ لکوی او چہ کلہ میاشت پہ ختمیدوشی نو بیا بل حکم اُکری چہ [اَقِطْرُوا]۔ (روژہ ماتہ کری) نو پدے سرہ اول حکم (د صوم) منسوخ شو دے مثال او د اول مثال ہیخ فرق نشته نو دغہ مثال خو منکرین ہم منی نو پکارده د نسخ مثال ہم اُومنی۔

(۳) **دلیل :** کہ نسخ جائز او ثابت نشی نو بیا بہ در رسول اللہ ﷺ تولو خلقو تہ رسالت ثابت نشی لیکن در رسول اللہ ﷺ تولو خلقو تہ رسول کیدل خو پہ یقینی دلائلو ثابت دی نو معلومہ شوه چہ مخکنی شریعتونہ اُوس باقی پاتے ندی بلکه هغه منسوخ دی پدے آخری شریعت د محمد رسول اللہ ﷺ سرہ نو ثابتہ شوه چہ نسخ جائز او واقع ده۔ نو کہ نسخ ثابتہ نشی نو بیا خو بہ مخکنی شریعتونہ منسوخ نہ وی او هغه بہ اُوس ہم باقی وی او چہ هغه اُوس باقی وی نو بیا خو در رسول اللہ ﷺ رسالت تولو خلقو تہ نہ ثابتیری۔ او دا خبرہ خو ظاهر البطلان ده۔

د نسخ د ثبوت دیارہ شرعی دلائل :

دا پہ دوه قسمہ دی یو هغه دی چہ رد وی پہ منکرینو د نسخ باندے چہ یهود او نصاریٰ دی۔ دویم هغه دی چہ هغه رد وی پہ هغه چا هغوی د نبی ﷺ پہ نبوت ایمان راوړے وی لکه ابو مسلم الاصفهانی وغیرہ د مسلمانانو نہ یا پہ یهودیانو کنیں عیسویہ ډله چہ هغوی در رسول اللہ ﷺ پہ رسالت باندے اقرار کوی لیکن وائی چہ صرف عربو تہ رسول وو۔

نو اول قسم دلائل دا دی :

د تورات او انجیل نه د نسخ د جواز ثبوتونه :

د یهودیانو چہ کومے فرقے د نسخ فی الاحکام نه انکار کوی نو د هغوی دعویٰ دا ده چہ موسیٰ علیہ السلام وئیلی وو چہ زما شریعت نشی منسوخ کیدے لیکن پخپله د تورات نه د هغوی ددے دعویٰ تکذیب معلومیری اگرچہ تورات او انجیل پہ خپل اصلی شکل کنیں موجود نہ دی بلکه احبار او رهبانو پہ هغه کنیں ډیر تحریفات کړیدی چہ د هغه په وجه ئے

مشكوك كړيدى، په خپل اصلى حالت باندې صرف قرآن كريم محفوظ دى او د نسخ د جواز دپاره زموږ قرآنى آيات كافي دى چه روستو به ذكر شى ان شاء الله تعالى ليكن په الزامى طور سره د بائيبل نه خو حوالجات پيش كيږي چه د هغه نه د نسخ اثبات كيږي :

۱- سفر تكوين يعنى كتاب پيدائش باب (۲۹) آيات : ۲۳ نه تر (۳۰) پورې صريح طور سره ثابتيږي چه د لابن دوه لونړه ليا او راجيل چه دواړه خپلې خویندې وې په يو وخت كښ د يعقوب عليه السلام په نكاح كښ وې- (كتاب مقدس طبع بائيبل سوسائتي انار كلې لاهور (۱۹۸۷) ص : ۳۰)

ليكن احبار باب (۱۸) آيت نمبر (۱۸) كښ وئيل شويدي چه ((ته خپله بنيسه سره واده كولو سره هغه د خپلې بي بي بنه مه جوړوه الخ)) معلومه شوه چه د يعقوب عليه السلام په شريعت چه جمع بين الاختين يعنى دوه خویندې په يو وخت كښ په نكاح كښ ساتل جائز وو ليكن د موسى عليه السلام په شريعت كښ ئې جواز منسوخ شو او دا كار حرام شو لكه په شريعت محمدي كښ چه څنگه حرام دى-

(۲) كتاب پيدائش باب (۹) آيت (۳) نه ثابتيږي چه د نوح عليه السلام په شريعت كښ هر زنده سر حيوان حلال وو- ليكن په احبار باب (۱۱) آيات (۴) نه تر (۸) پورې تصريح مو: بوده ده چه د موسى عليه السلام په شريعت كښ اوبښ، خرگوش او خنزير ناپاك وو او د هغه خوړول او د هغه بدن له گوټې وروړل منع وو- (كتاب مقدس)

(۳) كتاب الاستثناء باب (۲۴) : آيات (۲۰۱) نه ثابتيږي چه د موسى عليه السلام په شريعت كښ د طلاق وركولو اجازت وو ليكن د انجيل متى باب (۱۹) : آيت (۶) نه تر (۹) پورې ثابتيږي چه د حرام كاري او زنا كاري د صورت نه علاوه طلاق وركول ممنوع دى- (انجيل مقدس ص : ۲۳)

(۴) كتاب پيدائش باب (۲۱) آيت (۴) او كتاب يشوع باب (۵) آيات : (۲) نه تر (۹) پورې ثابتيږي چه د موسى عليه السلام په شريعت كښ د ختنې كولو حكم شويدى او ختنه كول ضرورى وو- ليكن نصارى ختنه نه كوي، معلومه شوه چه د هغوى په نزد د ختنې حكم منسوخ شويدى-

[انظر علوم القرآن للشيخ گوهر رحمان المرداني].

(۵) په تورات كښ راغلى دى چه الله تعالى آدم عليه السلام ته حكم اوكړو چه خپلې لونړه خپلو ځامنو ته په نكاح كړي ردو بدل، يعنى يوه خيته كښ به هلك او جينى پيدا كيدل نو چه

پہ بلہ خیتہ کبیر بہ کوم هلك پیدا شو هغه به د اول خیتہ جینی په نکاح اخسته اود دویمے خیتہ جینی به اول هلك په نکاح اخسته۔ بیا دا حکم دتولو انسانانو په نیز منسوخ شو کہ مسلمانان دی او کہ یهود او نصاریٰ دی۔

(۶) الله تعالى ابراهيم عليه السلام ته حکم اوکړو چه خپل ځوی (اسماعیل) ذبح کړی بیا ورته الله تعالى او فرمایل : مے ئے ذبح کوه نو اول حکم ئے منسوخ کړو او دا څو منکرین د نسخ هم منی۔

(۷) د خالی په ورځ د دنیا کار مباح وو تردی چه ښکار هم جائز وو لیکن بیا الله تعالى په یهودیانو باندی حرام کړو۔

(۸) الله تعالى بنی اسرائیلو ته حکم کړی وو چه چا د سخی عبادت کړی وی نو هغه به قتلوی بیا ئے ورته حکم اوکړو چه باقی معاف شو۔ [مناهل العرفان فی علوم القرآن ۴۷۱/۲]۔

قرآنی دلائل : دویم قسم نقلی دلائل بعض دا دی :

(۱) اول دا آیت : ﴿ مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا ﴾ [البقره : ۱۰۶]۔
(۲) دویم : ﴿ يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ ﴾ (الرعد : ۳۹)۔ دا آیتونه نازل شویدی په رد د هغه چا کبیر چه هغوی په نبی ﷺ او په اسلام باندی د نسخ په واقع کیدو کبیر طعن وئیلے وو۔

(۳) دلیل : ﴿ وَإِذَا بَدَلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ، قَالُوا : إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ، بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ [النحل : ۱۰۱] طریقه د استدلال داسے ده چه تبدیل دیته وائی چه اصل حکم پورته کړی شی او د هغه بدل راوړی شی او همدا بعینہ نسخ ده برابره ده که پورته کړی شوی تلاوت وی او که حکم وی۔

(۴) دلیل : دا قول د الله تعالى : ﴿ فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ ﴾ [النساء : ۱۶۰] استدلال داسے دی چه دی آیت نه معلومیږی چه بعض هغه څیزونه چه د یهودیانو دپاره مخکبیر حلال وو نو الله تعالى د هغوی د ظلم په وجه په هغوی باندی حرام کړل۔ او همدغے ته نسخ وائی۔ او (احلت) کلمه دلالت کوی چه اول حکم شرعی حکم وو او براءت اصلیه نه وو۔

(۵) په قرآن کریم کبیر ډیر داسے آیتونه شته چه د هغه حکم منسوخ شویدی۔ (۶) سلفو پدی اجماع کړیده چه په شریعت اسلامی کبیر نسخ واقع شویده۔

دا ٽول دلائل د نسخ دی۔

او هر چه د يهوديانو دا خبره چه د موسى عليه السلام شريعت نه منسوخ کيږي ځکه هغه دا خبره کړېده چه ((زما شريعت به هغه وخت پورې جاري وي چه تر څو پورې آسمان او زمکه موجود وي)) نو دا د کيتھولک او پروتستېنت دواړو طبع کرده بائيبل کښ موجود نه ده بلکه دا ابن راوندی د ځان نه وضع کړې قول دی چه هغه اسلام ته د نقصان رسولو دپاره موسى عليه السلام ته منسوب کړېده دی دپاره چه يهوديان اسلام ته مائل نشي او په خپل يهوديت باندې قائم پاتې شي، ددې شخص نوم احمد بن يحيى بن اسحاق وو چه د اصفهان د يوې علاقه راوندی د نسبت په وجه په ابن راوندی نوم سره مشهور وو د هغه عمر (۳۶) کاله وو ليکن پدې کم عمر کښ هم وئيلې شي چه ده (۱۱۴) کتابونه ليکلي وو۔

ابن کثير ليکلي دي چه دا شخص زنديق او ملحد وو، ده د ابن لاوی يهودی دپاره د قرآن کريم په رد کښ يو کتاب ليکلی وو چه د هغه نوم وو (الدامغ للقرآن) چه د هغه د تکميل نه څو ورځې روستو دا مړ شو او بعضو وئيلي دي چه پهانسي کړې شو۔ ابن خلکان ددې زنديق تاريخ وفات (۲۴۵ هجري) خودلې دی ليکن ابن کثير د ابن جوزي په حواله سره ليکلي دي چه صحيح دا ده چه دا په (۲۹۸ هـ) کښ وفات شويدے۔
[البداية والنهاية (۱۱۲/۱۱۳) وعلوم القرآن]۔

(۲) دويم جواب : دا اعتراض ددوی د مدعی نه ښکاره قاصر دی ځکه که اومنو چه دا قول ثابت دی نو بيا خو ددې نه صرف دا ثابتيږي چه د موسى عليه السلام شريعت په بل شريعت سره نه منسوخ کيږي او هر چه نورو شريعتونه منسوخ کيدل دي نو د هغه نسخ خوت په شريعت موسوی سره منلې ده۔

(۳) جواب : دا خبره مونږ نه منو چه دوی وائی تورات به هميشه دپاره ددوی په لاسونو کښ محفوظ وي بلکه دلائل پدې موجود دي چه د صحيح تورات هيڅ وجود نشته بلکه په هغه کښ داسې تغيير او تبديل شويدې چه اصل حقيقت ئې ورله بدل کړيدے۔ داسې خرافات او استهزاءات ئې د انبياء عليهم السلام پسې کړيدي چه عقل د هغه نه انکار کوي پاتې لا شريعت۔ کله ئې ليکلي دي چه نوح عليه السلام ټول پلاران تر آدم عليه السلام پورې موندلي وو او د آدم عليه السلام د زمانې نه ئې دوه سوه کاله موندلي وو، په بعضو نه ښخو کښ دي چه نوح عليه السلام د ابراهيم عليه السلام د عمر نه (۵۸) کاله لاندي کړي وو چه دا د تاريخ په لحاظ سوچه باطلې خبرې دي۔

کلمہ ہے داسے بے ادبی کریدہ چہ اللہ تعالیٰ عالم تہ د طوفان پہ رالیرلو پنبیمانہ شومے زو، (اعاذنا الله من تلك الخرافات والهذيان) کلمہ وائی: لوط علیہ السلام شراب او خکل او نشہ شو او د خپلو دواړو لونړو سره نه زنا او کره۔ (حاشا لله)۔ کلمہ نه لیکلی دی چہ هارون علیہ السلام هغه شخص دی چہ بنی اسرائیلو له نه سخه جوړ کرې وو او هغوی ته نه د الله تعالیٰ نه ماسوی ددے د عبادت دپاره دعوت ورکړې وو۔ [راجع لتفصیل هذا البحث مناهل العرفان]۔

شروط النسخ: د نسخ دپاره څلور شروط او قواعد دی:

(۱) اول: (وَجُودُ النَّاسِخِ)۔ (د منسوخ دپاره به ناسخ ضرور موجود وی) د ناسخ د وجود نه بغیر دعوم د نسخ کول لکه بعض جا هلان نه کوی صحیح نه دی۔
(۲) اَنْ يَكُونَ الْمَنْسُوخُ حُكْمًا شَرْعِيًّا]۔ (کوم حکم چہ منسوخ شومے وی هغه به حکم شرعی وی) نه لغوی۔

(۳) [الثَّانِي: اَنْ يَكُونَ دَلِيلُ رَفْعِ الْحُكْمِ دَلِيلًا شَرْعِيًّا]۔

(حکم چہ په کوم دلیل سره پورته شومے وی هغه به شرعی دلیل وی) یعنی قیاس او عقل سره نسخ نه ثابتېږي۔

(۴) [الثَّالِثُ: اَنْ يَكُونَ هَذَا الدَّلِيلُ الرَّافِعُ مُتَرَاخِيًا عَنْ دَلِيلِ الْحُكْمِ الْأَوَّلِ غَيْرِ مُتَّصِلٍ بِهِ كَاتِّصَالِ الْقَيْدِ وَالْمُقَيِّدِ وَالتَّاقِيَةِ بِالْمُوقَّتِ]۔

(دریم دا چہ پورته کونکې دلیل به روستو وی د اولنی حکم د دلیل نه (یعنی ناسخ به مؤخر وی د منسوخ نه) او هغه سره به داسے پیوسته نه وی لکه قید چہ د مقید سره پیوسته وی یا وقت د مؤقت سره)۔

(۵) [كَوْنُ النَّاسِخِ أَقْوَى مِنَ الْمَنْسُوخِ أَوْ مُسَاوِيًا لِلْمَنْسُوخِ]۔

(ناسخ به د منسوخ نه ډیر قوی وی یا به ورسره مساوی (برابر) وی، هله به نسخ راځي۔ که منسوخ دلیل قوی وی او ناسخ ضعیف وی نو بیا هم نسخ نه رازی۔

(۶) [اَنْ يَكُونَ بَيْنَ ذَلِكَ الدَّلِيلَيْنِ تَعَارُضٌ حَقِيقِيٌّ وَلَا يُمَكِّنُ التَّطَبُّقُ بَيْنَهُمَا]۔ (د دواړو دلیلونو (ناسخ او منسوخ) تر مینځ به حقیقی تعارض وی چہ تطبیق به نه ممکن نه وی)۔

نسخ په کوم هیزونو کې راتلے شی؟

د مخکېنې تعریف د نسخ نه دا واضحه شوه چہ نسخ صرف په احکامو کېن راتلے شی او دا اتفاقی مسئله ده په مابین د قائلینو د نسخ کېن او نسخ په فروعی عباداتو او معاملاتو

کبن راتلے شی ہرچہ عقائد او اخلاق او اصول العبادات او معاملات دی یا اخبارات او قصص دی نو پہ ہغے کبن نسخ نشی راتلے۔ او دا امت د جمهور و علماؤ صحیح قول دی۔

(بیا د اصول العبادات او اصول المعاملات او فروعو ترمینخ فرق دا دی چہ فروع ہغہ دی چہ د ہیئات او اشکالو، امکانہ و اوزمانو او عدد سرہ تعلق لری یا کمیات او کیفیاتو سرہ تعلق لری او اصول العبادات و المعاملات د ہغے ذواتو تہ وئیلے شی قطع نظر د کم او کیف نہ)۔

ہرچہ عقائد دی نو پہ ہغے کبن نسخ حکہ نشی راتلے چہ ہغہ صحیح ثابت حقائق دی چہ ہیخ تغیر او تبدیل نہ قبلوی۔ او ہرچہ اخلاق دی نو د ہغے پہ مشروع والی کبن د اللہ تعالیٰ حکمہ او د خلقو مصلحت یو داسے ہنکارہ خیز دی چہ د زمانو پہ تیریدو باندے پہ ہغے کبن ہیخ اثر نہ کیری او د اشخاص او امتونو پہ اختلاف سرہ ہغہ نہ مختلف کیری بلکہ کوم اخلاق چہ د پخوانو دپارہ ضروری وو ہغہ د روستنو دپارہ ہم ضروری دی لہذا ہغے کبن ہم نسخ پہ تبدیل او تغیر سرہ نشی راتلے۔

او ہرچہ اصولی عبادات او اصولی معاملات دی نو ہغے کبن حکہ نسخ نشی راتلے چہ د خلقو حاجت ہغے تہ ہنکارہ دی، دی دپارہ چہ د نفسونو تزکیہ او پاکی او کپے شی حکہ چہ پہ دغہ عباداتو سرہ د بندگانو صفائی او تزکیہ کیری او بندگان داسے تزکیہ تہ حاجت لری۔ او د مخلوق علاقہ د خالق سرہ او دارنگہ د مخلوق خپل مینخ کبن دیو بل سرہ تعلق پدی باندے بناء دی نو د ہغے پہ پور تہ کولو او منسوخ کولو کبن ہیخ وجہ او حکمہ نہ ہنکارہ کیری۔

او ہرچہ اخبار او قصے او فضائل دی نو پہ ہغے کبن نسخ پدی وجہ نہ راخی چہ بیا د شارع کذب لازمی پدی یو د دواړو خبرونو کبن چہ ناسخ دی یا منسوخ۔ او دا خو عقلاً او نقلاً محالہ خبرہ ده۔ حکہ چہ کذب نقصان دی او نقصان پہ اللہ تعالیٰ باندے نشی راتلے۔

او نقلاً پدی وجہ چہ اللہ تعالیٰ فرمائی :

﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا﴾ [النساء: ۱۲۲]۔

البتہ ددی نہ دا خبرہ مستثنی ده چہ الفاظ د خبر منسوخ شی او معنی ئے منسوخ نہ وی او دا خبرہ اجماعی ده۔ او ددی دوه صورتونہ دی یو دا چہ یو آیت نازل شی چہ دیو شی

نه ئے اخبار ورکړې وی بیا د هغه آیت فقط تلاوت منسوخ شی (۲) دویم دا چه شارع مونږ ته دیو شی د بیانولو حکم اوکړی بیا مونږ د هغه د بیانولو نه منع کړی۔

دارنگه هغه خبر چه خالص نه وی بلکه په معنی دلمنشاء کښ وی او دلالت کوی په یو امر یا په نهی باندې چه هغه پورې احکام پیوسته وی نو په هغه کښ نسخ راتلل بالکل جائز دی ځکه اعتبار معنی لره وی نه لفظ لره۔

نو ددې نه دا معلومه شوه چه ټول الهی دینونه په اصولو او عقائدو و اخلاقو او په صدق د اخباراتو کښ شریک دی او په هغه کښ نسخ نه راځی۔ [مناهل العرفان وته سير القاسمی]۔

حکمة د نسخ :

الله تعالیٰ د اسلام په وجه مخکنی ټول دینونه منسوخ کړل او بعض احکام ددې دین ئې په بعض نورو منسوخ کړیدی۔

الله تعالیٰ پدې دین اسلام باندې پخوانی دینونه منسوخ کړل پدې کښ حکمة دا دې چه پدې کښ اشاره ده چه اسلام یو داسې شریعت او دین دې چه د انسانیت د ټولو مرحلو حاجتونه پدې باندې پوره کړی۔ او دا هغه جامع دین دې چه د ټول انسانیت د حال سره مناسب دې کوم انسانان چه ددې شریعت نه روستو پیدا کړی د هغوی ټول حاجات پدې سره پوره کړی۔

او شریعت کښ بعض احکام په بعضو سره منسوخ شویدی پدې کښ د الله تعالیٰ حکمة دا دې چه پدې کښ د امت سیاست او د هغوی د ترقی او صفائی راز پروت دې ځکه چه امت اسلامی په ابتداء کښ کله چه رسول الله ﷺ خپل دعوت شروع کړو نو د یو سخت دور نه تیریدلو ځکه چه د هغوی عقائد، عادات او موروثات پریخودل په هغوی باندې انتهای سخت تمامیدل سره ددې نه چه په عربو کښ (کوم چه اول مخاطبین ددې دین وو) په هغوی کښ په خپلو مفاخرو او شرافتونو باندې غیرت او مضبوطواله موجود وو نو که هغوی په یو ځل دا نوې دین شروع کړې وې نو کیدې شی چه پدې سره مقصود نه وې حاصل شوې او اسلام په خپل ابتدائی حالت کښ مړ شوې وې او هیڅ انصار او مددگر ئې نه وې موندلی چه هغوی دې له غاړه ورکړې وې او مدافعت ئې ترې کړې وې ځکه ایکدم ټوپ وهل انسان عاجز کوی نو پدې وجه خلقو ته شریعت په آرام آرام سره

راغلو، چه د هغوی زړونه ئے ځان ته راجلب کول او د هغوی په دعوت کېن ئے نرمۍ کوله او هغوی ئے په آرام سره درجه په درجه کمال ته راځکل، د ترقی په لارو ئے لږ لږ څیژول، او هغوی ئے په احکامو باندې ترینګ کول، دې دپاره چه دوی د نرم او آسان حکم نه نرم او آسان ته بوځی او کله د نرم نه سخت ته او کله د سخت نه زیات سخت ته تردې چه خبره تمامه شوه او اسلام په داسې جلتی سره کامیابی ته اُرسیدو او نفسونه ورسره گډوډ شو چه ددې په شان هیڅ دین دومره جلتی سره کمال ته نه دې رسیدلې او انسانانو دومره ترقی په بل دین نه ده کړې

او دا حکمة پدې طریقه ښکاره کیږی چه کله ناسخ حکم د منسوخ نه زیات سخت وی لکه د خمر و مسئله واخله چه عربو به په اجماعی شکل سره شرابو نه ځکل، او دا ئے د عادت نه علاوه د قوت او د ځوانی او کمال نخه گنډله نو که اسلام ابتداء ددې نه منع کړې وې نو دوی ته به دا ډیره مشکله ښکاره شوې وې، کیدې شی چه اسلام کامیابی ته نه وې رسیدلې، نو اسلام دا کار اُکړو چه د اول نه ئے د هغوی سره نرمی اُکړه چه په ابتداء کېن ئے په دوی باندې په شرابو احسان ذکر کړو گویا دا د هغوی سره په شعور کېن شریک کیږی نو کله چه هغوی د خمر او میسر په بره کېن تپوس اُکړو نو اسلام ورته داسې اُوښل چه دې کېن منافع هم شته او ضرر هم شته نو ابتداء ئے ورته دا اُونه وئیل چه دا حرام دی او ددې نه ځان ساتی.

او کله اسلام سخت حکم منسوخ کړې وی په ډیر آسان باندې نو پدې کېن ذ الله تعالی حکمة دا وی چه په خلقو باندې تخفیف او آسانی راشی او الله تعالی په هغوی باندې خپل فضل او رحمت راښکاره کوی او پدې کېن تیزی وی هغوی له په ډیر شکر کولو او صفت وئیلو ذ الله تعالی. او د هغه د دین سره ورله محبت پیدا کول مقصود وی.

او کله یو حکم په خپل مساوی حکم سره منسوخ کوی، مخکېن هم مشکل حکم یی روستو هم، یا مخکېن هم آسان حکم وی او روستو هم نو پدې کېن حکمة دا وی چه په مخلوق باندې ابتلاء او از میمنت اُکړی دې دپاره چه مؤمن او منافق خلقو ته معلوم شی. ﴿لَيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ﴾ - او ایمان والا کامیابی ته اُرسی او منافق هلاک شی. [مناهل العرفان]

علامه مناع القطان د نسخ د حکمتونو نه بعض دا ذکر کړیدی:
(۱) [مُرَاعَاةُ مَصَالِحِ الْعِبَادِ]. (په نسخ کېن مقصد د بندګانو د مصلحت رعایت او لحاظ

(وی)-

(۲) [تَطَوُّرُ التَّشْرِيعِ إِلَى مَرْتَبَةِ الْكَمَالِ حَسَبَ تَطَوُّرِ الدَّعْوَةِ وَتَطَوُّرِ حَالِ النَّاسِ] - (شریعت په دمه دمه کمال ته رسول د دعوت او د خلقو د حال د ترقی مطابق) - یعنی لکه څنګه د خلقو حالت ایکدم نه بدلیږي بلکه په درجه درجه سره بدلیدي شی نو دغه شان هغوی ته به دعوت هم دمه دمه کولې شی او ایکدم به داسې احکام نشي نازلیدي چه د هغوی طبیعتونه ترې نفرت او کړي) نو د خلقو د حال مطابق نازل شو-

(۳) [إِتِّلَاءُ الْمُكَلَّفِ وَاخْتِيَارُهُ بِالْأَمْثَالِ وَعَدَمِهِ] -

(بنده باندې امتحان کوي چه دا څومره خبره منونکې دې او څومره نه دې منونکې) -

(۴) [إِرَادَةُ الْخَيْرِ لِلْأُمَّةِ وَالتَّيْسِيرُ عَلَيْهَا] -

(په نسخ کښ په امت باندې د خیر او د آسانی اراده وی) ځکه که د آسان حکم نه گران حکم ته نسخ اوشی نو پدې کښ به اجر زیاتېږي او که د گران نه آسان ته نسخ اوشی نو پدې کښ به آسانی او نرمی غرض وی - [مباحث فی علوم القرآن ص (۲۴۶) -

الطعون والاعتراضات على النسخ :

(د نسخ په واقع کیدو باندې اعتراضات)

بعض مستشرقین دا شبهه لري چه قرآن کریم کښ نسخ راغلي ده او نسخ په تحریف او تبدیل باندې دلالت کوي نو دا دلیل دې چه قرآن کریم محفوظ کتاب نه دې، بلکه پدې کښ ډیر تغیر شویدي - وائی چه دا ثابته شویده چا ډیر آیتونه د رسول الله ﷺ نه روستو هم لوستل کیدل لکه حدیث د عائشه کښ ذکر دی هغه فرمائی :

[كَانَ فِيمَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ عَشْرُ رَضَعَاتٍ مَعْلُومَاتٍ يُحَرِّمُنَّ ثُمَّ نَسِيْنَحْنَ بِخَمْسٍ مَعْلُومَاتٍ فَتُرْفَعُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَهُنَّ فِيمَا يُقْرَأُ مِنَ الْقُرْآنِ] -

۲- بعض دا اعتراض کوي چه نسخ یوه حيله ده چه مسلمانانو ایجاد کړیده دې دپاره چه کله د آیتونو په تناقض کښ راگیرشي نو بیا وائی چه یو آیت منسوخ دې په بل باندې - لکه آیتونه د عدت د متوفاة او آیتونه د مصابرې او آیتونه د قبلې شو-

جوابونه : ۱- اول جواب دادې چه نسخ په مخکنو شریعتونو کښ هم موجوده ده نو څوک چه د نسخ په وجه په قرآن کریم طعن او اعتراض کوي نو دا به په ټولو نازل شوی شریعتونو اعتراض کوي - چه د هغې مثالونه مخکښ مونږ ذکر کړل هغه ته (راجع

اُکرہ۔

۲- دویم جواب دا دیے چہ نسخ د قرآن کریم د محاسنو او بنائستہ صفاتو او کمالاتونہ دہ خُکھہ چہ پدیے طریقہ اللہ تعالیٰ تربیت د خپلو بندگانو کوی۔ لکھ ددیے تشریح تیرہ شوہ او روستو بہ ہم راشی۔

۳- جواب: نسخ عقلاً ہم ثابتہ دہ خُکھہ چہ دا هر عقلمند منی چہ یو بادشاہ خپل رعیت تہ اووائی چہ داسے کار اُکرئی۔ او مقصدئے دا وی چہ دوی بل حکم تہ تیار کری۔ کلہ چہ هغے تہ تیارشی نو بیا ورته اووائی: چہ اوس دا کار اُکرئی۔ یا طبیب یو سگریتی سِری تہ اووائی چہ سگریت دیر مه خُکھہ، بیا ورته خُہ مودہ بعد اووائی چہ د سگریت سکلونہ لاس واخلہ۔

او هر چہ قول د عائشہؓ دیے نو د هغے مطلب دا دیے چہ دا آیتونہ د نبی ﷺ د وفات وخت پورے لوستل کیدل۔

۲- یا د عائشہؓ غرض دا دیے چہ نسخ د اسلام پہ آخری زمانو کبنں هم موجودہ وه یعنی د رسول اللہ ﷺ د زمانے د وفات پورے نسخ روستو شوے وه تردیے چہ بعض ضحابہ کرامو تہ د نسخ علم نہ وو شوے او هغوی به دغہ آیتونہ لوستل۔ خُکھہ نزدیے زمانہ کبنں منسوخ شوی وو۔ خو کلہ چہ هغوی تہ ددیے منسوخ کیدل معلوم شو نو بیائے ددیے نه رجوع اُکرہ۔ [کما قال النووی رحمه الله]۔

اقسام المنسخ فی القرآن

[په قرآن کبنں د نسخ اقسام]

په قرآن کریم کبنں چہ کومه نسخ واقع شویده د هغے دریے اقسام ذکر کیږی (۱) نسخ د تلاوت او حکم دواړو په یو ځل۔

(۲) نسخ د حکم نه د تلاوت۔ (۳) نسخ د تلاوت نه د حکم۔

او پدیے دریو اړو باندی تقریباً د امت ټولو مذاهبو اتفاق دی۔

په اول قسم باندی خو د ټولو مسلمانانو اجماع ده او په نصوصو سره ثابت دی۔ لکه عائشہ رضی الله عنها فرمائی:

[كَانَ فِيمَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ عَشْرُ رَضَعَاتٍ مَعْلُومَاتٍ يُحَرِّمْنَ ثُمَّ نُسِخْنَ بِخَمْسٍ مَعْلُومَاتٍ فَتَوَقَّى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَهُنَّ فِيمَا يُقْرَأُ مِنَ الْقُرْآنِ]۔

(مخکبیں د قرآن نہ دا نازل شوی وو چہ لس خل تے ورکول چہ معلوم وی دا حرمت د رضاعت راولی۔ بیا دا منسوخ شو پہ پنخہ خل تے ورکولو سرہ چہ معلوم وی۔ اور رسول اللہ ﷺ وفات شو او دا بیا ہم د قرآن کریم نہ لوستل کیدل)۔ نو د عشر رضعات حکم ہم باقی پاتے نہ دیے او تلاوت تے ہم باقی پاتے نہ دیے۔

۲- دویم نسخ د حکم نہ د تلاوت نو دا خو پہ دیرو آیتونو کبیں راغلی دہ۔ (۱) لکہ ہغہ آیت چہ پہ ہغے کبیں د رسول اللہ ﷺ سرہ د مناجات او جرگے کولو نہ مخکبیں د صدقے ورکولو حکم دے یعنی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ﴾ [المجادلة: ۱۲] دا منسوخ دے پہ روستو آیت: ﴿أَشْفَقْتُمْ آلَ ثَقِيفٍ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ، فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ (المجادلة: ۱۳) نو پدے کبیں حکم د اول آیت منسوخ دے پہ حکم د دویم آیت باندے۔ او تلاوت د دواړو باقی دے۔

(۲) دارنگہ دا قول د الله تعالیٰ: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينَ﴾ [البقرہ: ۱۸۴] دا منسوخ دے پہ دے روستو قول د الله تعالیٰ: ﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ [البقرہ: ۱۸۵] نو د مخکبیں آیت حکم ددے آیت پہ حکم منسوخ دے اگرکہ تلاوت د دواړو باقی دے او دا مثال بناء دے پہ یو قول ورنہ پدے کبیں نور اقوال شته چہ پہ ہغے سرہ نسخ نہ راخی۔

(۳) دارنگہ ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ﴾ ددے آیت حکم منسوخ دے او الفاظ تے باقی دی۔

حکمة: چہ حکم منسوخ وی او تلاوت تے باقی وی پدے کبیں (۱) یو حکمة دا دے چہ د آیت د لوستلو دوه مقصدہ وی یو دا چہ د هغے پہ حکم باندے عمل او کرے شی۔ او دویم دا چہ دا د الله تعالیٰ کلام دے ددے پہ تلاوت کبیں اجر او ثواب دے۔ نو کہ حکم منسوخ شی نو د تلاوت اجر باقی پاتے کیږی۔

(۲) دویم حکمة دا دے چہ نسخ غالباً د تخفیف دپارہ کیږی نو تلاوت تے باقی پاتے کرے شو دے دپارہ چہ امت ته ددے نعمت تذکیر او کرے شی چہ ستاسو نہ مشقت پورته کرے شو نو د الله تعالیٰ شکر او کرې۔

[الاتقان للسيوطی ۵۸/۲] (ومناهل العرفان ۴۷۴/۲)۔

۳- او چہ تلاوت منسوخ وی او حکم تے باقی وی د هغے مثال د: هر بن الخطاب اریبی

بن کعب رضی اللہ عنہما نہ نقل دی چہ ہغوی وئیلی دی : [كَانَ فِيمَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ : الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنِيَا فَأَرْجُمُوهُمَا الْبَتَّةَ آه]۔ (پہ قرآن کریم کبیں مخکبیں دا نازل وو چہ بودا او بودی (یعنی وادہ شوے سرے او بنسخہ) چہ کلہ زنا او کپی نو خامخائے رجم کری) نو ددے آیت وجود پہ قرآن کریم کبیں نشته، تلاوت ئے منسوخ دیے او حکم ئے اوس ہم باقی دیے۔ (مگر بعض اضل علم فرمائی: چہ دا د آیت الفاظ نہ دی بلکہ ددے حیثیت د حدیث رسول دیے او د حدیث الفاظ دی۔

(انظر علوم القرآن ۴۷/۱ للشيخ گوهر رحمان)

۲- دارنگہ د ابی بن کعب نہ پہ صحیح سند ثابت دی چہ ہغہ بہ فرمایلی : سورة الاحزاب د سورة البقرے برابر ویا د ہغے نہ ہم زیات وو) نو پہ دومرہ اندازہ آیتونو کبیں بہ ضرور داسے احکام اعتقادی ہم وو چہ ہغے کبیں بہ نسخ نشوہ راتلے نو د ہغے حکم اوس ہم باقی دیے اگرکہ تلاوت او الفاظ ئے منسوخ دی۔

۳- دارنگہ د خمس رضعات والا روایت الفاظ منسوخ دی او حکم باقی دیے۔

۴- دارنگہ د ابو موسی الاشعری ؓ نہ ثابت دی چہ صحابہ گرامو بہ د رسول اللہ ﷺ پہ زمانہ کبیں دومرہ اوپد سورت لوستلو لکہ د سورة براءت د اوپد والی برابر او ہغہ بیا قبول ہیر کرے شو صرف یو آیت د ہغے نہ باقی پاتے دیے۔ او ہغہ دا دیے : [لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لَا يَبْتَغِي ثَالِثًا، وَلَا يَمْلَأُ حَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابُ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ تَابَ]۔ (کہ د بنیادم دپارہ دوہ کندے د مال شی نو ضرور بہ دریمہ طلب کوی، او د بنیادم خیتہ نہ د کوی مگر خاورے او اللہ تعالیٰ مہربانی کوی پہ ہغہ چا چہ توبہ اویاسی)۔

حکمة : چہ حکم باقی وی او تلاوت ئے منسوخ وی نو دیے کبیں دیر حکمتونہ وی :

۱- پدیے کبیں از مینبت او امتحان دیے چہ خلق د نصوصو خومرہ اتباع کوی۔ نو مؤمن کامل ایمان والا تسلیم شی او منافق جگرے او بحثونہ شروع کری۔ لکہ عمر فاروق یوہ ورخ پہ منبر باندے اوفرمایلی : رجم حق دیے او مونو د رسول اللہ ﷺ پہ زمانہ کبیں رجم باندے عمل کریدیے، روستو بہ داسے خلق راشی چہ وائی بہ مونو پہ قرآن کبیں د رجم آیت نہ موندہ کوو۔ نو د رجم نہ بہ انکار کوی نو د اللہ تعالیٰ دیوے فریضے نہ بہ انکار شروع کری نو گمراہ بہ شی۔

۲- دارنگہ پدیے کبیں ددیے امت د فضیلت بیان دیے چہ دا داسے کامل منونکے امت دیے چہ ہغہ احکام ہم منی چہ الفاظ ئے منسوخ شوی وی۔ او ددیے حکمتونہ د ہر آیت سرہ

مناسب خپل ځائے کښې هم بيانېږي۔

د نسخ نور اقسام :

النسخ ببدل وبغير بدل۔ نسخ په دوه قسمه ده۔ (۱) يو هغه نسخ ده چه يو حکم منسوخ شي د هغه په بدل کښې بل حکم نازل شي۔ نو دېته نسخ ببدل وائي۔ (۲) او کله چه يو حکم نازل شي او بيا هغه منسوخ شي او د هغه په بدل کښې حکم نازل نشي نو دېته نسخ بغير بدل وائي۔

د نسخ ببدل مثال : (د بعض علماؤ په نيز) الله تعالى اوله کښې د کافرانو د قتال نه منع کړې وه او هغوی ته ئې د معافي او درگزر حکم کړې وو پدې آيت : ﴿فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرٍ﴾ [البقره : ۱۰۹]۔

بيا دا حکم په آيتونو د قتال منسوخ شو۔ ليکن مخکښ مونږ ويلي وو چه معافي او درگزر کول د باب د اخلاقو نه دي او اخلاق نه منسوخ کېږي۔ ليکن دا صرف د پوهې دپاره مثال دي۔

مثال د نسخ بغير بدل نه : لکه الله تعالى اوله کښې حکم کړې وو چه کله تاسو د نبی ﷺ سره جرگه او مناجات کوئ نو مخکښ به صدقه ورکوئ لکه فرمائي : ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَلِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَحْوِكُمْ صَدَقَةً﴾۔ بيا دا حکم منسوخ شو او ددې په بدل کښې ئې بل حکم نازل نکړو۔

نسخ بغير بدل د جمهورو علماؤ په مذهب جائز بلکه واقع ده۔ او معتزله ددې نه انکار کوي او دليل دا وائي چه د ((ما ننسخ من آية او ننسها نأت بخير منها او مثلها)) نه معلومېږي چه الله تعالى د منسوخ حکم په ځائے ضرورت بل حکم راوړي چه هغه به غوره وي د مخکښ حکم نه يا به د هغه په شان وي۔

ليکن دا استدلال ئې فاسد دي۔ يو خو په مخکښ مثال سره۔ دويم دا چه الله تعالى کله يو آيت منسوخ کړي بغير بدل راوړلو نه نو دا بدل نه راوړل په حق د بندگانو کښې خير او فائده مند وي د هغه حکم نه چه کوم مخکښ موجود وو۔ ځکه که هغه حکم اوس پاتې شوې وي نو بندگانو دپاره به فائده مند نه وي خو په منسوخ کيدو کښې ئې خيريت او فائده ده۔

بيا نسخ د بدل درې قسمه ده : ۱- کله مخکښ (منسوخ) حکم گران وي او دويم

حکم چہ د ہفے پہ بدل کنبں نازل شوے وی ہفہ پہ بندہ باندے آسان وی لکھ پہ شبہ د رمضان کنبں خوراک، خکاک او جماع کول د خوب نہ روستو دا گران حکم وونو ددے اباحت نازل شو پدے آیت سرہ: ﴿أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةُ الصَّيَامِ الرَّفْتُ﴾ او دا اباحت بندگانو تہ دیر آسان دے۔

۲- کلمہ روستو حکم مساوی او برابر وی د مخکنی حکم سرہ پہ آسانی یا سختی کنبں لکھ بیت المقدس تہ متوجہ کیدل منسوخ شو پہ کعبے تہ متوجہ کیدلو سرہ پدے آیت: ﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلْتُوَلِّينَا قِبْلَةً تَرْضَاهَا﴾ [البقرہ: ۱۴۴]۔

۳- دریم: کلمہ مخکنے حکم آسان وی او روستو حکم گران او دروند وی۔ دا قسم د جمہورو علماؤ پہ نیز جائز دے لکھ د مخکنو دوہ قسمونو پہ شان۔ او ددے مثال دا دے چہ اللہ تعالیٰ مخکنیں شراب حلال کړی ووبیائے د ہفے اباحت منسوخ کړو او ہفہ ئے حرام او گرخول۔ ۲- دارنگہ مخکنیں ئے د محاربین (جنگیانو) کافرانو سرہ صلح کول جائز کړی ووبیائے د ہغوی سرہ قتال فرض کړو او صلح ئے منسوخ کړہ۔ پدے آیت: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ﴾ [البقرہ: ۱۲۶]۔

۳- دارنگہ پہ ابتداء د اسلام کنبں د زنا حد دا وو چہ زنا کار سرہ سختی کول او ہفہ پہ کور کنبں بندول ووبیا دا منسوخ شو پہ درو وھلو او یو کال د کلی نہ پہ شړلو پہ بارہ دے وادہ کنبں او پہ رجم سرہ پہ بارہ د وادہ کړی کنبں۔

۴- دارنگہ اولہ کنبں ئے د عاشورے روژہ فرض کړے وہ بیائے پہ رمضان سرہ ہفہ منسوخ کړہ۔

بعض خلق پدے قسم نسخ باندے اعتراض کوی چہ اللہ تعالیٰ چہ احکام مقرر وی ضرور بہ پہ ہفے کنبں یوہ فائدہ او مصلحت راجع وی بندگانو تہ او پدے کنبں خہ فائدہ دہ چہ بندگان د آسان حکم نہ نقل کوی گران تہ حال دا چہ پدے کنبں د ہغوی یرے رغبتہ کول دی پہ طاعت کنبں او ہغوی د واجباتو د عمل نہ منع کول دی او دا د اللہ تعالیٰ نہ صادر بدل محال دی۔

ددے جواب دا دے چہ دا اعتراض دے وقوفو خلقو دے حکم چہ د اللہ تعالیٰ پہ شریع او نسخ کنبں یرے شمارہ فوائد دی کہ مونہ تہ معلوم نشی نو پہ ہفے باندے اعتراض کول د منکرینو کار دے۔ او مخکنیں مونہ ددے حکم ذکر کړیدے چہ پدے کنبں مقصود بندگان د آسان احکامو نہ نقل کول دی گرانو احکامو تہ پہ ترقی او دمہ دمہ سرہ او دا طریقہ د

تشریع او تربیت ده۔ ځکه ایکدم گران حکم نازلولو کښ دا امکان شته چه د بندگانو طبیعت د هغه نه نفرت او کړی او هغوی ددې عملی کولو ته تیار نشی۔ او الله تعالیٰ عالم دې په احوالو د خپلو بندگانو فلا اعتراض علیه والله تعالیٰ اعلم وعلمه اتم واحکم۔ [راجع لمزید التفصیل مناهل العرفان]۔

صور المنسخ : نسخ دپاره په شریعت کښ ډیر صورتونه دی :

(۱) نسخ القرآن بالقرآن : چه قرآنی آیت په قرآنی آیت منسوخ کړی شی او پدې باندې د ټولو مسلمانانو اتفاق دے۔ او ددې دپاره مخکنی درې اقسام بیان شو۔
(۲) [نَسَخَ الْقُرْآنَ بِالسُّنَّةِ]۔ (د قرآن کریم نسخ په سنت سره هم جائز ده، برابره ده که سنت متواتره وی او که خبر واحد وی۔ ځکه راجح مذهب دا دے چه خبر واحد چه کله صحیح ثابت شی نو دا مفید دیقین دے۔ او خاصکر کله چه محتف بالقرائن هم وی۔ او ددې ډیر مثالونه دی۔

۱- ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا خَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأُولَادِ وَالْأَقْرَبِينَ بِأَمْرٍ عَرُوفٍ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾ [البقره : ۱۸۰]

دا آیت منسوخ دے په حدیث در رسول الله ﷺ باندې [لَا وَصِيَّةَ لِرِجَالٍ]۔ (د وارث دپاره وصیت نشته)۔ او دا خبر واحد دے۔ اگر که پدې کښ نور علماء وائی چه ددې حدیث ابتداء داسې ده : [إِنَّ اللَّهَ أَعْطَى كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ، فَلَا وَصِيَّةَ لِرِجَالٍ]۔ نو ناسخ آیت الموارث دے نه دا حدیث۔ نور دلائل هم شته۔

(۳) [نَسَخَ السُّنَّةَ بِالْقُرْآنِ]۔ (د سنت منسوخ کیدل په قرآن سره) دا هم جائز دی۔ او ددې مثالونه هم زیات دی ۱- بیت المقدس ته مخ کول په مانځه کښ په سنت سره ثابت وو او بیا قرآن کریم منسوخ کړل په ﴿قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ سره۔

۲- درمضان په شپه کښ خوراک ځکاک او جماع حرامه وه بیا دا تحریم منسوخ شو پدې آیت : ﴿فَالآنَ بَاشِرُوهُمْ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ﴾ (البقره : ۱۸۷)۔ او دغه شان نور مثالونه واخله۔

(۴) [نَسَخُ السُّنَّةِ بِالسُّنَّةِ]۔ (یو سنت بل سنت لره منسوخ کولې شی او پدې کښ څلور صورتونه دی :

۱- سنت متواتره سنت متواتره منسوخ کول۔

۲- سنت آحادیه یعنی خبر واحد خبر واحد لره منسوخ کولې شی۔ ۳- سنت متواتره

سنت آحادیہ منسوخ کولے شی۔

۴- سنت متواترہ پہ خبر واحد سرہ منسوخ کول۔ اولنی درے صورتونہ اتفاقی دی او خلورم صورت د جمہورو پہ نیز جائز نہ دے او د اہل الظاہر پہ نیز جائز او واقع دیے۔ او ہمد اقول راجح دیے۔ دلیل ئے دا دیے چہ اہل قباء بیت المقدس تہ پہ مانحہ کنبں متوجہ وونو دوی تہ یو خبر ورکونکے راغلو چہ قبلہ کعبے تہ بدلہ شوہ نو ہغوی ورلہ خبرہ اومنلہ او پہ مانحہ کنبں کعبے تہ واور بدل او دا خبرہ رسول اللہ ﷺ تہ اُور سیدلہ او پہ دوی باندے ئے ہیخ رد اُونکرو نو دا دلیل دیے چہ خبر واحد خبر متواتر لہ منسوخ کولے شی۔ او د جمہورو علماؤ دا دلیل وئیل چہ خبر واحد ظنی دیے او خبر متواتر قطعی او یقینی دیے صحیح نہ دیے حکمہ چہ زمونہ بحث پہ ہغہ خبر واحد کنبں دیے چہ محتف بالقرائن وی او صحیح ثابت وی نو ہغہ د خبر واحد پہ شان دیے پہ قطعیت او یقین کنبں۔ لہذا ددیے نہ نہہ صورتونہ راووتل چہ ہغہ تول جائز دی۔

۱- نسخ د قرآن پہ قرآن سرہ۔

۲- نسخ د قرآن پہ سنت متواترہ سرہ۔

۳- نسخ د قرآن پہ خبر واحد سرہ۔

۴- نسخ د سنت متواترہ پہ قرآن سرہ۔

۵- نسخ د خبر واحد پہ قرآن سرہ۔

۶- نسخ د سنت متواترہ پہ سنت متواترہ سرہ۔

۷- نسخ د سنت متواترہ پہ خبر واحد سرہ۔

۸- نسخ د خبر واحد پہ خبر واحد سرہ۔

۹- نسخ د خبر واحد پہ سنت متواترہ سرہ۔

او دا مذہب د اہل ظواہرو ہم دیے۔

او حنابلہ وغیرہ وائی چہ پدیے کنبں دوہ صورتونہ جائز نہ دی۔ چہ ہغہ نسخ د کتاب اللہ پہ خبر واحد سرہ او نسخ د متواترہ پہ خبر واحد سرہ دہ۔ حکمہ دوی دا قاعدہ وائی چہ خبر واحد ظنی دیے او قوی نہ دیے او قرآن او خبر متواتر قطعی او یقینی دی نو دا قوی دی۔ او نسخ د قوی پہ ضعیف سرہ نشی کیدے لیکن مخکنبں مونہ اُووئیل : چہ خبر واحد چہ صحیح السند وی ہغہ ہم مفید د یقین دیے پہ راجح قول د اقوالو د علماؤ کنبں۔ اُوکورہ الحق الصریح (۱/ کتاب الایمان اول حدیث)

عدد الآيات المنسوخة من القرآن

(قرآن کتب خومره آیتونه منسوخ دی)

دآیتونود منسوخ کولو متعلق د علماء کرامو موقف مختلف دی۔

بعض علماؤ خو پدے باب کتب دیره کوتاهی کړیده او بعضو دیره غلو کړیده او بعض درمیانہ روان دی۔ نو کوتاهی کونکو خو قرآن کریم کتب هیخ آیت منسوخ نه دے گنرلے او په تولو آیتونو کتب ئے تاویل کړیدے په تخصیص وغیره سره۔ لکه دا کار د ابو مسلم الاصفهانی معتزلی او د هغه د موافقینو دے۔ او غلو کونکو خو نسخ داسے عامه کړیده چه کوم شے نسخ نه دے هغه ته ئے هم د نسخ نوم ورکړیدے او پدے علماؤ کتب ابو جعفر النحاس پیش پیش دے چه هغه په (الناسخ والمنسوخ) کتاب کتب دا کار کړیدے۔ او دارنگه هبة الله بن سلامه او ابو عبد الله محمد بن حزم وغیره دی چه دوی د نسخ په باره کتب کتابونه لیکلی دی او ناسخ او منسوخ ئے په ادنیٰ اشتباهاتو او غلط فهمی سره زیات ذکر کړیدی۔ او سلفو چه د څه په باره کتب د نسخ لفظ ذکر کړیدے نو بس هغه ئے هم حقیقی منسوخ شمارلے دے حال دا چه د متقدمینو او د متأخرینو د اصطلاح ترمینخ فرق پیژندل یو لازمی او ضروری شے دے۔ لکه چه تشریح ئے مخکین تیره شوه۔ او درمیانہ خلق هغه دی چه نسخ ئے په خپل معقولو حدودو کتب بنده کړیده، نه ئے مطلقاً نفی کړیده لکه د ابو مسلم اصفهانی په شان او نه ئے مطلقاً ثابت کړیده لکه د غالینو په شان بلکه دا ئے د ضرورت حد پورے بنده کړیده او هغه دا چه د دلیلونو ترمینخ حقیقی تعارض موجود وی او د دواړو جمع ممکن نه وی او دارنگه متقدم او متأخر معلوم وی۔

د منسوخ آیتونو

په باره کی د شاه انور شاه او حسین علی رائے

د شیخ انور شاه الکشمیری او شیخ حسین علی رحمهما الله تعالیٰ د نسخ په باره کتب رائے دا ده چه په قرآن کریم کتب داسے منسوخ نشته چه هغه من کل الوجوه منسوخ وی، او په هیخ وخت او حالت کتب په هغه باندے عمل نه وی بلکه ضرور به د هغه دپاره څه مَحْمَل وی۔ لیکن ددے رائے نه دا ښکاره کیږی چه دے علماؤ گویا کتب نسخ فی القرآن تقریباً نایاب شے گنرلو حال دا چه د متأخرینو په اصطلاح باندے تقریباً پنځه یا شپږ

آیتونہ داسے شتہ چہ ہفہ بالکل منسوخ دی۔ اگرکہ د منسوخ آیتونو تعداد ۵۱۰۰ دی۔
خوبی نہ دہ لیکن نسخ ہم خہ عیب نہ دے، ددے وجہ نہ دغہ علماء بیا پہ دغہ منسوخ
آیتونو کنبں داسے بعید تاویلات کوی چہ گویا کنبں نسخ نے یو عیب گنرلے دے حال دا چہ
پہ نسخ کنبں خود شریعت حکمتونہ دی لکہ د آیت ما ننسخ نہ ہم معنومیری او
مخکنبں ہم د ہفہ وضاحت اوشو۔ او ان شاء اللہ تعالیٰ چہ د ہفہ تاویلاتو ذکر بہ د ہر آیت
سرہ پہ خپل خپل مقام کنبں پہ تفسیر ((حکمة القرآن)) کنبں راشی۔

د جلال الدین سیوطی او قاضی ابن العربی رائے

(۱) جلال الدین السیوطی متوفی (۹۱۱ ہجری) پہ ((الاتقان)) کنبں او قاضی ابوبکر بن
العربی رحمہما اللہ د منسوخ آیتونو تعداد (۲۲) ذکر کریدے۔ چہ پہ ہفہ کنبں سیوطی
صرف دوہ ساقط کریدی او باقی نے منسوخ گر خولی دی۔

چہ د ہفہ تفصیل دا دے :

۱- ﴿وَاللّٰهُ الْمَشْرِقِيُّ وَالْمَغْرِبِيُّ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ﴾ [البقرہ: ۱۱۵]۔ بعض علماء وائی
چہ دا منسوخ دے پہ آیت: ﴿قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [البقرہ: ۱۴۴]۔ اگرکہ چہ
راجع دا دہ چہ دا منسوخ نہ دے۔

۲- ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ الْخ﴾ [البقرہ:
۱۸۰]۔ جمهور علماء وائی دا آیت منسوخ دے پہ آیۃ الموارث باندے۔ او بعض وائی
منسوخ دے پہ حدیث: (لا وصیۃ لوارث) او بعض وائی دا محکم دے۔ راجع قول د
جمهور دے او تفصیل نے پہ تفسیر کنبں گورہ۔

۳- ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ فِدْيَةَ طَعَامٍ مِّسْكِينَ﴾ [البقرہ: ۱۸۴] چہ پدے کنبں طاقت لرونکی
تہ اختیار دروڑے نیولو او روڑہ ماتولو ورکری شویدے سرہ فدے ورکولو نہ۔ دا منسوخ
دے پہ دے قول: ﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ [البقرہ: ۱۸۵]۔

۴- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ [البقرہ: ۱۸۳]
چہ پدے کنبں تشبیہ تقاضا کوی چہ لکہ خنکہ پہ پخوانو باندے پہ شپہ دروڑو کنبں
خوراک او وطی بعد النوم حرام وہ نو پدے امت بہ ہم حرامہ وی نو دا منسوخ شویدے
آیت: ﴿أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةُ الصِّيَامِ الرَّفَقُ﴾ [البقرہ: ۱۸۷]۔

لیکن صحیح دا دہ چہ تشبیہ من کل الوجوہ ضروری نہ وی۔ نو دلتہ تشبیہ پہ نفس

فرضیت کنبں دہ نہ پہ تولو احکامو دروژو کنبں لہذا ددے او دروستو آیت تعارض نشته۔
نوبس نسخ ہم نشته خکہ نسخ فرع د تعارض بین النصین وی۔

۵- ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ [البقرہ: ۲۱۷] ابن جریر د عطاء بن میسرہ نہ نقل کریدی چہ دا منسوخ دے پدے قول د الله تعالیٰ: ﴿وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً﴾ او حاصل د نسخ دا دے چہ هرکله چہ قتال د تولو سرہ لازم شو نو دا مستلزم وی عموم د زمانے لره ہم خکہ مشرکان به کله جنگ په شهر حرام کنبں کوی۔
بعض وائی: دا منسوخ دے په ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ﴾ [التوبه: ۵] خکہ چہ پدے کنبں عموم د مکان دے او دا مستلزم دے عموم د زمانے لره۔ فتدبر۔

۶- ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ﴾ [البقرہ: ۲۴۰] دا منسوخ دے په آیت: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ [البقرہ: ۲۳۴]۔

خکہ په اول آیت کنبں عدت د متوفاة يو کال ذکر شو او روستو آیت کنبں خلور میاشته اولس ورځے دے۔

۷- ﴿وَإِنْ تُلَاقُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يَخَابِسْكُمْ بِهِ اللَّهُ﴾ [البقرہ: ۲۸۴]
دا منسوخ دے په دے قول د الله تعالیٰ: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ [البقرہ: ۲۸۶]
خکہ اول کنبں دی چہ په خطرات قلبیه و سره حساب دے او په دویم کنبں دی چہ الله تعالیٰ بنده ته ددے تکلیف نه ورکوی۔

۸- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ﴾ [آل عمران: ۱۰۲]۔
سیوطی فرمائی: په آل عمران کنبں هیخ آیت نشته چہ په هغه کنبں د نسخ دعویٰ صحیح وی صرف دا یو آیت دے چہ بعضو وئیلی دی چہ دا منسوخ دے پدے قول د الله تعالیٰ: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ﴾ [التغابن: ۱۶]۔ مگر راجح دا ده چہ د دواړو آیتونو ترمینځ هیخ تعارض نشته نوبس نسخ هم پکنبں نشته خکہ حق التقویٰ همدا ده چہ د استطاعت مطابق وی۔

۹- ﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ﴾ [النساء: ۸] بعض وائی دا په آیات الموارث سره منسوخ دے لیکن ظاهر دا دے چہ دا محکم دے۔ خکہ چہ دا حکم د ندب او استحباب دپاره دے نه د وجوب دپاره۔

۱۰- ﴿وَالَّذِينَ عَقَلَتْ إِيْمَانُكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيحَتُهُمْ﴾ [النساء: ۳۳] دا منسوخ دے په آیت: ﴿

وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ ﴿[الانفال: ۷۵]۔ بعض وائی دا منسوخ نہ دیے۔ بلکہ دا دلالت کوی پہ میراث د مَوَلٰی الموالاة او د هغوی میراث اوس ہم باقی دیے اگرکہ پہ میراث کنیں د هغوی مرتبہ د ذی الارحامو نہ روستو ده۔

۱۱۔ ﴿وَاللَّائِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَاءِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ﴾ [النساء: ۱۵] دا منسوخ دیے پہ آیت: ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ﴾ [النور: ۲] لکہ حدیث ۲۱ بیان کریدے: [خُذُوا عَنِّي خُذُوا عَنِّي، قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا الْبِكْرُ بِالْبِكْرِ جَلْدٌ مِائَةٌ وَتَغْرِيْبُ عَامٍ..... الخ]۔

۱۲۔ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشُّهُرَ الْحَرَامَ﴾ [المائدہ: ۲]۔ بعض وائی: ولا الشهر الحرام منسوخ دیے پہ ﴿وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً﴾ [التوبہ: ۳۶]۔ سرہ۔

۱۳۔ ﴿فَإِنْ جَاءَ وَكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ﴾ [المائدہ: ۴۲]۔ دا منسوخ دیے پہ ﴿وَأَنْ أَحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾ [المائدہ: ۴۹]۔ چہ اول کنیں وائی: فیصلہ د دوی ترمینخ اوکرہ یائے مہ کوہ او بیا وائی پہ ما انزل الله سرہ ورلہ فیصلہ اوکرہ۔ لیکن راجع دا ده چہ نسخ نشته بلکہ دویم آیت متمم د اول آیت دیے۔ یعنی اول کنیں ئے اوفر مایل: ستا اختیار دیے پہ فیصلہ کولو او نہ کولو کنیں او کہ فیصلہ کوئے نو بیا بہ ئے پہ ما انزل الله سرہ کوئے۔

۱۴۔ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهِادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمْ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ﴾ [المائدہ: ۱۰۶]۔

نو (او آخران من غیرکم) منسوخ دیے پہ ﴿وَأَشْهِدُوا ذَوَىٰ عَدْلٍ مِنْكُمْ﴾ [الطلاق: ۲]۔ بعض وائی: نسخ نشته خکہ اول آیت خاص دیے پہ هغه صورت پورے چہ دوه مسافرو کنیں پہ یو باندے مرگ رازی او ارادہ د وصیت کوی۔ او دویم آیت پہ عام حالت (د سفر نہ علاوہ) باندے حمل دیے۔ نو تعارض نشته۔

۱۵۔ ﴿إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ، وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا﴾ [الانفال: ۶۵]۔ دا منسوخ دیے پہ روستو آیت: ﴿الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا﴾ [الانفال: ۶۶]۔

خکہ مخکنیں آیت کنیں دی چہ یو مسلمان بہ دلسو کافرو مقابلہ کوی اوروستو کنیں دی چہ یو پہ مقابل د دوه کسانو کنیں دیے۔

۱۶۔ ﴿إِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا﴾ [التوبہ: ۴۱]۔ دا منسوخ دیے پہ آیتونو د عذر باندے چہ هغه دا دیے: ﴿لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى﴾ [التوبہ: ۹۱]۔ او دارنگہ پہ ﴿وَمَا كَانَ

الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَأَفْئَةٍ [التوبة: ۱۲۲]۔

بعض وائی: دا حمل دی پہ تخصیص۔ او مطلب دا دے چہ سپک او درانہ اوخی خو
هغه خوک چہ قادروی او عذرئے نہ وی۔ او دویم آیت د تعلیم او تفقہ دپارہ وتلو پہ بارہ کنیں
دے نہ د جنگ پہ بارہ کنیں۔

۱۷- ﴿الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً﴾ [النور: ۳] دا منسوخ دے پدے قول: ﴿وَأَنْكِحُوا
الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ﴾ [النور: ۳۲] خکہ دغه آیت خبر دے پہ معنی د
نہی دے۔ خکہ پہ بل قراءت کنیں (لاینکح) پہ جزم سرہ راغلے دے۔ (لیکن راجح دا دہ چہ
دا منسوخ نہ دے)۔

۱۸- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ [النور: ۵۸]۔ بعض وائی دا
آیت منسوخ دے۔ لیکن پہ نسخ باندے ہیخ دلیل نشته۔

۱۹- ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ﴾ [الاحزاب: ۵۲] دا منسوخ دے
پدے قول د الله تعالیٰ: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ الَّتِي أَتَيْتَ أُجُورَهُنَّ﴾ [الاحزاب:
۵۰]

او دا آیت پہ ترتیب نزولی کنیں مقدم دے۔ نو اول کنیں د نبی ﷺ دپارہ نورے بیبیانے پہ
نکاح کول حرام وو او پہ آخر د عمر کنیں ورلہ جائز شوے او دا روایت شویدی د علی کرمہ
الله وجہہ او ابن عباس او ام سلمہ او عائشہ صدیقہ رضی الله عنہم نہ۔

۲۰- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَلِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَحْوَاكُمْ صَدَقَةٌ﴾ [المجادلة:
۱۲]۔ دا منسوخ دے پہ روستو قول د الله تعالیٰ: ﴿أَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَلِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَحْوَاكُمْ﴾
[المجادلة: ۱۳]۔

۲۱- ﴿وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ﴾ [الممتحنة: ۱۱]
بعض وائی: چہ دا پہ آیت د غنیمت سرہ منسوخ دے یعنی: ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ
خُمُسَهُ﴾ [الانفال: ۴۱]۔

۲۲- ﴿يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ، قُمِ اللَّيْلَ﴾ [المزمل: ۱-۴] دا منسوخ دے پدے قول د الله تعالیٰ چہ
پہ آخر د سورہ کنیں راغلے دے۔ ﴿إِنْ رَيْتَكَ يَعْلَىٰ أُنْكُ تَقُومُ أَذْنَىٰ مِنْ ثُلَاثِي اللَّيْلِ﴾ [المزمل: ۲۰]۔
اول د آیت کنیں د قیام اللیل وجوب ذکر دے او پہ آخر کنیں رخصت دے۔

(۲) علامہ زرقانی پدے (۲۲) آیتونو بحث کریدے او بیائے وثیلی دی چہ د متاخرہ نو د
اصطلاح مطابق منسوخ آیتونو نہ صرف اتہ (۸) دی چہ د هغه تفصیل دا دے۔

- ۱- کتب علیکم اذا حضر احدکم الموت۔
- ۲- وعلى الذین یطیقونہ۔
- ۳- والذین یتوفون منکم ویذرون ازواجاً وصیۃ الخ۔
- ۴- واللاتی یأتین الفاحشۃ من نساء کم فاستشهدوا الخ۔
- ۵- ان یکن منکم عشرون صابرون یغلبوا ماتین۔
- ۶- الزانی لا ینکح الا زانیۃ او مشرکۃ۔ ددے منسوخ کیدوتہ زرقانی او سیوطی ترجیح ورکریدہ لیکن اکثر مفسرینو دا آیت منسوخ نہ دے گر خولے۔ کما تقدم قریباً۔
- ۷- یا ایہا الذین آمنوا اذا ناجیتم الرسول فقدموا بین یدی نجواکم صدقۃ الخ۔
- ۸- یا ایہا المزمّل قم اللیل۔
- (۳) دجناب شاہ ولی اللہ الدہلوی رحمہ اللہ پہ نیز باندے منسوخ آیتونہ پنخہ دی۔ چہ ہفہ دزرقانی ذکر کردہ دویم او خلورم او شپہم آیتونونہ علاوہ دی۔ او باقی آیتونو کنبں داسے تاویلات کوی چہ ہفہ یا پہ تخصیص باندے حمل کوی او یا د ہفہ دپارہ بل صحیح مَحْمَل ذکر کوی۔
- (۴) شیخ گوہر رحمان المردانی رحمہ اللہ پہ علوم القرآن کنبں ذکر کریدی چہ زما د تحقیق مطابق منسوخ آیتونہ شپہ دی۔
- ۱- ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ﴾ [البقرہ: ۱۸۴]۔
- ۲- ﴿وَالَّذِينَ يَتُوفُونَ مِنْكُمْ﴾ [البقرہ: ۲۴۰]۔
- ۳- ﴿وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْكُمْ﴾ [النساء: ۱۵]۔
- ۴- ﴿إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ﴾ [الانفال: ۶۵]۔
- ۵- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ﴾ [المجادلة: ۱۲]۔
- ۶- ﴿يَا أَيُّهَا الْمَزْمِلُ قُمْ اللَّيْلَ﴾ [المزمل: ۱ تا ۴]۔
- اوپیائے ددے دیر ہنکلی تحقیق ذکر کریدے او دائے وٹیلی دی چہ زرقانی دسورۃ البقرہ آیت الوصیۃ (۱۸۰) پہ منسوخ آیتونو کنبں شامل کریدے لیکن زما پہ نیز پدے باندے د نسخ تعریف نہ صادقہری حکم چہ دغیر وارث اقاربو دپارہ دوصیت حکم موجود دے، منسوخ نہ دے، پدے وجہ دا تخصیص دے او نسخ نہ دہ۔ دغہ شان دسورۃ النور آیت (۳) (نکاح دزانیہ) ہم منسوخ نہ دے۔ [علوم القرآن ۴۸۶/۱]۔ او ہمداراجع معلومیوی۔

د ډاکټر مصطفی زید په نیز د منسوخ آیتونو تعداد (۵) دی او د ناسخ آیتونو تعداد (۹) دی۔

د قاهرې یونیورسټی او بیروت یونیورسټی دواړو کښ د شریعت استاذ ډاکټر مصطفی زید یو کتاب لیکلی دی د [النسخ فی القرآن الکریم] په موضوع باندې دوه جلدونه چې په هغې کښ ئې د نسخ متعلق ټول ابحاث په ډیر ښائسته انداز کښ حل کړیدی او د کتاب په دریم باب کښ ئې په مختلف سورتونو کښ د مختلف آیتونو په باره کښ چې په کتابونو کښ د نسخ کومې دعوې خلعو کړیدی نو د هغې علمي جائزه ئې کړیده او هغه دعوې ئې د متأخرینو د بیان شوی تعریف او شرائطو مطابق تللی دی او نتیجه ئې دا راوړستلې ده چې ټول (۲۸۳) آیتونو په باره کښ د نسخ دعوې شریډی چې په هغې باندې د نسخ تعریف او شرائط نه برابرېږي بلکه هغه محکم دی او خلعو پکښ د نسخ دعوې کړیده۔ چې د هغې مختصر تفصیل دا دی چې (۷۵) آیتونه هغه دی چې د اخبارو سره تعلق لري او په اخبارو کښ نسخ نشي واقع کیدې۔ (۲۸) آیتونه داسې دی چې د وعید سره تعلق لري او په وعید کښ هم نسخ نشي واقع کیدې۔

(۶۳) آیتونه هغه دی چې هغه په آیات السیف یعنی د قتال په آیتونو منسوخ گنرلې شویډی حال دا چې دا ټول محکم دی ځکه د قتال د آیتونو سره ددې په حقیقي معنو کښ هیڅ تعارض نشته او د نسخ دپاره خو تعارض شرط دی۔

(۴۸) آیتونه هغه دی چې په هغې کښ تخصیص شویډی یا په هغې کښ تقيید شویډی یا د هغې تفسیر او تشریح شویډی او د هغې حکم من کل الوجوه منسوخ نه دی لیکن په هغې باندې ئې هم د منسوخ اطلاق کړیدې۔

(۶۳) آیتونه هغه دی چې د هغې د خپلو نواسخو سره هیڅ تعارض نشته۔

او (۶) آیتونه هغه دی چې هغه د اصولیین او د ناسخ او منسوخ په باره کښ د مصنفینو تر مینځ مشهور دی۔ چې په هغې کښ ډاکټر صاحب د پنځه آیتونو د منسوخ کیدو دعوې تسلیم کړیده او د هغې ناسخ آیتونه په قرآن کریم کښ موجود دی یعنی هغه د نسخ القرآن بالقرآن د قسم نه دی۔ او څلور آیتونه هغه دی چې د هغې په ذریعه هغه احکام منسوخ شویډی چې په قرآن سره ثابت نه وو بلکه په سنت رسول (ﷺ) سره ثابت شوی وویعنی دا د نسخ السنة بالقرآن په قسم کښ شامل دی لیکن ددې څلورو آیتونو ناسخ کیدل د سنت نه هم ثابت دی پدې وجه پدې سره منسوخ شوی احکام په نسخ السنة

بالسنة کتبى هم شامل دى۔ چه هغه هم بالاجماع جائز ده۔ نو ددے نه معلومه شوه چه د
 داکتر مصطفى زید په نیز په قرآن کریم کتبى ناسخ آیتونه (۹) دى او منسوخ آیتونه
 صرف پنځه (۵) دى چه هغه دا دى :

(۱) ﴿يَا أَيُّهَا الْمُزْمِلُ قُمِ اللَّيْلُ﴾ [المزمل: ۱/۴]۔ ناسخ ئے ﴿فَأَقْرَأُوا مَا تَسْرِمِنَ الْقُرْآنِ﴾
 [المزمل: ۲۰] دے۔

(۲) ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ﴾ [المجادلة: ۱۲]۔ ناسخ ئے ﴿أَشْفَقْتُمْ أَنْ
 تُقَالُوا﴾ [المجادلة: ۳] دے۔

(۳) ﴿إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ﴾ [الانفال: ۶۵] ناسخ ئے ﴿الآن خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ﴾
 [الانفال: ۶۶] دے۔

(۴) ﴿وَاللَّائِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ﴾ [النساء: ۱۵] ناسخ ئے ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا﴾ [النور: ۳]۔

(۵) ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى﴾ [النساء: ۴۳] ناسخ ئے ﴿إِنَّهُ: الْخَمْرُ
 وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ﴾ [المائدة: ۹۰] دے۔

لیکن دا آخری آیت په منسوخ کتبى شمارل مناسب نه دى ځکه چه دا د نسخ فى
 الاحکام صورت نه دے بلکه دے ته تدريج فى الاحکام وئیلے شی۔ يعنى په اول وقت کتبى
 شراب کلی طور سره حرام شوى نه و بلکه صرف د مانځه په وخت کتبى ئے استعمالول
 حرام وو۔ روستو ابدى طور سره د هغه حرمت نازل شو۔

او دارنگه د سورة البقره آیت د فدية الصيام (آیت: ۱۸۴) او د سورة البقره آیت د
 وصیت للازواج (آیت: ۲۴۰) په منسوخ آیتونو کتبى نه شمارل د جمهورو درائے مخالف
 دى او حال دا چه پدے باره کتبى د جمهورو درائے قوى ده۔ والله تعالى اعلم وعلمه اتم۔

ددے تحقیق نه مونږ ته دا واضح شوه چه غوره درائے د محققين او درميانه تلونکو ده چه
 نه د نسخ نه انکار کوى او نه مطلقاً هر قید او تخصیص ته نسخ وائی۔

او کوم آیتونه چه په سنت سره ثابت شوى احکام منسوخ کوى هغه دا دى :

۱- بیت المقدس ته توجه په مانځه کتبى په سنت سره ثابت وو او په آیت د سورة البقره
 ﴿قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ سره منسوخ شويده او دا د نسخ السنة بالقرآن ولنے
 مثال دے۔

۲- په ابتداء کتبى په مانځه کتبى خبره کول جائز وو او د هغه جواز په سنت سره ثابت
 شوى وو او بيا په (قوما لله قانتين) سره منسوخ شو۔

- ۳- په ابتداء د اسلام کښ د عاشورې روژې نیول فرض وو او د هغې فرضیت په سنت رسول سره ثابت شوې وو چه بیا د رمضان د روژو په فرضیت سره منسوخ شو. البته د عاشورې روژې استحباب اوس هم باقی دی نو دا د نسخ السنة بالقرآن دریم مثال شو.
- ۴- په ابتداء د رمضان کښ د شپې د خوب نه پس خوراک خکاک او جماع کول منع وو او دا ممانعت په سنت تقریری سره ثابت شوې وو چه بیا په ﴿أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الْعَصِيَامِ الرَّفَثُ﴾ آیت سره منسوخ شو. دا خلورم مثال شو.
- انظر الدين الخالص (۹) مفصلاً لاثبات نسخ الشرائع بالادلة النقلية والعقلية.

دویم باب : علوم القرآن

دے خائے نہ روستو د قرآن متعلق خارجی بحثونہ د مخکنیں سرہ ترتیب وار ذکر کیری او دیتہ علوم القرآن وئیلے شی او دیر مفید دی۔

۱۱- الامر الحادی عشر : نزول القرآن

[یولسم بحث : د قرآن نازلیدل]

د قرآن کریم پہ بارہ کنبں پہ قرآن کنبں نزول، انزال، تنزیل، تنزل استعمالیہی چہ ددے معنے پیژندل ضروری دی۔ نو نزول پہ لغت د عربو کنبں د ثلاثی مجردو نہ مصدر دے۔ نَزَلَ یَنْزِلُ نَزُولًا۔ ددے معنی دہ۔ دبرہ خائے نہ راکوزیدل، یا پہ یو خائے کنبں حصاریدل او قیام کول۔ لکہ نازل او نزیل میلہ تہ ہم وئیلے شی۔ او انزال د باب افعال مصدر دے۔ أَنْزَلَ یُنْزِلُ أَنْزَالًا، پہ معنی د راکوزولو او اوسولو او حصارلو او پاتے کولو سرہ استعمال دے لکہ د دواہو مثال پدے آیت کنبں راغلے دے ﴿وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَهُ﴾۔ (یعنی د قرآن مونہ پہ حق سرہ دبرہ نہ راکوز کریدے او پہ حق سرہ راکوز شویدے)۔ او انزال پہ معنی د اوسولو سرہ پدے آیت کنبں راغلے دے: ﴿رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُبَارَكًا﴾ [المؤمنون ۲۹]۔ (یعنی اے اللہ! ما اوسو پہ برکت والا خائے د اوسیدو کنبں)۔

او د انزال لفظ خو قرآن کریم کنبں دیر زیات استعمال دے لکہ

﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا﴾ [المؤمنون] ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ﴾ [الكهف ۱] ﴿اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ﴾ [الشوری ۱۷] ﴿وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ﴾ [الحدید ۲۵]۔

جوہری پہ صحاح کنبں او ابن منظور پہ لسان العرب کنبں او فیروز آبادی پہ القاموس کنبں لیکلی دی چہ دَنْزَلَ، أَنْزَلَ، نَزَلَ، او اسْتَنْزَلَ خلور وارو بنیادی معنی یوہ دہ البتہ د تنزیل لفظ پہ ترتیب سرہ دیو بل نہ پس راکوزیدو دپارہ استعمالیہی او د تنزل لفظ وقفے وقفے سرہ راکوزیدو دپارہ استعمالیہی لیکن د انزال لفظ عام دے پہ یو خل سرہ د نزول

دپاره هم راځي او د تدريجي نزول دپاره هم استعمالیږي۔

امام راغب اصفهاني متوفی (۵۰۲ هـ) په مفردات القرآن [۴۱۹] کښ ليکي : : چه د انزال او د تنزیل ترمنځ د عموم او خصوص فرق دے چه لفظ د تنزیل د تدريجي نزول دپاره راځي ليکن د انزال لفظ عام دے، دفعه (په يو اير، په يو ځل) نزول دپاره هم راځي او تدريجي نزول دپاره هم استعمالیږي۔

د اولي معنی مثال : ﴿إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ﴾ [عنکبوت : ۳۴]۔
(مونږ نازلونکي يو پدے کلي والو بد عذاب د آسمان د طرف نه)۔

او د دويم معنی مثال : ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ الْكِتَابَ﴾ [الكهف ۱]۔ (تول د کمال صفتونه خاص هغه الله لره دی چه په خپل بند باندے ئے نازل کړودا کتاب)۔

دلته دفعه واحده په يو ځل باندے نازلولو معنی نه جوړیږي ځکه چه اگرکه لوح محفوظ او بیت العزة ته پوره قرآن کریم په يو ځل نازل شوی وو ليکن د رسول الله ﷺ په زړه باندے د هغه نزول په (۲۳) کاله کښ شوی وو۔ دلته د قرآن کریم د نزول نه مراد ابلاغ او اعلام دے يعنی رسول او خودل او خبر ورکول پدے کتاب ځکه چه قرآن په مکتوب شکل کښ نه وو نازل شوی۔ [مناهل العرفان بتصرف]۔

تنزيلات القرآن

(د قرآن کریم د نازلیدو اقسام) :

الله تعالی دے قرآن له دا شرافت ورکړیږي چه دا ئے درې ځل نازل کړیږي۔

۱- لوح محفوظ ته نازلیدل : قرآن کریم د الله تعالی په ازلي علم کښ هم موجود وو ليکن بيائے دا په لوح محفوظ کښ هم اولیکلو۔ (لوح محفوظ هغه کتاب او د حکومت الهیه مرکزی رجسټر دے چه د الله تعالی سره موجود دے او الله تعالی په کښ خپل علم ليکلی دے۔ او د ټولو کائناتو هر شے په هغه کښ ليکلی شویدے، که هغه موجود شوی وی او که لانه وی موجود تر دے چه د انسانانو دپاره احکام الهیه هم په هغه کښ ليکلی شویدی او دے ته ام الکتاب هم وائی۔

او د دے ليکلو طريقه او وقت صرف الله تعالی ته معلوم دے۔ او دا په يو ځل نازل شوی وو۔ لکه د دے په باره کښ الله تعالی فرمایلي دي : ﴿بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ﴾

[البروج ۲۲]۔

(بلکه دا شرافت والا قرآن دے او په لوح محفوظ کښ لیکلے شویډے)

۲- د قرآن کریم بیت العزة ته نازلیدل :

دویم ځل قرآن کریم بیت العزة ته نازل شویډے چه دا په دے نزدی آسمان کښ د عزت یو کور دے. لکه په دے نزول باندے د قرآن کریم درې آیتونه دلالت کوی او هغه دا دی :

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ [القدر ۱] ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ﴾ [الدخان ۳۰] ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ﴾ [البقره : ۱۸۵].

دے درې واړو آیتونو کښ دا خبره ده چه قرآن کریم په یوه شپه کښ نازل دے او هغه ته د قدر او عزت شپه وائی او همدارنکه هغه مبارکه شپه هم ده او هغه د رمضان د شپو نه یوه شپه ده.

او دا خبره خو معلومه ده چه قرآن کریم په نبی ﷺ باندے په یو ځل ټول نۀ دے نازل شوی بلکه په دروېشت کالو کښ جدا جدا نازل شویډے.

نو معلومه شوه چه ددے نزول نه مراد بیت العزت ته نازلیدل دی. او پدے باندے بل دلیل اثر د ابن عباس دے چه دهغه نه په څلورو طریقو سره نقل دے یو د هغه نه دا دے : چه عطیه بن الاسود د ابن عباس نه هم همدغه تپوس کړے وو چه د هغه په جواب کښ ابن عباس افرمایل : [أُنْزِلَ الْقُرْآنُ حُمْلَةً وَاحِدَةً إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا لَيْلَةَ الْقَدْرِ ثُمَّ أُنْزِلَ بَعْدَ ذَلِكَ فِي عَشْرِينَ سَنَةً].

(قرآن کریم په یو ځل آسمان د دنیا ته په شپه د لیلة القدر نازل شویډے بیا د حالاتو مطابق په شل کاله کښ نازل شویډے).

په یو بل روایت کښ داسے الفاظ دی : [أُنْزِلَ الْقُرْآنُ حُمْلَةً وَاحِدَةً حَتَّى وُضِعَ فِي بَيْتِ الْعِزَّةِ فِي السَّمَاءِ الدُّنْيَا]. (قرآن کریم پوره اول آسمان ته نازل شو او په بیت العزة کښ کیخوډے شو). دا روایتونه د ابن عباس نه په مختلف سندونو سره ابن ابی شیبه (۵۳۳/۱۰) او مسند البزار بحواله کشف الاستار (۸۲/۳) رقم (۲۲۹) السنن الکبری للنسائی (۵۱۹/۶) طبع دار الکتب العلمیه بیرت. المستدرک للحاکم (۲۲۲/۲) او حاکم ورته صحیح وئیلی دی او ذهبی ئے موافقه کړیډے پدے روایتونو کښ بعض طرق ضعیف دی لیکن حافظ نور الدین الهیثمی په مجمع الزوائد (۱۴۳/۷) کښ لیکي : [رجال البزار رجال الصحيح]. (د بزار د حدیث راویان د صحیح حدیث راویان دی). او علامه سیوطی دے ټولو روایتونو ته

صحیح وثیلی دی۔ [الاتقان ۱۳۰/۱]۔

نو دا روایت اگر کہ موقوف دے یعنی د ابن عباس وینا ده لیکن دا پہ حکم د مرفوع حدیث کنیں دے خکہ دا مسئلہ کول د قیاس او اجتہاد سرہ تعلق نہ لری او دا قول د اہل کتابونو نہ ہم نہ دے اخستے شوے خکہ چہ ہغوی خو قرآن کریم منی نہ، او دا د اصول الحدیث منلی شوے قاعدہ ده چہ کوم صحابی یو داسے حدیث بیان کری چہ ہغے کنیں رائے او اجتہاد نہ چلیبری (مُدْرَكٌ بِالْقِيَّاسِ) نہ وی، او دغہ راوی د بنی اسرائیلو نہ پہ نقل کولو باندے مشہور ہم نہ وی نو دغہ حدیث بہ پہ حکم د مرفوع حدیث کنیں وی او دا بہ د رسول اللہ ﷺ وینا گنرلے شی۔ لہذا پدے حدیث د ابن عباس بہ دلیل نیولے شی۔ ددے وجہ نہ امام قرطبی وثیلی دی :

[وَلَا خِلَافَ أَنَّ الْقُرْآنَ أُنْزِلَ مِنَ اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ لَيْلَةَ الْقَدْرِ جُمْلَةً وَاحِدَةً فَوُضِعَ فِي بَيْتِ الْعِزَّةِ فِي سَمَاءِ الدُّنْيَا]

[الجامع لاحکام القرآن للقرطبی ۱۹۹/۲]۔

(پدے کنیں ہیخ اختلاف نشتہ چہ قرآن د لوح محفوظ نہ د لیلة القدر پہ شپہ پہ یو خل نازل شوے وو او پہ آسمان د دنیا کنیں پہ بیت العزت کنیں کیخودے شوے وو) بلکہ دلتہ پنخہ روایات او آثار نور شتہ لکہ فتاوی الدین الخالص [۴۱۹/۸] وائر القرآت فی التفسیر والاحکام لبازمول [۳۹/۱] کنیں نے اوگوری۔

پدے کنیں بعض علماء داسے قول کوی چہ قرآن کریم پہ شل (۲۰) شپو د لیلة القدر کنیں آسمان د دنیا تہ نازل شویدے یا پہ درویشٹ (۲۳) یا پہ پنخہ ویشٹ شپو کنیں۔

او دیو کال پہ اندازہ قرآن بہ پہ یوہ شپہ کنیں نازل شو۔ نو تول پہ شل یا درویشٹ یا پنخہ ویشٹو شپو کنیں پورہ شو۔ او بیا بہ پہ تول کال کنیں لہ لہ د حالاتو مطابق نازلیدو۔

۳۔ بعض وائی : ابتداء د نزول نے پہ لیلة القدر کنیں شویدہ بیا پہ مختلف حالتو د زمانہ کنیں پہ نبی ﷺ باندے لہ لہ نازل شویدے۔ او دا قول د امام عامر الشعبی دے۔ گویا کنیں دے قول والا بیت العزّة تہ د لیلة القدر پہ شپہ پہ یو خل نازلیدل نہ دی منلی۔

۴۔ بل قول دا دے چہ پہ یو خل د لوح محفوظ نہ نازل شویدے او بیا حفظہ ملائکو جبریل علیہ السلام تہ لہ لہ پہ شلو شپو کنیں ورکریدے او جبریل علیہ السلام نبی ﷺ باندے لہ لہ پہ شل کالہ کنیں نازل کریدے۔ لیکن دا روستنی درے واپہ اقوال د تحقیق نہ بعید دی او ہیخ دلیل نقلی پرے نشتہ۔ اول قول صحیح دے۔

[مناهل العرفان ۳۹/۱] [ومباحث فی علوم القرآن ۱۰۲/۱] لِمَنَاعِ الْقُطَانِ۔

بیت العزّة ته د قرآن د نازلیدو حکمت

الله تعالیٰ بیت العزّة ته ولې په یو ځل قرآن کریم نازلولو او بیا ته زمکې ته لږ لږ نازلول شروع کړو؟ ددې حکمتونه علماء کرامو په خپلو الفاظو کښ داسې ذکر کړيدي:

۱- علامه علم الدین سخاوی متوفی (۶۴۳ هـ) داسې فرمائی:

[قُلْتُ فِي ذَلِكَ تَكْرِيمُ بَنِي آدَمَ وَتَعْظِيمُ شَأْنِهِمْ عِنْدَ الْمَلَائِكَةِ وَتَعْرِيفُهُمْ عِنَايَةَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ بِهِمْ وَرَحْمَتَهُ لَهُمْ]

[جمال القراء وكمال الاقراء طبع دار المامون بيروت للسخاوي (۶۷/۱)].

(پدې نازلولو کښ حکمت دا دې چې ملائکو ته د آدم عليه السلام د اولادو کرامت او رفعت شان ظاهر شي او هغوی ته دا اُوخودلې شي چې الله تعالیٰ په هغوی باندې خپل عنایت او رحمت لیدونکې دې).

او علامه ابوشامة متوفی (۶۶۵ هـ) داسې حکمت ذکر کوي:

[الْبِسْرُ فِي أَنْزَالِهِ جُمْلَةً إِلَى السَّمَاءِ تَفْحِيمُ أَمْرِهِ وَأَمْرٌ مَنْ نَزَلَ عَلَيْهِ وَذَلِكَ بِإِعْلَامِ سُكَّانِ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ أَنَّ هَذَا آخِرُ الْكُتُبِ الْمُنَزَّلَةِ عَلَى خَاتَمِ الرُّسُلِ لِأَشْرَفِ الْأُمَمِ وَقَدْ قَرَّبْنَاهُ إِلَيْهِمْ لِتُنَزِّلَهُ عَلَيْهِمْ]

[المرشد الوجيز لابی شامة بحواله الاتقان للسيوطي ۱۳۲/۱].

(په یو ځل اول آسمان ته د قرآن د نازلولو حکمت اوراز دا دې چې د قرآن عظمت او رفعت او د هغه رسول رفعت او عظمت ښکاره شي په کوم باندې چې دا قرآن نازلېږي او دا په دې طريقه چې اُووه واړه آسمانونو والا ملائکو ته دا خبر ورکړي شو چې دا د الله تعالیٰ آخری کتاب دې چې په آخری رسول باندې د بهترین او شریف امت دپاره نازلیدونکې دې او مونږ دا زمکې ته نژدې کړېدې دې دپاره چې د وخت په راتلو سره دا نازل کړو).

د علامه سخاوی او د ابوشامة د دواړو الفاظو خلاصه دا ده چې کله قرآن په اُووه آسمانونو باندې راتیر شو او آسمان د دنیا ته راوړسیدو نو پدې سره د ټولو آسمانونو ملائکو کښ ددې اشاعت اُشو چې یو عظیم الشان کتاب زمکې والو ته نازلیدونکې دې او د رسول الله صلی الله علیه و آله په زړه باندې د نازلیدو نه مخکښ په آسمانونو کښ ددې ذکر خیر هم اُشو او د خاتم الرسل او خیر الامم ذکر خیر هم اُشو نو زمکې ته د کوزیدو نه مخکښ مخکښ ملا اعلیٰ او عالم اعلیٰ کښ ددې د خیر تذکرې اُشوې او ښائسته شهرت او

اشاعت سره د قرآن کریم رفعت او فخامت هم ظاهر شو نو دا قرآن چه په چا نازلیدونو د هغه رسول درساتل شان هم اوچت شو او کوم امت دپاره چه دا کتاب نازلیدونکې وونو د هغوی شرافت او کرامت هم معلوم شو نو ددې حکمتونو د وجه نه الله تعالیٰ بیت العزّة ته نازل کړو۔

۲- علامه محمد عبد العظیم الزرقانی داسې حکمت بیانوي:

[أَقُولُ وَفِي تَعْدِيدِ النُّزُولِ وَأَمَّا كَيْفَ، مَرَّةً فِي اللُّوحِ، وَأُخْرَى فِي بَيْتِ الْعِزَّةِ، وَثَالِثَةً عَلَى قَلْبِ النَّبِيِّ ﷺ فِي ذَلِكَ التَّعْدِيدِ مُبَالَغَةٌ فِي نَفْيِ الشَّكِّ عَنِ الْقُرْآنِ وَزِيَادَةٌ لِلْإِيمَانِ بِهِ وَبَاعِثٌ عَلَى الثِّقَةِ فِيهِ، لِأَنَّ الْكَلَامَ إِذَا سُجِّلَ فِي سَجَلَاتٍ مُتَعَدِّدَةٍ، وَصَحِّحَتْ لَهُ وَجُودَاتٌ كَثِيرَةٌ، كَانَ ذَلِكَ أَتْقَى لِلرَّيْبِ عَنْهُ وَأَدْخَى إِلَى تَسْلِيمِ بَيِّنَاتِهِ، وَأَدْنَى إِلَى وَفَرَةِ الْإِيمَانِ بِهِ مِمَّا لَوْ سُجِّلَ فِي سَجَلٍ وَاحِدٍ أَوْ كَانَ لَهُ وَجُودٌ وَاحِدٌ]

[مناهل العرفان للزرقانی ۱/۳۹۱]۔

(زه واييم د قرآن کریم په درې مقاماتو کښ نازلیدل چه يو ځل په لوح محفوظ کښ، بل په بیت العزّة کښ او درېم ځل د رسول الله ﷺ په زړه ياندي نو پدې گڼرو نازلولو کښ د قرآن کریم نه د شک او شبهې د نفی کولو تاکيد دې او دا پدې باندې د يقين او اعتماد زياتولو باعث دې، ځکه کله چه يوه خبره په گڼرو رجسترونو کښ اولیکلې شي او د هغې دپروځايونو کښ وجود ثابت شي نو دا د شک او شبهې د نفی کيدو زياته مؤثره ذريعه وي، او د هغې د وجود د تسليمولو او منلو زيات او قوي باعث وي او دا يقين ته زيات نژدې وي په نسبت ددې چه هغه خبره په يو رجستر کښ ليکله شوی وي)۔ نو ثابته شوه چه قرآن کریم اول بیت العزّة ته نازل شويدي او پدې کښ دغه دوه حکمتونه بيان شويدي ممکن ده چه نور حکمتونه به هم وي۔

۳- بل پدې کښ د جبرئيل دپاره آساني ده چه کله يوه واقعه او حادثه راپېښېږي نو هغه به په آسانۍ سره حکم نازلوي۔

(۴) وَأَنَّ الْقُرْآنَ مُهَيَّأً لِلنُّزُولِ وَالْبَيَانِ كُلِّ وَقْتٍ۔

بل حکمت دا دې چه پدې کښ اشاره شي چه قرآن هر وخت د نازلیدو او بيانیدو دپاره تيار دې۔

۳- دريم: د رسول الله ﷺ په زړه د قرآن نازلیدل:

د قرآن کریم د آيتونو نه ښکاره طور سره دا معلومېږي چه قرآن کریم د ليکله شوی کتاب

پہ شکل کنیں ہم نہ دے نازل شوی او در رسول اللہ ﷺ پہ زہرہ باندے ہم پہ یو خل تول نہ دے نازل شوی بلکہ د حالاتو د تقاضو مطابق وخت پہ وخت پہ قسطونو او حصہ حصہ لہ لہ نازل شوی دے او تقریباً پہ (۲۳) کالہ کنیں پورہ شوی دے۔

لکہ اللہ تعالیٰ فرمائی: ﴿وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا﴾ (بنی اسرائیل: ۱۰۶)۔

(او مونہ قرآن جدا جدا نازل کریدی دے دپارہ چہ تہ ئے خلقو تہ پہ آرام آرام سرہ اولولے) او مونہ دا پہ تدریج سرہ نازل کریدی۔ اوہل آیت دے: ﴿وَأَنَّهُ لَنَزْلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ، نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ﴾ [الشعراء: ۱۹۲/۱۹۴]۔ (او یقیناً دا قرآن درب العالمین د طرف نہ تدریجاً نازل شوی دے، دا جبریل ستا پہ زہرہ راکوز کریدی دے دپارہ چہ تہ دیرہ ورکونکو نہ شے)

د تدریجی نازلیدو اسرار او حکمتونہ :

اللہ تعالیٰ خپل کتاب د امت دپارہ یو دعوتی کتاب رالیہلے دے نو ددے وجہ نہ اللہ تعالیٰ ہم د خطبو او تقریرونو پہ شکل کنیں د حالاتو مطابق نازل کریدی، او د دعوت اصول دا دی چہ الہم فالہم بہ مخکنیں کولے شی ددے وجہ نہ د عقیدے اصلاح او ایمانیات او اصول د دین د ہغے د اہمیت بیان پہ مکی دور کنیں نازل شوی وو او اعمال او احکام اکثر پہ مدنی دور کنیں نازل شوی وو۔

لیکن دلہ دا سوال پیدا کیہی لکہ څنگہ چہ مشرکانو ہم دا سوال کرے وو چہ دا قرآن تہول پہ تہولہ پہ یو خل ولے نہ نازلیدو لکہ څنگہ چہ دا مشہورہ دہ چہ پخوانی کتابونہ پہ یو خل نازل شوی وو؟ نو ددے تدریجی نزول څہ حکمتونہ او مصلحتونہ دی؟ نو ددے وجہ نہ ددے حکمتونہ پیژندل ہم یو قرآنی علم دے۔ نو بعض د ہغہ حکمتونہ دا دی :

۱- تقویت قلب الرسول :

اول حکمت اللہ تعالیٰ دا بیان کریدی ﴿كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ﴾ [الفرقان: ۳۲]۔ (دے دپارہ مونہ پدے سرہ ستا زہرہ مضبوط کرو)

نو کله چہ بہ د ہرے واقعے او حالت پہ بارہ کنیں تازہ وحی راغلہ نو پدے سرہ بہ در رسول اللہ ﷺ زہرہ مضبوط شو او پہ روحانی قوت کنیں بہ ئے اضافہ اوشوہ او زہرہ تہ بہ ئے څیرہ تسلی ملاؤ شوہ څکہ چہ کله پہ عین موقعہ کنیں د اللہ تعالیٰ د طرف نہ یوہ تسلی راشی

نو د انسان زړه ته ډیر سکون ملاوېږي۔ د ملائک بار بار ملاقات، او د الله تعالیٰ د طرف نه نوې نوې پیغام په زړه کېښي یو لذت (خوند) او سرور (خوشحالی) پیدا کوي۔

۲- حفظ او فهم آسانول :

یعنی دې دپاره چې نبی ﷺ او امت ته د قرآن کریم حفظ او یادول او په هغه باندې پوهیدل آسان شي۔ ځکه چې دا قانون فطري دې چې کله یو انسان ته پوره کتاب ورکړي شي نو د هغه په یادولو کېښي ورته بوج محسوس کیږي لیکن کله چې هغه سبقاً سبقاً لږ لږ وئیل شي نو هغه کتاب په آسانی سره یادېږي او د هغه په مطلب او معانیو باندې پوهیدل هم آسانېږي۔ او خاصکر د قرآن کریم د نازلیدو په وخت کېښي عرب قوم یو ان پره امت وونو که دوی ته یو لیکلې شوی کتاب ورکړي شوی وي نو د هغه لوستل او په هغه پوهیدل او د هغه یادول به ورته ضرور مشکلات پیدا کول نو ځکه د قرآن په نزول کېښي تدریج اړکېږي شو۔

۳- تدریج فی تنفیذ الاحکام و تربية هذه الامة :

(یعنی د احکامو په نازلولو کېښي تدریج راوستل او د دې امت په درجه درجه تربیت کول)۔

نو که پوره قرآن په یو ځل نازل شوی وي نو خلقو ته به په هغه باندې عمل کول او سم دست خپل ژوند د هغه مطابق جوړول به سخت مشکل وي ځکه چې د زمانو او صدیو رسمونه، رواجونه او عادتونه یکدم پریخودل څه آسان کار نه دی، نو د حکمت او د فطرت تقاضا دا ده چې اول په زړونو کېښي ایمان او یقین جریې مضبوطې کړي شي او بیا هغوی ته د اعمالو حکم اړکړي شي۔ او ظاهره ده چې د بنیادونو مضبوطولو نه بغیر آبادی نشي پورته کیدي او که پورته هم کړي شي نو زړه راغورځیږي۔ دغه شان د گلانو او ونو او فصلونو د جړود مضبوطولو نه بغیر د هغه نه فائده او غله او پیداوار حاصلول مشکل وي۔

او دې حکمت ته عائشې اشاره کړیده :

[عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ : إِنَّمَا نَزَلَ أَوَّلُ مَا نَزَلَ مِنْهُ مِنَ الْمُفْصَلِ فِيهَا ذِكْرُ الْحَنَةِ وَالنَّارِ حَتَّى إِذَا ثَابَ النَّاسُ إِلَى الْأِسْلَامِ نَزَلَ الْحَلَالُ وَالْحَرَامُ وَلَوْ نَزَلَ أَوَّلُ شَيْءٍ لَاتَشْرَبُوا الْخَمْرَ لَقَالُوا لَا نَدْعُ الْخَمْرَ وَلَمْ نَزَلْ لَا تَزْنُوا لَقَالُوا لَا نَدْعُ الزِّنَا أَبَدًا] [صحيح البخاري كتاب فضائل القرآن باب تاليف القرآن] ۔

(عائشې نه نقل دی چې د قرآن د سورتونو نه اول مفصل (یعنی واپړه) سورتونه نازل شوي

وو چه په هغه کښ د جنت او جهنم ذکر و تردی چه کله د خلقو رجوع اسلام طرف ته شوه نو بیا د حلال او حرامو متعلق احکام نازل شو۔ که د اول نه مثلاً دا حکم راتلے چه شراب مة خکئ نو خلقو به وئیلے چه مونږ شراب نشو پریخوستے۔ او که دا حکم نازل شوی وے چه زنا مة کوی نو خلقو به وئیلے چه مونږ خو هیخ کله زنا نشو پریخوستے)۔

۴ د سوالاتو په خپل وقت جواب ورکول

نو کله چه به په دعوت کښ د مخالفینو د طرف نه کوم اعتراضات او سوالات رانلل نو د هغه جواب به بروقت ورکړی کیدو او داعی ته په وخت رهنمائی ملاویده او دا د هدایت دپاره ډیره مناسبه او مفیده طریقه ده، په نسبت ددے چه د راتلونکو واقعاتو او سوالاتو په باره کښ یو لیکلے شوی کتاب ورکړی شی یا ټول هدایات او جوابات پوره پوره یو ځل ورکړی شی۔ لکه قرآن کریم کښ دا حکمت پدے الفاظو ذکر دے: ﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْتُكَ بِالْحَقِّ وَالْحَسَنَ تَفْسِيرًا﴾ [الفرقان: ۳۳]۔ (او دا خلق نه راوړی تا ته یو ناشنا سوال مکر مونږ د هغه صحیح جواب او بنائسته وضاحت راوړو) [مناهل العرفان ۳۹/۱] وعلوم القرآن [۱۲۰/۱]۔

۱۲- الامر الثاني عشر: كيفية اخذ جبريل للقرآن-

[جبريل عليه السلام قرآن څنگه راخستے دے؟]

جبريل عليه السلام قرآن کریم د چا نه اخستے دے او په څه طریقه ئے اخستے دے؟ نو دا خبره د غیبو سره تعلق لری د انسان اطمینان هله رازی چه د نبی ﷺ نه د هغه صحیح دلیل راشی او دے باره کښ د علماؤ مختلف اقوال دی چه اکثر د هغه تشفی نه ورکوی۔

۱- لکه علامه طیبی وئیلی دی: [لَعَلَّ نَزُولَ الْقُرْآنِ عَلَى الْمَلِكِ أَنْ يَتَلَفَّهُ تَلَفًا رُوحَانِيًا أَوْ يَحْفَظَهُ مِنَ اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ فَيُنَزِّلُ بِهِ عَلَى النَّبِيِّ ﷺ فَيُلْقِيهِ إِلَيْهِ] اهـ۔ (یعنی شاید چه په ملائک باندے د قرآن کریم نزول پدے طریقه وی چه ملائک هغه په روحانی طریقه سره یکدم حاصل کړی وی یا ئے د لوح محفوظ نه یاد کړی وی او بیا نبی ﷺ ته ئے راگوز کړی وی او هغه ته ئے گوزار کړی وی)۔

دا قول ضعیف ې دلیل دے۔

۲- دویم علامه ماوردی نقل کړیدی چه حفظه ملائکو قرآن کریم په جبريل باندے په شلو شپو کښ تقسیم کړی وو (لږ لږ ئے په شلو شپو کښ نازل کړیدے) او بیا جبريل عليه السلام

پہ نبی ﷺ باندے پہ شلو کالو کبھی لہ لہ نازل کرے وو انتہی۔

مطلب دا چہ جبریل علیہ السلام قرآن د حفظہ ملائکو نہ پہ شلو قسطونو کبھی اخستے دے۔ خو دے قول باندے ہیخ ادنیٰ دلیل ہم نشہ۔

۳- دریم قول راجح : دا دے چہ جبریل علیہ السلام دا قرآن کریم د الله تعالیٰ نہ دائرک، بغیر د واسطے نہ اخستے دے۔ او دے دلیل دا دے چہ طبرانی حدیث د نواس بن سمعان مرفوع روایت نقل کریدے :

[إِذَا تَكَلَّمَ اللَّهُ بِالرُّوحِ أَخَذَتِ السَّمَاءُ رُحْفَةً شَدِيدَةً مِنْ خَوْفِ اللَّهِ، فَإِذَا سَمِعَ أَهْلُ السَّمَاءِ صِعْقُوا وَخَرُّوا سُجَّدًا فَيَكُونُ أَوْلَهُمْ رَأْسُهُ جِبْرِيلُ، فَيَكَلِّمُهُ اللَّهُ بِمَا أَرَادَ، فَيَنْتَهِي بِهِ إِلَى الْمَلَائِكَةِ فَيَكَلِّمُهُمْ بِسَمَاءٍ سَأَلَهُ أَهْلُهَا مَاذَا قَالَ رَبُّنَا؟ قَالَ: الْحَقُّ، فَيَنْتَهِي بِهِ حَيْثُ أُمِرَ]۔

(كلہ چہ الله تعالیٰ پہ وحی سرہ خبرے اوکری نو آسمان باندے یو سخت جرق (اوززلہ) راشی د الله تعالیٰ دیرے دو جہ نہ، نو کله چہ آسمان والا دا ووری نوے ہوشہ شی او پہ مسجد و پیروزی، نو اول پکبیں جبریل سر راپور تہ کری نو الله تعالیٰ د ہغہ سرہ پہ ہغہ وحی سرہ خبرے اوکری د کومے ارادہ چہ الله تعالیٰ کری وی، نو ہغہ ئے ملائکو تہ راوری نو ہر کله چہ پہ یو آسمان را تیر پری نو د ہغے اوسیدونکی تپوس کوی زمونہ رب خہ اوئیل ؟۔ جبریل وائی : حقہ خبرہ ئے اوکری، نو جبریل ئے ہغہ خائے تہ اُرسوی کوم خائے تہ چہ ورتہ حکم شوے وی)۔

حاصل دا شو چہ نازلونکے د قرآن صرف الله تعالیٰ دے او پدے کبھی د ہیچا دخل نشہ او الله تعالیٰ جبریل لہ ور کریدے او ہغہ دائرک نبی ﷺ تہ نازل کریدے۔ لکہ دا آیت ہم دے تہ اشارہ کوی :

﴿وَإِنَّهُ لَنَزَّلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ﴾

[الشعراء: ۱۹۳]۔

جبریل کوم شے نازل کریدے؟

دا خبرہ پیژندل پکار دی چہ جبریل علیہ السلام قرآن کریم نازل کریدے او قرآن کریم عبارت دے د حقیقی الفاظو نہ چہ ہغہ معجز دی او د اول د فاتحے نہ تر آخر د سورة الناس پورے دا الفاظ بعینہ د الله تعالیٰ کلام دے، پدے کبھی نہ د جبریل د جوړولو مداخلت شتہ او نہ د محمد رسول الله ﷺ، یعنی نہ دا جبریل ایجاد کریدے او نہ ئے ترتیب ور کریدے او نہ

محمد ﷺ د خُان نہ ایجاد کریدے او نہ ئے د خُان نہ ترتیب ور کریدے۔ بلکہ یواغے اللہ تعالیٰ ورتہ د اول نہ پخپلہ ترتیب ور کریدے۔ ددے وجہ نہ د قرآن نسبت صرف او صرف اللہ تعالیٰ تہ کیہی نہ بل چاہہ اگر کہ نطق او تلفظ پرے جبریل علیہ السلام او محمد رسول اللہ ﷺ او کروړونو خلقو د جبریل او محمد رسول اللہ ﷺ نہ روستو کریدے او کوی بہ ئے تر قیامت قائمیدو پورے۔ خو کلام د اللہ تعالیٰ دے۔ او ددے مثال داسے دے لکہ د انسانی کلام نسبت ہغہ چاہہ کیہی چہ چا جوړ کرے او ایجاد کرے وی او پہ زہہ کنیں ئے ورلہ اول ترتیب ور کرے وی۔ اگر کہ زرگونو خلق بہ پہ ہغے باندے نطق او تلفظ کوی او ہغہ بہ پہ خپلہ ژبہ راوولی۔ لیکن خلق ئے نسبت اول جوړونکی تہ کوی او داسے وائی چہ فلانی داسے خبرہ کریدہ۔

او اللہ تعالیٰ پدے قرآن باندے کوم چہ د اللہ تعالیٰ کلام دے او صفت ئے دے تلفظ کریدے پہ صوت او حرف سرہ۔ چہ آواز ئے ہم وو او ہغہ حروف ئے ہم ادا کریدی او جبریل علیہ السلام ہغہ اوریڈلی دی او پہ ہمغہ طریقہ ئے رسول اللہ ﷺ تہ نازل کریدی څنگہ ئے چہ د اللہ تعالیٰ نہ براہ راست اوریڈلی دی، ہیڅ تغیر او تبدیل ئے پکنیں نہ دے کرے او نہ ورلہ تغیر او تبدیل کول مناسب نہ دی۔

او پہ قرآن کریم کنیں اللہ تعالیٰ تہ د کلام نسبت شویڈے: ﴿حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ﴾ [التوبہ ۶۰]۔ (تردے چہ واورى د اللہ تعالیٰ کلام (خبرے) نو دا د اللہ تعالیٰ لفظی کلام دے۔

بعض د غلطو عقیدو والا او په تحقیقہ خلق داسے عقیدہ لری چہ قرآن کریم باندے اللہ تعالیٰ تلفظ نہ دے کرے ځکه چہ تلفظ او تکلم خو ژبہ او مرئ او آواز غواړی او اللہ تعالیٰ خو ددے نہ منزہ او پاک دے۔ ځکه چہ دا څیزونه خو علامہ د حادث او ممکن دہ او حدوث او امکان علامہ د احتیاج دہ نو اللہ تعالیٰ بیا محتاجہ کیہی مرئ او ژبہ تہ او اللہ تعالیٰ خو غنی ذات دے نو دوی پہ خپلو دماغو سرہ د اللہ تعالیٰ د کلام نہ انکار او کرو او پہ بدعاتو کنیں اختہ شو نو کہ بیا ورتہ او وئیلے شی چہ تاسو خو د نصوصو نہ انکار کوی چہ د اللہ تعالیٰ کلام نہ منئ نو دوی ورتہ داسے چل جوړ کریدے چہ کلام پہ دوه قسمہ دے یو کلام لفظی دے پہ کوم باندے چہ تلفظ کیہی او دویم کلام نفسی دے کوم چہ پہ ذات او نفس کنیں وی۔ یعنی ہغہ معانی او مقاصد چہ زہہ کنیں پراتہ وی او لا تلفظ پرے نہ وی شوے۔ نو کلام نفسی د اللہ تعالیٰ صفت دے او قرآن تہ چہ د اللہ تعالیٰ کلام وئیلے شویڈے نو دا پہ اعتبار د کلام نفسی سرہ۔ یعنی دا قرآن دال دے پہ کلام نفسی باندے لکہ څنگہ چہ

کلام لفظی دلالت کوی پہ کلام نفسی باندے یعنی خوک چہ الفاظ وائی نو دا دلالت کوی چہ ددہ پہ زہہ کنیں دا فلانے مقصود پروت دے نو دوارو تہ ئے کلام اووئیلو حال دا چہ دا تقسیم غلط دے۔ خُک کہ چہ حقیقی کلام صرف او صرف ہفہ تہ وئیلے شی چہ ہفہ باندے تکلم او تلفظ کیدے شی او ہر چہ پہ زہہ کنیں مقصود دے نو ہفہ تہ کلام وئیل مجاز اُدی خُک کہ چہ ہفہ خو باطنی شے دے ہفہ بہ ہلہ کلام گرزئی چہ تلفظ پرے اوشی۔ او دغہ مجاز منلو تہ ہیخ ضرورت نشته۔ ددے پہ وجہ د حقیقی صفت د اللہ تعالیٰ نہ انکار پیدا شویدے۔

بیا دوی وائی چہ ہر کلمہ دا قرآن د اللہ تعالیٰ کلام نشو نو بیا خنگہ جبریل واوریدلو او ہفہ خنگہ محمد رسول اللہ ﷺ تہ راورلو؟ نو پدے کنیں ئے بیا مختلف اقوال کپیدی :

۱- چا وئیلی دی چہ اللہ تعالیٰ پہ لوح محفوظ کنیں آوازونہ پیدا کرل چہ ہفہ جبریل واوریدل او ہفہ بیا نبی ﷺ تہ راورل۔

۲- بعضو پکنیں وئیلی دی چہ جبریل علیہ السلام بہ پہ نبی ﷺ باندے د قرآن کریم معانی او مقاصد راورل او رسول اللہ ﷺ بہ د ہفہ نہ پہ لغت د عربو تعبیر کولو۔

۳- بعضو وئیلی وو چہ د جبریل پہ زہہ کنیں بہ اللہ تعالیٰ د قرآن کریم معانی او مقاصد پیدا کول او ہفہ بہ نبی ﷺ تہ راورل۔ دا اقوال تہول خطاء او غلط دی او د قرآن کریم انتہائی بے ادبی دہ او د اللہ تعالیٰ د مقابلے مرادف دی۔ او د صریح نصوصو نہ پہ بعض غلط اشتباہات او غلط فہمیانو سرہ انکار دے۔

[انظر لبعض الاقوال مناهل العرفان ۱/۴۱]

نو صحیح او حق دا دہ چہ د جبریل علیہ السلام پدے قرآن کنیں ہیخ نشته سوئی ددے نہ چہ ہفہ رسول اللہ ﷺ تہ ددے نقل کپیدے او وحی ئے کپیدہ او د رسول اللہ ﷺ پدے قرآن کنیں خپل ہیخ لفظ نشته سوئی ددے نہ چہ ہفہ د اللہ تعالیٰ دغہ کلام یاد کرے او حفظ کپیدے او بیا ئے خلقو تہ د ہفہ تبلیغ او رسول کپیدی او بیا ئے بیان او تفسیر او تطبیق او تنفیذ کپیدے۔

اللہ تعالیٰ فرمائی : ﴿وَإِنَّكَ لَتَلْقَى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾ [النمل : ۶]۔

(او یقیناً تا تہ قرآن کریم در کولے شی د طرف د حکیم او علیم ذات نہ)۔

د کلام نفسی تردید پہ مجموعة الفتاوی د ابن تیمیہ او قصیدہ نونیہ د ابن قیم او شرح العقیدۃ الطحاویہ د ابن ابی العزّ او الماتریدیہ د دکتور شمس الدین کنیں اُوگورہ۔

۱۳- الامر الثالث عشر:

ابتداء د نزول او موده د نزول قرآن

قرآن کریم په څومره موده کښ پوره شویدے او کوم وخت ئے شروع شویده؟
د قرآن کریم د نزول ابتداء او آغاز په رمضان میاشت کښ شویدے لکه دا د سیرت امام،
محمد بن اسحاق بن یسار متوفی (۱۵۰ هـ) لیکلی دی چه: [فَابْتَدَأَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِالنَّزِيلِ
فِي شَهْرِ رَمَضَانَ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ
الْقَدْرِ وَقَالَ تَعَالَى: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ]

(سيرة ابن اسحاق ص [۱۳۰] -)

يعني رسول الله ﷺ باندي د قرآن کریم ابتداء په رمضان کښ شوي وه ځکه چه الله
تعالی فرمایلي دي: چه رمضان هغه میاشت ده چه پدے کښ قرآن نازل شويده او الله
تعالی فرمایلي دي: مونږ دا قرآن په شپه د قدر کښ نازل کړيدے او فرمایلي ئے دي: مونږ
دا قرآن په برکت والا شپه کښ نازل کړيدے.

او په دے باره کښ مرفوع حديث هم موجود دے وائله بن الاسقع ؓ فرمائي: [إِنَّ رَسُولَ
اللَّهِ ﷺ قَالَ: أُنْزِلَتْ صُحُفُ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي أَوَّلِ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ وَأُنْزِلَتِ التَّوْرَةُ لِسِتِ
مَضْيَيْنَ مِنْ رَمَضَانَ وَالْإِنْجِيلُ لِثَلَاثِ عَشْرَةَ خَلَتْ مِنْ رَمَضَانَ وَأُنْزِلَ الْقُرْآنُ لِارْبَعٍ وَعِشْرِينَ خَلَتْ مِنْ
رَمَضَانَ] [مسند احمد ۴/۱۰۷] الفتح الرباني ابواب كيفية نزول القرآن ۱۸/۶۶) وشعب الايمان
للبيهقي (۴۱۴/۲) طبع دار الكتاب العلمية بيروت) [والحديث صحيح كما في الصحيحة: ۱۵۷۵].

(رسول الله ﷺ فرمایلي دي: د ابراهيم ؑ صحيفه د رمضان په اوله شپه نازلې شوې
دي او تورات د رمضان د شپږو ورځو د تيريدو نه بعد نازل شوې وو (يعني اومه شپه) او
انجيل په څوارلسمه شپه کښ نازل شوې وو او قرآن د څليرشت شپو د تيريدو نه بعد
(يعني په پنځه وېشتمه شپه) نازل شويده)

او کيدے شي چه په دغه کال باندي ليله القدر (۲۵) شپه وه چه هغه طاق شپه ده. نو
پدے شپه بيت العزت ته مکمل قرآن نازل شوې وو او په همدے شپه د رسول الله ﷺ په
زړه هم نازل شوې وو. نو شروع ئے هم ددے شپه نه شوې وه.

او د صحيح مسلم د روايت نه معلومېږي چه دا د اتوار او منگل درميانه شپه وه ځکه

چہ قمری حساب کنیں دنمر پر یوتو نہ دراتلونکے ورخ شپہ شروع کیہی) نو دا ورخ یوم الاثنين (یعنی د پیر ورخ) وہ۔ لکہ ابوقتادہ انصاری ؒ فرمائی :

[سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ عَنْ صَوْمِ يَوْمِ الْاِثْنَيْنِ فَقَالَ فِيهِ وَلِدْتُ وَفِيهِ اُنْزِلَ عَلَيَّ الْقُرْآنُ] [صحیح مسلم کتاب الصوم باب صیام ثلاثة ايام من كل شهر] [والمشكاة کتاب الصوم]۔

(درسول اللہ ﷺ نہ ددوشنبہ د ورخے درورخے متعلق تپوس اوشو نو ہغہ اوفرمایل : پدے ورخ زہ پیدا شوے یم او پدے ورخ پہ ما باندے قرآن کریم نازل شوے وو) یعنی ابتداء ئے پدے ورخ شوے وہ۔

درسول اللہ ﷺ د قرآن کریم د نازلیدو پہ وخت عمر خلویبنت کالہ وو لکہ د ابن عباس ؓ پہ روایت کنیں راغلی دی :

[اُنْزِلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَهُوَ ابْنُ اَرْبَعِينَ فَمَكْتُ بِمَكَّةَ ثَلَاثَ عَشْرَةَ سَنَةً ثُمَّ اَمَرَ بِالْهَجْرَةِ فَهَاجَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ فَمَكْتُ بِهَا عَشَرَ سِنِينَ ثُمَّ تَوَفَّيَ وَهُوَ ابْنُ ثَلَاثٍ وَسِتِّينَ] [صحیح بخاری فضائل الصحابة باب مبعث النبي و صحیح مسلم فی الفضائل باب قدر عمره واقامته بمكة والمدينة]

(یعنی رسول اللہ ﷺ باندے د قرآن کریم نازلیدل د خلویبنتو کالو پہ عمر شوی وو او د ہغے نہ بعد پہ مکہ کنیں ئے (۱۳) کالہ تیر کرل او بیا ورتہ د ہجرت حکم اوشو او مدینہ تہ ئے ہجرت اوکرو او پہ مدینہ کنیں ئے (۱۰) کالہ وخت تیر کرو او د (۶۳) کالو پہ عمر وفات شو۔

دام المؤمنین عائشہؓ، انس بن مالکؓ او معاویہؓ نہ ہم دغہ شان روایتونہ نقل دی چہ رسول اللہ ﷺ د (۶۳) کالو پہ عمر وفات شویدے۔ [کما فی صحیح مسلم فی الفضائل باب قدر عمره]

لیکن د عائشہؓ، ابن عباسؓ او انس بن مالکؓ نہ دا قول ہم منقول دیے چہ د قرآن کریم د نزول مودہ (۲۰) شل کالہ دی، (۱۰) لس کالہ پہ مکہ کنیں او (۱۰) لس کالہ پہ مدینہ کنیں وو او تول عمر ئے (۶۰) شپیتہ کالہ وو۔ (صحیح مسلم)

۳۔ بلکہ د ابن عباس ؓ نہ دریم قول دا ہم نقل دیے چہ د نزول قرآن مودہ پہ مکہ کنیں (۱۵) کالہ او پہ مدینہ کنیں (۱۰) کالہ وو او درسول اللہ ﷺ تول عمر (۶۵) کالہ وو۔ (صحیح مسلم)

نو پدے روایتونو کنیں ظاہراً تعارض بنکارہ کیہی۔ تطبیق ئے دا دیے چہ د تولو نہ راجح روایت اولنے دیے چہ پہ ہغے کنیں پہ مکہ کنیں (۱۳) کالہ او پہ مدینہ کنیں (۱۰) کالہ پتے

کیدلاو عمر ئے (۶۳) کالہ ذکر دی۔ د ہفے روایان کثیر دی او سند ئے قوی دے حکمہ متفق علیہ دیے۔ او دا نور روایات صرف د مسلم دی۔

او ہرچہ دا باقی روایات دی نو دا یا دروایانو پہ وہم بناء دی یا پدے کنیں تاویل شویدے او ہفہ تاویل امام نووی پہ شرح مسلم کنیں ذکر کریدے فرمائی :

[ذَكَرَ فِي الْبَابِ ثَلَاثَ رَوَايَاتٍ إِحْدَاهَا أَنَّ ﷺ تُوْفِيَ وَهُوَ ابْنُ سِتِّينَ سَنَةً وَالثَّانِيَةُ خَمْسٌ وَسِتُّونَ وَالثَّلَاثُ ثَلَاثٌ وَسِتُّونَ وَهِيَ أَصَحُّهَا وَأَشْهَرُهَا رَوَاهُ مُسْلِمٌ هُنَا مِنْ رِوَايَةِ عَائِشَةَ وَأَنَسِ بْنِ مَالِكٍ وَأَبْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَاتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلَى أَنَّ أَصَحَّهَا ثَلَاثٌ وَسِتُّونَ وَتَأَوَّلُوا الْبَاقِيَ عَلَيْهِ فِرَوَايَةُ سِتِّينَ ائْتَصَرَ فِيهَا عَلَى الْعُقُودِ وَتَرَكَ الْكُسْرُ وَرِوَايَةُ الْحَمْسِ مُتَأَوَّلَةٌ أَيْضًا وَحَصَلَ فِيهَا اشْتِبَاهٌ]۔

یعنی پدے باب کنیں امام مسلم درے روایات ذکر کرل یو دا چہ د نبی ﷺ عمر (۶۰) کالہ وو دویم (۶۵) دریم (۶۳) کالہ وو او دا دریم روایت دیر صحیح او دیر مشہور روایت دے چہ امام مسلم پدے باب کنیں د عائشہ، انس بن مالک، او ابن عباس نہ نقل کریدے۔

د علماء کرامو پدے خبرہ اتفاق دے چہ دیر صحیح روایت (۶۳) کالو عمر کنیں وفات کیدو والا دیے او د باقی روایاتو دے مطابق تاویل ئے کریدے مثلاً (۶۰) شہیتہ کالو والا روایت کنیں کسر د شمار نہ پر بخودے شویدے او صرف پہ دھائی (لسین) باندے اکتفاء شویدے۔ لکہ داد عربو عادت دے چہ غالباً معمولی کسر نہ ذکر کوی۔ بلکہ عقود ذکر کوی۔ او د (۶۵) پنخہ شہیتو والا روایت کنیں ہم تاویل شویدے او پہ ہفے کنیں دراوی اشتباہ ہم موجودہ (۵)۔

او د (۶۳) شہیتو کالو والا روایت تہ حافظ ابن حجر ہم دیر صحیح روایت وئیلے دیے۔ اوگورہ [فتح الباری فی الفضائل - باب ہجرۃ النبی ﷺ واصحابہ الی المدینۃ ۲۳۰/۸]۔

علامہ زرقانی فرمائی : د تشریع اسلامی بعض محققین مودہ د اقامت د نبی ﷺ پہ مکہ کنیں (۱۲) دولس کالہ (۵) پنخہ میاشتے او (۱۳) دیارلس ورخے د (۱۷) رمضان نہ د (۴۱) یو خلویبنسم د ولادت د رسول اللہ ﷺ نہ تراول دربیع الاول سنہ (۵۴) پورے ذکر کریدہ اور رسول اللہ ﷺ د ہجرت نہ روستوپہ مدینہ کنیں (۹) نہہ کالہ (۹) نہہ میاشتے او (۹) نہہ ورخے تیرے کریدی داوول دربیع الاول سنہ (۵۴) د ولادت د نبی ﷺ نہ تر (۹) نہم ذی الحجہ سنہ (۶۳) پورے وو۔ او دا د ہجرت لسم کال سرہ موافق دیے۔ او دا تحقیق قریب دیے ہفہ قول تہ چہ وائی : پہ مکہ کنیں ئے (۱۳) کالہ او پہ مدینہ کنیں (۱۰) کالہ تیر کوی وو او مودہ دوحی د قرآن کریم (۲۳) کالہ وو۔

لیکن بیانے وئیلی دی چہ دا قول صحیح نہ دیے حکمہ چہ دے صاحب نہم ذی الحجہ

باندے نازل آیت (اليوم اكملت لكم دينكم) (المائدہ ۳) دا آخری آیت گنہ لے دے او حال دا چہ راجح دادہ چہ آخری آیت (واتقوا يوماً ترجعون فيه الى الله) دے (البقرہ: ۲۸۱) نو د اليوم اكملت نہ روستو نبی ﷺ (۸۱) ورخے روستو وفات دے۔ او د (واتقوا يوماً) نہ نہہ ورخے روستو وفات دے نو دہ اويا ورخے د دغہ نہم د ذی الحجے سرہ ملگری کرہ نو دمدينے دا زندگی پورہ لس کالہ جو رہی۔ [مناہل العرفان ۴۳/۱ ۸۰]۔

۱۴۔ ماہی اول مائزل ؟

[اولنی کوم آیتونہ نازل شوی دی؟]

دا خبرہ ذہن کنہ کینوہ چہ دوحی شروع د بنائستہ اورشتینی خوبو نہ شوی وہ چہ ہغہ بہ دربیع الاول نہ تر رمضان شہر و میاشتو پورے نبی ﷺ لیدل۔ او د ہغے نہ بعد بیا پہ رمضان کنہ دقرآن کریم نزول شروع شو۔ نو کوم آیتونہ اول نازل شو ؟ پدے بارہ کنہ علامہ زرقانی پہ مناہل العرفان فی علوم القرآن (۷۲/۱) کنہ خلور اقوال ذکر کریدی او دتولو تحقیق ئے ہم کریدی چہ بعض [اقرأ] ذکر کوی۔ بعض د سورة المدثر ابتدائی آیتونہ او بعض سورة الفاتحہ او بعض بسم الله الرحمن الرحيم۔ بیا ئے اول قول تہ ترجیح ورکریدہ۔

او ہمدہ صحیح خبرہ دہ چہ مطلقاً دتولو پومبنی آیتونہ د سورة العلق نازل دی لکہ دا پہ دیرو احادیثو کنہ راغلے دی، د بخاری پہ (۲) صفحہ کنہ د عائشہ پہ اوپد حدیث کنہ راغنی دی: [فَغَطَّنِي الثَّالِثَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجُحْدُ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ: اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ حَتَّى بَنَعَ - مَا لَمْ يَعْلَمْ - فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ تَرْجُفُ فَوَادَهُ] [باب بدء الوحى الى رسول الله ﷺ]۔

(یعنی کلہ چہ غار حراء تہ اول خل جبریل امین تشریف راوړو نو رسول الله ﷺ تہ ئے اوفر مایل: اولولہ نو ہغہ تقریباً درے خل اووئیل چہ زہ لوستل نشم کولے نو جبریل بہ خان سرہ جوخت کرو او بنہ زور بہ ئے ورکرو بیا بہ ئے پریخودو نو پہ خلورم خل ئے ورتہ اووئیل: اقرأ باسم ربك الذي خلق - تردے چہ ما لم يعلم - آیت پورے اورسیدو نو رسول الله ﷺ دا آیتونہ خان سرہ راوړل پداسے حال کنہ چہ زہ ئے رپیدو)۔

د دے حدیث پہ آخر کنہ دا الفاظ دی: [وَفَتَّرَ الْوَحْيُ]۔ (او بیا وحی بندہ شوه) دا صریح حدیث دے او نص دے پدے مسئلہ کنہ چہ مطلقاً د سورة العلق ابتدائی آیتونہ اول نازل

شويدي۔ او کوم علماء چه دا وائی چه اول نازلیدونکی آیتونه د سورة المدثر دی۔ (یا ایها المدثر) نو هغه د وحی د بندیدو نه روستو زمانه کښ نازل شويدي نو هغه د فتره الوحی نه بعد اولنی آیتونه دی۔ مطلقاً اولنی آیتونه نه دی۔

لکه دغه علماء په حدیث د ابوسلمه بن عبد الرحمن باندې استدلال کوی چه هغه فرمائی: [سَأَلْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ أَيْ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ قَبْلَ؟ قَالَ: يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُلْتُ: أَوْ أَقْرَأَ بِاسْمِ رَبِّكَ؟ قَالَ: أَحَدُكُمْ مَا حَدَّثَنَا بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: إِنِّي جَاوَزْتُ بِحِرَاءٍ فَلَمَّا قَضَيْتُ جَوَارِي نَزَلْتُ فَاسْتَبَطَنْتُ الْوَادِي فَنَظَرْتُ أَمَامِي وَخَلْفِي وَعَنْ يَمِينِي وَشِمَالِي ثُمَّ نَظَرْتُ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا هُوَ يَعْنِي جِبْرِيلَ فَأَخَذَتْنِي رَحْفَةٌ فَأَتَيْتُ خَدِيجَةَ فَأَمَرَتْهُمْ فَدَعَرُونِي فَأَنْزَلَ اللَّهُ يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ] [صحيح بخارى كتاب التفسير سورة المدثر ومسلم فى الايمان باب بدء الوحى]۔

(ابوسلمه بن عبد الرحمن وائی چه ما د جابر بن عبد الله ﷺ نه تپوس اوکړو چه د قرآن کومه حصه اوله نازل شوي وه؟ نو هغه او فرمايل: (یا ایها المدثر)۔ ما اووئيل: یا (اقرأ باسم ربك؟) (يعنى اقرأ به مخکښ نازل وي؟) نو هغه او فرمايل: چه زه تاته هغه حدیث بیانوم کوم چه مونږ ته رسول الله ﷺ بیان کړې وو۔ رسول الله ﷺ فرمایلي وو چه زه په غار حراء کښ اوم کله چه ما خپله موده هلته پوره کړه او راکوز شوم او د میدان مینځ ته راوړسیدم نو (د آواز په اوریدو سره) ما خپله مخه او روستو او بنی او گس طرف ته اوکتل بیا مې آسمان ته نظر پورته کړو نو ناڅاپه همغه وویعنی جبریل۔ نو په ما باندې رچ (رپیدل) طاری شو۔ (يعنى اوویریدم او مرعوب شوم) زه خدیجې ته راغلم او هغه ته مې حکم اوکړو چه شپږ راباندې واچوی نو هغه راته کمبل واغوسته نو الله تعالی دا حکم نازل کړو چه اې کمبل اغوستونکيه! پاڅه او خلقو ته يره ورکړه)۔

مذکوره علماء وائی اوگوره جابر بن عبد الله د ابوسلمه بن عبد الرحمن په جواب کښ ښکاره اووئيل چه د ټولو نه اول مدثر نازل شوي وو او کله چه ابوسلمه ورته د ((اقرأ باسم ربك)) د اول نازلیدو ذکر اوکړو نو هغه او فرمايل: چه زه تاته هغه خبره کوم کومه چه مونږ ته رسول الله ﷺ خودلې وه۔

نو ددې جواب دا دې چه ددې حدیث ټول طرق او اسانید په بخاری او مسلم کښ دیارلس (۱۳) دی چه په هغه کښ په نهو (۹) کښ دا صراحت شويدي چه رسول الله ﷺ جابر بن عبد الله ته د فتره د وحی نه بعد دوباره شروع کیدو واقعه بیان کړې وه۔ لکه کتاب الادب باب رفع البصر الى السماء کښ داسې الفاظ دي:

[ثُمَّ فَرَعَنِي الْوَحْيُ فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحَرَاءٍ قَاعِدٌ عَلَى كُرْسِيِّ الْخُ] - (بيبا ما نه وحی بنده شوه نو خاپه هغه ملائک چه ماته په حراء کنس راغلی وو، په کرسی ناست وو الخ).

نو دا دلیل دی چه باقی خلورو روایاتو کنس درای نه د فتره لفظ پاتې شوی دی. ځکه اکثر ئې ذکر کوی او دغه خلورو راویان ئې نه ذکر کوی دا دلیل دی په وهم او نسیان ددی راویانو. نو ثابت شوه چه اول (اقرأ) نازل شوی دی او د وحی د بندیدو نه بعد اول سورة المدثر نازل شوی دی. او د جابر په دغه روایت کنس چه د غار حراء ذکر راغلی دی نو ددی وجه حافظ ابن حجر دا ذکر کړیده چه د وحی د بندش په زمانه کنس به هم رسول الله ﷺ غار حراء ته تلو لکه څنگه چه په نورو روایاتو کنس هغه ذکر شوی دی. [فتح الباری کتاب التفسیر سورة المدثر باب قوله وربك فكبر ۳۰/۱۰] -

او جابر په دغه حدیث کنس د (اقرأ) د اولیت ترید هم نه دی کړی بلکه د سورة المدثر د اولیت په باره کنس ئې ورته حدیث بیان کړی دی. فتدبر.

بیبا پاتې شوه دا خبره چه د کوم حدیث نه دا معلومیږی چه اول بسم الله الرحمن الرحیم نازل شوی دی نو هغه یو مرسل روایت دی چه واحدی په خپل سند سره د عکرمه او حسن بصری نه راوړی دی چه هغوی دواړو دا فرمایلی دی. نو دا د مرفوع حدیث مقابل نه شی کولی.

او کوم روایت کنس چه د سورة الفاتحه اول نازلیدل ذکر دی نو بیهقی په دلائل النبوة کنس د ابو میسره عمر بن شرحبیل نه راوړی دی چه رسول الله ﷺ خدیج ته د وحی د نازلیدو واقع ذکر کړی وه. نو هغه یو خو مرسل دی او دویم په هغه حدیث کنس دا نشته چه سورة الفاتحه د تولو نه اول نازل ده بلکه په هغه کنس دا دی: چه کله خدیج بی ﷺ لره ورته ته بوتلو نو هغه ترې تپوس او کړو چه تا سره څه کیږی نو هغه افرمایل: [إِذَا خَلَوْتُ وَحْدِي سَمِعْتُ نِدَاءَ خَلْفِي يَا مُحَمَّدُ يَا مُحَمَّدُ، فَأَنْطَلِقُ هَارِبًا فِي الْأَفْقِ] فَقَالَ: لَا تَفْعَلْ إِذَا آتَاكَ فَأَتَيْتُ حَتَّى تَسْمَعَ مَا يَقُولُ، ثُمَّ أَتَيْتُ فَأَخْبِرْنِي، فَلَمَّا خَلَا نَادَاهُ يَا مُحَمَّدُ قُلْ: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ - حَتَّى بَلَغَ وَلَا الضَّالِّينَ].

(یعنی کله چه زه یواځې شم نو د خپل روستو نه یا محمد یا محمد. آوازونه اورم نو زه د یرې نه په منډه شم) نو ورته اووئیل: دا کار مه کوه کله چه ت ته هغه (جبریل) راشی نو کلک شه تر دی چه د هغه خبرې واورې، بیبا ماته راشه او خبر را کړه نو کله چه نبی ﷺ

یواخے شو، جبریل ورتہ آواز اُکرویا محمد اُوایہ: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين ترولا الضالین پورے)۔ نو پدے روایت کنیں خپلہ دا خبرہ معلومہ شوہ چہ فاتحہ ددغہ زمانے نہ روستو نازلہ دہ۔ او پس ددے نہ چہ نبی ﷺ ورقہ تہ راغلے وو او پس د هغه نہ چہ د خپل خان نہ روستو بہ ئے آواز ونہ آوریدل او پس د هغه نہ چہ ورقہ ورتہ مشورہ ورکرہ چہ ددے آواز پہ وخت کنیں منہ نہ کوی او هغه خبرے واورے کومے چہ ورتہ کیری نو ددے نہ دانہ لازمیری چہ فاتحہ دتولو نہ رومینے سورت دے۔ پہ اولیت حقیقی سرہ۔ ددے وجہ نہ امام نووی فرمائی:

[وَأَمَّا قَوْلُ مَنْ قَالَ أَوَّلُ مَا نَزَلَ الْفَاتِحَةُ فَبَطْلَانُهُ أَظْهَرُ مِنْ أَنْ يُدْكَرَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ] [شرح مسلم کتاب الایمان باب بدء الوحی]۔

(خوک چہ دا قول کوی چہ سورة الفاتحة دتولو نہ اول نازل شویدے نو ددے باطل والے دومرہ واضح دے چہ ذکر کولو تہ ئے ضرورت نشته) او حافظ ابن حجر او بدر الدین عینی ہم دے قول تہ مرسل او شاذ وئیلے دے او وئیلی دی چہ محفوظ روایت هغه دے کوم کنیں چہ دی چہ اقرأ باسم ربك اول نازل شویدے۔

امام بیہقی وئیلی دی: [فَهَذَا مُنْقَطِعٌ فَإِنْ كَانَ مُحْفُوظًا فَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ خَبْرًا عَنْ نَزْوِلِهَا بَعْدَ مَا نَزَلَتْ عَلَيْهِ أَقْرَأَ بِاسْمِ رَبِّكَ وَيَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ وَاللَّهُ أَعْلَمُ] [دلائل النبوة ۳۲/۲]۔

(اول خودا روایت منقطع دے لیکن کہ محفوظ شی نو ممکن دہ چہ پدے کنیں د سورة اقرأ او سورة مدثر دواړو د نازلیدو نہ بعد د فاتحہ د نازلیدو خبر ورکریے شوی وی)۔

۱۵:- ماہی آخر ما نزل؟

د تولو نہ روستنې کوم آیت نازل دے؟

پدے برہ کنیں د علماؤ اختلاف دے، ډیر اقوال دی او دا اختلاف مستند دے اختلاف د آثارو تہ نو هریو، یو یو اثر اخستے دے پدے وجہ اختلاف پیدا شویدے۔ علامہ ررقانی پکښی (۱۰) لس اقوال ذکر کړیدی۔

د ابن عباس نہ دوه روایتونه نقل دی (۱) یو دا چہ: [آخِرُ آيَةِ نَزَلَتْ آيَةُ الرَّبِّ] [صحیح بخاری کتاب التفسیر البقرہ]۔ (آخری آیت چہ نازل شویدے هغه دریا (سود) والا آیت

دے۔) یعنی ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا﴾ (البقرہ)۔

اودا روایت مسند احمد او ابن ماجہ کنیں د عمر فاروق او بیہقی کنیں د ابن عمر نہ نقل دے۔

(۲) دویم دا چہ آخری آیت: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ (البقرہ: ۲۸۱) ﴿إِنَّهَا آيَةٌ نَزَّلَتْ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ﴾ [السنن الکبریٰ للنسائی کتاب التفسیر و تفسیر ابن جریر]۔

(اویسی پڑی د ہفہ ورخے نہ چہ پہ ہفہ کنیں بہ تاسو اللہ تعالیٰ تہ واپس کولے شیء بیابہ ہر نفس تہ د ہفہ د عمل پورہ بدلہ ورکولے شیء او پہ ہغوی بہ ہیخ ظلم نشی کیدے) دا آخری آیت دے چہ پہ رسول اللہ ﷺ باندے نازل شویدے) او پہ روایت د ابن ابی حاتم کنیں د سعید بن جبیر نہ ورسرہ دا زیادت راغلے دے: [وَعَاشَ النَّبِيُّ ﷺ بَعْدَ نُزُولِهَا تِسْعَ لَيَالٍ، ثُمَّ مَاتَ لِلْيَلْتَنِ خَلَّتَا مِنْ رِبْعِ الْأَوَّلِ] [فتح القدیر للشوکانی ۱/۶۱] و صفوة التفاسیر و ابن کثیر]۔

(او نبی ﷺ ددے د نازلیدو نہ روستو نہہ شپے ژوند تیر کرو او بیا وفات شو چہ دربیع الاول دوہ شپے تیرے شوے وے)۔

(۳) د سعید بن المسیب نہ ابن جریر نقل کریدی اود ابن شہاب الزہری نہ ہم منقول دی چہ د عرش نہ راتلونکے آخری آیت آیۃ المداینہ دے۔ یعنی ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدِينٍ﴾ [البقرہ] [الاتقان ۸۷/۱] و ابن جریر سورة البقرہ آیت ۲۸۱ [۲/۱۱۵/۳]۔

علامہ زرقانی د سیوطی نہ ددے درے وارو روایاتو تطبیق داسے نقل کریدی چہ ظاہر دا دہ چہ دا درے وارہ آیتونہ یہ یو خل نازل شویدی لکہ خنگہ چہ پہ مصحف کنیں پہ ترتیب سرہ لیکلے شویدی خکہ دا تولے یوہ قصہ دہ نو ہریو د بعض نہ خبر ورکریدی چہ دا آخر دے او دا تولے خبریہ صحیح دی۔

لیکن علامہ زرقانی و ثیلی دی چہ د زرہ اطمینان پدے باندے کیڑی چہ پدے درے وارو کیں آخری نزول والا آیت (واتقوا یوماً) آیت دے۔

○ یو خو پدے وجہ چہ پہ روایت د ابن ابی حاتم کنیں ورسرہ دا الفاظ دی چہ ددے نہ روستو نبی ﷺ نہہ ورخے پس وفات شویدے۔ او دغہ نور و سرہ دا خبرہ نشہ۔

○ دویم دا چہ ددے معنی دے خبریہ تہ اشارہ کوی چہ دا دے آخری آیت شیء خکہ چہ پدغہ آیت کنیں تیزی ورکول دی پہ تیاری کولو د آخرت دپارہ او اللہ تعالیٰ تہ رجوع ئے ذکر کریدہ او د عملونو بدلہ پکنیں ذکر دہ۔ نو مناسب دہ چہ دا دے آخری آیت شیء۔ او ددے نہ

علاوہ آیتونو تہ چہ آخری وئیلے شویدی نو ہغہ یا اضافی آخری دی یا مقید دی پہ بعض احکامو پورے لکھ وئیل شویدی چہ [یستفتونک قل اللہ یفتیکم فی الکلالہ] آخری آیت دے یعنی پہ باب د میراث کنہ دا آخری دے۔
[انظر مناہل العرفان، والاتقان وعلوم القرآن، ومباحث فی علوم القرآن]۔

آخری نازل شوی سورت :

د اول او آخری نازل شوی آیت متعلق بحث خو تا اوپیژندلو او دا ہم معلومہ شوی چہ اول سورت سورة العلق نازل شویدی۔ لیکن آخری کوم سورت نازل شویدی۔ نو عبد اللہ بن عباس فرمایلی دی چہ [آخِرُ سُورَةٍ نَزَلَتْ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ] [صحیح مسلم کتاب التفسیر رقم الحدیث : ۳۰۲۴] والنسائی رقم ۱۷۱۳]۔

(آخری سورت چہ نازل شویدی ہغہ سورة النصر دے)

اوبیہقی او بزارد ابن عمر نہ روایت نقل کړیدی چہ د ہغے نہ معلومی پری چہ دا پہ منی کنہ پہ (۱۲) ذی الحجہ نازل شوی وو۔ او ددی نہ روستو رسول اللہ ﷺ قصواء اوبنہ باندے سور شو او د جمرہ عقبہ سرہ ئے خطبہ ورکړہ۔ [کشف الاستار عن زوائد الزوار کتاب الحج باب خطبة المنی] [۳۳/۲]۔

۱۶ الامر السادس عشر : تدوين القرآن وجمعه

(شپاړسم بحث : د قرآن کریم جمع کول او د هغه په کتابی شکل کښ امت ته پیش کول)۔

دا خبره هم ډیره ضروری ده چه معلومه شی چه قرآن کریم څنگه جمع شویږي او د جمع کیدو کوم ادوار پدې باندې تیر شویږي؟۔

د قرآن مجید او احادیثو نه داسې ښکاره کیږي چه د قرآن کریم جمع او تدوین دوه طریقو سره شویږي۔

(۱) جمع فی الصدور (په سینو د انسانانو کښ جمع کیدل)۔

(۲) دویم : جمع فی السطور (په پاڼو کښ راجمع کیدل)۔

چونکه الله تعالی د قرآن کریم په سینو د رسول الله ﷺ کښ د راجمع کولو وعده کړې وه پدې قول خپل سره : ﴿إِنْ عَلَيْنَا جُمُوعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ [القیامة : ۱۷]۔ (یقیناً په مونږ باندې راجمع کول د قرآن دی ستا په زړه کښ او بیا د هغه لوستل دی ستا په ژبه)

نو الله تعالی دا وعده پوره کړې او د رسول الله ﷺ د زړه په تختی باندې ئې قرآن کریم پوخ اولیکلو لکه څنگه چه ورته جبریل علیه السلام وئیلې وو۔ او دغه شان ددې د قراءت د پخولو دپاره به جبریل علیه السلام رسول الله ﷺ ته په هر کال د رمضان په میاشت کښ راتلو او د قرآن کریم دور به ئې ورته کولو۔ او په آخری رمضان کښ ورسره دوه ځل دور کړې وو۔ لکه د عبد الله بن عباس نه نقل دی :

[كَانَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ يُلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ] [بخاری باب بدء الوحی]۔

(جبریل به هره شپه په رمضان کښ رسول الله ﷺ ته تشریف راوړو او هغه ته به ئې د قرآن کریم دور کولو)۔

او ابو هريره ؓ فرمائی : [كَانَ يُعْرَضُ عَلَى النَّبِيِّ ﷺ الْقُرْآنُ كُلَّ عَامٍ مَرَّةً فَعَرَضَ عَلَيْهِ مَرَّتَيْنِ فِي الْأَعَامِ الَّتِي قُبِضَ فِيهِ]۔

(جبریل به هر کال نبی ﷺ باندې یو ځل قرآن کریم پیش کولو او په کوم کال چه وفات شو نو په هغه کال ئې دوه ځل پیش کړی)۔

لهذا نبی ﷺ سید القراء والحفاظ وو۔ او د قرآن کریم د حفاظت اوله ذریعه جمع فی

الصدور (سینو کنبں جمع کول) وو۔ پدی وجہ اللہ تعالیٰ ددغه زمانے خلقو تہ ہم داسے حافظے ورکریے وی چہ د هغه پہ امت کنبں هیخ مثال نشته او خاصکر کله ئے چہ توحید او ایمان قبول کرو نو پہ هغه کنبں نورانیت اورنر ا نوره هم زیاتہ شوه لکه اللہ تعالیٰ د هغه نہ داسے تعبیر کریدیے :

﴿بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يُحِذُّ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ﴾
[العنکبوت ۴۹]۔

(بلکہ دا قرآن واضح آیتونہ دی د هغه خلقو پہ سینو کنبں چہ هغوی تہ علم او پو هہ ورکریے شویده او انکار نہ کوی زمونہ د آیتونونہ مگر هغه خلق چہ ظالمان دی)
حسن بصری ددغه آیت لاندیے وئیلی دی : [أُعْطِيتْ هَذِهِ الْأُمَّةُ الْحِفْظَ وَكَانَ قَبْلَهَا لَا يَقْرَؤُونَ كِتَابَهُمْ إِلَّا نَظْرًا] [تفسیر القرطبی (۳۳۵/۳) وابن کثیر وزاد المسیر والنماوردی فی النکت]۔
(دے امت تہ د قرآن د حفظ نعمت ورکریے شویدیے او ددیے نہ مخکنبں خلقو به خپل کتابونہ پہ کتلو سره وئیل)۔

نو د قرآن کریم د حفاظت اصلی خایونه د حفاظو او قراؤ سینے وی۔ لکه دا په یو اورد روایت د عیاض بن حمار مجاشعی ؒ کنبں راغلی دی :
[وَقَالَ إِنَّمَا بَعَثْتُكَ لِابْتِلَايِكَ وَأَبْتَلَيْ بِكَ وَأَنْزَلْتُ عَلَيْكَ كِتَابًا لَا يَغْسِلُهُ الْمَاءُ تَقْرُؤُهُ نَائِمًا وَيَقْظَانِ]
[مسلم کتاب الجنة باب الصفات التي يُعْرَفُ بِهَا فِي الدُّنْيَا أَهْلُ الْحَنَّةِ وَأَهْلُ النَّارِ رَقْم : ۷۳۸۶]۔
(او اللہ تعالیٰ اوفرمایل : یقیناً ما تہ لیپلے ئے دے دپاره چہ زه ستا امتحان هم اوکرم او ستا په ذریعه په خلقو هم امتحان اوکرم، ما په تا باندیے داسے کتاب نازل کریدیے چہ هغه اوبه نشی وینخلے چہ هغه به تہ په اودو او په وینبه دواړو حالتونو کنبں لولے)۔
مطلب دا چہ قرآن کریم به ستا په زړه او ستا د امت د حافظانو په زړونو باندیے لیکلے شوی وی چہ هغه په اوبو سره نه وینخلے کیږی۔

او په مرفوع حدیث د عقبه بن عامر ؒ کنبں داسے راغلی دی :
[لَوْ أَنَّ الْقُرْآنَ فِي إِهَابٍ ثُمَّ أُلْفِيَ فِي النَّارِ مَا احْتَرَقَ] [مسند احمد ۱۵۵/۴] صحیح الجامع
[۵۲۶۶]۔ (که قرآن کریم په خرمن کنبں وی او بیا هغه اورتہ گوزار کریے شی نو اوره ئے اونه سیزی)۔

ددیے یو مطلب حافظ ابن کثیر داسے بیان کریدیے چہ قرآن کریم د حافظانو په سینو کنبں محفوظ دی او په ژبو په آسانۍ سره لوستلے کیږی پدی وجہ که په خرمن کنبں لیکلے

شوم پانڙي اوسول شي نو قرآن ضائع او ناياب ڪيڙي نه بلڪه حافظانو ۾ زبونو ڪنن به محفوظ وي. [تفسير ابن ڪثير ۲۹۵/۶]

پد ۾ وجهه صحابه ڪرامو به دغه ڪتاب د رسول الله ﷺ نه يادولو او بيا پد ۾ ڪنن الله تعالى بعض صحابه ڪرامو ته دير مهارت ور ڪر ۾ وو د بعضو نه. رسول الله ﷺ هم ۾ په يو حديث ڪنن داس ۾ فرمايلي دي : [خُذُوا الْقُرْآنَ مِنْ أَرْبَعَةٍ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ وَسَالِمٍ وَمُعَاذٍ وَأَبِي بِنِ كَعْبٍ] [بخاري ڪتاب فضائل القرآن].

(قرآن د خلور ڪسانو نه زده ڪوي، د عبد الله بن مسعود نه، د سالم بن معقل نه، د معاذ بن جبل نه او د ابي بن ڪعب نه) (رضي الله عنهم اجمعين) -

چه پد ۾ ڪنن اولني دواڙه د مهاجرينو نه وو او معاذ او ابي بن ڪعب د انصارو نه وو. او بيا په صحابه ڪرامو ڪنن دير حافظان موجود وو ليڪن دد ۾ ڪسانو دير خصوصيت وو پد ۾ وجهه د نفى د نورو نه ڪري ڇڪه د نور ورواياتو نه ابو الدرداء او ابو زيد رضي الله عنهما هم معلوم ڪري او دغه شان نور صحابه ڪرام هم. لڪه امام ابو عبید قاسم بن سلام متوفى (۲۲۴هـ) په (القراءات) ڪتاب ڪنن د هغه صحابه ڪرامو نومونه ذکر ڪريدي چه هغوي د قرآن ڪريم حافظان وو او دا ڪتاب چونڪه اوس ناياب د ۾ ليڪن علامه علم الدين سخاوي متوفى (۶۴۳هـ) د هغه ڪتاب د مخطوطه نه هغه نومونه نقل ڪريدي چه هغه دا دي :

- ۱- ابوبڪر صديق.
- ۲- عمر بن الخطاب.
- ۳- عثمان بن عفان.
- ۴- علي بن ابي طالب.
- ۵- طلحه بن عبید الله.
- ۶- سعد بن ابي وقاص.
- ۷- عبد الله بن مسعود.
- ۸- سالم مولي ابي حذيفه.
- ۹- حذيفه بن يمان.
- ۱۰- عبد الله بن عباس.
- ۱۱- عبد الله بن عمر.

۱۲- عبد الله بن عمرو-

۱۳- عمرو بن عاص-

۱۴- ابو هريره-

۱۵- معاوية بن ابي سفيان-

۱۶- عبد الله بن زبير-

۱۷- عبد الله بن سائب-

دا خود مهاجرينو نومونه وو۔ اود انصارو دا کسان وو:

۱۸- ابي بن کعب-

۱۹- معاذ بن جبل-

۲۰- ابوالدرداء-

۲۱- زيد بن ثابت-

۲۲- مجتبع بن جاريه-

۲۳- انس بن مالك-

اود ازواج مطهراتو نه دري نومونه ئے ذکر کړيدی:

۲۴- عائشه بنت ابي بکر صديق-

۲۵- حفصه بنت عمر-

۲۶- ام سلمه-

او علامه حافظ ابن الجزري متوفی (۸۳۳هـ) ددغه نومونو سره ۲۷- دابوزيد رضى

الله عنه نوم زيات کړيدی۔

او علامه جلال الدين سيوطي متوفی (۹۱۱هـ) اووه نومونه نور ذکر کړيدی:

۲۸- عباد بن صامت-

۲۹- فضاله بن عبيد-

۳۰- مسلم بن مخلد-

۳۱- تميم داري-

۳۲- عقبه بن عامر-

۳۳- ابو موسی اشعري-

۳۴- ام ورقه بنت عبد الله-

ليكن پدے تولو کنس زیات مشهور او مهارت لرونکی اووه صحابه کرام وو۔ عثمان بن عفان، علی، ابی بن کعب، زید بن ثابت، ابن مسعود، ابوالدرداء او ابو موسی اشعری رضی الله عنهم۔

[الاتقان فی علوم القرآن: ۲۲۸/۱] وعلوم القرآن للشیخ گوهر رحمان [۲۹۰/۱]۔

او ددے نه علاوه ډیر صحابه کرام هم وو۔ لکه اوو یا (۷۰) کسان په بشر معونه کنس شهیدان شوی وو۔ او اووه سوه (۷۰۰) کسان په جنگ د مرتدینو کنس په شهادت باندے مړه شو۔ او دغه شان په احد کنس ډیر قاریان شهیدان شوی وو۔ دا صرف د مشهورو صحابه کرامو نومونه ذکر شوی دی۔ دا تولا ددے خبرے دلیل دے چه الله تعالیٰ په ابتداء کنس د قرآن کریم تختے د رسول الله ﷺ او د هغه د صحابه کرامو زړونه گرځولی وو۔ او دا اولنی جمع د قرآن وه۔

تدوین قرآن په زمانه د نبوت کنس :

قرآن کریم اول کنس الله تعالیٰ د نبی ﷺ او د صحابه کرامو په زړونو کنس محفوظ ساتلے وو لیکن چونکه د روستو امت دپاره ددے تعلیم او تفهیم په یو کتابی شکل کنس هم ضروری وو چه هغوی ترے فائده واخلي۔ نو ددے وجه نه د رسول الله ﷺ په پاک دور کنس هم د قرآن کریم د لیکلو ابتداء شوی وه او دا کار ډیر صحابه کرامو ته حواله شوی وو۔ لکه حافظ ابن حجر لیکلی دی : چه په مکی دور کنس د تولا نه مخکنس د کتابت ذمه واری د قریشو نه عبد الله بن سعد بن ابی السرح ته حواله شوی وه او په مدنی دور کنس د کتابت خدمت ابی بن کعب کړی وو۔

[فتح الباری ۳۹۷/۱]۔

په مکه کنس به هم د قرآن کریم لیکل کیدل لکه د سیرت او احادیثو په کتابونو کنس د عمر فاروق د اسلام راوړلو واقعہ مشهوره ده چه د هغه خور (فاطمه بنت خطاب) او اوینے (سعید بن زید) یوه صحیفه چه په هغه کنس سورة طه لیکلے شوی وه لوستله او عمر فاروق پرے وړ داخل شو او د هغه مطالبه ئے ترے اوکړه چه دا ماله را کړئ هغوی د ورکولو نه انکار اوکړو الی آخر القصه۔ دا هم دلیل دے چه مکه کنس هم د رسول الله ﷺ وحی لیکلے شوی وه۔

حافظ ابن عبد البر لیکلی دی چه : ((د وحی لیکونکی (کاتبان) صحابه کرام (۲۳) وو۔

لیکن دا خدمت پہ عمومی طور سرہ ابی بن کعب اوزید بن ثابت بہ کولو۔ اوزید بن ثابت خو بہ اکثر د نبی ﷺ سرہ حاضر اوسیدو۔

[الاستیعاب لابن عبد البر والاصابة]

حافظ ابن کثیر پہ البدایہ والنہایہ (۳۳۹/۵) کتب د (۲۳) وارہ صحابہ کرام ذکر کریدی اود ہغوی تفصیلی حالات تے ہم بیان کریدی۔

دکتور محمد مصطفی الاعظمی یو کتاب لیکلے دے پہ نوم د [کُتَابُ النَّبِيِّ] یعنی د نبی ﷺ کاتبان) چہ پہ ہغے کتب تے (۴۵) نومونہ ذکر کریدی۔

چہ رسول اللہ ﷺ بہ پدے تولو کاتبانو باندے لیکل کول۔ لیکن ڊیر مشہور پدے کتب زید بن ثابت وو چہ دہ تہ مطلق کاتب النبی ﷺ وئیلے شی۔ دا د انصارو د بنو النجار قبیلے نہ وو دا د خزرج قبیلے یو شاخ وو۔ ددہ پلار د ہجرت د نبی ﷺ نہ (۶) شہر کالہ مخکبں د بُعَاث پہ جنگ کتبں قتل شومے وو۔ رسول اللہ ﷺ چہ مدینے تہ تشریف راوړو نو پہ ہغہ وخت کتبں ددہ عمر (۱۱) یولس کالہ وو اود نبی ﷺ د وفات پہ وخت ددہ عمر (۲۱) کالہ وو۔ ڊیر ذہین خوان وو۔ کلہ چہ رسول اللہ ﷺ مدینے تہ راغلو نو ددہ د خاندان خفقو دا رسول اللہ ﷺ تہ پیش کرو چہ دے ہلک ستا د راتلو نہ مخکبں (۱۶) یا (۱۷) سورتونہ حفظ کریدی۔

بیادہ تہ نبی ﷺ فرمایلی وو چہ عبرانی ژبہ زدہ کرہ دے دپارہ چہ د ہغوی خطوط پہ عربی کتبں ما تہ ترجمہ کرے اوز ما خط ہغوی تہ پہ عبرانی کتبں اولیکے نو دہ پہ پنخلس ورخو کتبں ہغہ ژبہ زدہ کرہ۔ [کنز العمال]

پہ غزوہ بدر او احد کتبں تے د کم عمری د وجہ نہ شرکت نہ دے کرے اوباقی تولو غزواتو کتبں شریک شویدم۔

کلہ چہ دا وفات شو نو ابن عباس رضی اللہ عنہما اوفرمایل : [لَقَدْ دُفِنَ الْيَوْمَ عِلْمٌ كَثِيرٌ] [تہذیب الکمال للمزی ۴۳۲/۶]

(نن ورخ ڊیر غت علم دفن کرے شو)۔

ابو ہریرہ ؓ داسے اوفرمایل : [مَاتَ الْيَوْمَ جَبْرُ الْأُمَّةِ وَعَسَى اللَّهُ أَنْ يُجْعَلَ فِي ابْنِ عَبَّاسٍ مِنْهُ خَلْفًا] [تہذیب] - (نن ورخ د امت ڊیر غت عالم وفات شو لیکن امید دے چہ اللہ تعالیٰ بہ ابن عباس ددہ جانشین جوړ کری)۔

عثمان بن عفان ؓ د ابن عباس د یو سوال پہ جواب کتبں وئیلی وو : [كَانَ النَّبِيُّ ﷺ تَنْزِيلُ

عَلَيْهِ الْآيَاتُ فَيَدْعُو بَعْضُ مَنْ كَانَ يُكْتَبُ لَهُ وَيَقُولُ لَهُ صُغْ هَذِهِ الْآيَةَ فِي السُّورَةِ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا كَذًا وَكَذًا وَتَنْزِيلُ عَلَيْهِ الْآيَةُ وَالْإِثْنَانِ فَيَقُولُ مِثْلُ ذَلِكَ] [ترمذی کتاب التفسیر سورة التوبة]۔

(نبی ﷺ باندے بہ چہ خہ آیتونہ نازل شو نو ہفہ بہ بعض خپل لیكونکی راطلب کرل او ہفہ تہ بہ ئے اوفرمايل : دا آیت پہ ہفہ سورت کنبں اولکوه کوم کنبں چہ فلانی فلانی خبرہ ذکر کیری۔ او کہ یو آیت یا دوه آیتونہ بہ نازل شو نو ہم کاتب تہ بہ ئے دغہ حکم فرمایلو)۔

او ددے وجہ نہ رسول اللہ ﷺ دا منع فرمائیے وہ چہ دقرآن نہ علاوہ نورخہ ما نہ مہ لیکی : [لَا تَكْتُبُوا عَنِّي وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمُحْهُ وَحَدِّثُوا عَنِّي وَلَا حَرَجَ] [صحیح مسلم کتاب الزهد باب الثبوت فی الحديث وحکم کتابہ الحديث رقم : ۷۷۰۲]۔

(مانہ لیکل مہ کوئی او چا چہ مانہ دقرآن نہ غیر خہ لیکی وی نو ہفہ دے ختم کری، البتہ مانہ حدیثونہ بیانوی پدے کنبں ہیخ حرج نشته)۔

امام نووی او خطابی او حافظ ابن قیم وغیرہ محدثینو لیکی دی چہ دا منع پہ ابتداء د اسلام کنبں وہ او حکمت ئے دا وو چہ احادیث چرتہ دقرآن کریم سرہ خلط او گلوہ نشی لیکن روستوزمانہ کنبں چہ کلہ دا خطرہ ختمہ شوه او قرآن کریم مکمل شو او خلقو پہ لیکلو کنبں مہارت حاصل کرو نو دا ممانعت ختم شو او حدیثونو د لیکلو اجازت ئے ورکرو لکہ بعض صحابہ کرامو تہ ئے لیکل ہم کری دی : [اُكْتُبُوا لِإِبْنِي شَاوٍ]۔ نبی ﷺ خہ احکام او احادیث پہ خطبہ دفتح د مکہ کنبں بیان کرل چہ پہ ہفے کنبں د مکے او حرم مکی د احترام متعلق او امر او نواہی وو نو یو صحابی ابو شاہ د یمن اوسیدونکی اوفرمایل : دا مالہ اولیکہ چہ زہ ئے خپل قوم تہ بیان کرم نو نبی ﷺ کاتبانو تہ حکم اوکرو چہ دہ دپارہ ئے اولیکی [ابوداود و الترمذی]۔ نو دغہ منع د سدا للذریعہ پہ درجہ کنبں وہ۔

اور رسول اللہ ﷺ بہ ددے پہ بارہ کنبں دومرہ احتیاط او اہتمام کولو چہ کلہ بہ ئے پہ کاتب باندے قرآن اولیکلو نو بیرتہ بہ ئے ترے اوریدو۔ لکہ امام طبرانی متوفی (۳۶۰ھ) د زید بن ثابت نہ نقل کریدی چہ ہفہ فرمائی : [كُنْتُ اُكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَكَانَ إِذَا نَزَلَ عَلَيْهِ أَخَذَتْهُ بَرَحَاءُ شَدِيدَةً وَعَرِيقٌ عَرَقًا شَدِيدًا مِثْلَ الْحُمَانِ ثُمَّ سَرَى عَنْهُ فَكُنْتُ أَدْخُلُ عَلَيْهِ بِقِطْعَةٍ الْكَثِيفِ أَوْ كِسْرَةٍ فَأَكْتُبُ وَهُوَ يُمَلِّئُ عَلَيَّ فَمَا أَفْرَغَ حَتَّى تَكَادَ رِجْلِي تَنْكَبُ مِنْ ثِقَلِ الْقُرْآنِ وَحَتَّى أَقُولَ لَا أَمْسِي عَلَى رِجْلِي أَبَدًا فَإِذَا فَرَعْتُ قَالَ: اقْرَأْ فَأَقْرَأَهُ، فَإِنْ كَانَ فِيهِ سَقَطٌ أَقَامَهُ، ثُمَّ أَخْرَجَ بِهِ إِلَى

النَّاسِ] [المعجم الاوسط ۲/۲۵۷ رقم [۱۹۱۳] -

(ما بہ وحی در رسول اللہ ﷺ دپارہ لیکلہ او کلہ چہ بہ رسول اللہ ﷺ باندے وحی نازلیدہ نو د ہغہ بہ سختہ گرمی کیدہ، چہ جسم مبارک بہ ئے سخت خولہ شو او خولے بہ ترے د ملغلرو پہ شان روانے وے۔ کلہ چہ بہ ترے دا کیفیت ختم شو نو ما بہ د شایو ہلوکے یا د کانہری کومہ تہکڑہ راواخستہ او د ہغے سرہ بہ دننہ پہ ہغہ ورداخل شوم نو ہغہ بہ ما تہ ہغہ بیان کرہ کلہ چہ بہ زہ فارغ شوم نو د قرآن د لیکلو بوج بہ مے دومرہ محسوس کرے وو چہ خپہ بہ مے نزدے وہ چہ ماتہ شی او تردے چہ ما بہ وئیل چہ زہ بہ پدے خپہ ہیخ کلہ اُونہ گرخم نو کلہ چہ بہ فارغ شوم رسول اللہ ﷺ بہ اُفرمایل : دا ماتہ اُوایہ، ما بہ ہغہ تہ اُولوستہ نو کہ د لیکلو نہ بہ خہ لفظ غورخیدلے وو نو ہغہ بہ ئے برابر کر و بیا بہ ما خلقو تہ را اُویستو)۔

دا ووتدوین د قرآن پہ عہد نبوی کنہ۔

تدوین قرآن پہ عہد صدیقی کنہ :

پہ عہد نبوی کنہ اگر کہ تول قرآن کریم پہ جدا جدا خیزونو کنہ لیکلے شویے وو او دغہ خیزونہ محفوظ ہم وولیکن پہ یو مصحف کنہ نہ ووراجمع شویے یعنی کتابی شکل کنہ نہ وو موجود ددے دپارہ علماء کرامو دیرے وجہے ذکر کریدی :

۱- یو دا چہ د صحابہ کرامو حافظے انتہائی مضبوطے وے او بل د قرآن کریم شوق ئے ہم زیات وو، نو پہ کتابی شکل باندے مرتب کرلو تہ ضرورت نہ ووراپینن شویے۔

۲- دوسمہ وجہ : [إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ بِصَدَدٍ أَنْ يَنْزَلَ عَلَيْهِ الْوَحْيُ يَنْسَخُ مَا شَاءَ اللَّهُ مِنْ آيَةٍ أَوْ آيَاتٍ] (د نزول قرآن سلسلہ جارہ وی او د وحی دروازہ لابندہ شویے نہ وہ او هر وخت بہ نوی نوی احکام نازلیدل نو کیدے شی چہ بعض آیتونہ منسوخ او پور تہ شی د تلاوت نہ نہکے خٹنگہ چہ بعض احکام منسوخ کولے شی نو ددے وجہ نہ کتابی شکل ورکول مناسب نہ معلومیدل)

[مناہل العرفان ۱/۱۷۹] [والامام البقاعی ومنہاجہ فی بلاغۃ القرآن ۱/۱۸۰ لمحمود توفیق] -

۳- دریم دا چہ قرآن کریم خو پہ یو خل نہ دے نازل شویے بلکہ پہ (۲۳) کالہ کنہ نازل دے۔ نو کہ چرتہ قرآن کریم پہ یو مصحف کنہ یا پہ دیرو مصاحفو کنہ لیکلے شویے وے نو بیا کہ چرتہ نسخ راتلے یا خہ سبب راپینن کیدلے نو اول مصحف بہ ئے بدلولے او بل بہ

ئے تیارولے نو دے کار به ډیر مشکلات راپیدا کړې وې او حال دا چه هغه زمانه کښ د کتابت آلات دومره آسان نه وو۔

لیکن کله چه رسول الله ﷺ وفات شو او د قرآن کریم نزول مکمل شو او د وحی سلسله بنده شوه او صحابه کرام د رسول الله ﷺ د صحبت نه محروم شو۔ او خلافت ابوبکر صدیق ؓ ته حواله شو نو د هغه په دور کښ گران مشکلات او حوادث پیدا شو او په (۱۲) هجری کښ د جنگ یمامه واقعہ راغله چه په هغه کښ ډیر قاریان صحابه کرام او حافظان د قرآن کریم شهیدان شو۔ چه تقریباً اویا کسانو ته د هغه تعداد رسیږي او بعض وائی چه پنځه سوه کسان وو۔ د مشرانو نه سالم مولی ابی حذیفه هم شهید شو۔ نو پدې سره مسلمانان هیبت زده شو او اول سوچ او فکر د عمر فاروق سره پیدا شو، الله تعالی ورته په زړه کښ القاء او الهام اوکړو چه دا خو حافظان د قرآن کریم وفات کيږي نو پدې سره به قرآن کریم ضائع شی نو ابوبکر صدیق خواته ورغلو او دا مشوره ئے ورکړه چه قرآن کریم راجمع کړه ځکه خطر ده چه قرآن کریم د قاریانو او حافظانو په مرگ سره ضائع نشي۔

نو ابوبکر صدیق اول کښ پدې خبره کښ تردد اوکړو او دا ئے اووئیل چه زه څنگه هغه کار اوکړم چه هغه د رسول الله ﷺ په زمانه کښ نه دے شوی۔ بریدو چه هسے نه چه پدې سره په دین کښ تبدیلی یا نوی ایجاد او اختراع او بدعت پیدا نشي لیکن د عمر د بار بار اصرار کولونه روستو هغه ته مصلحت ښکاره شو او ذهن ئے کولاو شو نو قناعت ئے راغلو چه همدا فکر حق دے او الله تعالی د ابوبکر صدیق دے کار ته سینه کولاه کړه چه د قرآن کریم راجمع کول د قرآن کریم د حفاظت یوه مفیده ذریعه ده او د ضائع کیدو او تحریف کیدو نه د بچ کیدو وسیله ده۔

او مخکښ نه د رسول الله ﷺ هم د قرآن کریم د لیکلو واقعات موجود وو نو دا کار بدعت نه وو۔ بلکه د قرآن د حفاظت یو نوی تدبیر وو او د دین د دعوت او د هغه د اشاعت او حفاظت دپاره نوی آلات او تدابیر اختیارول بدعت نه وی۔

امام ابو عبد الله المحاسبی په کتاب ((فهم السنن)) کښ لیکلی دی چه علامه زرقانی د هغه نه په ((مناهل العرفان)) کښ نقل کړیدی چه د قرآن لیکل څه بدعت نه وو ځکه چه نبی ﷺ ددې په لیکلو حکم کړے وو لیکن دا د رسول الله ﷺ په زمانه کښ په رقعو او د حیواناتو د ملا په هلوکو او پلو باندې لیکلے شوی وو او ابوبکر صدیق صرف یو مکان نه بل مکان ته په یو ځای نقل کړو نو ددې مثال داسے شو لکه چه دا د رسول الله ﷺ په

کور کنبی منتشر په پانړو کنبی پروت وی او یو تن ئے یو خائے کړی او په یو تار باندی ئے اوتړی دے دپاره چه خه شے ترے ضائع نشی۔ آه۔

[مناهل العرفان ۱۸۰/۱]

بله دا چه مرفوع احادیثو کنبی د [أَوْ مُصْحَفًا وَرَّثَهُ] تذکرے دیرے راغلی دی۔

نو ابوبکر صدیق ددے حواش پوره کولو دپاره شروع شو نو پدے کار باندی مقررولو دپاره ئے یو سرے کتلو نو یو غوره صحابی ورته ملاؤ شو چه هغه زید بن ثابت وو خکه چه دا خپله حافظ قرآن هم وو او د رسول الله ﷺ کاتب الوحی هم وو، او دا ددے کار دپاره مستعد او تیار هم وو خکه چه ورع او امانت او دینداری او عقلمندی ئے پوره وه نو د قرآن راجمع کولو واقعه خپله د زید بن ثابت په وینا سره په صحیح بخاری کنبی داسے راغله ده : «زید بن ثابت وائی چه په جنگ کنبی یمامه کنبی د صحابه کرامو د شهادت نه پس ابوبکر صدیق زه راوغو ختم، زه چه کله د هغه خواته راغلم نو هلته عمر هم موجود وو، ابوبکر او وئیل چه عمر وائی چه په جنگ یمامه کنبی دیر قاریان شهیدان شویدی که دغه شان په مختلفو معرکو کنبی قاریان شهیدان کیږی نو زه یریرم چه د قرآن زیاته حصه به زمونږ د لاس نه اووخی، زه خودا مناسبه گنرم چه ته قرآن په یو مصحف کنبی دراجمع کولو حکم اوکړی۔ ما عمر ته وئیلی وو چه ته هغه کار څنگه کوی چه هغه رسول الله ﷺ نه دے کړی عمر او وئیل : چه قسم په الله دا کار غوره دے، هغه دا خبره بار بار کوله تردی چه ددے دپاره زما سینه کولاه شوه او پدے باره کنبی زما رایه هغه جوړه شوه کومه چه د عمر رائے وه۔

زید بن ثابت وائی چه ابوبکر ما ته او وئیل چه ته یو عقلمند او هوښیار ځوان ئے زمونږ ستا په مهارت او دینداری کنبی هیڅ شک نشته او تا به رسول الله ﷺ دپاره هم قرآن لیکلو۔ نو بس ته قرآن تلاش کړه او دا راجمع کړه۔ زید وائی چه قسم په الله که دوی ما باندی غر دیو خائے نه بل خائے ته د نقل کولو بوج اچولے وے نو هغه کار به په ما باندی دومره دروند نه وے څومره چه د قرآن جمع کول په ما باندی دروند پریوتل۔ ما او وئیل تاسو دواړه څنگه هغه کار کوئ چه رسول الله ﷺ نه دے کړی۔

نو ابوبکر صدیق اوفرمایل : [هُوَ وَاللَّهُ خَيْرٌ] (قسم په الله دا ښه کار دے) هغه دا خبره بار بار کوله تردی چه الله تعالی زما سینه هغه کار دپاره کولاه کړه کوم دپاره ئے چه د ابوبکر او عمر سینه کولاه کړی وه۔ پس ما د قرآن تلاش شروع کړو، د کجورو د پانړو، او د هلوکو او نرو

کانرونه اود خلقود سینونہ مے راجمع کولو تردیہ چہ ماد سورۃ توبہ آخری دوه آیتونہ (۱۲۸/۱۲۹) د ابو خزیمہ انصاری سرہ اوموندل اوددہ نہ غیرد بل ہیچا سرہ مے اُونہ موندل۔ (یعنی لیکلے شوی مے اُونہ موندل) چہ هغه د ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ﴾ نہ آخر پورے دوه آیتونہ دی نو دا صحیفے چہ قرآن پکنیں راجمع کرے شو د ابوبکر صدیق سرہ محفوظے وی، د هغه د وفات نہ بعد د عمر فاروق سرہ وی۔ اود هغه د وفات نہ بعد دام المؤمنین حفصہ بنت عمر رضی اللہ عنہا سرہ پرتے وی۔

[صحیح البخاری کتاب فضائل القرآن باب جمع القرآن: رقم ۴۴۰۲]

بیبا د ابوبکر صدیق پہ لیکلو د مصحف کنیں دا ترتیب وو چہ زید تہ ئے حکم اؤکرو چہ یو خوبہ هغه لیکلو نہ نقل کوی کوم چہ د رسول اللہ ﷺ مخامخ لیکلے شوی وی۔ یعنی دومرہ احتیاط وو چہ صرف پہ حفظ بہ اعتماد نہ کوی بلکہ د خلقو نہ بہ هغه آیتونہ قبلوی چہ هغه لیکلے شوی هم وی او یاد هم وی۔ ددے وجہ نہ ئے دا اؤفرمایل: چہ د سورۃ توبہ دوه آیتونہ مے د ابو خزیمہ انصاری سرہ اوموندل یعنی صرف هغه لیکلی وو اونور چانہ وولیکلی ورنہ دغه آیتونہ خو نور و قراء او حفاظوتہ هم یاد وو اوزید بن ثابت تہ هم یاد دی خککہ دا هم قاری دے۔

۲- دویم دا چہ ابوبکر صدیق عمر فاروق اوزید بن ثابت دواپہ پدے مقرر کرل چہ تاسو بہ د چانہ خہ نہ قبلوی مگر هلہ چہ دوه گواہان پرے راوی۔ لکھ ابن ابی داود پہ (المصاحف) کنیں روایت راویدے: ابوبکر اؤفرمایل: [أُقْعَدَا عَلَى بَابِ الْمَسْجِدِ فَمَنْ جَاءَكُمْ بِشَاهِدَيْنِ عَلَى شَيْءٍ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَاكْتَبَاهُ]

[وکنافی جمال القراء ۱/۱۶۱ للسخاوی]

(تاسو دواپہ د مسجد پہ دروازہ کینی اؤ خوک چہ د الله تعالیٰ د کتاب نہ پہ کومہ حصہ دوه گواہان پیش کری نو هغه لیکے)۔

حافظ ابن حجر دوه گواہانو یوہ توجیہ دا ذکر کریدہ چہ یو گواہ بہ پہ حفظ باندے وی اوبل گواہ پہ کتابت باندے چہ آو دا د رسول اللہ ﷺ پہ زمانہ کنیں لیکلے شوی دے۔

[فتح الباری کتاب فضائل القرآن باب جمع القرآن ۳۸۸/۱۰]

دا ذیرہ لویہ کارنامہ وہ چہ پدے طریقہ د قرآن حفاظت اؤشو ددے وجہ نہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ بہ فرمایل:

[أَعْظَمُ النَّاسِ أَجْرًا فِي الْمَصَاحِفِ أَبُو بَكْرٍ رَجِمَ اللَّهُ أَبَابَكْرٍ هُوَ أَوَّلُ مَنْ جَمَعَ بَيْنَ الْوَحْيَيْنِ] [اخرجه

ابن ابی داود فی المصاحف بسند حسن] وجمال القراء وكمال الاقراء للسخاوی ومانهل العرفان]۔

(د مصاحفو پہ بارہ کتب دتولو نہ لوئی اجر بہ ابوبکر صدیق تہ ملاویہ، اللہ تعالیٰ دیے پہ ہفہ باندے رحم اُوکری، دا اول ہفہ شخص دیے چہ قرآن ئے ددوہ تختو ترمینخ راجمع کرے وو)۔

ددے روایت دعلیٰ نہ معلومہ شوہ چہ کوم اثر د عکرمہ کتب چہ راغلی دی چہ اول راجمع کونکے دقرآن علی بن ابی طالب دیے۔ نو ہفہ ددے روایت مخالف نہ دیے حکمہ چہ کیدے شی چہ فردی او شخصی مصحف وو او پداسے طریقہ نہ وو کوم باندے چہ اجماع د صحابہ کرامو شوے وہ او تواتر درجے تہ رسیدلے وو۔ او دومرہ تثبت علمی طریقے سرہ لیکلے شوے وو کوم چہ مخکبیں بیان شو۔ او خپلہ علی بن ابی طالب ہم د ہفہ اقرار کریدے۔

جمع دقرآن پہ عہد عثمانی سنہ (۲۴) یا (۲۵) کتب:

ہر کلمہ چہ دعثمان ؓ پہ زمانہ کتب فتوحات زیات شو او دا فتوحات ایران، خراسان، روم او د شام لرے علاقو تہ اُورسیدل او مسلمانان پہ بنارونو او اطرافو کتب خوارہ شو او د نوی خلقو د اسلام پہ دائرہ کتب داخلیدل شروع شو نو ہرے علاقے والا خلقو د ہفہ صحابہ کرامو قراء تونہ کول کوم چہ ہغوی کتب مشہور شوی وو، شام والو دابی بن کعب ؓ، کوفے والو د عبد اللہ بن مسعود ؓ او بعضو د ابو موسیٰ اشعری ؓ قرائت کولو نو ددے وجہ نہ پہ خلقو کتب دقراءت او د اداء د حروفو اختلاف پیدا شو چہ دا سبب گر خیدو ددے چہ پہ قرآن کتب جگرے شروع کری او یو بل تہ ئے د کفر نسبتونہ شروع کرل او ہریو تہ خو دا علم نہ وو چہ قرآن پہ اُووہ حرفونو او لغتونو نازل شویدے او نزدیے وہ چہ دیے کار اسلامی نظام تہ یوہ دچکہ او ضرر رسولے وے او دا ضرر مکے او مدینے او حجاز تہ ہم رسیدلے وے۔

اوبلہ دا چہ پہ زمانہ د ابوبکر صدیق کتب د اُووہ لغاتونہ صرف د قریشو پہ لغت باندے د مصحف تیارولو ضرورت نہ وو محسوس شوے حکمہ چہ پہ ہفہ دور کتب د لغاتو د اختلاف د وجہ نہ جگرے ہم نہ وے پیدا شوے او د یهودو او نصاراؤ د فرقہ بندی خطرہ ہم

نہ وہ محسوس شوی، او دغه شان د اسلامی ریاست د مختلفو علاقو مراکزو ته د خلافت په نگرانی کښ ددے تیار شوی مصحف د نقلونو لپړلو ضرورت هم نه وو محسوس شوی۔ بلکه د قرآن کریم د حفاظت دپاره صرف یوه نسخه ئے تیاره کړی وه او هغه ئے په دار الخلافه کښ ایخودے وه۔

ابن ابی داود په (المصاحف) کښ د ابو قلابه نه نقل کړیدی چه هغه فرمائیلى دی : ((کله چه خلافت د عثمان ؓ شو نو یو معلم (استاذ) به خپل شاگرد ته د یو سړی قراءت خودلو او بل معلم به د بل قراءت خودلو نو کله چه به هلکان د یو بل سره ملاؤ شو نو هغوی به اختلاف کولو تردے چه دا به معلمینو ته پورته شو نو بیا به ئے یو بل ته د کفر نسبتونه کول نو دا خبره عثمان ؓ ته اړوسیده نو هغه خطبه او وئیله : [اَنْتُمْ عِدَائِي تَخْتَلِفُونَ، فَمَنْ نَأَى عَنِّي مِنَ الْاَمْصَارِ اَشَدُّ اخْتِلَافًا] ۔ (تاسو زما خوا کښ اختلاف کوئ نو څو که چه زمانه وړاندے ښارونو کښ اوسېږی (یعنی د حجاز مکه او مدینه نه بهر) نو هغوی خو به ډیر اختلافاتو والا وی)۔

[فتح الباری ۳۹۲/۱۰ و مناهل]۔

نو ددے اختلاف د سد باب دپاره عثمان ؓ ضرورت محسوس کړو چه په یو لغت ئے مصحف تیار کړو ځکه که دا اختلاف بند نه کړی شی نو د قراءتونو دا تنوع به د یهودینو په شان د خپل مابین کښ د تضلیل او تکفیر او فرقه بندی یوه ذریعه جوړه شی نو بس عثمان بن عفان ؓ د اکابرینو صحابه کرامو سره مشوره او کړه او دا فیصله ئے اوکړه چه قرآن کریم صرف په لغت د قریشو مرتب کوو او ددے نه یو مصحف تیاروو چه د هغه نسخه به په نورو علاقو کښ تقسیموو او چا چه کوم مصحفونه لیکلی وی نو هغه به سیزو چه د هغه د وجه نه په خلقو کښ فتنه پیدا نشی۔ نو پدے فیصله باندے عمل په آخر د سنه (۶۴) او اوائلو د سنه (۶۵ هجری) کښ شروع شو، پدے طریقه چه عثمان خلور بهترین صحابه او ثقات حافظانو ته حکم اوکړو چه هغوی دے مصاحفو لیکلو باندے شروع اوکړی لکه په صحیح بخاری کښ د انس بن مالک په ژبه دا بیان داسے اوگوری :

انس بن مالک ؓ فرمائی : ((حذیفه بن الیمان ؓ عثمان بن عفان ؓ ته راغلو چه هغه د شام او عراق والا مجاهدین د "ارمینیه او اذربيجان" د فتح دپاره تیارول نو حذیفه په قراءت کښ د خلقو اختلاف پریشانہ کړی وو نو هغه عثمان ته او وئیل : چه اے امیر المؤمنین ! مسلمانانو لره د یهودو او نصاراؤ په شان په کتاب کښ د اختلاف کولو نه مخکښ دا

امت سنبال کرہ (یعنی ددوی د اصلاح و اتحاد کوم تدبیر اؤکرہ) نو بس عثمان بن عفان ام المؤمنین حفصہ رضی اللہ عنہا پسے پیغام اولیہ لو چہ مونہ تہ (د ابو بکر) ہفہ لیکلے شوے صحیفے راولیہ، مونہ دا پہ مصاحفو کنس لیکو بیا بہ ئے تاتہ واپس درکرو، نو حفصہ رضی اللہ عنہا چہ کلہ صحیفے اولیہ لے نو عثمان رضی اللہ عنہ، زید بن ثابت، عبد اللہ بن زبیر، سعید بن عاص او عبد الرحمن بن حارث بن ہشام تہ حکم اؤکرو نو ہغوی ددغہ صحیفو نہ پہ مصاحفو کنس قرآن نقل کرو۔ او عثمان درے قریشی صحابہ کرامو تہ اووئیل: چہ کلہ ستاسو او دزید بن ثابت ترمینخ د قرآن پہ کوم لفظ کنس اختلاف شی نو دا پہ ژبہ د قریشو اولیکئی خکہ چہ قرآن د ہغوی پہ ژبہ نازل شویدے۔ نو ہغوی ہمدغہ شان اؤکرل تردے چہ کلہ ہغوی د صحیفو نہ مصاحف تیار کرل نو عثمان ہفہ صحیفے حفصہ (رضی اللہ عنہا) تہ واپس اولیہ لے او د لیکلی شوی مصاحفو نہ ئے یو یو مصحف ہرے علاقے تہ اولیہ لو او ددے نہ علاوہ د قرآن د ہرے صحیفے او مصحف د سیزلو حکم ئے صادر کرو۔

ابن شہاب (زہری) فرمائی: ما تہ خارجہ بن زید خبر را کریدے او خارجہ د خپل والد زید بن ثابتؓ نہ اؤربدلی دی چہ د مصحف د لیکلو پہ وخت ما تہ د سورة الاحزاب یو آیت ملاؤ نشو (یعنی لیکلے شوے) چہ ہفہ بہ ما د رسول اللہ ﷺ نہ اؤریدو چہ ہفہ بہ ئے لوستنو نو ہفہ مونہ تلاش کرو نو ہفہ د خزیمہ بن ثابت انصاری (دا ابو خزیمہ نہ دے) سرہ لیکلے شوے ملاؤ شو، ہفہ آیت دا دے چہ ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ [احزاب ۲۳]۔ نو مونہ دا پہ سورة الاحزاب کنس پہ مصحف کنس اولگولو۔

[صحیح البخاری کتاب فضائل القرآن باب جمع القرآن رقم: ۴۷۰۲]۔

پہ یو بل روایت کنس دی: ((حذیفہ چہ کلہ د جہاد نہ واپس شو نو کورتہ دتلو نہ مخکنس د عثمان خواتہ راغلو او وے وئیل: اے امیر المؤمنین! ددے امت خہ علاج اؤکرہ۔ ہفہ اووئیل: خہ شویدی؟ حذیفہ اووئیل: زہ د آرمینیہ پہ جنگ کنس شریک یم، ہلتہ ما اولیدل چہ د شام والو بہ د ابی بن کعب رضی اللہ عنہ د قراءت مطابق قرآن لوستلو چہ ہفہ عراق والو نہ وو اؤربدلی، او عراق والو بہ د عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ د قراءت مطابق لوستلو چہ ہفہ شام والو نہ وو اؤربدلی او بعضو بہ د بعضو تکفیر کولو۔ انظر [فتح الباری فضائل القرآن - جمع القرآن ۳۹۲/۱۰]۔

مشہور قول دا دے چہ عثمان (۵) پنخہ مصاحف تیار کرل لیکن حافظ ابن حجر

العسقلانی د ابو حاتم سجستانی نہ نقل کریدی چہ اووہ (۷) نسخے ئے تیار کرے۔ یوہ نسخہ ئے مکہ مکرمے تہ اولیبرلہ او یوہ ئے شام تہ، دریمہ ئے یمن تہ، خلورمہ ئے بحرین تہ، پنجمہ ئے بصرے تہ، شپرمہ ئے کوفے تہ او اوومہ ئے مدینہ طیبہ کنیں د خیل خان سرہ اوساتلہ۔

[فتح الباری ۳۹۵/۱۰] (وجمال القراء للسخاوی ۱۶۴/۱)۔

علامہ زرقانی فرمائی: کله چہ دا مصاحف تیار شو نو خلقو د خیل خلیفہ او د ہغہ د مجلس شوریٰ د فیصلے مطابق خیل انفرادی مصاحف اوسیزل او تول خلق پہ مصحف عثمانی باندے دزہ نہ متفق شو، د ہغے نقول مختلف علاقائی مراکزو تہ اولیبرلے شو، البتہ د عبد اللہ بن مسعود ؓ پہ ابتداء کنیں د نورو مصاحفو پہ سیزلو باندے اعتراض وو لیکن د مصحف عثمانی پہ استناد د ہغہ ہم ہیخ اعتراض نہ وو۔ ہغہ صرف پدے وجہ گیلہ من وو چہ عثمان ہغہ لہ د تدوین قرآن پہ کمیٹی کنیں ولے شامل نہ کرو لیکن کله ئے چہ د خلقو د عثمان پہ مصحف باندے د اتفاق او اتحاد فوائد اولیدل نو ہغہ ہم د خلیفہ او د ہغہ د اہل شوریٰ پہ فیصلہ باندے مطمئن شو او خیل اختلاف ئے ختم کرو، ہما وجہ دہ چہ نن صبا د ابن مسعود، ابی بن کعب، علی بن ابی طالب، عائشہ، سالم او د نورو صحابہ کرامو (رضی اللہ عنہم) مصاحف نہ ملاویری او پہ مصحف عثمانی باندے د تول امت اجماع او اتفاق دے۔ [مناہل العرفان ۱۸۸/۱]۔

اللہ تعالیٰ دے د عثمان نہ راضی شی چہ ہغہ د قرآن کریم حفاظت پدے طریقہ سرہ اوکرو او امت پسے ئے د فتنے دروازہ بندہ کرہ۔ او تول امت مسلمہ ئے پہ یو پلیت فارم راجع کرل۔

علی رضی اللہ عنہ بہ فرمایل: [لَوْ وُلِّیْتُ الَّذِیْ وَلِیَ عُثْمَانُ لَصَنَعْتُ مِثْلَ الَّذِیْ صَنَعَ] [شرح السنة للبغوی ۵۲۳/۴]۔

(کہ زہ د ہغہ کار ذمہ وار وے د کوم ذمہ واری چہ پہ عثمان وہ نو ما بہ ہم ہغہ شان کار کوئے خنگہ چہ ہغہ کرے وو)۔

او عثمان چہ کله باقی مصاحف اوسیزل نو پدے باندے ہیچا اعتراض اونکروددے وجہ نہ سربید بن غفلہ ؓ فرمایلی دی: ما د علی بن ابی طالب نہ اوریدلی دی چہ فرمایل ئے: [يَا مَعْشَرَ النَّاسِ! اتَّقُوا اللَّهَ وَإِيَّاكُمْ وَالْعُلُوَّ فِيْ عُثْمَانَ وَقَوْلَكُمْ: حَرَّائِيْ مَصَاحِفَ، قَوْلَ اللَّهِ مَا حَرَّقَهَا إِلَّا عَنْ مَلَأْنَا أَصْحَابَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ]۔

(اے خلقو! اللہ نہ اُوپر برپاؤ اور عثمان متعلق د غلو او ددے خبرے نہ خُان بچ کړی چه داد قرآن سیزونکے دے، قسم په الله هغه مصاحف زمونږ د اصحاب رسول الله ﷺ په مشوره سره سیزلی وو)۔

د عثمان د مصحف خصوصیات :

۱- یو دا چه پدے کښی ئه هغه آیتونه راجمع کړیدی چه په تواتر سره نقل دی، نه هغه چه د هغه روایت په طریقه د آحادو سره دی۔

۲- دویم دا چه کوم آیتونه منسوخ التلاوة وونو هغه ئه پکښی نه وولیکلی۔

۳- دریم دا چه د سورتونو او آیتونو ترتیب ئه داسه ورکړولکه څنگه چه نن صبا موجود دے او هر چه د ابوبکر صحیفه وے نو هغه کښی صرف د آیتونو ترتیب وواود سورتونو ترتیب نه وو۔

۴- د هغه کتابت او لیکائی ئه په داسه طریقه کړې وه چه هغه کښی ټول وجوه د قراءت مختلفه و راجمع کیدے شو او هغه قرائتونه چه په هغه باندے قرآن کریم نازل دے ځکه چه په هغه قرآن باندے ئه څه اعراب او زبر زیر او پیش نه وولیکلی۔ او په کومو کلماتو کښی چه دغه قراءت په یو ځای په لیکلو کښی نه راجمع کیدل نو هغه ئه په مختلفو مصاحفو کښی جدا جدا اولیکل۔

۵- قرآن ئه د هر هغه شی نه مجرد او خالی کړو کوم چه قرآن نه وو، لکه بعض صحابه کرامو په خپلو مصاحفو کښی ورسره د یو معنی شرح یا بیان د ناسخ او منسوخ لیکلے وو دغه شان آمین وغیره کلمات ئه ترې بهر کړل۔ [راجع مناہل العرفان ۱/ ۱۸۸] و کتاب جمع القرآن ص [۱۲۹] لمحمد شرعی ابوزید۔

خلاصه : د مخکښ بحث نه مونږ ته د درې واړو دورونو د جمع القرآن خلاصه دا حاصلیږی چه د نبی ﷺ په دور کښی د قرآن د جمع کولو معنی دا وه چه آیتونه لیکل او د هغه ترتیب او په خاص سورتونو کښی کیخودل وولیکن دا په جدا جدا کاندو او هلوکو او د کجورو په پانرو کښی لیکل وو او مقصد ددے جمع کولو نه د قرآن کریم زیات توثق او مضبوطوالے وو اگر که په هغه زمانه کښی اعتماد په یادو او حفظ باندے وو۔

او هر چه د ابوبکر صدیق ؓ په دور کښی د قرآن جمع کول وونو د هغه مطلب دا وو چه دغه مختلف لیکلے شوی قرآن په صحیفو کښی راجمع کړے شی چه مرتب آیتونو والا

وی او صرف هغه آیتونه اولیکلے شی چه د هغه تلاوت منسوخ شوی نه وو۔ او مقصد پدے کښ دا وو چه قرآن کریم د قاریان او حافظانو په مرگ سره چرته ضائع نشی نو د لیکلو په ذریعه به محفوظ شی۔

او د عثمان ؓ په دور کښ د قرآن جمع کول داسې وو چه دغه صحیفو کښ چه کوم قرآن وو نو هغه ئې یو مصحف امام ته رانقل کړو او ددې نه ئې نور مصاحف تیار کړل چه هغه ئې مختلف اسلامی علاقو ته اولیرل او مقصد پدې کښ دا وو چه امت د قرائت د اختلاف د وجه نه په فتنه کښ واقع نشی نو د هغوی اتحاد او اتفاق ئې په قرآن کریم کښ پدې طریق سره راوستو او د تغیر او تبدیل نه ئې محفوظ اوساتلو۔ رضی الله عنهم اجمعین۔ هذا والله التوفیق۔

فائده :- د مصحف نوم چا منتخب کړو؟

ابوبکر صدیق چه کله د قرآن کریم د جمع کولو او لیکلو فرمان صادر کړو او هغه په پاڼو کښ اولیکلے شو نو صحابه کرامو ته ئې اوفرمايل : دې دپاره نوم اؤگوری نو بعض اؤوئیل : انجیل نوم ورله کیدئ لیکن بیائے د نصاراؤ د وجه نه دا بد اؤگنرلو۔ بعضو اؤوئیل : سفر نوم ورله کیدئ، لیکن دا ئې دیهودو د وجه نه بد اؤگنرلو ځکه چه هغوی تورات ته سرفروائی۔ نو پدې کښ عبد الله بن مسعود ؓ مشوره ورکړه چه ما په حبشو کښ یو کتاب (د انجیل نه علاوه) لیدلے وو چه خلقو به هغه ته مصحف وئیلو۔ نو دوی ورله همدغه مصحف نوم منتخب کړو۔

[التحریر والتنوير لابن عاشور ۱/۷۲ والاتقان]۔

بیا دا اجتهاد موافق شو د صحیح احادیثو سره۔ لکه رسول الله ﷺ فرمائی : [مَنْ سَرَّهْ أَنْ يُحِبَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَلْيَقْرَأْ فِي الْمَصْحَفِ]

(څوک چه غواړی چه الله او رسول سره ئې مینه پیدا شی نو په مصحف کښ دې قراءت کوی)

اوبل حدیث دې : [أَوْ مَصْحَفًا وَرَنَّهُ] او قرآن کریم کښ دی : ﴿فِي صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ مَّرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ﴾ ﴿يَتْلُو صُحُفًا مُّطَهَّرَةً﴾۔

[انظر تفصيل هذا البحث في الاتقان ۱/۱۶۰] (والتنوير ۱/۸۶) والممنوع في رسم مصاحف الامصار لابي عمرو

الدانی ۳/۱) (وتاریخ القرآن الکریم ۲۰/۱ لمحمد طاهر الکردی) کتاب الاحرف الاسبعة لابی عمرو الدانی ص (۶۱) البرهان للزکشی (۲۳۳/۱) النوع الثالث عشر فضائل القرآن لابن کثیر کتاب جمع القرآن الکریم رسالة الماجستير لمحمد شرعی ابوزید ص (۵) [مباحث فی علوم القرآن لمناع القطان ص [۱۲۸]-

۱۷- الامر السابع عشر: تعارف القرآن

[اولسم بحث: د قرآن تعارف او پیژندنه]

قرآن لفظ اسم مصدر دے د قرء یقرأ نه په معنی د لوستلو سره بیا ددے معنی مصدری نه نقل شویدے معنی مفعولی ته (یعنی مقروء) یعنی نوم گرځیدلے دے دپاره د هغه کتاب چه مقروء وی یعنی لوستلے شی۔ یا ابتداء ئے شویده په (اقرأ) سره۔ نو دا په همزه سره لوستلے شی لکه د اکثر و قراؤ همدا قراءت دے۔ سوئی د ابن کثیر نه چه هغه په همزه کښ تخفیف کوی۔

او بعض وائی چه دا لفظ قرآن دے په راء او الف سره د قرن نه جوړ دے په معنی د یو ځای کولو سره نو قرآن ته قرآن ځکه وئیلے شی چه ددے سورتونه د یو بل سره پیوسته دی او دغه شان آیتونه او حروف ئے د یو بل سره پیوسته دی۔

۳- بعض وائی: قرآن اسم جمع ده د قرینه۔ اسم جمع ورته ځکه وایو چه قرینه نه جمع کیږی په وزن د فعال سره۔ او قرینه علامه او نخه ته وئیلے شی نو قرآن ته ځکه قرآن وائی چه ددے آیتونه هم د یو بل تصدیق کوی او یو د بل دپاره قرائن او علامه دی په صدق او رشتین والی۔ او قرائن د صدق الرسول دی۔

قرآن په اصطلاح د علماؤ کښ: [اسم لِّلْکَلَامِ الْمُوَحَّی بِهِ اِلَى النَّبِیِّ ﷺ وَهُوَ جُمْلَةُ الْمَكْتُوبِ فِی الْمَصَاحِفِ الْمُشْتَمِلِ عَلٰی مِائَةِ وَاَرْبَعٍ عَشْرَةَ سُورَةً، اَوَّلَاهَا الْفَاتِحَةُ وَاٰخَرَاهَا سُورَةُ النَّاسِ] (التنویر ۷۰/۱)۔

(نوم ددے د هغه کلام چه د هغه وحی نبی ﷺ ته شویده او دا راجمع شویدے په لیکلو کښ په مصاحفو کښ چه مشتمل دے په (۱۱۴) سورتونو چه اول کښ ئے فاتحه ده او آخر کښ ئے سورة الناس دے)۔

۲- بعض داسے تعریف کوی: [الْقُرْآنُ هُوَ الْكِتَابُ الْمُعْجِزُ الْمُنَزَّلُ عَلَى قَلْبِ مُحَمَّدٍ ﷺ بِوِاسْطَةِ جِبْرِیْلَ یَلْسَانِ عَرَبِیٍّ مُّبِیْنٍ]۔

(قرآن ہفہ کتاب دیے چہ تہول انسانان او پیران ددیے پہ شان راوړلو نه عاجز کونکے دیے چہ د جبریل علیہ السلام پہ واسطہ سرہ پہ عربی ژبہ کښ د محمد صلی اللہ علیہ وسلم پہ زړہ باندے نازل شویدے)

نو ددیے تعریف نه معلومہ شوه چہ دا تنزیل دیے یعنی انسانی تصنیف نه دیے بلکه د رب العالمین نازل کردہ کتاب دیے۔

بلسان عربی: یعنی در رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم پہ زړہ باندے پہ عربی ژبہ کښ نازل شویدے۔ المعجز: ددیے مثال پیش کولو نه تہول انسانان او پیران عاجز دی۔ او همدا تعریف د آیتونو نه معلومیري۔

[علوم القرآن للشیخ گوهر رحمان]۔

۳- مشهور تعریف د اصولینو او فقہاء ترمینغ دا دیے:

[الْمُنَزَّلُ عَلَى الرَّسُولِ الْمَكْتُوبُ فِي الْمَصَاحِفِ الْمَنْقُولُ إِلَيْنَا نَقْلًا مُتَوَاتِرًا بِلَا شُبْهَةٍ] [توضیح تلویح ص (۶۹) طبع پاکستان بشاور]۔

(قرآن ہفہ کتاب دیے چہ پہ محمد رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم باندے نازل شویدے چہ پہ صحیفو کښ لیکلے شویدے او مونږ ته بغیر د څه شبھے نه په نقل متواتر سرہ رارسیدلے دیے) مطلب دا دیے چہ قرآن کریم په اصل کښ دبره نه راغلے دیے یعنی د الله تعالیٰ د طرف نه نازل شویدے او کوم مخلوق نه دیے تصنیف کړے۔

المکتوب فی المصاحف: دا اگر که د قرآن کریم په اصل ماهیت کښ شامل صفت نه دیے ځکه ددیے نه هغه کلام او ځی چہ جبریل علیہ السلام رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته اورولے وو، یا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خپلو صحابه کرامو ته اورولے وو۔ ځکه چہ هغه خو په مصاحفو کښ لیکلے شوی نه وو۔ او حال دا چہ هغه هم قرآن دیے نو که لیکل د قرآن په اصل ماهیت کښ داخل وے نو بیا به صرف په مکتوب باندے د قرآن اطلاق کیدے او په مسموع به نه کیدے لیکن چونکه مونږ ته د مصحف په صورت کښ رارسیدلے دیے او حافظان ددیے مطابق حفظ کوی، پدے وجه دا د امر واقعی په طور باندے د قرآن په تعریف کښ ذکر کړے شویدے۔

مصاحف د مَصْحَف جمع ده ددیے معنی ده (یو مجلد کتاب)۔

مصحف د صَحَافت نه جوړ شویدے په معنی لیکلو سره صَحْفِي یا صَحَافِي اخبار نویس ته وائی۔ او ددیے نه صَحِيفَه لفظ هم جوړ شویدے چہ په معنی د کتاب سره راځی او د هغه جمع صَحَائِف یا صُحُف راځی۔

المنقول: یعنی قرآن مونہ پر تہ پہ تواتر سرہ رانقل دے، برابرہ دہ کہ ہغہ پہ کاغذ کبش لیکلے شوے وی او کہ پہ سینو کبش محفوظ وی دواہ پہ تواتر سرہ نقل دے چہ ہیخ شک او شبہہ او تحریف او تغیر پکبش نشتہ۔ تواتر دیتہ وائی چہ یوہ خبرہ دومرہ زیات ثقہ راویانو نقل کړی وی چہ د ہغہ پہ بارہ کبش دا گمان نشی کیدے چہ ہغوی بہ پہ دروغو باندے اتفاق کړے وی۔ او دا درجہ تواتر د یقین دپارہ کافی دے۔

۱۸- الامر الثامن عشر: وجوه اعجاز القرآن:

[اتلسم بحث: د قرآن کریم د اعجاز طریقے]

یعنی قرآن کریم څنگه معجز کتاب دے او انسانان او پیران ددے د مقابلے نه ولے عاجز دی؟ نو دا ډیر مهم بحث دے۔ پدے سره د قرآن کریم کمال اورشتینوالے ښکاره کړی۔
نود قرآن کریم د اعجاز ډیرے طریقے دی او پدے باندے علماء کرامو ډیر کتابونه لیکلی دی او هر مفسر خپل خپل کوشش کړیدے او د خپل علم مطابق ئے هغه ذکر کړیدی: بعض د هغه نه دا دی:

علامه قاضی ابوبکر باقلانی په کتاب اعجاز القرآن کبش د اعجاز القرآن درې وجوهات بیان کړیدی:

[۱- الْأَوَّلُ: إِنَّهُ يَنْفَعُ مَنْ الْأُخْبَارَ عَنِ الْغُيُوبِ] -

(یعنی یو دا چہ قرآن کریم چہ د غیبو کوم خبرونه ورکړیدی او کومے پیشینگوبانے ئے کړی نو هغه تولے رشتینے ثابت شویدی لکه مثلاً په قرآن کبش دا خبر ورکړے شوے وو چہ ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ﴾۔ کافرانو ته اووایه! زردے چہ تاسو به مغلوبه شی۔ او همدغه شان اوشوه چہ د جزیره العرب کفار کوم چہ اصل مخاطبین وو نو هغوی د نبی ﷺ په دور کبش شکست والا شو او اسلام په دغه جزیره کبش د رسول الله ﷺ په ژوند کبش غالب شو او اردن، شام، عراق، ایران، بلخ و بخاری، آرمینیه او آذربایجان، کرمان، مکران، هند او سند او نورے ډیرے علاقے د خلافت راشده په دور کبش فتح شوے او قیصر او کسری باندے هم بادشا هیانے اوړیدلے۔ دغه شان د سورة الروم په ابتداء کبش ئے درو میانو په ایرانیانو باندے د غالب کیدو خبر ورکړے وو او هغه بالکل همغه شان رشتینے ثابت شو۔ او دا قسم آیتونه ډیر زیات دی۔

(۲) وَالْوَجْهُ الثَّانِي: إِنَّهُ كَانَ مَعْلُومًا مِنْ حَالِ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ كَانَ لَا يَكْتُبُ وَلَا يُحْسِنُ أَنْ يَقْرَأَ الخ۔

(یعنی دویمہ وجہ د قرآن د معجزہ کیدو دادہ چہ قرآن کریم کنب د آدم ﷺ نہ واخلہ ترد نبی خاتم النبیین دبعثت پورے خو مرہ غت غت واقعات دتیر شوی اقوامو او انبیاء سابقینو بیان شوی دی حال دا چہ محمد ﷺ د اهل کتابو کتابونہ یا نور تاریخی کتابونہ نہ وو لوستلی، حکمہ چہ ہفہ لوستل نشو کولے او نہ ئے لیکل کولے شو نو داددے واضح او بشکارہ دلیل دے چہ دا قرآن د الله تعالیٰ د طرف نہ نازل شوی دے۔

[۳- وَالْوَجْهُ الثَّالِثُ: إِنَّهُ بَدِيعُ النِّظْمِ عَجِيبُ التَّأْلِيفِ مُتَنَاهٍ فِي الْبَلَاغَةِ إِلَى الْحَدِّ الَّذِي يُعْلَمُ عَجَزُ الْخَلْقِ عَنْهُ]۔

(یعنی دریمہ وجہ دادہ چہ د قرآن نظم او تالیف دیر عجیب او غریب دے او پہ بلاغت کنب داسے حد تہ رسیدلے دے چہ مخلوق ہفہ حد تہ در سیدلو نہ عاجز دے۔ بیائے ددے نظم قرآنی د اعجاز وجوہات تفصیلاً بیان کریدی)۔

[اعجاز القرآن ص (۳۳) لابی بکر محمد الباقلائی]۔

۴- [مِنْهَا الْأُسْلُوبُ الْبَدِيعُ الَّذِي لَا يَعْرِفُهُ الْعَرَبُ]۔

(قرآن کریم داسے ناشنا اسلوب او طرز بیان اختیار کریدی چہ ہفہ عربو نہ پیژندو یعنی الفاظ ئے فصیح دی او معنی ئے شریفے دی)

۵- [اشْتِمَالُهُ بِالنُّكْبِ الْبَلَاغِيَّةِ إِلَى الْغَايَةِ الْقُصْوَى]۔

(قرآن کریم پداسے نکتو او اسرارو او حکمتونو مشتمل دے چہ ہفہ انتہائی درجہ تہ رسیدلے دے چہ انسانان پہ خپل کلام کنب داسے نکتے او رازونہ نشی راوستے)۔

۶- [وَضَعُ كُلِّ كَلِمَةٍ مَوْضِعَهَا]۔

(ہرہ کلمہ پہ خپل خائے کنب واقع دے)۔

۷- [وَالْبَاسُ الْمَعَانِي لِيَأْسَا يَنْاسِبُ أُسْلُوبَ السُّورَةِ فِي كُلِّ مَوْضِعٍ]

(معانیو تہ ئے داسے لباس (الفاظ) اغوستی دی چہ پہ ہر خائے کنب د سورت د اسلوب او طرز مناسب دی)۔

۸- [أَعْظَمُ الْأَسَالِيبِ الَّتِي خَالَفَ بِهَا الْقُرْآنُ أَسَالِيبَ الْعَرَبِ أَنَّهُ جَاءَ فِي نَظْمِهِ بِأُسْلُوبٍ جَامِعٍ بَيْنَ مَقْصُودِهِ وَهُمَا: مَقْصَدُ الْمَوْعِظَةِ وَمَقْصَدُ التَّشْرِيعِ]۔

(یعنی د قرآن کریم دیر عظیم طرز او اسلوب چه په هغه سره د عربو د طرز نه جدا شویده هغه دا دے چه دده الفاظ په داسے نظم او ترتیب سره راوړے شویدی چه دوه مقصده ئے پکښ راگیر کړیدی یو دا چه موعظه او نصیحت هم پکښ پروت وی او بل طرف ته تشریع او احکام او آداب هم پکښ پراته وی، نو په ظاهر کښ خطبه او وعظ وی خو عالم خبیر د هغه نه دیر احکام او آداب او د ژوند طریقے راویاسی۔ لکه الله تعالیٰ فرمایلی دی: ﴿وَمَا يَظْلَمُ تَاوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾ دا هم دے ته اشاره ده ځکه چه د قرآن کریم معانیو کښ عموم او علتونو او مقاصدو ته اشارات وی۔ [مقدمة التتویر ۱۱۳/۱]۔

۹۔ [تَضَمَّنَ الْقُرْآنُ لِجَمِيعِ الْعُلُومِ مِنَ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَالسِّيَاسَةِ وَمَايِرِ الْأَحْكَامِ وَالْآدَابِ وَالْعَقَائِدِ]۔

(قرآن کریم ټول علوم راگیر کړیدی که هغه حلال حرام دی او که سیاست دے او که باقی احکام، آداب او عقائد دی)

علامه زرفانی د اعجاز خوارلس وجوه او طریقے دیر په تفصیل سره ذکر کړیدی چه دے موضوع ته ئے پوره حق ورکړیده۔

هغه فرمائی: «د اعجاز القرآن معنی دا ده چه قرآن کریم خلق عاجز کړیدی د راوړونه په شان ددے قرآن یا یو سورت ددے قرآن په شان۔ او دا عاجز کول خپله مقصود نه دی بلکه ددے سره یوه خبره لازم ده هغه مقصود ده او هغه دا چه دا خبره واضحه شی چه دا کتاب د الله تعالیٰ حق کتاب دے او هغه رسول چه دا کتاب ئے راوړیده هغه رشتینی رسول دے نو پدے سره به خلق تیار شی دے خبرے ته چه خلقو کښ شعور راشی او بیا ایمان راوړی او دا یقین ئے راشی چه دا معجزات د هغه الله تعالیٰ نه صادر دی چه هغه قادر په هر شی دے، او بیا ددے په نتیجه کښ ددے تابعداری شروع کړی چه په دنیا او آخرت کښ مقصد ته اړسیږی۔ بیا ئے هغه وجوه ذکر کړیدی چه بعض دا دی:

(۱۰) [لُفَّتَهُ وَأُسْلُوهُ]۔

(یعنی قرآن کریم دا زړه راښکونکے اسلوب او طرز اختیار کړیده او په داسے اوجتو خصوصیاتو مشتمل دے چه دا خصوصیات په هیڅ کلام او هیڅ علم کښ پداسے طریقه نه دی موجود څنگه چه په قرآن کریم کښ موجود دی، کله چه نبی ﷺ ددے د مقابلې اعلان اؤکړونو د فصاحت ستی او د بلاغت گرگے ئے عاجز او چار اگن کړل سره ددے نه چه

پہ زمانہ دن نزول د قرآن کتب تر نن تاریخ پورے هر قسم فصاحت او بلاغت والا خلق تیر شویدی خو هیچا داسے اسلوب سره کلام نہ دیے پیش کرے خنگه چه قرآن کریم پیش کریدی۔

الله تعالیٰ فرمائی: ﴿قُلْ لِّیْنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْحِیُّ عَلٰی اَنْ یَّاتُوْا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا یَأْتُوْنَ بِمِثْلِهٖ وَلَوْ كَانُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِیْرًا﴾ [الاسراء: ۸۸]۔

(اویاہ کہ انسانان او پیران تول راجمع شی چه د قرآن په شان کتاب راوری نو ددی په شان به رانه وری اگر که بعض د بعضو سره مددگار شی)۔

اول کتب الله تعالیٰ دوی ته په سورة الطور کتب تحدی او د مقابلے اعلان په تول قرآن سره اوکړو۔ ﴿فَلِیَّاتُوا بِحَدِیْثِ مِثْلِهٖ﴾ [الطور: ۳۳]۔

لیکن کله چه دوی ددی نه بند شو نو بیائے ورته رسی اوږده کړه او په سورة هود کتب ته ورته دلس سورتونو د مقابلے اعلان اوکړو:

﴿قُلْ فَاتَّوْا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهٖ مُفْتَرٰتٍ﴾ [هود: ۱۳]۔

لیکن کله چه دوی پدی ځل هم عاجز شو نو رسی ته ورته تر آخر پورے سسته کړه او په سورة البقره کتب ته ورته اووئیل چه دیو سورت مقابلہ خو اوکړی ﴿فَاتَّوْا بِسُوْرَةٍ مِّنْ مِّثْلِهٖ﴾ [البقره ۲۳]۔

نو ددی نه روستو هم چه دوی عاجز شو نو دا عجز به د دوی ډیر شنیع او قبیح وی او پدی سره الله تعالیٰ په دوی باندی د شکست تاپه او مهر همیشه دپاره اووهلو، نو نه ته مقابلہ کړیده او نه به ته اوکړی۔ او تاریخ نقل کړیدی چه ابو العلاء المعری او ابو الطیب المتنبی او ابن المقفع دا ارادے کړے وے چه د قرآن کریم معارضه او مقابلہ اوکړی لیکن مقابلہ ته لا شروع کړے نه وه چه قلمونه ته مات کړل او خپلے پانږے او صحیفے ته اوشو کول، ځکه دوی ته پدی لاره کتب مشکلات بنکاره شو۔

(۱۱) - [طَرِیْقَةُ تَالِیْفِ الْقُرْاٰنِ]۔

قرآن کریم په درویشتو کالو کتب لږ لږ نازل شویدی۔ بعض سورتونه مخکین زمانه کتب او بعضے روستو زمانه کتب۔ دارنگه بعض لږ لږ نازل شویدی لکه سورة البقره څه دپاسه اتیا حصو باندی تقسیم ده چه دا په نهه کاله کتب نازل شویده یعنی څه آیتونه پکین د ابتداء د هجرت د زمانے دی لکه تحویل القبله او صوم رمضان او څه په کتب د

آخری زمانے دی لکھ (واتقوا یوماً ترجعون فیہ الی اللہ) او بعض سورتونہ لکھ سورۃ الانعام
تول پہ یو خل نازل شویدے (طبرانی موقوفاً علی ابن عباس)

او د دواړو سورتونو ترمینځ په نظم او دقت د معنی او وحدت فنی کښ هیڅ فرق نشته،
نو که دا چرته د محمد ﷺ کلام وې یا د بل چا وې نو د اول او د آخر کلام به خومره فرق
وې پدې خبره سوچ او کړه نو پدې طریقہ د تالیف او راجمع کولو د قرآن کښ معجزه
ښکاره شوه۔

(۱۲) [عُلُومُهُ وَمَعَارِفُهُ]۔

(قرآن کښ په داسے علوم او معارفو باندے مشتمل دے چه مقاصد ئے اوچت دی او دلیل
ئے واضح دے او اثر ئے بنائسته دے او فائده ئے عامه ده نو دا په هدايت د خلقو کښ حق
طرف ته داسے مرتبے ته رسيدلے دے چه عقل دا بعیده گنړی چه دا دے محمد ﷺ د ځان نه
جوړ کړے وی ځکه چه هغه خو يو امی شخص وو چه اميانو کښ لوئی شوے وو۔ دا قرآن
چه گورے نو د اصلاح روح پکښ خومره قوي دے هر طرف نه ئے کمالات راگير کړیدی،
فلاسفه ؤ چه په فلسفه سره کوم فساد پیدا کړيدے قرآن د هغه اصلاح کړیده، که
مشرکانو په شرک سره کوم نقصان کړيدے د هغه تدارک ئے کړيدے، که مخکنو دينونو
والو په خپلو دينونو کښ کوم تحريفونه کړيدی نو د هغه تصحيح ئے کړیده، عقيدے ته
که اوگورے نو انسان ته ئے يوه داسے عقیده راشده ورکړیده چه د بنده همت اوچتوی او
مضبوط عبادات ئے ورله ورکړیدی، داسے اوچت اخلاق ئے ورخودلی چه انسان کښ دا
اهليت پیدا کوی چه د الله تعالیٰ خليفه جوړ شی په زمکه کښ، شخصی، مدنی،
اجتماعی احکام ئے داسے طريقے سره ذکر کړیدی چه اجتماعيت د فساد او خرابی نه بچ
کوی، او د اطمینان او صحيح انتظام او سلامتیا او نيکبختی ژوند ورکوی، د يهوديانو
علاج ئے کړيدے چه هغوی ځان ته شعب الله المختار وئيلو۔ او د گمراه نصاراؤ اصلاح ته
کړیده چه ځان ته ئے ابناء الله واحباءه وئيل، بعض يهوديانو د خلقو مالونه او هر شے ځان
دپاره حلال کړی وو ﴿لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيْنِ سَبِيلٌ﴾۔ د هغوی اصلاح ئے اوکړه۔

او بعض عابدان نصاراؤ په ځان باندے حلال خيزونه حلال کړی وو ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ
الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ﴾ [اعراف ۳۲] نو د هغوی رهنمائی ئے اوکړه۔ او ټولے دلے
ئے اعتدال او صحيح لارے ته رادعوت کړل۔ ﴿وَمَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي
اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ (النحل : ۶۴)۔

(۱۳) - [وَقَاوَةُ بِحَاجَاتِ الْبَشَرِ]۔

(قرآن کریم داسے کامل او پورہ ہدایات راوپیدی چہ پہ ہرہ زمانہ او ہر ہنار او علاقہ کنبں دتولو انسانو نو حاجتو نہ ئے پورہ کریدی، دا کار پہ بل ہیخ دین کنبں نشته۔ چہ ددے تفصیل داسے دیے چہ ۱- اول قرآن کریم د عقائد و اصلاح کریدہ، دعوت ئے ور کریدی ایمان باللہ و ملائکتہ و کتبہ و رسلہ و الیوم الآخر تہ۔

۲- دویم اصلاح د عباداتو ئے کریدہ چہ خلقو تہ ئے ہفہ کارونہ خودلی دی چہ پہ ہفہ سرہ ددوی د نفسونو تزکیہ راخی او روحونو تہ ئے غذاء ورکوی، او ارادہ ئے مضبوطی او یو فرد او مجموعہ انسانانو تہ ہفہ فائدہ ورکوی۔

۳- دریم دا چہ اصلاح د اخلاقو ئے پداسے طریقہ کریدہ چہ خلقو تہ ئے ددے فضائل ذکر کریدی او د رذائلو نہ ئے ہغوی تہ نفرت ور کریدی او پدے کنبں ئے اعتدال او درمیانہ روی کریدہ۔

۴- خلورم اصلاح د اجتماعیت ئے کریدہ چہ خلقو تہ ئے د صفونو یو کولو رہنمائی کریدہ او د تعصبونو او دلہ بازی او فرقہ پرستی نہ ئے منع کریدی۔

۵- دارنگہ اصلاح د سیاست او حکومت ئے کریدہ پہ عدل او مساوات سرہ او رحمت او غمخوری او محبت تہ ئے دعوت ور کریدی۔ او دتولو بد صفاتو نہ ئے منع کریدی چہ ہعہ ظلم، غدر، وعدہ کنبں خلاف کول، دروغ، خیانت، د خلقو پہ باطل سرہ مالونہ خوړل لکہ سود وغیرہ۔

۶- د مال اصلاح ئے کریدہ چہ دعوت ئے اقتصاد تہ ور کریدی او خلق ئے د مال ضائع کولونہ منع کریدی او پہ واجب انفاق باندے ئے امر کریدی، او خاص او عام حقوق اداء کولو او صحیح کاروبار باندے ئے امر کریدی۔

۷- د زنانونو اصلاح ئے کریدہ چہ د ہغوی احترام کول او ہغوی تہ تول انسانی او دینی حقوق ور کولو تہ ئے دعوت ور کریدی۔

۸- د جنگونو اصلاح ئے کریدہ د ہفہ اصول او قواعد او مبدأ او غایہ ئے خودلے دہ او پہ ہفہ کنبں ئے د غلر او نقض عہد نہ منع کریدہ۔

۹- د غلامانو د آزادولو ترغیبات ئے ور کریدی او ہفہ ئے پہ کفاراتو کنبں مقرر کریدی۔

۱۰- د انسانانو عقلونہ او فکرونہ ئے آزاد کریدی او د اکراہ او دینی غلبے نہ ئے منع

کریدی۔ ﴿فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ، لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ﴾ [الغاشية ۲۱] ہر کلمہ چہ اللہ تعالیٰ پہ قرآن کریم کنبس دتہول انسانیت حاجات پورہ کریدی نو ددے وجہ نہ عام کافران دقرآن ہدایت تہ پہ شعوری یا غیر شعوری طریقے سرہ غارہ اپردی او دے تہ رجوع کوی لکھ مثلاً :

۱- امریکے پہ اخیرہ کنبس رسمی طریقے سرہ پہ شرابو باندے پابندی اولگولہ، لیکن دا امرئے کامیاب نشو خکھ چہ داسلام پہ طریقہ باندے نہ وو۔

۲- امریکے طلاق مباح کرل اگرکہ دے بارہ کنبس ئے دیر اسراف کریدی۔ ۳- داسبانی حکومت دا قانون صادر کرو چہ زمونہ پہ ملک کنبس بہ رسمی طریقے سرہ زنا بندہ وی او ہفہ زنانه چہ دسمندرونو پہ غارو باندے پہ جانگو او فاحشو جامو کنبس اُوخی نو ہفہ بہ منع کولے شی۔

۴- یورپ کنبس چہ کوم مصلحین دی ہغوی دا نعرے وہی چہ ددیرو وودونو اجازت دے خلقوتہ ورکری شی خکھ چہ دے تہ دیر ضرورت دے تردے چہ بعض زنانو ہم دا مطالبہ کریے وہ۔

(۱۴) [مَوْقِفُ الْقُرْآنِ مِنَ الْعُلُومِ الْكُونِيَّةِ]۔

(قرآن کریم کنبس اللہ تعالیٰ کونی علمونہ راجع کریدی چہ دا دلیل دے چہ دا کتاب مُعجز دے۔ پہ قرآن کنبس چہ کوم کونی خیزونہ ذکر کیہی نو مقصد پکنبس یو ہدایت وی اود خالق پہ وجود باندے دلیل وی او ددے کائناتونہ اللہ تعالیٰ پہ قرآن کریم کنبس دیرے فائدے انسانانو تہ ورکریدی او ددے کونی خیزونو د ذکر کولو نہ دقرآن مقصد دا نہ وی چہ مثلاً دعلم ہیئت تشریح اوکری یا دطبیعیات او کیمیاء او طب او حساب او ہندسے تشریحات اوکری ددے وجہ نہ کوم مفسرین چہ ددے پہ بارہ کنبس دیرہ توسع او فراخی کوی نو داسے نہ دہ پکار اگرکہ د ہغوی نیت بہ بنہ وی خکھ چہ دا دقرآن مقصد خرابوی۔

(۱۵) [سِيَاسَتُهُ فِي الْأَصْلَاحِ]۔

(قرآن داصلاح پہ بارہ کنبس داسے سیاست او تربیت کریدی چہ ہفہ دومرہ کامل دے چہ دا ممکن نہ دہ چہ ہفہ د محمد ﷺ یا دبل انسان نہ صادر شی) او دا پہ دیرو طریقو سرہ دے :

۱- یو دا چه دا کتاب ئے لږ لږ نازل کړیدے، دے دپاره چه په خلقو آسانی راشی او ددے قبلولو ته تیار شی۔

۲- دا کتاب پداسے بنائسته اسلوب سره راغله دے چه هر چاته محبوب دے دے دپاره چه ددے په وجه ددے تعلیمات واوری او د هغه منلو ته تیار شی۔

۳- او امر او نواهی ئے داسے مرتب دی چه ټولو خلقو ته شاملیږی سره د تفاوت د استعداد د خلقو نه، او په اعمالو کښ ئے درجات مقرر کړیدی، مثلاً اول اسلام بیا ایمان بیا احسان، مستحب، سنت فرائض وغیره۔

۴- قرآن د روح او جسد دواړو حقوق او مطالب پوره کوی۔

۵- قرآن د دنیا او آخرت مقاصد بیان کړیدی۔

۶- قرآن په آسانی راتلل کوی او د مخلوق نه حرج او تنگسیا پورته کوی۔
﴿وَمَا جَعَلْ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج: ۷۸]۔

(۱۶) [أَنْبَاءُ الْغَيْبِ فِيهِ]۔

(قرآن د غیبو خبرونه ورکړیدی او هغه صادق شویدی دا څه په ماضی زمانه کښ تیر شویدی لکه واقعات الانبیاء او د اقوام مکذبه او مصدقه و حالات - او څه د حاضر سره تعلق لری لکه د الله تعالی او د ملائکو او جناتو او جنت او جهنم په باره کښ خبر ورکړیدی چه هغه ټول رسول الله ﷺ لیدلی هم نه وو۔ د منافقانو حالونه ئے رابښکاره کړیدی او دارنگه دراتلونکے زمانے احوال ئے بیان کړیدی او هغه بیا صادق شویدی او صادق کیږی به۔ لکه ددے خبر، تفصیل مخکښ هم ذکر شو۔

(۱۷) [آيَاتُ الْعِتَابِ]۔

(د قرآن کریم د معجزه کیدو بل دلیل دا دے چه د رسول الله ﷺ نه به کله یو اجتهاد اوشو او په یوه مسئله او حادثه کښ به ورته حکم الهی نه وو نازل شوی او هغه به په خپل علم او اجتهاد سره عمل او کړو نو که الله تعالی ته به نه وو خوښ، زړه ئے آیتونه نازل کړل او خپل نبی ﷺ ته به ئے عتاب او ملامتیا ورکړه لکه په فدیة د قیدیانو د جنگ بدر کښ رسول الله ﷺ باندے آیتونه نازل شو، چه فدیة اخستل د دوی نه صحیح نه وو بلکه ددے کافرانو وینه تویه کول پکار وو۔ ﴿مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُمُجِّنَ فِي الْأَرْضِ﴾ [انفال: ۶۷]۔

رسول اللہ ﷺ دتسوك نه دپاٽے شوو منافقانو نه عذرونه قبول كرل او كله چه هغوى د تسوك نه په پاٽے كيدو كښ عذرونه كول نو نبى ﷺ اجازت وركړو نو پدې كښ آيتونه نازل شول

﴿عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ﴾ [التوبة : ٤٣]۔

(١٨) [مَا نَزَلَ بِعَدِّ طَوَّلِ انْتِظَارٍ]۔

(يعنى كله به رسول الله ﷺ د يو كار په باره كښ د وحى انتظار كولو چه وحى نازل نه شي ليكن هغه به د رسول الله ﷺ د خواهش مطابق سمدست نه نازليدله بلكه وخت به ئې واخستو نو كه دا د محمد ﷺ د ځان نه جوړ كړې كتاب وي نو بيا د انتظار څه معنى وه سره ددې نه چه انتظار څو مره گران كار دى او خاصكر چه كله يوې خبرې ته ضرورت وي۔
١- د تحويل القبله په باب كښ اوگوره نبى ﷺ به بره بره كتل چه وحى راشي او ماته حكم اوشى چه كعې ته مخ واړوه۔

٢- واقعه د افك ته اوگوره چه په ام المؤمنين عائشه رضى الله عنها باندې تهمت اولگيدو نبى ﷺ د وحى انتظار كولو ډير وخت بعد وحى نازل شو۔

٣- د نبى ﷺ نه د اصحاب كهف، د ذى القرنين او د روح په باره كښ تپوس اوشو نو هغه اوفرمايل : صبرا شئ خبر به دركړم، خو ان شاء الله ترې هيره شوه نو صباله وحى رانغله، قريشو اعتراضونه شروع كړل چه خپل رب ورسره دشمنى شروع كړه او پرې ئې خودو۔ نو الله تعالى سورة الضحى نازل كړو۔ او دغه شان نور مثالونه واخله۔

(١٩) [مَظْهَرُ النَّبِيِّ ﷺ عِنْدَ هُبُوطِ الْوَحْيِ]۔

(رسول الله ﷺ باندې به چه كله وحى نازلیده نو د هغه به ډیر ناشنا حالت جوړیدو، تسندې مبارك به ئې خولې شو او په بدن كښ به ئې دروند والې پیدا شو، كه په چا باندې به ئې كوم اندام پروت وو نو هغه به هم ددې دروند والى احساس كولو۔ دا پوره دليل دې چه دا د رسول الله ﷺ د ځان نه جوړ شوي كتاب نه دى۔

(٢٠) [آيَةُ الْمُبَاهَلَةِ]۔

(قرآن كريم مبا هله ته دعوت وركړيدې چه اې يهود او نصاراؤ ! كه تاسو ځان ته په حق وايئ، راځئ زما نبى سره الله تعالى ته عاجزى اوزارى او كړئ او چه څوك دروغجن وي په هغه باندې د الله تعالى نه بنيرې طلب كړئ چه مرگ ورله راولي۔ نو ټول باطل پرست

یہود او نصاریٰ دے تہ نہ دی تیار شوی، دا عظیمہ معجزہ دہ چہ قرآن کریم د الله تعالیٰ کتاب دے، چہ باطل پرستو ددے مقابلہ نہ دہ کرے۔ رسول الله ﷺ د نجران نہ دراغلو نصاراؤ پہ بارہ کنب اوفرمايل: [وَلَوْ لَا غَنُوا لَمْ يَسْخُوا قِرْدَةً وَخَنَازِيرًا]۔

(کہ دے خلقو مباہلہ کرے وے نو شادوگان او خنزیران بہ ترے جوہ شوی وے)۔

(۲۱) [عِزُّ الرُّسُولِ عَنِ الْإِتْيَانِ يَبْدُلُ لَهُ]۔

(رسول الله ﷺ ہم ددے نہ عاجز دے چہ دقرآن پہ بدل کنب بل کتاب راوری یا پہ کنب د خپل طرف نہ تبدیلی اوکری)۔

لکہ د اسلام دشمنانو دا مطالبہ کرے وہ چہ ددے قرآن نہ علاوہ بل قرآن راورہ یا پدے کنب تبدیلی اوکرہ۔ نو الله تعالیٰ آیتونہ نازل کرل چہ د نبی ﷺ د طرف نہ ئے جوابونہ اوکرل:

﴿وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَ نَا آتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ، قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي، إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ، إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ [يونس: ۱۵]۔

(۲۲) [عَشْرُ الْآيَاتِ الَّتِي تَحَرَّدَ الرُّسُولُ مِنْ نَسِيْتِهِ إِلَيْهِ]۔

(دیر داسے آیتونہ موجود دی چہ پہ ہفے کنب د رسول الله ﷺ نہ نفی شویدہ چہ دا کتاب دے دہ جوہ کرے وی، بلکہ الله تعالیٰ خو ہفہ تہ وئیلی وو چہ اے زما رسولہ! ما تا تہ کتاب راو لیرو چہ ددے نہ مخکنب تا کتاب نہ پیژندلو او نہ درتہ ایمان معلوم وو او تالہ مے کتاب او حکمہ درکرو او خپل فضل مے دریاندے اوکرو نو دا تول دلیل دے چہ دا د رسول الله ﷺ کلام نہ دے بلکہ دا د الله تعالیٰ کلام دے او رسول الله ﷺ صرف د الله تعالیٰ د طرف نہ رسونکے دے) بلکہ رسول الله ﷺ بہ ددے نہ یریدو چہ دا مدد دوحی ما نہ منقطع نہ شی او کلہ چہ بہ ترے وحی روستو شوہ نو دیر بہ غمجن وو او جبریل نہ بہ ئے مطالبہ کولہ چہ تہ ولے زما ملاقات تہ دیر نہ راخے۔ الله تعالیٰ ہم ورتہ فرمایلی وو:

﴿وَلَقَدْ شَفَعْنَا لَنُدْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا﴾ [اسراء: ۸۶]۔ (کہ مونہ

اوغوارو، ختم بہ کرو ہفہ وحی چہ مونہ ئے تا تہ کوو بیا بہ تہ د خپل خان دپارہ د ہفے پہ راوستو خوک ذمہ وار پیندا نہ کرے)۔ دا تول واضح ثبوت دے چہ رسول الله ﷺ دا کتاب د خان نہ نہ دے جوہ کرے۔

(۲۳) [تَأْيِيدُ الْقُرْآنِ وَنَحَاحُهُ]۔

(د قرآن د معجزہ کیدو بل دلیل دا دے چه قرآن کریم په نفسونو د انسانانو کښ داسے تاثیر لری چه هغه د هیچا په کلام کښ نشته او داسے کامیابی ته رسیدلے دے چه هیخ کتاب داسے نشی کیدے، ددے وجه نه په لږ وخت کښ قرآن کریم په عالم کښ داسے انقلاب راوستو چه دا د هیخ کتاب دپاره نۀ مخکښ ثابت شوے وو او نۀ به ثابت شی، ټول بشری قوانین ددے په شان انقلاب راوستو نه عاجز دی، د عقیدے اصلاح، د مجتمع اصلاح، د اخلاقو اصلاح، خپل مقصد ته متوجه کول ددے کتاب خصوصیت دے۔

نو قرآن کریم د وړو او غټو په زړه او روح کښ ایمان داخل کړیدے او نفسونو کښ ئے د شعور او بیداری ماده پیدا کړیده او علما او عملاً ئے دعوت ورکړیدے چه ددے کتاب په تعلیمات او هدایت دے عمل او کړی سره ددے نه چه دا کتاب د یو امی سری نه صادر دے او یو عام انسان دے چه هیخ حکومت او طاقت ئے نۀ وو، لکه قرآن کریم پخپله دے خبرے ته اشاره کړیده: ﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا﴾ [الشوری: ۵۲]۔ (قرآن د روحونو کتاب دے) او دے ته ئے نور وئیلے دے ﴿قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ﴾ [المائدة: ۱۵]۔ او پدے کتاب کښ حیوة د انسانانو پروت دے ﴿أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا﴾ [الانعام: ۱۲۲]

قرآن انسانانو ته حیوة طیبه ورکوی۔ ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنَّىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً﴾ [النحل: ۹۷] ﴿اسْتَجِیْبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْیِیْكُمْ﴾ [انفال: ۲۴] د قرآن د تاثیر شه مثالونه او گوره: ۱- مشرکانو به د شپے په تیاره کښ د مسلمانانو تلاوتونو ته غوړ کیخودلو، وجه همدا وه چه دے قرآن په هغوی غلبه کړے وه لیکن عناد او کبر حق ته نۀ پریخودل۔

۲- ابوبکر صدیق د خپل کور مخ ته قرآن لوستلو نو کفارو پرے پابندی لگوله پدے وجه چه هلکان او زنانه به هغه ته راجمع کیدل او د هغه د قراءت نه به ئے تلذذ او مزه اخسته او د هغے نه به متاثر کیدل نو مشرکانو سره خطرہ پیدا شوه نو هغه ئے منع کړو۔

۳- د قرآن د تاثیر نه یریدل نو یو بل ئے منع کول د قرآن د اوریدو نه۔

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَٰذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ﴾ [فصلت: ۲۶]۔

۴- کافران به رسول الله ﷺ ته په غلطه اراده راغلل او د هغه د مرگ اراده به ئے وه لیکن چه کله به ئے د الله تعالیٰ دا عظیم کتاب واوریدو نو اسلام به ئے راوړو او د داسے قسم

واقعاتونہ کتابونہ د سیرت ڈک دی۔

او د قرآن تاثیر پہ منونکو خلقو خومرہ دیروو چہ صحابہ کرامو بہ ددیہ پہ حفظ او قراءت کنبن خومرہ رغبت او مینہ لرلہ !!

۲- پہ قرآن بہ ئے خومرہ عمل کولو او ددیہ تعلیمات ئے خومرہ نافذ کری وو، د قرآن د تعلیماتو او ہدایاتو خلاف تعلیمات ئے تول پریخودی وو۔

۳- د قرآن پہ نشر و اشاعت کنبن ئے خومرہ بہادری کولہ او د قرآن او د ہغہ د ہدایت نہ ئے خومرہ دفاع کولہ۔ او غتہ معجزہ ئے دا ہم دہ چہ د نبی ﷺ نبوت او قرآن کریم د ہغہ بہ ترقیامتہ پورے ہمیشہ دپارہ موجود وی او پہ امت کنبن بہ ضرور داسے خلق وی چہ ہغوی بہ ددیہ کتاب تعلیمات کلک رانیولی وی۔

علامہ قرطبی لس وجوہ داعجاز ذکر کریدی لیکن ہغہ اکثریو پہ بل کنبن داخلیری او ہغہ تقریباً تولے پدیہ مخکنی بحث کنبن ذکر شیدی۔ او بعض پکنبن ہغہ دی چہ ہغہ وجہ داعجاز نہ معلومیہری خکہ خصوصیت ئے د قرآن پورے نہ وی، لکہ عدم اختلاف او تناقض پہ معانی د قرآن کنبن۔ واللہ اعلم۔

[راجع مناهل العرفان فی علوم القرآن للزرقانی ۶۳۴/۲ والفوائد (۱)۔]

۱۹- الامر التاسع عشر : المتشابهات والمحکمات :

[نولسم بحث : متشابهات او محکمات پیژندل]

د کتاب اللہ د صحیح فہم او پوہے دپارہ ددیہ بحث پیژندل ہم دیرو ضروری دی او پدیہ سرہ دیرو آیتونو ترمینغ د ظاہری الفاظو تعارض دفع کیہری او د مبتدعینو او باطل پرستو غلط استدلالات واضح کیہری۔

مُحکم : د احکام نہ جوړ دیہ پہ معنی د مضبوطولو او دیو کار نہ د منع کولو دپارہ استعمالیری۔ او ددیہ نہ حَکْمَہ لفظ استعمالیری د اس پہ خولہ کنبن ہغہ کری تہ وثیلے شی چہ د اُس د واگے دواړہ طرفونہ پریم د خوزولیدونہ منع کولے شی۔

او متشابه د تَشَابُہ نہ اخستے شویدیم پہ معنی د معاثلت او مشاکلت او مشابہت او گډوډ والی سرہ استعمالیری۔ لکہ ﴿إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهُ عَلَيْنَا﴾ [البقرہ : ۷۰]۔

پہ قرآن کریم کنبن دا ہم راغلی دی چہ تول قرآن مُحکم دیہ لکہ ﴿کِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾

[هود: ۱۰] - اودا هم راغلی دی چه تهول متشابه دے لکه ﴿اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا﴾ [الزمر: ۲۳] - اودا هم راغلی دی چه بعض آیتونه محکمت دی او بعض متشابهات دی لکه ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ، وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾ [ال عمران: ۷] -

دده درې وارو خبرو منافات نشته اوله خبره هم صحیح ده چه تول قرآن محکم دے پدے معنی چه دده نظم او ترتیب کلک او مضبوط دے هیخ قسم لفظی او معنوی خطائی پکښ نشته، گویا کښ داسه مضبوط آبادی (بلدنګ) دے چه هیخ وهن او کمزورتیا او چاودل پکښ نشی راتلے -

او دویمه خبره هم صحیح ده چه تهول قرآن متشابه دے پدے معنی چه د قرآن بعض آیتونه د بعضو سره مشابه دی په مضبوطوالی او حسن او بناسنت کښ او دا چه الفاظ او معانی ئه د حد الاعجاز اعلیٰ درجه ته رسیدلی دی -

او دویمه خبره هم صحیح ده چه بعض آیتونه ئه متشابه او بعض محکم دی ځکه دده معنی دا ده چه د قرآن د بعض آیتونونه د الله تعالیٰ مراد او مقصد زر واضح کیږی او بعض هغه دی چه د هغه دلالت په معنی مراد د الله تعالیٰ باندې بندګانو ته زرنه واضح کیږی - نو اول محکم شو او دویم متشابه شو -

بیا محکم کله مقابل د منسوخ کښ استعمالیږی، یعنی دا آیت محکم دے مطلب دا وی چه دا آیت منسوخ نه دے او کله محکم مقابل د متشابه استعمالیږی - معنی دا وی چه هغه نصوص (الفاظ) د کتاب او سنت چه د هغه معنی واضحه وی چه هیخ خفاء او پتواله پکښ نه وی -

تعريفات المحکم والمتشابه

۱- بعض اهل علم فرمائی :

[الْمُحْكَمُ: الْوَاضِحُ الدَّلَالَةُ الظَّاهِرُ الَّذِي لَا يَحْتَمِلُ النُّسْخَ وَالْمُتَشَابَهُ هُوَ الْخَفِيُّ الَّذِي لَا يُدْرِكُ مَعْنَاهُ عَقْلًا وَلَا نَفْلًا وَهُوَ مَا اسْتَأْنَرَ اللَّهُ تَعَالَى بِعِلْمِهِ كَقِيَامِ السَّاعَةِ وَالْحُرُوفِ الْمُقْطَعَةِ فِي أَوَائِلِ السُّورِ] -

(محکم هغه دے چه دلالت ئه په معنی مراده د الله تعالیٰ باندې واضح او ظاهر وی، احتمال د منسوخ کیدو نه لری، او متشابه هغه دے چه معنی مراده ئه داسه پته وی چه

عقلًا او نقلًا نہ معلوم میری، او اللہ تعالیٰ خان پورے دہے علم خاص کرے وی لکہ د قیامت راتل یا لکہ حروف مقطعات شو پہ ابتداء د سورتونو کنیں) علامہ آلوسی فرمائی : دا زایہ دا حنافو علماؤ دہ۔

۲- [الْمُحْكَمُ مَا لَا يَحْتَمِلُ إِلَّا وَجْهًا وَاحِدًا مِنَ التَّأْوِيلِ أَمَّا الْمُتَشَابَهُ فَهُوَ مَا احْتَمَلَ أُوجُهًُا]۔

(عبد اللہ بن عباسؓ تہ منسوب دی چہ محکم ہفہ تہ وائی چہ صرف یو احتمال لری (یعنی دیرے معانی پکنیں نشی راتلے) او متشابہ ہفہ تہ وائی چہ پہ ہفہ کنیں دیر احتمالات او معانی راتلے شی) دا قول د اکثر و اصولینو دے۔

۳- بعض وائی :

[الْمُحْكَمُ مَا اسْتَقْلَ بِنَفْسِهِ وَلَمْ يَحْتَجْ إِلَى بَيَانٍ، وَالْمُتَشَابَهُ هُوَ الَّذِي لَا يَسْتَقِلُّ بِنَفْسِهِ، بَلْ يَحْتَاجُ إِلَى بَيَانٍ فَتَارَةً يُبَيِّنُ بِكَذَا وَتَارَةً يُبَيِّنُ بِكَذَا]۔

(محکم ہفہ تہ وئی لے شی چہ خپلہ مستقل وی او بیان تہ ئے حاجت نہ وی او متشابہ ہفہ دے چہ خپلہ مستقل نہ وی بلکہ بیان تہ ئے حاجت وی نو کلہ ئے یو شان بیان کیہی او کلہ بل شان۔ یعنی کلہ ئے یو مصداق ذکر کیہی او کلہ بل) خکہ ددے پہ تاویل کنیں اختلاف وی۔ دا قول د امام احمدؒ نہ نقل دے۔

۵- امام رازیؒ فرمائی : [الْمُحْكَمُ مَا كَانَتْ دَلَالَتُهُ رَاجِحَةً وَهُوَ النَّصُّ وَالظَّاهِرُ، وَالْمُتَشَابَهُ مَا كَانَتْ دَلَالَتُهُ غَيْرَ رَاجِحَةٍ وَهُوَ الْمُحْمَلُ وَالْمُؤَوَّلُ وَالْمُشْكِلُ]۔ (محکم ہفہ دے چہ دلالت ئے پہ معنی مرادہ باندے راجح وی نو دا شامل دے نص تہ ہم او ظاہر تہ ہم۔ او متشابہ ہفہ دے چہ دلالت ئے پہ معنی مرادہ باندے راجح نہ وی او دا مجمل، مؤول او مشکل تولو تہ شامل دے)۔

انواع المتشابهات :

[د متشابهاتو اقسام]

متشابهات پہ درے قسمہ دی (۱) اول دا چہ د تولو انسانو علم ہفہ تہ نشی رسیدلے لکہ علم د اللہ تعالیٰ پہ ذات او حقائق د صفاتو د ہفہ یا لکہ علم شو پہ وقت د قیامت، او دغہ شان حالات د قبر او جنت او جہنم او نور غیبی خبرے چہ د ہفہ علم اللہ تعالیٰ پورے خاص دے۔ او ددے مثال حروف مقطعات ہم دی۔

(۲) دویم قسم : هغه دی چه هر انسان طاقت لری چه هغه اوپیژنی په طریقہ د بحث او تلاش سره لکه هغه متشابهاات شو چه په هغه کښ اجمال او بسط او ترتیب وغیره وی۔
دده مثال لکه الفاظ غریبه (ناشنا کلمات) او مغلق احکام چه زر نه معلومیږی۔ (او دده مثال هر آیت چه دوه احتماله لری صحیح او غلط لکه دده بیان روستو راخی)۔
(۳) دریم قسم هغه دی چه خواص علماء اوراسخین فی العلم ئه پیژنی نه عوام۔ لکه هغه اسرار او حکمتونه چه خواص بندگان ئه په وخت د تدبر کولو د کتاب الله نه راویاسی۔

لکه دده ته اشاره شویده پدې قول در رسول الله ﷺ کښ علی بن ابی طالب او ابن عباس ته : [اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّوِيلَ]۔ (ایه الله ! ته د په دین کښ پوهه ورکړه او د خپل کتاب په تفسیر باندې ئه پوهه کړه)۔

حکمة نزول المتشابهاات :

[د متشابهااتو د نازلیدو حکمت]

پدې مقام کښ باطل پرست خلق دا اعتراض کوی چه هرکله الله تعالی قرآن کریم د خلقود هدايت دپاره رالیرلې دې نو بیا ولې ئه پکښ متشابهاات راوړیدی ؟۔
دده جواب دا دې چه په قرآن کریم کښ د متشابهااتو په نازلولو کښ ډیر حکمتونه دی غوره پکښ دا دی :
۱- [الْأَيُّلَاءُ وَالْأَخْيَارُ يَعْنِي أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَهُ مُخْتَبِرًا بِهِ عِبَادَهُ فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ فَلَا يَدْخِلُهُ فِيهِ شَكٌّ وَلَا يَعْتَرِيهِ رَيْبٌ الْخ]۔

(یعنی الله تعالی په دې سره په بندگانو امتحان کوی نو مؤمن ته خو پکښ هیڅ شک او شبهه نه راپیدا کیږی ځکه دا دوه قسمه دې یو هغه چه قادر وی چه دا متشابه راجع کړی محکم ته او که محکم ته ددې په واپس کولو باندې قادر نه وی او په معنی ئه نه پوهیږی نو بب وائی چه (آمتا به کل من عند ربنا) یعنی مونږ پرې ایمان لرو او دا ټول د الله تعالی د طرف نه دی۔ نو بیا هم دده دپاره فائده او خیر دې ځکه چه پدې سره به ئه ثواب او اجر زیاتیرې۔ او منافق پکښ شک پیدا کړی نو بس تاوانی شی او هر چه اهل زیغ دی لکه مبتدعین وغیره نو هغوی د متشابهااتو پسے روان شی چه دده په وجه خلق د قرآن او صحیح سنت نه واړوی او د خپل بدعت مطابق ئه معنی اوکړی او دا حکمة د سورة آل

عمران (۷) آیت نہ معلوم میری۔

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ الْخ﴾

(۲) دویم حکمت: [اِنْ فِي اَنْزَالِ الْمُتَشَابِهَاتِ اِظْهَارًا لِّفَضْلِ الْعُلَمَاءِ وَتَفَاضُلِهِمْ فِيمَا بَيْنَهُمْ، وَفِيهِ اَيْضًا تَعْرِيفُهُمْ لِمَزِيدِ الْمَشَقَّةِ وَالصَّعُوبَةِ فِي مَعْرِفَةِ الْحَقِّ مِنْهَا فَيَعُظُمُ اجْرُهُمْ وَيَرْتَفِعُ عِنْدَ اللَّهِ شَأْنُهُمْ]

[الطعن فی القرآن ص [۹۴] والاتقان فی علوم القرآن [۳۰/۲]۔

(د متشابہاتو پہ نازل لو کیں د علماء کرامو د فضیلت اظہار دیے او پدیے سرہ د ہغوی د درجو ترمینح جدا والے راخی، او علماء کرام پدیے باندیے مکلف کول او مشقت کیں اچول دی چہ تاسو ددیے نہ حکم معلوم کریں نو ستاسو اجر بہ لوثی شی او ستاسو مرتبہ بہ د اللہ تعالیٰ پہ نیز اوچتہ شی)۔

دارنگہ پہ متشابہاتو سرہ دیر علوم مینح تہ راخی ہر عالم بہ د خپل علم مطابق د آیت او حدیث نہ احکام مستنبط کوی او د ہغے نہ بہ ئے پہ تدبیر سرہ راویاسی نو خکہ اللہ تعالیٰ بعض داسے آیتونہ رالیپلی دی چہ ہغہ د دیرو مطلبونو او معانیو احتمال لری۔ او پدیے کیں علماؤ تہ د استنباط موقع ورکوی چہ تاسو ددیے نہ باریکے معانی راویاسی۔

او کہ تہول قرآن محکم نازل شویے ویے او ہیخ متشابہ پکین نہ ویے نو بیا بہ ددیے پہ پیژندلو کیں عالم او جاہل برابر ویے۔

(۳) دریم امام رازی ذکر کریدیے:

[لَوْ كَانَ الْقُرْآنُ كُلُّهُ مُحْكَمًا بِالْكَلِمَةِ لَمَا كَانَ مُطَابِقًا إِلَّا لِمَذْهَبٍ وَاحِدٍ وَكَانَ بِصَرِيحِهِ مُبْطَلًا لِجَمِيعِ الْمَذَاهِبِ الْمُخَالِفَةِ لَهُ وَذَلِكَ مُنْفَرِّ لِرُبَابِ الْمَذَاهِبِ الْأُخْرَى عَنِ النَّظَرِ فِيهِ، أَمَّا وَجْهُ الْمُتَشَابِهِ وَالْمُحْكَمِ فِيهِ فَيُطْمَعُ كُلُّ ذِي مَذْهَبٍ أَنْ يَجِدَ فِيهِ كُلُّ مَا يُؤَيِّدُ مَذْهَبَهُ، فَيُضْطَرُّ إِلَى النَّظَرِ فِيهِ وَقَدْ يَتَخَلَّصُ الْمُبْطِلُ عَنْ بَاطِلِهِ إِذَا أَمَعَنَ فِيهِ النَّظَرُ، فَيَصِلُ إِلَى الْحَقِّ]

[الطعن فی القرآن الکریم ص (۹۴) ومناهل العرفان [۵۳۸]۔

(یعنی کہ تہول قرآن بالکلیہ محکم ویے نو بیا بہ صرف دیو مذهب مطابق ویے او ددیے مذهب نہ چہ کوم مخالف مذاہب ویے نو ہغہ بہ ئے صراحۃً باطل کولے، نو پدیے سرہ بہ نفرت پیدا شویے ویے د نورو مذاہبو والو نو ہغوی بہ قرآن لہ گوتے نہ ورولے او خوالہ بہ ورلہ نہ راتلے، خو کله چہ پہ قرآن کیں محکمتاں ہم شتہ او متشابہاتاں ہم نو ہر مذهب والا دا طمع لری چہ زما د مذهب تائید بہ پکین موجود وی نو پدیے سرہ بہ ہغہ پہ قرآن کیں نظر

کولو ته مجبوره شی نو کله به باطل پرست د باطل نه خلاص شی کله چه په قرآن کښ جوخت نظر او کړی نو بس حق ته به اوری.

(۴) بعض متشابهاتو کښ حکمة دا وی چه دلیل شی په عجز د انسان او د هغه په جهالت باندی چه که دده استعداد او قابلیت هر څومره غټ شی او علم ئه هر څومره ډیر شی خوبیا هم د ډیرو خبرو د پوهی نه عاجز دی او دا به دلیل وی په قدرت او علم د الله تعالی باندی چه د هغه سره دومره علم دی چه انسان د هغه د علم احاطه نشی کولی. (دا د هغه متشابهاتو حکمة دی چه معنی ئه معلومه نه وی لکه حروف مقطعات وغیره).

(۵) [إِنَّ الْمُتَشَابِهَاتِ لَيْسَتْ فِي الْأُمُورِ الْمَطْلُوبَةِ مِنَ الْمُكَلَّفِ الْعَمَلُ بِهَا، وَإِنَّمَا هِيَ فِي بَعْضِ الْأُمُورِ الْعَقْدِيَّةِ الَّتِي يُطَالَبُ فِيهَا الْمُكَلَّفُ بِالتَّقْوِيضِ وَالتَّسْلِيمِ لِلَّهِ تَعَالَى فِيهَا، وَيَقُولُ (آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا) الطعن في القرآن ص [۹۵].

(متشابهات په هغه کارونو کښ نشته چه هغه باندی د عمل کولو مطالبه د مکلف نه شوی وی بلکه دا صرف په هغه عقیدوی امورو کښ وی چه د مکلف نه ئه دا مطالبه شویده چه دا کارونه الله تعالی ته اوسپاره او داسه اووایه : مونږ پدې سره ایمان راوړی دا ټول زموږ د رب د طرف نه دی).

(۶) فخرالدين الرازى ذکر کړیدی : [مَنْ كَانَتْ الْمُتَشَابِهَاتُ مَوْجُودَةً كَانَ الْوُصُولُ إِلَى الْحَقِّ أَصْعَبَ وَأَشَقَّ، وَزِيَادَةُ الْمَشَقَّةِ تُوجِبُ مَزِيدَ الثَّوَابِ، قَالَ تَعَالَى: أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ] [ال عمران: ۱۴۲] [الطعن في القرآن].

(کله چه قرآن کریم کښ متشابهات موجود وی نو پدې سره به حق ته رسیدل گران وی او مشقت والا به وی او څومره چه مشقت زیات وی نو اجر به زیاتیږی).

(۷) [الْقُرْآنُ إِذَا كَانَ مُشْتَمِلًا عَلَى الْمُتَشَابِهِ، انْفَقَرَ إِلَى الْعِلْمِ بِطَرِيقِ التَّأْوِيلَاتِ، وَتَرْجِيحِ بَعْضِهَا عَلَى بَعْضٍ، وَانْفَقَرَ فِي تَعْلِيمِ ذَلِكَ إِلَى عُلُومٍ كَثِيرَةٍ مِنْ عِلْمِ اللُّغَةِ وَالنَّحْوِ وَالصَّرْفِ وَالْمَعْنَى وَالْبَيَانِ النخ] [الطعن في القرآن].

(کله چه قرآن کښ متشابهات شته نو پدې سره به بنده محتاج وی چه پدې باندی علم راوی په طریقه د تاویلاتو او احتمالاتو سره او بعضو له به په بعضو ترجیح ورکوی او دا کار هله کیږی چه انسان ددې دپاره علوم زده کړی چه هغه علم اللغة او نحو او صرف او معانی او بیان دی. چه طریقه د تاویل او پیژنی. نو اؤگوره متشابهاتو سره نورو علوم

را پیدا کیوی۔

(۸) امام رازی وانی : [بِاشْتِمَالِ الْقُرْآنِ عَلَى الْمُحْكَمِ وَالْمُتَشَابِهِ يَضْطَرُّ النَّاطِرُ فِيهِ إِلَى الْأُسْتَعَانَةِ بِالْأَدِلَّةِ الْعَقْلِيَّةِ، فَيَتَخَلَّصُ مِنْ ظُلْمَةِ التَّقْلِيدِ، وَفِي ذَلِكَ تَنْوِيهِ بِشَأْنِ الْعَقْلِ وَالتَّعْوِيلِ عَلَيْهِ، وَلَوْ كَانَ كُلُّهُ مُحْكَمًا لَمَا احتَاجَ إِلَى الدَّلَالَةِ الْعَقْلِيَّةِ، وَلَظَلَّ الْعَقْلُ مُهْمَلًا، آه]

[مناهل العرفان ۵۳۹/۲]

(قرآن کتب محکم او متشابه موجود دی دے دپارہ چہ پدے کتب کتونکے ددے پہ معلومات کتب د عقلی ذیلونو نہ مدد واخلی او پدے سرہ د تقلید د تیارو نہ اوخی نو پدے کتب د عقل عظمت شان ذکر دے نو کہ قرآن تول محکم شی نو بیا به عقلی دلیل ته حاجت رانشی او عقل به بیکاره شه اوگرخی)۔

(۹) [فِيهِ تَحْقِيقُ اعْجَازِ الْقُرْآنِ لِأَنَّ كُلَّ مَا اسْتَبَحَّ فِيهِ شَيْئًا مِنَ الْخَفَاءِ الْمُؤَدَّى إِلَى التَّشَابُهِ لَهُ مَدْخَلٌ عَظِيمٌ فِي بَلَاغَتِهِ وَبُلُوغِهِ الطَّرْفَ الْأَعْلَى فِي الْبَيَانِ] [مناهل]۔

(متشابه چہ په قرآن کتب راغلی دی نو پدے سرہ د قرآن کریم اعجاز بنه مضبوط شویدے خک که چہ کوم الفاظو کتب چہ داسے خفاء او پتوالے وی چہ هغه احتمال د دیرو معانیو لری نو په بلاغت کتب ددے لوئی دخل وی او دا په بیان او وضاحت کتب اعلی طرف ته رسیدلے وی) خک که چہ دغه کلام مشتمل وی پداسے نکتو او لوازم او خواصو باندے چہ هغه اعلی درجه د بلاغت وی۔ او ددے تشریح په کتابونو د بلاغت کتب ذکر کیوی۔

د متشابهاتو مثالونه چہ محکمتو ته واپس کولے شی او مبتدعینو د هغه نه غلط استدلالات کړیدی هغه به په تفسیر د سورة آل عمران کتب راشی ان شاء الله تعالی۔

۲۰۔ الامر العشرون : هل فی القرآن مجاز ام لا ؟۔

[آیا په قرآن کتب مجاز شته ؟]

دا هم یو مهم بحث دے چہ دیرو مبتدعینو ترے غلطه فائده اخستے ده، دا علمی بحث دے پدے وجه که عوام ورو نه پدے پوهه نشی نو معذرت غواړو :

(۱) اکثر اهل علم وائی چہ لفظ عربی په دوه قسمه دے یو حقیقت دے او بل مجاز۔ او حقیقت دیته وائی چہ لفظ دیو معنی دپارہ وضع شوی وی۔ او په همدے معنی کتب

استعمال شی او مجاز دیته وائی چه دغه لفظ په غیر معنی موضوع له کښ استعمال شی دوجه دیوے قرینے نه۔ او دا په کلام عربی کښ موجود دے لکه مثلاً ته اُووائے : [رَأَيْتُ أَسَدًا]۔ (ما زمرے اولیدو) او ستا مراد ددے نه یو بهادر سره وی، نو اُوگوره د اسد لفظ خپله معنی زمره دے (یعنی حیوان مفترس) هغه حیوان چه شوکول کوی)۔ دلته لفظ د اسد استعمال شو د خپله معنی نه علاوه په بله معنی کښ چه هغه بهادر شخص دے نو دا مجاز شو۔

۲- دارنگه آیت کښ دی : ﴿مِمَّا تُثْبِتُ الْأَرْضُ﴾۔ (زمکه رازرغون کوی) نو اُوگوره رازرغون کونکے خو الله تعالی دے او دلته ئے نسبت زمکه ته شویده۔

۳- ﴿يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ فَاقَامَهُ﴾ (دیوال پریوتو ته مائل وو نو خضر عليه السلام برابر کړو) نو اُوگوره اراده کول صفت د ذی روح شی دے او دلته ئے د دیوال دپاره استعمال کړیده۔ نو دا استعمال د لفظ شو په غیر معنی موضوع له کښ نو بس دا مجاز شو۔ دغه شان نور ډیر مثالونه واخله لکه القریه لفظ کلی دپاره وضع شویده او بیا استعمال پری په معنی د کلی اوسیدونکی خلقو کښ۔

(۲) لیکن صحیح خبره دا ده چه په قرآن کریم کښ لا څه چه په لغت عربی کښ مجاز نشته۔

دلائل - اول دلیل : دا دے چه تقسیم د لفظ حقیقه او مجاز ته بدعت دے او دا په کلام د عربی کښ یوه نوی اصطلاح راوستل دی چه نه د نبی صلی الله علیه و آله نه نقل ده او نه د صحابه کرامو او نه د تابعینو او نه د تبع تابعینو نه او نه د هغه امامانو نه چه هغه مشهور دی په علم کښ او نه د ائمه اربعه و نه او نه د ثورثی، اوزاعی، ابوحنیفه، او شافعی نه ثابت دے بلکه د لغت د امامانو نه هم ددے ثبوت نه ملاوېری لکه خلیل، سیبویه، ابو عمرو بن العلاء وغیره۔

نو په لغت کښ بیا په قرآن کریم کښ داسے اصطلاح بیانول چه هغه د هیڅ اهل لغت او امام نه ثابته نه وی دا افتراء ده په هغه علماؤ باندے، صرف ابو عبیده معمر بن المثنی نه منسوب دی چه هغه په خپل کتاب کښ په لفظ د مجاز باندے تکلم او تلفظ کړیده لیکن د هغه مقصد هم د مجاز نه هغه مجاز نه دے کوم چه مقابل د حقیقت دے بلکه هغه د مجاز الآیه نه مراد هغه الفاظ اخستی دی چه په هغه سره د آیت نه تعبیر کیږی۔ نو چا چه دا خبره اُوکړه چه اهل لغت دا وائی چه دا لفظ حقیقه دے او دا مجاز دے نو دا په هغوی باندے افتراء ده ځکه اهل لغت او سلف الامة او علماء السلف هیڅ کله دا خبره نه

دہ کرے بلکہ دا یوہ مبتدعہ اصطلاح دہ، او د معتزلو نہ نقل دہ۔

پدے امت کنبں امام شافعی ہفہ اولے شخصیت دے چہ پہ اصول الفقہ کنبں اول ہفہ خبرے کریدی او ہفہ چرتہ دا تقسیم نہ دے کرے۔ او نہ ئے پہ لفظ د حقیقت او مجاز باندے تلفظ کریدی دغہ شان محمد بن الحسن الشیبانی پہ الجامع الکبیر کنبں ہفہ مسائل ذکر کریدی چہ ہفہ پہ کلام عربی باندے مبنی دی او ہفہ پکنبں حقیقہ او مجاز نہ دے ذکر کرے۔ نو احناف وغیرہ چہ دا خبرہ کوی چہ مجاز خلیفہ د حقیقت دے پہ حق۔ تاہنظ کنبں پہ نیز د ابوحنیفہ او خلیفہ د حکم دے پہ نیز د صاحبینو نو دا پہ ہغوی باندے افتراء دہ۔ او ہغوی ددے تقسیم نہ خبر ہم نہ وو۔ کہ ھوٰک اووائی چہ د امام احمد بن حنبل نہ خو نقل دی چہ ہفہ پہ کتاب (الرد علی الجہمیہ) کنبں وئیلی دی چہ (انا، او نحن او ددے پہ شان الفاظ پہ قرآن کریم کنبں د مجاز اللغہ نہ دی، لکہ یوتن د خپل ځان دپارہ د جمعے صیغہ استعمالوی او داسے وائی [إِنَّا سَنُعْطِيكَ، إِنَّا سَنَفْعُلُ]۔ (مونر بہ ئے درکرو او مونر بہ ئے اوکرو)۔

ددے جواب دا دے چہ د امام احمد د شاگردانو نہ ابو الحسن الجزری، ابو عبد اللہ بن حامد، او ابو الفضل التمیمی بن ابی الحسن التمیمی وئیلی دی چہ د امام احمد د مجاز اللغہ نہ مراد معنی لغوی دہ یعنی دا استعمال ہم پہ لغت کنبں جائز دے چہ یوتن ځان دپارہ د جمع صیغہ استعمال کری [ای مِمَّا يَجُوزُ فِي اللَّفْظِ]۔

او دغہ اصطلاح ئے ہیخ کله مراد نہ دہ چہ مجاز نہ مراد مقابل د حقیقت دے۔ ځکہ کہ دائے مراد وے نو پہ بل ځائے کنبں بہ ئے ہم دغہ استعمال کرے وے او حال دا چہ د ہفہ نہ پہ تہول کتاب کنبں ہیخ یو ځائے کنبں اصطلاح د حقیقہ او مجاز نہ دہ ثبتہ۔ بلکہ تقسیم د لفظ حقیقہ او مجاز تہ دا اصطلاح پہ څلورمه صدی کنبں ایجاد شویده چہ ابتداء ئے پہ آخر د دریمہ صدی کنبں شویده۔ ددے وجہ نہ مشہور امامانو لکہ محمد بن خویزمناہاد وغیرہ د مالکیہ ؓ نہ او داود بن علی، او د ہفہ ځوی ابوبکر او منذر بن سعید البلوطی ددے نہ منع کوی چہ پہ قرآن کنبں دے مجاز راشی او بلوطی صاحب پدے باندے کتاب ہم لیکلے دے۔

۲- دلیل: دا تقسیم د لفظ حقیقہ او مجاز تہ فرع ددے دے چہ فرق اوشی پہ مابین د وضع او استعمال کنبں او حال دا چہ پدے فرق باندے ہیخ دلیل نشته۔ ددے تفصیل دا دے چہ دوی وائی حقیقت دیتہ وئیلے شی چہ لفظ اولاً وضع شی دیوے معنی دپارہ بیا

استعمال شی پہ بلکہ معنی کنیں۔ نو استعمال ئے پہ اولہ معنی کنیں حقیقت دے او پہ دویمہ معنی کنیں مجاز دے۔ نو دوی فرق کوی پہ مابین د وضع او استعمال کنیں او حال دا چہ دا فرق غلط دے خکہ پہ دنیا کنیں صرف او صرف استعمال شتہ او وضع بعینہ ہمدغہ استعمال دے، جدا شے نہ دے۔ خکہ چہ صحیح مذهب دا دے چہ انسانا، تہ لغات او ئے اللہ تعالیٰ ور کړیدی لکہ اللہ تعالیٰ فرمائی: ﴿عَلَّمَنَا مَنطِقَ الطَّيْرِ﴾ [النمل ۱۶] ﴿قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [فصلت ۲۱]۔ ﴿الَّذِي خَلَقَ فَسْوَى - وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى﴾ [الاعلیٰ: ۳/۲] ﴿الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾ [الرحمن: ۱-۴]۔

دا آیتونہ دلیل دی چہ انسانانو وغیرو تہ ئے اللہ تعالیٰ ورزده کړیدی نو د کوم وخت نہ چہ اللہ تعالیٰ آدم ﷺ تہ ئے ورزده کړہ نو د هغه وخت نہ هغه استعمال هم کړہ نو دغه استعمال تہ بعینہ وضع وائی۔ او داسے ہیخ کله نہ دہ چہ مثلاً خہ خلق دے راجمع شوی وی او الفاظ عربی دے ئے اول دیوے معنی دپارہ وضع کړی وی مثلاً داسے دے وئیلی وی چہ لفظ داسد اول کنیں زمری تہ وئیلے شی او بیا دے نور خلق راغلی وی او هغوی دے دغه لفظ داسد پہ بهادر انسان کنیں استعمال کړی وی پدے فرق باندے دلیل نشته۔ بلکه د کوم وخت نہ چہ انسان اسد لفظ استعمال کړو نو د ئے زمری تہ هم وئیلو او د بهادر دپارہ ئے هم استعمال کړو۔ او دا فرق د هیخ اهل لسان نہ نہ دے نقل۔ بلکه هر بچے چہ کله پیدا شی نو کله چہ زمانے د تمیز تہ اُورسپری نو د مور پلار یا د مربی نہ اُوری چہ هغه الفاظ وائی او یوے معنی تہ اشاره کوی نو دا بچے دا فهموی چہ دا لفظ ددے معنی دپارہ استعمال کړی او ددے متکلم ددے لفظ نہ همدا معنی مراده وی، بیا یو یو لفظ اوری تردے چہ د هغه قوم تول لغات و اوری کوم کنیں چہ دا لوئی کپری بغیر ددے نہ چہ قوم دده دبارہ مخکنیں نہ یو اصطلاح وضع کړی وی۔

دارنگه بیا دوی وائی چہ یو لفظ چہ دیوے معنی دپارہ وضع شی او لا استعمال شوے نہ وی نو دا لفظ قبل الاستعمال نہ حقیقت دے او نہ مجاز دے۔ نو مونږ وایو چہ دا کوم لفظ دے چہ دیوے معنی دپارہ وضع شوے وی او لا استعمال شوے نہ وی مثلاً دغه لفظ داسد وضع شوے وی دپارہ د زمری او لا پہ زمری کنیں استعمال شوے نہ وی۔ بلکه کله نہ چہ عربی انسان زمرے لیدلے دے نو دغه لفظ ئے ورله استعمال کړیدے۔ نو انسان تہ مثلاً د اول نہ داسد پہ لیدلو سره دا خودلی دی چہ دے تہ به زمرے وئیلے شی نو دا وضع زیتنی کیخودل د لفظ د معنی دپارہ بعینہ استعمال دے۔

نو معلومہ شوه چه الله تعالى بنى نوع انسان ته دا الهام كړيدے چه دوى تعبير او كړى د خپلو مقاصدو او ارادو نه په خپلو الفاظو سره او دا اول د دوى پلار آدم عليه السلام زده كړى وو، او بيا اولادو هم د هغه په شان زده كړل اگر كه لغات به مختلف وو۔ لكه الله تعالى موسى عليه السلام ته وحى په عبراني كښ كړې وه او محمد صلى الله عليه وسلم ته ئې په عربى كښ او كړه او دواړه د الله تعالى كلام دے۔ نو چا چه دا دعوى او كړه چه وضع مقدم ده په استعمال باندے نو دا يے علمه خبره كوى بلكه انسانانو ته معلوم شے صرف استعمال دے۔

۳- **دليل:** دوى وائى چه حقيقت د مجاز نه پدے باندے جدا كيږي چه په حقيقت كښ په استعمال د لفظ سره اكتفاء كيږي او قرينه ته ئې ضرورت نه وي او په مجاز كښ قرينه وي۔ نو دا هم دليل دے چه خبره ټوله متعلق ده د استعمال پورے نه د وضع متقدم پورے۔ دويم دا چه: ددے تقسيم دپاره هيڅ حقيقت نشته او چا چه د حقيقت او مجاز ترمينځ فرق كړيدے نو د هغوى دپاره څه صحيح جد نشته چه په هغے سره حقيقت د مجاز نه جدا شى نو معلومہ شوه چه دا تقسيم باطل دے۔ او دا د هغه چا تقسيم دے چه خبرے كوى او سوچ پري نه كوى بلكه يے علمه لگيا وي، ځكه چه دوى وائى: حقيقه هغه لفظ دے چه مستعمل شى په ما وضع له كښ او مجاز هغه لفظ دے چه مستعمل شى په غير ما وضع له كښ نو دوى پدے كښ محتاج دى چه اثبات د وضع سابق او كړى په استعمال۔ او دا كار گران دے۔

۳- بله دا چه دوى پخپله دا فرق باطل كړيدے او هغه داسے چه دوى حقيقت درې قسمه كوى حقيقت لغويه او عرفيه او شرعيه۔ د حقيقت عرفيه تعريف دا كوى چه په عرف عام كښ يو لفظ دلالت او كړى په يوه معنى باندے نه په لغت كښ۔ او دغه معنى به كله د لغوى معنى نه عامه وي او كله به خاص وي او كله به ترے مابينه نه وي ليكن د دواړو ترمينځ به علاقه وي چه د هغے د وجه نه به استعمال شوې وي لكه ددے مثال لفظ د ظعينه دے چه دا په لغت كښ نوم د دا يے ووبيا دوى هغه ښځې ته دا نوم وركړو كومه چه پدے باندے سورپري نو دا حقيقه عرفي د څه خلكو حقيقت نه دے چه هغوى ددے په نقل كولو باندے اتفاق كړې وي بلكه بعض كسانو پدے باندے تلفظ او كړو او د سورپري زنانه دپاره ئې استعمال كړو او بيا دغه استعمال مشهور شو نو حقيقت عرفي او گرځيدو۔ لكه دوى دا خبره هم كوى چه كله په بعض الفاظو باندے استعمال غلبه او كړى نو په هغه بلفظ كښ معنى ډيره مشهوره شى او چه مطلقاً ذكر شى نو همدغه مشهوره معنى ئې مراده

وی نوگوره دلتہ حقیقت عرفی ناسخ شو د حقیقت لغوی دپاره، نو دے حقیقت عرفی هغه حقیقت لغوی ختم کرو۔ نو دلتہ یو استعمال بل استعمال لره ختم کرو سره ددے نه چه دلتہ ددے استعمال نه مخکنس وضع نشته۔ نو دا قاعده ئے هم خطاء شوه چه د هر مجاز دپاره حقیقت ضروری دے۔

سوال : دوی وائی چه د حقیقت او د مجاز فرق شته پدے طریقہ چه حقیقت هغه دے چه د قرینو نه خالی وی او مجاز کنس قرینه ضروری وی، دارنگه حقیقت هغه دے چه معنی ئے د مطلق لفظ نه معلومیرې او مجاز هغه دے چه معنی ئے هله معلومیرې چه قید ورسره اولگولے شی۔ دارنگه حقیقت هغه دے چه کله مطلق ذکر شی نو ذهن هغه ته سبقت کوی او مجاز هغه دے چه ذهن هغه ته سبقت نه کوی۔

جواب : مونږ تپوس کوو چه د تجرید عن القرائن او اقتران بالقرائن نه ستاسو څه مراد دے؟ که ددے نه لفظی قرینے مراد وی لکه مثلاً د اضافت سره استعمالیرې یا د لام التعریف سره یا د فاعل او مفعول او مبتداء او خبر سره مقرون استعمالیرې نو بیا خو په مرکب کلام کنس هیڅ یو اسم نشته مگر هغه ضرور مقید دے په یو لفظی قید سره دغه شان فعل هم مقید استعمالیرې کله د فاعل سره او کله د مفعول به او کله د ظرف او مفعول معه او حال وغیره سره نو فعل هم مقید دے او دغه شان حرف خو بالکلیه مقید راځی۔ نو بناء پدے هر اسم او فعل او حرف چه په کلام عربی وغیره کنس استعمالیرې نو هغه مقید استعمالیرې او مطلق پکنس نشته نو اوس دا وئیل به خطاء وی چه حقیقی لفظ هغه دے چه مطلقاً د هرے قرینے نه خالی وی، او مجاز هغه دے چه قرینه ورسره وی۔ خو که دوی او وائی مراد ز مونږ بعض قرینے دی نه بعض۔ نو جواب دا دے چه ته مونږ ته هغه قرینه اوبسایه چه د هغه سره لفظ حقیقت گرځی او هغه قرینه چه د هغه سره لفظ مجاز گرځی۔ او دا هیڅ کله نشی خوله۔

بیا که دوی او وائی چه صحیح ده چه د هر حقیقت سره هم قرینه شته او مجاز سره هم شته لیکن ز مونږ مراد قرائن متصله او منفصله دی نو که یو لفظ سره قرینه متصله راغله، دا به حقیقت وی او که قرینه منفصله (بعیده) راغله نو دا به مجاز وی۔ نو مونږ ورته جواب کنس وایو چه ستا د متصلے قرینے نه څه مراد دے؟ لفظی مراد کوې او که هغه قرینه چه د خطاب په وخت کنس موجوده وی یعنی قرینه معنوی۔

نو که قرینه لفظی مراد کوې کومه چه د لفظ نه معلومیرې او لفظ پرې دلالت کوی نو

بیا خود دے نہ دا لازمی پری چہ کومہ قرینہ د حال د متکلم نہ یا د آوریدونکی نہ معلوم می پری نو هغه به قرینہ منفصله وی مثلاً یو لفظ په الف لام تعریفی سره استعمال شی او متکلم او مخاطب دواړو ته هغه شخص معلوم وی نو دا دے مجاز شی لکه مثلاً اُووئیلے شی (قَالَ النَّبِيُّ ﷺ).

(نو دلته د مسلمانانو په نیز ددے نه مراد رسول الله ﷺ دے) او دغه شان کله چه (الصديق) استعمال شی نو د مسلمانانو په نیز ددے نه ابوبکر صدیق مراد وی دارنگه یو سر په خپل ملگری ته اُووائی (اذهب الی الامیر او القاضی او والی) او مراد دده دا وی چه هغه امیر او قاضی او والی ته لار شه چه ما او تاته معلوم دے نو پکار دا ده چه دا دے مجاز شی ځکه چه دلته هم معلومات د حال د مخاطب نه اوشو نه د لفظ نه او حال دا چه دا خو ستاسو په نیز هم مجاز نه دے.

او دغه شان چه یو ضمیر یو معلوم شی ته راجع شی چه هغه مخکښ ذکر نه وی لکه ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ﴾ - یا ﴿حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾ - (قرآن او شمس مخکښ لفظاً ذکر نه دی او د حال د مخاطب او متکلم نه معلوم می پری نو دے ته دے هم مجاز اُووئیلے شی او حال دا چه دیته هیڅوک مجاز نه وائی.

دغه شان برعکس واخله چه مثلاً یو انسان د یو بهادر شخص په باره کښ اُووائی: [هَذَا الْأَسَدُ فَعَلَ الْيَوْمَ كَذَا] یا د بلید (کمقل) په باره کښ اُووائی: [هَذَا الْحِمَارُ قَالَ الْيَوْمَ كَذَا] - یا د یو سخی په باره کښ داسی اُووائی: [هَذَا الْبُخْرُ جَرَى مِنْهُ الْيَوْمَ كَذَا] - نو دا دے حقیقت نی ځکه چه دلته د اسد نه مراد رجل شجاع دے او قرینہ لفظی ورسره ذکر ده چه هغه هدا دے نو بیا خودا بالکل مجاز نشو.

او که ته د متصل قرینے نه مراد عامه اخیله چه هغه په وخت د خطاب کښ موجوده وی او که نه وی نو بیا جواب دا دے چه خبره خو د مخکښ نه هم زیاته سخته شوه ځکه چه هر شخص چه په مجاز باندے تکلم کوی نو خامخا به هغه سره د حال د مخاطب نه داسی قرینہ وی چه په هغه سره معنی مراده ښکاره کیږی ځکه که داسی قرینہ ورسره نه وی نو بیا خو په دغه لفظ باندے تلفظ او تکلم جائز نه دے. نو ثابته شوه چه د مجاز او حقیقت تر مینځ فرق په قرینو سره هم صحیح نه دے.

بعض وائی دا نزاع لفظی ده ځکه چه لفظ د اسد چه کله استعمال کړی شی په رجل شجاع کښ نو دا مجاز دے اگر که ته ورته مجاز نوم نه اېږدے، لیکن دا خبره هم خطاء ده

وجه دا ده چه دا خبره بناء ده پدیه چه لفظ په دوه قسمه دے یو حقیقت او بل مجاز او حقیقت استعمال د لفظ دے په معنی موضوع له کښ او مجاز استعمال د لفظ دے په غیر ما وضع له کښ لکه لفظ د اسد او حمار چه په بهادر یا بلید (کم عقل) کښ استعمال شی نو دا مجاز دے۔ او دا بناء دے په فرق په مابین د وضع او استعمال کښ او پدیه چه وضع مقدم وی په استعمال باندے او حال دا چه پدیه فرق باندے هیڅ دلیل نشته او وضع او استعمال دواړه یو شے دے۔ او چا چه فرق کړیدے نو هغه باطل دے۔

شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمه الله فرمائی:

[بَلْ وَتَقْسِيمُ اللَّفْظِ إِلَى حَقِيقَةٍ وَمَجَازٍ تَقْسِيمٌ مُحَدَّثٌ مُبْتَدَعٌ لَمْ يَنْطِقْ بِهِ السَّلَفُ، وَلَيْسَ النَّزَاعُ فِيهِ لَفْظِيًّا بَلْ يُقَالُ: نَفْسُ هَذَا التَّقْسِيمِ بَاطِلٌ لَا يَتَمَيَّزُ هَذَا عَنْ هَذَا وَلِهَذَا كَانَ كُلُّ مَا يَذْكُرُونَهُ مِنَ الْفُرُوقِ تَبَيَّنَ أَنَّهَا فُرُوقٌ بَاطِلَةٌ، وَكُلَّمَا ذَكَرَ بَعْضُهُمْ فَرْقًا أَبْطَلَهُ الثَّانِي] [مجموع الفتاوى [۱۱۳/۷] -

جوابات الشبهات:

اوس دلته هغه الفاظ او دلائل بیانېږي چه علماؤ هغه ته مجاز وئیلے وی او حال دا چه هغه مجاز نه وی بلکه هغه بعینه حقائق دی او په کلام عربی کښ بالکل مجاز نشته بلکه ټول حقائق دی خو کله عرب دغه الفاظ په یوه طریقه استعمالوی او کله ئے په بله طریقه۔ نو دیته جریان الکلام علی اسالیب العرب وائی۔ او مجاز وئیل ورته صحیح نه دی۔ ځکه چه د مجاز دارومدار په فرق دے په مابین د وضع او استعمال کښ او د هغه بطلان خو تا اویږندلو۔

۱- اول دا چه دوی وائی: قرآن کښ راغلی دی: ﴿جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ﴾ (الكهف: ۷۷)۔ نو دوی وائی چه جدار (دیوال) خو څه حیوان نه دے چه هغه دپاره اراده ثابته شی ځکه اراده خو د حیوان وی نو دلته دا لفظ په میلان کښ استعمال شویدے نو دا مجاز شو۔
جواب: ددے جواب دا دے چه د ارادے دپاره دوه استعماله دی۔ کله استعمالیږي په هغه میلان کښ چه د هغه سره شعور وی چه هغه د ژوندی حیوان میلان دے او کله استعمالیږي په هغه میلان کښ چه د هغه سره شعور نه وی۔ لکه د دیوال میلان شو۔ او دا خبره په لغت کښ مشهوره ده۔ لکه عرب وائی: [هَذَا السَّقْفُ يُرِيدُ أَنْ يَقَعَ]۔ (دا چه ت راپریوتو ته مائل دے) او [هَذِهِ الْأَرْضُ تُرِيدُ أَنْ تَحْرُتَ]۔ (دا زمکه کروندے ته مائله ده) نو دلته اراده لفظ په قدر مشترك بین المعنيين کښ استعمال دے خو که په یو کښ ئے

حقیقت اُوگرخو او په بل کښن مجاز نو بیا خلاف الاصل کار لازمېږي۔ دارنگه پدې کښن داسې نه وئیلې کیږي چه (یرید) لفظ اول کښن د انسان دپاره وضع شوې ووبیا د هغه نه روستو په دیوال کښن استعمال شو۔ ځکه چه پدې تقدیم او تاخیر باندې هیڅ دلیل د لغت نه نشته بلکه عرب دواړه الفاظ یو شان استعمالوی په جدار کښن ئې هم استعمالوی او په حیوان کښن هم۔ او ددې دواړو استعمالینو تر مینځ په تقدم او تاخیر باندې دې څوک دلیل پیش کړي او هیڅ کله ئې نشي پیش کولې۔ نو دلته قدر مشترك دا مفهوم کلی شو او ارادة الحيوان او ارادة الجدار دواړه ئې نوعین شو۔ او دواړه فردين حقیقین دی۔

۲- دویم دوی وائی: لفظ د اسد یا حمار چه استعمال شی په حیوان کښن نو دا حقیقت دې او چه استعمال شی په بهادر شخص یا کم عقل شخص کښن نو دا مجاز دې۔

جواب دا دې چه دواړه استعمالونه حقیقت دې۔ او هیڅ مجاز پکښن نشته بلکه اهل لغت دواړه محاورې یو شان استعمالوی کله چه د اسد نسبت حیوان ته کوی نو د هغه نه درنده اخلی او که انسان ته ئې نسبت کوی نو بهادر شخص ترې اخلی۔

۳- دارنگه دوی استدلال کوی پدې قول د الله تعالی: ﴿فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ﴾ [النحل: ۱۱۲]۔

(الله تعالی دوی ته اُوځکولو جامه د لوږې او دیرې)

نو بعض خلق وائی چه ذوق لفظ حقیقت دې په ځکولو د ځله کښن او لباس هغه ته وئیلې شی چه خلق ئې بدن ته اغوندي نو دلته په ذوق کښن استعاره شویده او په لباس کښن هم استعاره شویده۔ او دا مجاز دې۔ **جواب** دا دې چه امام خلیل (د لغت وغیره مشهور امام) وئیلی دی چه ذوق په لغت د عربو کښن وئیلې شی: ﴿وَجُودُ طَعْمِ الشَّيْءِ﴾ (د یو شی خوند موجودیدل) او د عربو استعمال هم پدې باندې دلالت کوی الله تعالی فرمائی: ﴿وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ﴾ (الم السجدة: ۲۱)۔ وقال: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ (الدخان: ۴۹)۔ ﴿فَذَاقَتْ وَبَالَ أَمْرِهَا﴾ (الطلاق: ۹)۔ وقال: ﴿لَا يَتُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ﴾ (الدخان: ۵۶)۔ نو ذوق لفظ په هر هغه شی کښن استعمالیږي چه د هغه احساس کیږي او انسان د هغه درديا خوند مونده کوی) نو دا دعوه کول چه ذوق صرف د ځله په ځکلو کښن استعمالیږي غلطه ده۔ بلکه ذوق په هر شی کښن مقید استعمالیږي لکه (ذقت الطعام والشراب) چه اُوئیل شی نو بیا به مراد د خوړلې ځکل وی او که ذقت العذاب والالم اُوئیلې شی نو بیا به د بدن وغیره ځکل وی۔ دغه شان لباس لفظ

استعمالیہری د هر هغه شی دپاره چه انسان پتوی اود انسان نه راتاویږی۔ الله تعالیٰ فرمائی: ﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا﴾۔ ﴿وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ﴾ (اعراف: ۲۶)۔ ﴿هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ﴾ (البقره: ۱۸۷)۔

اولکه وئیلے شی [لِبَاسَ الْحَقِّ بِالْبَاطِلِ] یعنی چه حق دباطل سره گډوډ کړی تردی چه حق پت شی بیائے تمیز نه کیږی۔ نو دلته نکته دا ده چه د کومے لوږی د درد تول بدن د انسان مومی دغه شان هغه خوف چه تول بدن باندی راغلی وی نوکه د هغه په باره کښ داسے اووئیلے شی [فَإِذَا هَا اللَّهُ الْجُوعُ وَالْخَوْفُ]۔ (الله تعالیٰ دی ته لوږه اویره اوڅکوله) نو دا دلالت نکوی چه گڼه دا د اوږی انسان تولو اجزاؤ ته رسیدلے ده خو کله چه داسے اووئیلے شی: [لِبَاسُ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ] (چه جامه د لوږی ئے اوڅکوله) نو دی نه دا معلومه شوه چه دا لوږه د هر جزء ددی انسان نه راتاوشویده او دغه شان هر جزء ته ئے دا خوف رسیدلے دی۔

۴- دغه شان دوی دعوی کوی چه لفظ د مکر، استهزاء او سخریه چه نسبت یه الله تعالیٰ ته شوی وی نو دا مجاز دی په قرآن کښ۔ او دوی وئیلی دی چه دا مشاکله استعمال شویدی او مشاکلت مجاز دی۔ جواب دا دی چه دا خبره خطاء ده بلکه دا عین حقیقت دی چه د الله تعالیٰ دپاره حقیقه استعمالیږی او دا د الله تعالیٰ صفات فعلیه حقیقیه دی۔ ځکه مکر او استهزاء او سخریه دوه قسمه ده یو دا چه دا کارونه اوکړی شی د هغه چا پسے چه هغه د عقوبت او سزاء مستحق نه وی نو بیا دا کارونه ظلم دی او کله چه د خپل مستحق پسے اوشی کوم چه اول کښ سخریه او مکر کړی وی نو هغه دپاره دا سزاء ده او دا بعینه عدل دی۔ لکه الله تعالیٰ فرمائی: ﴿كَذَٰلِكَ كَفَّٰنًا لِّيُوسُفَ﴾۔ (یعنی لکه څنگه چه ورونو دیوسف د هغه دپاره چل جوړ کړی وونو دغه شان الله تعالیٰ هم چل جوړ کړو د هغه د اوچتولو او غالبه کولو دپاره) او الله تعالیٰ فرمائی: ﴿إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَأَكِيدُ كَيْدًا﴾۔

نو دا د الله تعالیٰ حقیقی صفت دی څنگه چه د الله تعالیٰ د شان او مرتبے سره لائق وی۔ هیڅ مجازیت پکښ نشته۔

۵- د دوی مشهور مثال دا هم دی چه قرآن کښ راغلی دی:

﴿وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف ۸۲]۔ چه کله خو دیوالونو او کورنو ته وئیلے شی نو دلته مضاف حذف دی او مضاف الیه د هغه قائم مقام دی یعنی (وَأَسْأَلُ أَهْلَ الْقَرْيَةِ)۔ (یعنی د نلی

اوسيدونكو نه تپوس اوكړه نو دا مجاز شو، دغه شان لفظ د مدينه او نهر او ميزاب وغيره واخله چه وييلے شی جری النهر او سال الميزاب۔

جواب : د قريه مدينه، ميزاب او نهر وغيره الفاظ ددے نه دوه معانی مراد کيږي يو حال اوبل محل او دواړه په معنی ددے الفاظو کښی داخل دی نو کله د قريه نه مراد اوسيدونکی وی او کله ترے مراد ځائے د اوسيدو يعنی کورونه وغيره وی۔

دغه شان ميزاب کله پرنالے ته وييلے شی او کله هغه اوبه چه په پرناله کښی بهيږي۔ دغه شان نهر نه کله مراد کنده وی او کله ترے مراد هغه اوبه چه په هغه کنده کښی روانے وی او دواړه معنی د دغه الفاظو دی۔ او دواړه يو شان استعمالیږي لکه الله تعالیٰ فرمائی : ﴿ وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ ﴾ (اعراف : ۵۴)۔ دارنگه ﴿ وَكَأَيُّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجْنَاكَ أَهْلَكْنَاهُمْ فَلَا تَاصِرَ لَهُمْ ﴾ (محمد : ۱۳)۔ نو دلته ترے اوسيدونکی مراد دی۔ او فرمائی : ﴿ أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا ﴾۔ نو دلته د قريه نه مراد علاقه او کورونه او مکان دے نه اوسيدونکی۔ او د هريو سره قريه شته که هلاکت وغيره ذکر شی، معلومیږي چه اوسيدونکی مراد دی او که سقوط او خاوية او عروش لفظ ذکر شی نو د قريه نه مراد کورونه وی۔

دغه شان لفظ د انسان بدن ته هم شاملیږي او روح ته هم بيا کله احکام بدن ته شاملیږي او کله روح ته ځکه د دواړو تر مینځ تلازم دے۔ نو دغه شان قريه واخله کله چه د هغه اوسيدونکو ته عذاب ورکړی نو کورونه ئے خراب شی او کله چه کورونه خراب شی نو دا عذاب شو د اوسيدونکو دپاره نو د دواړو تر مینځ تلازم شو۔ نو اوس دا خبره کول چه واسأل القريه کښی مضاف حذف دے او دا مجاز دے بالکل صحيح نشوه بلکه همدا بعينه حقيقت دے۔

ددے وجه نه مونږ ته دا فائده حاصلیږي چه کله يو متکلم د يوے معنی او مقصد نه په کوم لفظ سره تعبير کوي نو دا يو لغت گرځي او همدا حقيقت وی ددے وجه نه کوم صحابه کرام چه د نبی ﷺ د الفاظو سره اموخته او عادت وو او د هغه د الفاظو اهتمام ئے کولو نو هغوی به د رسول الله ﷺ په مراد باندے زړ پوهيدل چه دومره به نور څوک نه پوهيدل نو مفسر وغيره له هم مناسب دی چه کله د قرآن يا د حديث يو لفظ ذکر شی نو د هغه لفظ سره نور نظائر او هم مثل الفاظ ذکر کړي، دے دپاره چه د الله تعالیٰ او د هغه رسول مراد معلوم کړی شی نو پدے طريقه به لغت د قرآن او حديث او طريقه د الله تعالیٰ

او د هغه رسول اُپیژنی۔

بیا کله چه د دغه لفظ نور مثالونه د بل چا په کلام کښ هم موجود وی او دغه مثالونه زیات وی نو ددې نه به معلومېږي چه دغه عادت او لغت عام مشترک دی او د رسول الله ﷺ پورې خاص نه دی بلکه دا ئې د ټول قوم لغت دی۔ نو ددې وجه نه د رسول الله ﷺ او دغه شان د الله تعالیٰ کلام به په هغه عاداتو او اصطلاحاتو نشي حمل کولې کوم چه روستو زمانه کښ پیدا شویدی او د نبی ﷺ او د هغه د صحابه کرامو په خطاباتو کښ مشهور نه وولکه ډیر خلق دا کار کوی خپله یوه اصطلاح جوړه کړی او بیا د قرآن او حدیث د هغه مطابق تشریح کوی۔ لکه احناف چه واجب یوه درجه گنړی په مابین د فرض او سنتو کښ نو کله چه حدیثو کښ لفظ د واجب راشی نو دوی ترې زراستدلال اُوکړی حال دا چه قرآن او حدیث کښ واجب په معنی د ثابت سره راځی یا په معنی د فرض سره وی۔ او دغه خاص درجه بین الفرض والسنة ترې نه وی مراده۔ نو ددې مخکښ تحقیق نه ثابته شوه چه څوک د حقیقت او د مجاز ترمینځ فرق کوی نو دا غلطه طریقه ده۔ او دا په لغت باندې افتراء ده۔ او ددې بحث د تفصیل دپاره اُوگوری:

[کتاب الایمان ص (۳۶) لشیخ الاسلام، مجموع الفتاوی (۹۹/۷-۱۱۳ بحث ما يتاوله اللفظ) و (۴۰۷/۲۰) و تفسیر القاسمی (۱۳۶-۱۵۴)]

چه هغوی په ډیر ناشنا او محققانه انداز کښ مجاز د لغت او د قرآن نه باطل کړیدی۔ او دېته ئې بدعت او افتراء وئیلې ده۔

تکمیل: علماء کرام خصوصاً اهل الحديث علماء د مجاز د نفی کولو او ددې د نه منلو په باره کښ ډیر تشدد ولې کوی؟ ددې څه حکمة دی؟ دا خو یوه لغوی اصطلاح ده که راشی نو څه بدیت لازمېږي؟ نو اصل کښ وجه دا ده چه یو خو دا په لغت د عربو باندې یوه افتراء او بهتان دی چه هغوی لفظ دوه اقسامو ته تقسیم کړې نه دی او خلق په کښ حقیقت او مجاز دوه اقسام راویاسی بلکه د اهل لغتو په نیز ټول کلمات عربیه حقائق دی چه هیڅ مجاز پکښ نشته نو د مجاز اصطلاح غلطه ده۔

دویم دا چه ددې اصطلاح نه او د مجاز د منلو نه په قرآن او حدیث کښ ډیر لوئی شر او فساد او بدعت او غلطې عقیدې پیدا شویدی او دا اصل کښ ایجاد د معتزله او روافضو او جهمیه او معطلو او اهل بدعو دی چه د دریمې صدی په اواخر او د څلورمې صدی په اوائلو کښ پیدا شو نو داسې اصطلاح په قرآن او حدیث او د الله تعالیٰ په اسماء او صفاتو

کېنې چلولو چه قرآن او سنت او صحيح نقل او لغت او عقل ئې تائيد نه کوي - غلط کار دې - ځکه چه کله به دې معتزله او جهميه ؤ ته اووئيلې شو چه قرآن کریم کښ د الله تعالى رحمة راغلې دې دغه شان يد او ساق او قدم د الله تعالى صفات راغلي دي دا اوومنی - نو دوی به وئیل چه ددې خپلې لغوی او حقیقی معانی نه دي مراد بلکه لوازم مراد دي نو ذکر درحمة او مراد ترې نه لازم درحمة دې چه هغه فیضان د خیر او اعطاء د خیر ده - او دید نه مراد قدرت دې او د ساق او قدم نه مراد تسلط او قدرت دې - یعنی پدې کښ مجاز شویدې - او ددې نه مونږ مجازی معانی اخلو - نو په نصوصو کښ به ئې غلط تاویلات کول او د قرآن کریم تفسیر به ئې په خپله رایه او عقل کولو او په هغه لغت کوم چه دوی د ځان نه جوړ کړې وو - ددې وجه نه دوی د رسول الله ﷺ په احادیثو او د صحابه کرامو او د امامانو د دین په اجماع باندې هیڅ اعتماد نه کوي د خپل خواهش تابع دي - که دوی ته به اووئیلې شو چه قرآن کریم د الله تعالى کلام دې نو دوی به وئیل چه دا کلام لفظی (کوم باندې چه تلفظ کيږي) د الله تعالى کلام نه دې بلکه د الله تعالى کلام هغه دې چه د هغه په نفس کښ دې لیکن نفس ئې هم نه مني نو نفس په معنی ذات سره اخلی یعنی د الله تعالى په نفس کښ چه کوم کلام وو نو هغه د الله تعالى صفت دې او دې کلام لفظی ته چه کلام وئیلې شی نو دا مجاز دې یعنی دا کلام لفظی دال (دلالت کونکې) دې په هغه کلام نفسی باندې کوم چه د الله تعالى په نفس کښ وو - نو د ټولو سلفو (صحابه کرام او تابعینو او تبع تابعینو او سلف الامة) خلاف ئې اوکړو او یوه غلطه عقیده ئې رامینځ ته کړه او پدې کښ به ئې د حقیقت او مجاز د اصطلاح نه فائده اخسته، نو فکر اوکړه چه ددې حقیقت او مجاز د اصطلاح نه څومره لوی فساد پیدا شو چه د خلقو عقیده ئې تباہ او بربادې کړې - نو ددې اصطلاح د شهرت د وجه نه بیضاوی ملا راوړلگیدو او خلقو دپاره ئې په باب د عقیده کښ داسې قاعده جوړه کړه چه کوم ځانې د الله تعالى اسماء او صفات راشي چه په ظاهر کښ د هغه اطلاق او استعمال په الله تعالى باندې صحیح نه وی نو د هغه نه مراد به غایات وی مجازاً او مبادی به نه وی مراد - لکه مثلاً چه الله تعالى ته رحمن او رحیم وئیلې شی نو دا په اعتبار د غایه سره مراد وی یعنی درحمت چه کوم شی ته انتهاء کيږي او ثمره درحمت وی نو هغه به مراد وی چه هغه فیضان او ورکړه د نعمتونو ده - او عین مبدأ چه (رحمة) دې دا به د الله تعالى صفت نه وی - دغسې نور مثالونه واخله - نو ددې حقیقت او مجاز نه داسې فساد خور شو - (والله یهدینا وایا هم سواء السبیل) -

۲۱- الامر الحادی والعشرون:

نزول القرآن على سبعة احرف:

[د قرآن په اووه حرفونو نازلیدل]

(ددې څه مطلب دې چې قرآن په اووه حرفونو نازل شویده؟)

نودلته یو څو خبرې زده کړه! اول دا چې قرآن کریم الله تعالیٰ په اووه حرفونو نازل کړیږي او ددې ثبوت په احادیثو سره شویږي لکه حدیث د بخاری کتب راغلی دی چې نبی ﷺ فرمائیږي دی:

[إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أُنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ فَأَقْرَأُوا مَا تَسْرِمْنَهُ]

(صحیح بخاری باب کلام الخصوم بعضهم فی بعض، مسلم فی صلوٰۃ المسافرين باب ان القرآن علی سبعة احرف)۔

(دا قرآن په اووه حرفونو نازل شویږي نو په کومه طریقه چې تاسو ته آسان وی دا لولئ) پدې حدیث کتب رسول الله ﷺ امت ته اجازه ورکړه چې په هر حرف باندې چې آسانه وی نو قرائت کولې شی۔ او مسلم کتب په حدیث د ابی بن کعب کتب راغلی دی:

[فَأَتَاهُ جِبْرِيلُ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَقْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفٍ، فَقَالَ: أَسْأَلُ اللَّهَ مُعَافَاتَهُ وَمَغْفِرَتَهُ، وَإِنْ أُمِنْتُ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ ثُمَّ أَتَاهُ الثَّانِي فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَقْرَأَ الْقُرْآنَ عَلَى حَرْفَيْنِ فَقَالَ: أَسْأَلُ اللَّهَ مُعَافَاتَهُ وَمَغْفِرَتَهُ وَإِنْ أُمِنْتُ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ، ثُمَّ جَاءَهُ الثَّالِثُ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَقْرَأَ أُمْتِكَ الْقُرْآنَ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ فَقَالَ: أَسْأَلُ اللَّهَ مُعَافَاتَهُ وَمَغْفِرَتَهُ وَإِنْ أُمِنْتُ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ ثُمَّ جَاءَهُ الرَّابِعَةُ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَقْرَأَ أُمْتِكَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، فَأَيُّمَا حَرْفٍ قَرَأُوا عَلَيْهِ فَقَدْ أَصَابُوا آه]۔

(نبی ﷺ ته جبریل علیه السلام راغلو ورته ئې اووئیل: الله تعالیٰ تاته حکم کوي چې امت ته قرآن په یو حرف باندې اولوله۔ نبی ﷺ اوفرمايل: د الله تعالیٰ نه دهغه عافیت او مغفرت غواړم، زما امت خو ددې طاقت نه لري، بیا ورته دویم ځل راغلو ورته ئې اووئیل: الله تعالیٰ تاته حکم کوي چې خپل امت ته قرآن په دوه حرفونو اولوله۔ آخر دا چې اووه

کرتو تہ اُور سیدل۔ آخر کہیں ئے اُفرمایل: پہ کوم حرف باندے چہ امت قرائت کوی نو
صحیح قراءت کوی)

او پہ بل روایت کہیں دی: [حَتَّىٰ بَلَغَ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ فَكُلُّ حَرْفٍ شَافٍ كَافٍ] (سنن النسائی کتاب
افتتاح الصلاة باب جامع ما جاء في القرآن)۔

(اُووہ حرفونو تہ اُور سیدو نودا تول حرفونہ کافی شافی دی)۔

او پہ روایت دترمذی کہیں دی چہ نبی ﷺ جبریل علیہ السلام تہ اُفرمایل: [إِنِّي بُعِثْتُ إِلَىٰ أُمَمٍ
أُمِّيْنٍ، فِيهِمُ الشَّيْخُ الْفَانِي، وَالْعَجُوزُ الْكَبِيرُ وَالْغُلَامُ]۔ ((زہ یو اُمیین امت تہ رالیہلے شوے یم چہ
پہ دوی کہیں بودا او بودی او وارہ ہلکان ہم شتہ)۔

داسے نور دیر احادیث د اُووہ حرفونو د ثبوت دپارہ موجود دی
او قرآن پدے اُووہ حرفونو نازلولو کہیں د اللہ تعالیٰ ددے امت سرہ آسانی کول مقصد
دے۔

۲- دارنگہ پدے اختلاف د قراءت سرہ کلہ نا کلہ یو حکم د احکامو بیانول مقصود وی
لکہ پہ کفارہ د یمین کہیں ﴿أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾ سرہ (مؤمنہ) لفظ پہ یو قراءت کہیں زیات
راغلے دے نو پدے سرہ د حکم معلوم شو چہ پہ کفارہ د قسم کہیں مؤمن غلام آزادول
شرط دے لکہ چہ د مذهب د امام شافعی وغیرہ دے۔

د حروف سبعة تعلق صرف د الفاظو سرہ دے

دویمہ خبرہ دا زدہ کرہ چہ ددے حروف سبعة ؤ تعلق صرف د الفاظو سرہ دے نہ د معانیو
سرہ۔ دلیل پرے دا دے چہ عمر فاروق ؓ فرمائی چہ ما یو ؤل د هشام بن حکیم نہ سورة
الفرقان واوریدو نو ہغہ پہ دیرو داسے حروفو سرہ لوستلو چہ ماتہ رسول اللہ ﷺ ہغہ شان
نہ و لوستلے نو نزد دے وہ چہ ما د غصے پہ وجہ پہ ہغہ باندے پہ مانجہ کہیں حملہ کرے
وے، مگر انتظار مے اُکرو تردے چہ سلام ئے وارولو نو ما د ہغہ پہ غارہ کہیں خادر و اچر نو
او تپوس مے ترے اُکرو چہ تاتہ دا سورة چا لوستلے دے؟ نو ہغہ اُووئیل: [أَقْرَأُ بِهَا رَسُولُ
اللَّهِ ﷺ]۔ (ماتہ رسول اللہ ﷺ لوستلے دے)، ما اُووئیل: غلط وائے، ماتہ خو رسول اللہ
ﷺ دا سورت پہ بلہ طریقہ لوستلے دے چہ ستا د قرائت نہ جدا دے نو ما ہغہ رسول اللہ
ﷺ تہ راوستو۔ ما اُووئیل: یا رسول اللہ ما ددہ نہ سورت فرقان پہ ہغہ حروفو سرہ

واوریدو چہ تا ماتہ نہ ووستلے۔

نورسول اللہ ﷺ اوفرمایل : دا پریدہ اے عمر! او ہشام تہ ئے حکم اؤکرو چہ تہ اؤوایہ نو ہغہ شان ئے اؤلوستل خنگہ چہ ترے ما اوریدلے وونورسول اللہ ﷺ اوفرمایل : [ہگڈا اُنزِلَتْ]۔

(ہمدغہ شان نازل شویدے)۔

بیارسول اللہ ﷺ ماتہ حکم اؤکرو چہ اے عمر! تہ اؤوایہ! ما ہغہ شان اؤلوستلو خنگہ چہ ماتہ رسول اللہ ﷺ لوستلے وونورسول اللہ ﷺ اوفرمایل : [كَذَلِكَ اُنزِلَتْ اِنْ هَذَا الْقُرْآنُ اُنزِلَ عَلَى سَبْعَةِ اَحْرَفٍ فَاَقْرَأُوا مَا تَسْرَ مِنْهُ]۔ (ہمدغہ شان دا سورت نازل شویدے۔ یقیناً دا قرآن پہ اؤوہ حرفونو نازل شویدے نو پہ کوم چہ آسان وی لولی) [بخاری و مسلم]۔

نوددے حدیث نہ ثابتہ شوہ چہ دا اختلاف دقراءتونو بناء دے پہ اختلاف دالفاظو فقط نہ پہ اختلاف دمعانیو یعنی پہ اؤہ وارہ حرفونو سرہ ہیخ تبدیلی پہ معنی او مضمون کنبں نہ راخی، او دحرام او حلال ترمینخ ہیخ تبدیلی نہ راخی۔ کلہ نا کلہ صرف دیو زیاتی فائدے دپارہ قراءت بدل شی۔ او غالباً صرف دالفاظو تبدیلی پکنبں راخی۔ لکہ روستوبہ ئے مثالونہ راشی۔

د حروف سبعة نہ مراد خہ شے دے ؟

دانزل القرآن علی سبعة احرف پہ معنی او مراد کنبں تقریباً خلوینبست اقوال علماؤ ذکر کریدی چہ پہ ہغہ تہ لو کنبں داکثرو علماؤ پہ نیز راجع ہغہ قول دے چہ امام ابن جریر او دہغہ متبعینو اختیار کریدے او ہغہ دا چہ :

(۱) ددے نہ د عربو اؤوہ لغات مراد دی چہ ہغہ لغت د ((قُرِش، هُذَيْل، ثَقِيف، هَوَازِن، كِنَانَه، تَمِیم، او دِیَمَن)) دے او دا قول داکثرو علماؤ دے او بیہقی صحیح کریدے او ابہرقی غورہ کریدے او صاحب د قاموس پہ ہمدے باندے اقتصار کریدے۔

ابوعبیدؓ وائی : دا لغات پہ قرآن کنبں تقسیم دی بعض پہ لغت د قریشو دی او بعض پہ لغت د ہذیل او بعض پہ لغت د ہوازن او بعض پہ لغت د یمن وغیرہ دی۔

او دا مطلب نہ دے چہ ہرہ کلمہ بہ پہ اؤوہ لغتونو لوستلے شی۔ مطلب دا چہ قرآن بہ ددے اؤوہ لغاتونہ نہ اؤخی۔

لیکن پدے قول باندے دیر اعتراضونہ دی چہ ہغہ ابن جریرؒ جواب کریدی۔ مگر

علامہ زرقانی پدیے باندے دوه اعتراضونه نور کریدی او هغه دادی :

(۱) چه قرآن کریم کنس ډیر الفاظ شته چه هغه د اووه لغاتونه علاوه د نورو قبائلو لغات دی لکه کلمه د (سامدون) (النجم ۶۱) چه داد جَمِیر قبیلے لغت دے۔ یا لکه ﴿إِنِّي أَرَأَيْتُ أَغْصِرُ خَمْرًا﴾ [یوسف : ۳۶] کنس خمرأ د اهل عُمان لغت دے چه هغوی عنب (انگورو) ته خمر (شراب) وائی۔ دارنگه ﴿لَا يَلِيْكُم مِّنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا﴾ [الحجرات ۱۴] کنس (لا یلتکم) د کموالی معنی لغت د بنی عبس دے دارنگه ﴿فَبَاءُوا﴾ (اخته شو او مستحق شو) لغت د جُرْهُم دے۔ دارنگه ﴿تُسَيِّمُونَ﴾ [النحل : ۱۰]۔ (په معنی د خرولو سره) دا لغت د خُثْم دے۔

بلکه واسطی رحمه الله په خپل کتاب کنس چه په (القراءات العشر) کنس ئے لیکلے دے نقل کریدی چه په قرآن کریم کنس د خلویبستو نه زیات لغات د عربو دی او د هغه نومونه ئے ذکر کریدی چه [قُرَيْشٌ، هَذِيلٌ، كِنَانَةٌ، وَخَثْعَمٌ، وَالْخَزْرَجُ، وَأَشْعَرٌ، وَنَمِيرٌ، قَيْسٌ عَيْلَانٌ، وَجُرْهُمٌ، وَالْيَمَنُ، وَأَزْدٌ شَنْوَاءَةٌ، وَكِنْدَةَ، وَتَمِيمٌ، وَجَمِيرٌ وَمَذَيْنٌ، وَلَحْمٌ، وَسَعْدُ الْعَشِيرَةِ، وَخَضِرَمُوتٌ، وَسَدُوسٌ، وَالْعَمَالِقَةُ وَأَنَسَارٌ، وَغَسَّانٌ، وَمَذْجَجٌ، وَخُزَاعَةٌ وَغَطَفَانٌ، وَسَبَأٌ، وَعُمَّانٌ، وَبَنُو حَنِيفَةَ وَتُعَلَّبٌ، وَطَيٌّ، وَعَامِرُ بْنُ صَعْصَعَةَ، وَأَوْسٌ، وَمُزَيْنَةُ، وَثَقِيفٌ وَجُدَامٌ، وَبَنِي، وَعَدْرَةَ، وَهَوَازِنَ، وَالنَّيْمِرُ وَالْيَمَامَةَ] (نتهی)۔

دا ټول لغات بیا په لغت د قریشو کنس استعمالیږی۔ نو دا خبره هم صحیح ده چه قرآن په ژبه د قریشو نازل دے او همدا عامه عربی ده۔

دویم رد دا دے چه کومه توجیه ابو عبید ذکر کړه نو ددے نه دا لازمېږی چه قرآن به ابعاض او حصے حصے وی۔ بعض به په لغت د قریشو وی او بعض به په لغت د هذیل وی او دغه شان ورځه۔ او حال دا چه دا په واقع کنس ثابت نه دے ځکه ددے نه خو دا لازمېږی چه هر شخص ته دا ممکن نه ده چه قراءت او کړی مگر په هغه حصه چه دده په لغت نازل وی نه په هغه حصه چه د بل په لغت نازل وی فتدبر۔

دارنگه د دغه اووه لغاتو تعیین بعض علماؤ یو شان کریدی او بعضو بل شان۔ لکه ابو حاتم السجستانی وئیلی دی :

[نَزَلَ بِلُغَةِ قُرَيْشٍ وَهَذِيلٍ، وَتَيْمِ الرِّبَابِ، وَالْأَزْدِ، وَرَبِيعَةَ، وَهَوَازِنَ وَسَعْدِ بْنِ بَكْرٍ] (فتح الباری ۴۰۲/۱۰۔ فضائل القرآن باب انزال القرآن على سبعة احرف)۔ (قرآن په دغه اووه لغتونو نازل دے)۔

بل اعتراض ابوبکر بن الطیب متوفی (۴۰۳ هـ) او ابن الجزری متوفی (۸۳۳ هـ) او

سیوطی متوفی (۹۱۱ھ) دا کړیدے چه عمر او هشام بن حکیم دواړه د یوے قبیلے یعنی د قریشونہ دی او ژبه د دواړو یوه ده نو بیا د هغوی تر مینځ د سورة الفرقان په قراءت کښ اختلاف څنگه پیدا شو؟ که د حروف سبعة نه د قبائل سبعة و لغات سبعة مراد وے نو بیا به د هغوی تر مینځ اختلاف نه وے لیکن د هغوی اختلاف خو په بخاری او مسلم حدیث کښ ثابت دے نو ددے نه خو معلومېږي چه د حروف سبعة و نه مراد په لغت د قریشو کښ د قراءت د نوعیتونو اختلاف دے۔

لیکن ددے نه ابن عطیة غرناطی متوفی (۵۴۱ھ) دا جواب ورکړیدے چه: [لَا مَنَّا كَرْنَهُمْ لَمْ نَكُنْ لِأَنَّ الْمُنْكَرَ سَمِعَ مَا لَيْسَ فِي لُغَتِهِ فَأَنْكَرَهُ وَإِنَّمَا كَانَتْ لِأَنَّهُ سَمِعَ خِلَافَ مَا أَقْرَأَهُ النَّبِيُّ ﷺ وَعَسَاهُ قَدْ أَقْرَأَهُ مَا لَيْسَ مِنْ لُغَتِهِ وَاسْتِعْمَالَ قَبِيلَتِهِ] [المجرر الوجيز ۱/ ۴۰-۴۱]۔

(دا اعتراض نه وړدېږي ځکه چه د هغوی اختلاف پدے وجه نه وو چه اختلاف کونکي د خپل لغت خلاف قراءت اوریدلے وو بلکه ددے وجه دا وه چه هغه د نبی ﷺ د خودلے شوی قراءت خلاف قراءت اوریدلے وو او دا هم کیدے شی چه هغه ته نبی ﷺ د هغه د خپل لغت او د هغه د خپلے قبیلے د استعمال خلاف د بلے قبیلے په لغت کښ دغه سورت لوستلے وی) ځکه چه دا څه منع نه ده چه یو صحابی د یوے قبیلے سره تعلق لری نو هغه ته به د بلے قبیلے په لغت لوستل صحیح نه وی۔

دے قول ته چه کومو علماؤ ترجیح ورکړیده نو هغوی داسے وائی چه د حروف سبعة و نه د قبیلو او وه لغات ځکه مراد دی چه د یوے قبیلے ژبه و یونکو تر مینځ د قرائت د نوعیتونو او د طرز اداء فرق دومره زیات نه وی چه هغوی دپاره په یو لغت کښ لوستل دومره مشکل شی چه په نورو حروفو باندے د لوستلو اجازت طلب کولو ضرورت راپېښ شی۔ د یوے قبیلے خلق که بوداگان وی او که واره وی، ځوانان وی، او که زنانہ وی، ناخوانده وی او که خوانده هغوی د خپلے ژبه حروف د بلے قبیلے د حروفو په مقابلې کښ زیات په آه۔ ننۍ او روانۍ سره لولۍ۔ بلکه بعض اوقات د بلے قبیلے تعلیم یافته خلق هم خپل تلفظ د هغوی نه اوریدو سره صحیح کوی۔ دا خبره یواځے د عربو په باره کښ نه ده بلکه د دنیا د تمامو قومونو او قبیلو مشاهدہ او تجربه همدغه ده۔ لیکن د یوے قبیلے او علاقے ژبه اگر که عربی وی د بلے قبیلے او علاقے خلقو دپاره مشکله کیږي خاصکر چه کله ناخوانده او انپېره هم وی ځکه چه د بوداگانو، ځوانانو او ماشومانو او ښځو او ناخوانده خلقو په ژبو باندے چه کله یو ځل د خپلے قبیلے او علاقے تلفظ او څیړی او د خپلے خاص لهجے او

محاورے او مکالمے عادی شی نو بیا د هغوی په ژبه باندې د بېلے قبیلے او بېلے علاقے تلفظ خیرول او د هغوی د محاورے او مکالمے عادی جوړول مشکل کیږي، نو ددې مشکل د آسانولو دپاره رسول الله ﷺ په نورو ژبو کېنې د لوستلو اجازت طلب کړو او الله تعالیٰ د هغه درخواست قبول کړو او د عربو په اوه مشهور او افصح اللسان قبائلو په ژبه لوستلو اجازت ئې ورکړو دې دپاره چه د قرآن تلاوت او قراءت آسان شی او هغوی د قریشو د لغت په زده کولو په محنت او مشقت کېنې پرې نه وځي۔

او ددې رخصت مطلب هیچرې دا نه وو چه یو شخص د قریشو په ژبه نازل شوی لفظ په خپله ژبه کېنې ترجمه کولو سره اولولی، بلکه کله چه به د الله تعالیٰ د طرف نه د بېلے قبیلے په لغت کېنې یو لفظ نازل شو نو رسول الله ﷺ به فرمایل چه همدغه شان نازل شویدې او تاسو ئې همدغه شان اولولی، لیکن په هیڅ حدیث کېنې دا نه دی راغلی چه د هرې قبیلے خلق به لازماً په خپل لغت کېنې نازل شوی کلمات لولی او د بېلے قبیلے او علاقے په لغت کېنې نازل شوی کلمات نشي وئیلے۔ قریشي به د غیر قریشي په لغت کېنې نازل شوی کلمات هم لوستلې شو ځکه چه د اوه لغاتو نه چه په کوم لغت کېنې هم نازل شوی کلمات یو شخص لوستل نو هغه به قرآن لوستلو البته چاته چه به په لوستلو کېنې څه مشکلات او دقت راتلو نو هغه ته اجازت ورکړې شوې وو چه ددې اوه لغاتو نه په کوم لغت لوستل هغه ته آسان وی، لوستلې شی او هرچه عجم خلق دی نو هغوی ته د عربو ټولے ژبې اجنبی او ناشنا دی نو هغوی به لازماً د عربی تلفظ زده کوی او د هرې قبیلے ژبه چه هغوی ته زده کړې شی نو په محنت سره ئې زده کولې شی، پدې وجه عجمو ته په دې اوه لغاتو کېنې د لوستلو ضرورت نه وو۔

البته د عربو قبائلو ته په اوه حروفو کېنې د لوستلو ضرورت وو۔ لیکن د عثمان د دور خلافت پورې د قرآن اصل ابتدائی ژبه یعنی لغت د قریشو کېنې لوستل نورو قبیلو دپاره هم آسان شوی وو پدې وجه هغه په لغت د قریشو کېنې سرکاری نسخه تیاره کړه او د هغې نَقول ئې د مختلفو علاقو مرکزی مقاماتو ته واستول دې دپاره چه خلق ددې سرکاری نسخه مطابق قراءت او کړي او باقی لغات سته ئې خو منسوخ نه کړل ځکه چه د الله تعالیٰ د طرف نه نازل شوی حکم یو خلیفه راشد هم نشي منسوخ کولې او د ټول امت اجماع ئې هم نشي منسوخ کولې بلکه هغه ئې متروک القراءه او گړځول [علوم القرآن للشیخ گوهر رحمان ۲۴۰/۱] لکه ددې تفصیل روستو راځي۔

(۲) **دویم قول** : علامہ زرقانی وائی زما پہ نیز باندے راجع قول د امام رازی دے چہ ہفہ وئیلی دی :

[الْكَلَامُ لَا يَخْرُجُ عَنْ سَبْعَةِ أَحْرَفٍ فِي الْإِخْتِلَافِ، الْأَوَّلُ : إِخْتِلَافُ الْأَسْمَاءِ مِنْ أَفْرَادٍ وَتَجْمِيعٍ، وَتَذَكِيرٍ وَتَأْنِيثٍ، الثَّانِي : إِخْتِلَافُ تَصْرِيفِ الْأَفْعَالِ مِنْ مَاضٍ وَمُضَارِعٍ وَأَمْرِ، الثَّالِثُ : إِخْتِلَافُ وُجُوهِ الْأَعْرَابِ، الرَّابِعُ : الْإِخْتِلَافُ بِالنَّفْصِ وَالزِّيَادَةِ - الْخَامِسُ : الْإِخْتِلَافُ بِالتَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ، السَّادِسُ : الْإِخْتِلَافُ بِالْإِبْدَالِ، السَّابِعُ : إِخْتِلَافُ اللَّغَاتِ (يُرِيدُ اللَّهَجَاتِ) كَالْفَتْحِ وَالْإِمَالَةِ وَالتَّرْقِيقِ وَالتَّفْخِيمِ وَالْإِطْهَارِ وَالْإِدْغَامِ وَنَحْوِ ذَلِكَ انْتَهَى].

(یعنی کلام د الله تعالیٰ پہ اختلاف کنیں د اووہ حرفونو نہ نہ اوخی۔ اول اختلاف دیہ پہ اسماء کنیں چہ مفرد، تنیہ، جمع او تذکیر او تانیث دیہ۔ لکہ ددیہ مثال : ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾ [المؤمنون : ۸]۔ نو اماناتہم صیغہ د جمع دہ او پہ بل قراءت کنیں (لَأَمَانَتِهِمْ)۔ مفرد ذکر دیہ۔

۲- دویم اختلاف د صیغو دیہ چہ ماضی مضارع او امر دیو بل پہ خائے استعمال شوے وی لکہ ﴿فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ﴾ [سبا : ۱۹] پدیہ کنیں ﴿رَبَّنَا بَعْدْ﴾ رینا مرفوع شی او باعد د امر پہ خائے ماضی راغلے دہ۔

۳- دریم اختلاف د وجوہ الاعراب دیہ۔ یعنی د اعراب طریقے مختلفے وی لکہ ﴿وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ﴾ [البقرہ : ۲۸۲]۔

پدیہ کنیں د لا یضار د راء د فتحہ پہ خائے ضمه ہم راغلے دہ۔ نو کہ لا ناہیہ شی، راء باندے بہ فتحہ وئیلے شی او کہ لا نافیہ شی نو بیا بہ پہ راء ضمه وئیلے شی۔ یا لکہ ﴿ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ﴾ [البروج : ۱۵]۔ پدیہ کنیں المجید مرفوع دیہ لیکن جر ہم راغلے دیہ چہ صفت د العرش شی۔

۴- خلورم : اختلاف پہ نقصان او زیادة د کلمے سرہ لکہ ﴿وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى﴾ [اللیل : ۳] پدیہ کنیں ﴿وَالذَّكَرَ وَالْأُنْثَى﴾ ہم راغلے دیہ چہ ما خلق کلمہ پہ کنیں نہ وی۔

۵- پنجم : اختلاف پہ تقدیم او تاخیر سرہ وی بعض کلمہ مخکنیں بعض روستو وی۔ لکہ ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ﴾ [قی : ۱۹] پدیہ کنیں داسے ہم لوستلے شویدے ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ﴾۔ لیکن دا قراءت پکنیں بیا منسوخ شویدے۔

۶- شپرم اختلاف پہ ابدال سرہ دیہ۔ چہ دیو حرف پہ خائے بل حرف وئیلے شوے وی لکہ ﴿وَأَنْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا﴾ [البقرہ : ۲۵۹] پدیہ کنیں د زاء پہ خائے بل قراءت کنیں

راء راغلیہ ده لکه [تُنْشِرُهَا]۔ یا لکه ﴿وَطَلَحَ مَمْدُودٌ﴾ [الواقعة : ۲۹] پدمے کنیں [وَطَلَحَ] پہ عین سرہ ہم وئیلے شویدمے۔

۷- اووم : چہ طریقہ د تلفظ او لہجہ مختلفہ شی لکہ ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾ [النازعات : ۱۵] پدمے کنیں امالہ او فتحہ او وئیلے شی پہ اتی او لفظ د موسیٰ کنیں [وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى]۔ یا لکہ ﴿بَلَى قَادِرِينَ﴾ [القيامة : ۴] پدمے کنیں امالہ او فتحہ لوستلے شی [بَلَى]۔

حاصل ددے مذہب دا دے چہ د حروف سبعة نہ مراد د قراءت وجوہ سبعة مراد دی یعنی د قراءت اووہ نوعیتونہ او طریقے مراد دی۔ یعنی د دوی پہ نیز قرآن پہ اووہ لغاتو کنیں نہ دے نازل شومے بلکہ صرف د قریشو پہ لغت نازل دے او پہ ہمدے لغت کنیں مصحف عثمانی تیار شومے وولیکن پدمے لغت واحدہ کنیں نازل شوی قرآن کنیں د قرائت اووہ قسمہ نوعیتونہ او وجوہ او طریقے نازلے شومے وے او ددے نہ دھرے نوع قرائت جائز دے پدمے شرط چہ د مصحف عثمان درسم الخط مطابق وی او متواتر وی، برابرہ ده کہ د قراءتونو تعداد لس وی یا شل وی یا اووہ وی یا کم اوزیات وی تول پہ تولہ پہ دے اووہ وجوہو او نوعیتونو کنیں داخل دی، ددے نہ بھر ہیخ قراءت نشتہ۔ او اتم قسم تراوسہ پورے د ہغوی پہ نیز د ہیچا پہ علم کنیں نہ دے راغلی۔ او کومو کلماتو کنیں چہ د اووہ قراءتونو نہ علاوہ زیات راغلی دی لکہ ﴿أَت﴾ کنیں علامہ رمانی اووہ دیرش (۳۷) قراءتونہ ذکر کریدی نو د ہغے تولو رجوع ہمدے اووہ کیہی۔ او ددے نہ نہ بھر کیہی۔

او دائے وئیلی دی چہ د حروف سبعة و تفسیر پہ دے وجوہو د اختلاف باندے کول بالکل صحیح دی او دا دتبع د قراءتونو نہ معلوم کیہی چہ تول قسم اختلافات ہمدے اووہ طریقو تہ راجع کیہی او ہغوی ددے انحصار دپارہ دلیل استقراء تام گرٹولے ده چہ دا ہم یو وزنی دلیل گنرلے کیہی۔

ددے قول قائلین بیا ددے نوعیتونو پہ تعیین کنیں مختلف دی چہ دا پہ اصل کنیں د استقراء اختلاف دے۔ نو پدمے عام قول کنیں ورسرہ امام ابن قتیبہ، محقق ابن الجزری، او قاضی ابوبکر بن الطیب ہم ملگرے دے۔ چہ د ہغوی مذاہب ہم دے تہ نزدیے نزدیے۔ یعنی صرف د استقراء اختلاف دے۔

حافظ ابن الجزری وئیلی دی چہ ما د (۳۰) کالو نہ زیاتہ مودہ ددے حدیث پہ مفہوم او معنی باندے سوچ کولو تردیے چہ اللہ تعالیٰ پہ ما باندے ددے مفہوم را کولاؤ کړو او شاید

چه هغه به صحيح وى او هغه دا دې چه ما كله صحيح، شاذ، ضعيف او منكر قرائتونه تلاش كړل نو د هغه ټولو اختلاف په اوه قسمونو كېن منحصروو، د هغه نه بهر نه وو۔
 چه هغه (۱) اختلاف د حركاتو دې چه په هغه سره په معنى او صورت كېن هيڅ تبديلى نه راځي لكه ﴿البخل﴾ كېن د قراءت څلور نوعيتونه دى۔ او (يَحْسِبُ)۔ كېن دوه نوعيتونه دى۔

(۲) دويم اختلاف د حركاتو چه په هغه سره معنى بدلېږي، نه لفظ۔ لكه ﴿فَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ﴾ د آدم د ميم په پېش سره او په زير سره او كلمات په زيرونو او پېشونو سره۔
 يا لكه ﴿وَأَذَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ، أَوْ بَعْدَ أُمَّةٍ﴾۔

(۳) درېم: اختلاف حروف چه په هغه سره معنى بدلېږي ليكن صورت كېن فرق نه راځي لكه ﴿تَبَلَّوْا أَوْ تَتَلَّوْا﴾ يا تُنَجِّيكَ بِيَدِكَ أَوْ تُنَجِّكَ بِيَدِكَ ﴿﴾۔ (۴) اختلاف د حروفو چه په هغه سره صورت بدلېږي ليكن معنى باندې هيڅ اثر نه پريوزي لكه ﴿بَسْطَةً أَوْ بَصْطَةً﴾ يا الصِّرَاطُ أَوْ السِّرَاطُ]۔

(۵) اختلاف د هغه حروفو چه په هغه سره د لفظ شكل او معنى دواړه بدلېږي لكه ﴿أَشَدُّ مِنْكُمْ﴾ او (مِنْهُمْ)۔

(۶) اختلاف د تقديم او تاخير لكه ﴿سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ﴾ او ﴿سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ﴾۔ (۷) اختلاف د زياده او نقصان لكه (وَأَوْصَى)۔ او

﴿وَوَصَّى﴾ يا لكه ﴿وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى﴾ او ﴿وَالذَّكَرُ وَالْأُنثَى﴾۔ نو دا هغه اوه قسمونه او نوعيتونه دى چه ددې نه د قرائت اختلاف بهر نه دى۔ [النشر فى القراءات العشر ۱/ ۲۶]۔

بيا پدې باندې چه كوم اعتراضات وارديږي هغه ئې جواب كړيدى۔
 نو پدې كېن راجح قول كه اول شى نو بيا به د دغه اوه لغاتونه مشهور لغات مراد وى چه هغه اوه دى او باقى به په هغه كېن داخل وى۔

اقوال اخرى فى هذا الحديث :

پدې باره كېن نور اقوال چه هغه ضعيف دى دا دى چه د ما قبل سره نمبر وار ذكر كړې (۳) يو دا چه دا حديث د مشكلاتو نه دې چه معنى مقصود ئې مونږ ته نه معلومېږي ځكه چه حروف جمع د حرف ده او حرف مشترك لفظى دې په ډيرو معانيو باندې ئې اطلاق كيږي او مونږ سره د معنى مقصود د تعيين هيڅ دليل نشته۔

لیکن دا قول ضعیف دی وجہ دا دہ چہ دلتہ قرینہ پہ تعیین د معنی مقصود دے شتہ چہ ہغہ د مخکین حدیثونونہ معلومیری چہ ہغہ اختلاف د قراءت د الفاظو دے نہ د معانیو۔

او دارنگہ دغہ اختلاف د الفاظو پہ اووہ طریقو کنبس بند دے۔ لکہ چہ مخکین بیان شو۔ بلہ دا چہ ہر کلمہ ددے حدیث پہ معنی 'خو' نہ پوہیری نو ددے پہ وینا کنبس بیا حکمہ خہ شو؟۔

۴۔ بل قول: قاضی عیاضؒ او د ہغہ متبعین وائی چہ لفظ د سببعہ چہ پدے حدیث کنبس راغلی دے نو ددے نہ حقیقہ اووہ عدد نہ دے مراد بلکہ دا کنایہ دہ د کثرت او دیروالی نہ پہ احادو (ایکائی) کنبس لکہ پہ عربی کنبس سبعین لفظ کنایہ وی د کثرت نہ پہ عشراتو (دہائیو) کنبس لکہ سبعماتہ کنایہ وی د کثرت نہ پہ مئات (سینکرو) کنبس۔

لیکن دا قول ہم ضعیف دے۔ وجہ دا دہ چہ قرائن او دلائل موجود دی چہ د سببعہ نہ مراد حقیقہ ہغہ عدد دے چہ د شیرو نہ پور تہ او د اتو نہ خکتہ وی۔ خکہ چہ حدیث کنبس جبرئیلؑ بہ یویو حرف زیاتولو تردے چہ اوو تہ اُور سیدو او زیادت ئے اُونکرو۔ لکہ مخکنی حدیثونہ اُوگورہ۔

۵۔ پنجم قول: بعض وائی: د حروف سببعہ ؤ نہ د قراء سببعہ ؤ قراء ات سببعہ مراد دی۔ لیکن دا ہم ضعیف دے صاحب ددے قول اُولیدل چہ د قراء سببعہ ؤ قراء ات سببعہ ؤ تہ پہ امت مسلمہ کنبس مقبولیت او شہرت حاصل شوی دے، او غالباً عام کلمات ددے اووہ قراءتونو نہ بھر نہ دی نو دوی پہ حدیث کنبس د حروف سببعہ ؤ تفسیر پہ قراء ات سببعہ ؤ سرہ اُوکرو حال دا چہ پدے باندے تقریباً اجماع دہ چہ ددے نہ قراء ات سببعہ مراد نہ دی خکہ چہ تردے صدی پورے قرائتونہ منضبط او مدون شوی نہ وو۔

د تہولو نہ رومے ابو عبید قاسم بن سلام متوفی (۲۲۴ھ) ((کتاب القراءات)) اُولیکئو چہ پہ ہغے کنبس ئے د (۲۵) قاریانو قراءتونہ جمع کریدی چہ پہ ہغے کنبس مشہور قراء سببعہ ہم شامل دی۔ نو اُوگورہ دا قراءتونہ خوروستو مشہور شوی دی او حدیث درسول اللہ ﷺ مخکین وئیے شوی دے۔

ددے وجہ نہ د علم قرائت مشہور امام ابن الجزری متوفی (۸۳۳ھ) دا قول دیر پہ سختی سرہ رد کریدی اُولیکلے ئے دی چہ د شاذ او ضعیف قراءت نہ علاوہ متواتر قراءتونہ ہم پہ اوو کنبس منحصر نہ دی بلکہ ددے نہ دیر زیات دی۔

[انظر علوم القرآن للشيخ گوهر رحمان].

علامہ زرقانی پدی قول باندی داسے رد کریدی چہ یا بہ مراد ددی نہ دا وی چہ ہرہ کلمہ دقرآن بہ پہ اوہ قراءتونو لوستلی شی نو دا خو ممنوع دہ خکہ چہ داسے کلمات خو پہ قرآن کنیں دیرکم دی چہ ہغے کنیں اووہ قرائتونہ وی۔ او کہ مراد ددی نہ دا وی چہ آخری درجہ دقراءتونو پہ یوہ کلمہ کنیں تر اووہ پورے رسیپی نو دا خبرہ ہم مسلم نہ دہ خکہ چہ بعض کلمات دقرآن داسے ہم شتہ چہ ہغہ د اووہ قرائتونو نہ پہ زیاتو باندی ہم لوستلی کیپی لکہ پہ ﴿عَبْدُ الطَّائِفَاتِ﴾ [المائدہ: ۶۰] کنیں علماء د علم القراءۃ لیکلی دی چہ دا پہ (۲۲) طریقو سرہ لوستل جائز دی۔ لہذا دا قول ہم ضعیف شو۔ [مناہل العرفان ۱۲۸/۱]

البتہ دا اووہ قراءتونہ داخل دی پہ دغہ اووہ حرفونو کنیں نو دقراءت سبعہ او احرف سبعہ ترمینخ عموم خصوص مطلق دی قراءت خاص دی او احرف سبعہ عام دی۔ خکہ چہ دغہ حروف سبعہ ہر ہغہ قراءت تہ شاملیپی چہ نبی ﷺ کرے وی۔ دارنگہ صحابہ کرامو کرے وی او دغہ شان شاملیپی ہغہ تہ ہم چہ دغہ اووہ قاریانو کرے وی بلکہ د اووہ نہ زیاتو (لسو وغیرہ) تہ ہم شاملیپی او کوم چہ منسوخ شوی وی او دغہ قاریانو تہ رسیدلے نہ وی ہغے تہ ہم شاملیپی۔

۶- شپہم قول: بعض وائی: د حروف سبعہ و نہ معانی سبعہ مراد دی یعنی زجر، امر، حلال، حرام، محکم، متشابہ او امثال۔ دا قول ضعیف دی خکہ ددی پہ بارہ کنیں چہ د ابن مسعود نہ روایت نقل دی نو ہغہ منقطع دی۔ لکہ روایت داسے دی:

[عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: كَانَ الْكِتَابُ الْأَوَّلُ نَزَلَ مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَعَلَى حَرْفٍ وَاحِدٍ وَنَزَلَ الْقُرْآنُ مِنْ سَبْعَةِ أَبْوَابٍ وَعَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ: زَجْرٌ وَأَمْرٌ وَحَلَالٌ وَحَرَامٌ وَمُحْكَمٌ وَمُتَشَابِهٌ وَأَمْثَالٌ فَأَجَلُّوا حَلَالَهُ وَحَرَّمُوا حَرَامَهُ وَأَفْعَلُوا مَا أُمِرْتُمْ بِهِ وَأَنْتَهَرُوا عَمَّا نَهَيْتُمْ عَنْهُ، وَاعْتَبَرُوا بِأَمْثَالِهِ وَأَعْمَلُوا بِمُحْكَمِهِ وَأَمِنُوا بِمُتَشَابِهِهِ وَقُولُوا آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا]

[الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۶۳/۲) رقم الحديث: (۷۴۲) ابن جریر (۳۰/۱) مشکل الآثار (۱۸۵/۴) وقال منقطع واخرجه الحاكم (۲۸۹/۲) وقال صحيح ولكن قال الذهبي: منقطع]۔

(ابن مسعود نہ روایت دی چہ رسول اللہ ﷺ فرمایلی دی: مخکنی کتابونہ پہ یو باب سرہ او پہ یو حرف سرہ نازل شوی وو او قرآن پہ اووہ بابونو او اووہ حرفونو سرہ نازل

شويدے يعنى زجر، امر، حلال، حرام، محکم، متشابه او امثال باندے۔ نو تاسو حلال حلال اُوگنري او حرام حرام اُوگنري، او د کوم کار چه تاسو ته حکم شويدے په هغه عمل اُوکړي او د کوم کار نه چه تاسو منع شوي يي د هغه نه منع شي او د مثالونو نه عبرت حاصل کړي او په محکم باندے عمل اُوکړي او په متشابه باندے ايمان راوړي او داسے اُووايي چه مونږ په متشابه باندے ايمان راوړو دا ټول زمونږ د رب د طرف نه دي))۔ نو امام طحاوي او ذهبي دے ته منقطع وئيلے دے۔ ځکه چه د ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف ملاقات د ابن مسعود سره نه دے شوي۔ ځکه ابن مسعود په خلافت د عثمان کښ په سنه (۳۲ يا ۳۳) کښ وفات شويده او د ابوسلمه وفات په (۹۴) يا (۱۰۴) کښ شويده دوه قوله پکښ دي۔

[تهذيب الكمال للمزي ۲۷۲/۱۲]۔

حافظ ابن جرير ددے دويم جواب داسے ورکړيدے چه که دا حديث د ابن مسعود قابل قبول هم شي نو بيا هم پدے کښ د مضامين سبعة و (يعني ابوابو) تفصيل بيان شويده او د حروف سبعة و بيان نه دے شوي۔ دغه شان نور اقوال هم شته ليکن هغه بعيد دي۔ بس پدے باندے اکتفاء کوو والله اعلم۔

هل بقى الاحرف السبعة فى المصحف العثماني ؟

[آیا په مصحف عثمانی کښ اووه حرفونه موجود وو؟]

پدے باب کښ د ابن جرير الطبري او د امام طحاوي ترمينځ اختلاف دے۔

۱- د امام ابن جرير الطبري او د هغه د تابعدارو رايه دا ده چه د مصحف عثمانی د لغت قريش نه علاوه باقی شپږ لغات منسوخ شوي نه و بلكه متروك القراءت گړخولے شوي وو، دے دپاره چه فتنه د خلقو ختمه شي ځكه چه خلقو اختلاف د لغاتو سبب د فتنے او د يو بل د تكفير گړخولے وو نو عثمان قرآن په يو لغت د قريشو تيار كړو چه فتنه ختمه شي او باقی حروف ئے اُونه ليكل اكر كه په روستو زمانه كښ چه د فتنے يره ختمه شوه نو په نورو لغاتو هم لوستل جائز دي لكه سبع قراءات كښ هغه لوستلے شي۔

۲- او د امام طحاوي متوفی (۳۲۱ هـ) رائے دا ده چه ((قرآن كريم اصل كښ د قريشو په

ژبه نازل شومې وو ځکه چې دا د رسول الله ﷺ قوم وو لیکن چونکه د عربو د نورو قبیلو دپاره د قریشو په ژبه قراءت کول گران او مشکل وو پدې وجه په ابتداء کېن دا اجازه ورکړې شوه چې کومو خلقو ته په یو لغت کېن تلاوت کول مشکل وی نو هغه دې د خپلې علاقې په مرادف او هم معنی الفاظو کېن تلاوت اوکړی او د هغه متبادل الفاظو انتخاب هغوی پخپله نشو کولې بلکه رسول الله ﷺ به هغوی ته تعلیم ورکولو او د هغه تعیین به ئې ورته کولو او صرف د هغه الفاظو اجازت وو کوم چې به رسول الله ﷺ خودلی وو. نو د عربو قبیلو به پدې اجازت باندې عمل کولو تر دې چې په هغه کېن لیکونکی خلق زیات شو، او د قریشو په ژبه لوستلو باندې عادت او اموخته شو او هغوی قرآن کریم په هغه الفاظو کېن وئیل او یادول شروع کړل په کومو چې په ابتداء کېن نازل شومې وو، نو بیا د قرآن د اصل لغت نه علاوه د نورو قبیلو په ژبه کېن د لوستلو اجازت ختم شو. مطلب دا چې په اوه لغاتو باندې د قرآن د لوستلو اجازت صرف څه خاص وخت دپاره ورکړې شومې وو او کله چې هغه ضرورت ختم شو نو په حروف سبعة کېن د قراءت کولو رخصت هم ختم شو او قرآن دوباره په یو حرف یعنی د قریشو په لغت کېن لوستل شروع شو. نو د امام طحاوی په نیز د رسول الله ﷺ د وفات نه مخکېن د ژوند په آخری رمضان کېن د جبریل علیه السلام سره د قرآن کریم آخری دور کړې وو چې دې ته په احادیثو کېن (عرضه اخیره) وئیلې شی. نو پدې دور کېن د باقی لغاتو لوستلو اجازت منسوخ کړې شو او صرف د قریشو لغت پاتې شو. نو د طحاوی په نیز د ابوبکر صدیق صحائف او د عثمان مصحف دواړه د قریشو په لغت کېن مرتب شوی وو ځکه چې باقی شپږ لغات پخپله د رسول الله ﷺ په عرضه اخیره کېن پورته کړې شوی وو.

[مشکل الآثار للطحاوی ۱۸۵/۴) طبع حیدر آباد دکن]

نو د ابن جریر او د طحاوی د دواړو درائے فرق دا شو چې ددې دواړو ترمینځ صرف د منسوخ او متروک اختلاف دې چې د طحاوی په نیز د قریشو د لغت نه علاوه حروف سته منسوخ شویدی او د ابن جریر په نیز منسوخ شوی خو نه دی بلکه صرف متروک (پریخودلې شوی) دی. دا دواړه قولین پدې طریقه راجمع کیدې هم شی چې نن سبا چې کوم مصحف الامام (مصحف عثمانی) موجود دې نو هغه صرف د قریشو په لغت راجمع شویدی. او دواړه امامان دا خبره منی. اختلاف ئې صرف په باقی حروفو کېن دې چې یا منسوخ دی یا متروک دی.

لیکن امام طحاویٰ د نسخ پہ دعوه کنبس ہیخ دلیل نہ لری۔ حُککہ چہ دبخاری، مسلم او سنن او مسانیدو پہ احادیثو کنبس راغلی دی چہ رسول اللہ ﷺ بہ د جبریل علیہ السلام سرہ دور د قرآن کولو او پنه آخری رمضان کنبس ئے دا دور دوه خل کرے وو لیکن دا خبرہ پہ ہیخ مرفوع حدیث کنبس نہ دہ راغلی چہ پہ اخیری عرضہ کنبس د قریشو نہ علاوہ نور لغات منسوخ شویدی او حال دا چہ د نسخ دعویٰ دپارہ قطعی دلیل پکار دے۔

علامہ ابن الجزریٰ پہ (النشر) کنبس لیکلی دی چہ عثمان رضی اللہ عنہ ڍیر مصاحف لیکلی وو چہ بعض ئے مکے تہ بعض یمن تہ بعض بصرے او بعضے کوفے او بعض شام تہ لیپلی وو او یو مصحف ئے خاندہ مدینہ کنبس ایسار کرے وو چہ هغه تہ ئے (مصحف الامام) وئیلو او تہول امت پدے متفق دے چہ دے مصاحفو کنبس کوم الفاظ او کلمات او قراءات موجود وی نو هغه بہ مقبول وی او ددے نہ علاوہ چہ کوم زیادت او نقصان، یا ابدال دیوے کلمے پہ بلہ باندے وو او د هغه اجازه امت تہ ور کرے شوے وه دپارہ د آسانی او فراخی راوستلو پہ هغوی باندے او هغه پہ متواترہ طریقہ د قرآن نہ ثابت نہ وی نو هغه امت پریخے دے۔

[راجع مقدمة تفسیر القاسمی ۱/۱۷۹]۔

(۳) قول : علامہ زرقانی وائی : دا خو د هغه علماؤ مذهب وو چہ هغوی د حروف سبعة و نہ لغات سبعة مراد کول لیکن مونہ دا غورہ کریدی چہ د حروف سبعة نہ د الفاظ او کلماتو او وه قسمہ تغیرات او وجوہ د اختلاف دی نو بناء پدے باندے مونہ وایو چہ عثمان ؓ د خپل مصاحفو رسم الخط داسے تیار کرے وو چہ پہ هغه کنبس دا وجوہ اکثر راگیردل او کوم کلمات چہ دیو بل نہ مخالف وو او پہ یو رسم الخط کنبس دواړہ نہ جمع کیدل نو هغه ئے پہ نورو مصاحفو کنبس لیکلے وو نو تہول مصاحف مشتمل وو پہ دغه تہولو تغیراتو باندے یعنی مجموعہ مصاحف دیو حرف نہ هم بالکلیہ خالی نہ وو۔ بیائے د هغه رسم الخط طریقے پہ او وه قسمہ تغیراتو کنبس ذکر کریدی لکه مثلاً اول اختلاف د اسماء پہ افراد او جمعیت کنبس لکه :

﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾ [المؤمنون ۸] پدے کنبس مفرد قراءت هم راغلی دے لکه ﴿لِأَمَانَتِهِمْ﴾ نو عثمان داسے رسم الخط کریدے : [لَا مَنِّيهِمْ] نو پدے کنبس کہ ولاړ زبرونه او وئیلے شی نو د جمعے صیغہ ترے جوړ پړی او کہ صرف پہ میم باندے ولاړ زبر او وئیلے شی نو مفرد ترے جوړ پړی۔

دغہ شان دویم اختلاف د افعالو وولکہ ﴿يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ﴾ [اعراف: ۱۳۸] نو پدے کنبں پہ کاف باندے ضمه (پیش) او کسرہ (زیر) دواہ راغلے دہ او دا صیغہ دواہ احتمالہ لرلے شی۔ خکہ چہ مصحف عثمانی کنبں زیر، زیر، پیش نہ وولیکلے شوی۔ دریم اختلاف د وجوہ الاعراب وولکہ ﴿وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ﴾۔ پدے کنبں پہ راء باندے فتحہ او ضمه دواہ راغلے دہ نودا کلمہ د دواہ و برداشت کولے شی لکہ دا خبرہ واضحہ دہ۔

خلورم اختلاف د نقصان او زیادت وونو بعض بہ ہغہ وو چہ بہ بعض مصاحفو کنبں بہ درسم موافق وولکہ ﴿وَأَعَدُّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ [التوبة: ۱۰۰] پہ بل قراءت کنبں ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا﴾ دے من کلمہ پکنبں زیاتہ دہ او دواہ متواتر قراءتو نہ دی نو (تحتہا) کلمہ د کسرے او فتحے دواہ و برداشت کولے شی لیکن د من زیادت خو پہ یو مصحف کنبں نشی کیدے نو عثمان دا پہ مصحف مکی کنبں اولیکلہ نہ پہ نور و کنبں او ددے پہ شان ہغہ قراءتو نہ دی چہ ہغہ د مصحف درسم الخط سرہ برابر نہ وی لکہ قراءت د ابن عباس شو پدے آیت کنبں: ﴿يَأْخُذُ كُلُّ سَفِينَةٍ صَالِحًا عَصَابًا﴾ نو دا قراءت د نبی ﷺ پہ آخری رمضانی دور کنبں منسوخ کرے شویدے۔

نو معلومہ شوه چہ بعضو وجوہو باندے دغہ مصاحف مشتمل وواو بعضو باندے نہ وو مشتمل پدے وجہ چہ ہغہ منسوخ شوی وو۔ دغہ شان نور وجوہات ئے ذکر کریدی۔
[مناہل العرفان فی علوم القرآن ۱/۱۲۶]۔

نوددے قول خلاصہ دا شوه چہ مصحف عثمانی اگرکہ پہ یو لغت د قریشو لیکلے شویدے لیکن ددے رسم الخط ئے پہ داسے ترتیب سرہ کریدی چہ د ہغہ نور و طریقو گنجائش ہم پکنبں شتہ۔ لہذا نور قراءتو نہ او وجوہ ہم ثابت دی۔ او ہغہ نہ دی منسوخ کرے شوی او نہ دی متروک کرے شوی بلکہ ہغہ تول حروف سبعة پدے مصحف کنبں جاری کیدے شی چہ ہغہ بیا روستو زمانہ کنبں قراءت سبعة یا عشرہ سرہ د علم القراءات پہ کتابونو کنبں جدا جدا ہم ذکر شویدی۔ وجہ دا دہ چہ مقصود د حروف سبعة نہ امت تہ تیسیر او آسانی ورکول وودے دپارہ چہ امت اسلامیہ تہ د قرآن پہ اداء کنبں ہیخ مشکلات راپینن نشی۔ نو ددے حکمہ د وجہ نہ ہم دغہ حروف سبعة اوس ہم باقی پاتے دی۔ [مناہل ۱/۱۳۱]۔

فائدہ: د حروف سبعة د حقیقت پہ بارہ کنبں چہ کوم اختلاف د آراؤ راغلے دے نو ہغہ د قرآن پہ صدق اور شتینوالی باندے ہیخ اثر نہ غور زوی۔ وجہ دا دہ چہ کہ د حروف

سبعه نه مراد د اووه قبائلو لغات سبعه واخسته شی لکه دا رایه د ابن جریر او د هغه د تابعدارو (جمهورو امامانو د امت) وه او که د قراءت اووه وجوه د اختلاف او تغیرات واخسته شی لکه دا قول د امام ابن قتیبۀ او ابن الجزری وغیره وو۔

دا دواړه د قرآن په صدق هیڅ اثر نه غورزوی ځکه چه عثمان ؓ چه کوم مصحف تیار کړی وو په هغه باندی د صحابه کرامو اجماع شوی وه او همدغه مصحف مونږ ته په تواتر سره رارسیدلی دی او زموږ په لاسونو کښ موجود دی۔

دغه شان دا خبره هم اتفاقی ده چه کوم قراءتونه په تواتر سره مونږ ته رارسیدلی دی نو هغه د رسول الله ﷺ نه ثابت دی او په هغه باندی قراءت کول جائز دی لیکن د متواترو قراءتونو نه سوئی چه کوم شاذ قراءتونه نقل شوی دی نو هغه د قرآن حصه نه ده ځکه چه د قرآن د حصه کیدو دپاره متواتر کیدل ضروری دی۔

دغه شان پدی خبره هم اتفاق دی چه مصحف عثمانی د قریشو په ژبه لیکل شوی وو پدی وجه کوم قراءت چه د هغه د رسم الخط مطابق نه وی نو هغه به صحیح نه وی، پاتې شو حروف سبعه نو که د هغه نه لغات سبعه مراد شی چه د هغه نه شپږ متروک القراءت شوی دی او یو یعنی د قریشو لغت په مصحف عثمانی کښ موجود دی او د قراءت چه څومره نوعیتونه او وجوه دی هغه ټول په ټوله په همدی لغت د قریشو کښ موجود دی یا ددی نه مراد همدغه وجوه سبعه شی۔ دواړو صورتونو کښ د قرآن حقانیت نه خرابیږی او د مصحف عثمانی په متواتر کیدو او مستند کیدو باندی ددی اختلاف هیڅ قسمه اثر نه پریوزی بلکه دا اختلاف صرف د حدیث په تشریح کښ یو نظریاتی قسم او درائے اختلاف دی، چه ددی په وجه مصحف عثمانی ته اختلافی نشی وئیل کیدی، ځکه که ددی حروف سبعه نه لغات یا قراءت مراد شی نو په دواړو صورتونو کښ د معنی او مراد په اعتبار سره ټول حروف متحد المعنی وو او په دی سره په مضمون کښ هیڅ نقصان نه راتلو او قرآن په متضاد او متناقض المعنی حروفو یا قراءتونو باندی بالکل مشتمل نه دی بلکه ددی قسم اختلاف او تناقض نه پاک دی۔ او پدی خبره هم کوم دلیل موجود نه دی چه د قرآن کریم لیکل، یا لوستل یا یادول په ټولو حروفو یا ټولو قراءتونو لازم دی او نه په امت کښ دا د چا مذهب دی، بلکه په کوم لغت او قراءت باندی چه محفوظ کړی شی نو د قرآن کریم د حفاظت وعده پوره کیږی۔ والله اعلم۔

۲۲- الامر: قراء سبعه، د هغوی نومونه او تاریخ وفات

د قاریانو نومونه پیژندل ضروری دی چه پدې سره به مونږ ته ضعف د هغه قول هم معلوم شی چه هغوی د حروف سبعه و نه قراءات سبعه د قراء سبعه و مراد کړی وو چه د دوی او د رسول الله ﷺ ترمینځ څومره موده فاصله وه. او دا قراءات چونکه مونږ ته ددې قاریانو په وساطت رارسیدلی دی لهذا ددې نومونه او تاریخ وفات هم پیژندل دزیات او تحقیقی علم دپاره ضروری دی.

تاریخ وفات

نوم

- ۱- د شام قاری ابن عامر یحصبی رحمه الله - ۱۱۸ هـ
- ۲- د مکې قاری عبد الله بن کثیر رحمه الله - ۱۲۰ هـ
- ۳- د کوفې قاری عاصم بن ابی النجود رحمه الله - ۱۲۷ هـ
- ۴- د بصرې قاری ابو عمرو بن العلاء رحمه الله - ۱۵۴ هـ
- ۵- د مدینې قاری نافع بن ابی نعیم رحمه الله - ۱۶۹ هـ
- ۶- د کوفې قاری حمزه بن حبیب الزیات رحمه الله - ۱۸۸ هـ
- ۷- د کوفې قاری کسائی علی بن حمزه رحمه الله - ۱۸۹ هـ

دا هغه مشهور اووه قاریان دی چه ټول په دویمه صدی هجری کېږي وفات شویدی. دې سره درې قاریان نور هم مشهور دی چه ټول لس قاریان جوړېږي چه هغوی ته قراء عشره وائی.

- ۸- ابو جعفر یزید بن قعقاع رحمه الله - ۱۳۰ هـ
- ۹- یعقوب بن اسحاق الحضرمی رحمه الله - ۲۰۵ هـ
- ۱۰- خلف بن هشام رحمه الله - ۲۲۹ هـ

۲۳- الامر الثالث والعشرون: اسماء القرآن

[دروېشتم بحث: د قرآن کریم نومونه]

د یو کتاب پوره پیژندل هله کیږي چه د هغه نوم او پیژندلې شی، او کله نا کله موضوع د یو کتاب د هغه د نوم نه هم معلومیدې شی. نو الله تعالی ددې خپل کتاب دپاره ډیر

نومونه مقرر کریدی چه دا دلالت کوی په شرافت او فضیلت د قرآن۔ خُکَہ چه ډیروالی د نومونو دلالت کوی په شرافت او فضیلت د مسمی باندی، لکه د الله تعالیٰ نومونه او د رسول الله ﷺ نومونه زیات دی دغه شان په عربی ژبه کښ د اسد (زمری) نومونه زیات دی دا دلالت کوی د هغه په قوت باندی۔ دغه شان د شرابو نومونه زیات دی خُکَہ چه دا عربو ته ډیر محبوب وو۔

علامه ابوالمعالی عزیزی بن عبد الملك المعروف ب شیدله متوفی (۷۹۴هـ) په خپل کتاب (البرهان فی مشکلات القرآن) کښ لیکلی دی چه الله تعالیٰ د خپل کتاب (۵۵) نومونه ذکر کریدی او علامه زرکشی متوفی (۷۹۴هـ) په خپل کتاب (البرهان فی علوم القرآن) کښ د علامه شیدله په حواله سره دغه (۵۵) نومونه نقل کریدی۔ او علامه ابوالحسن الحرالی متوفی (۶۴۷هـ) د قرآن د (۹۰) نوی نومونه زیات ذکر کریدی لیکن علامه زرکشی وئیلی دی چه دغه نومونه اکثر د قرآن کریم صفات دی او اعلام نه دی۔

[البرهان فی علوم القرآن ۱/۲۷۳] النوع الخامس عشر۔

او علامه امام المفسرین محمد بن جریر الطبری متوفی (۳۱۰هـ) وئیلی دی: [إِنَّ اللَّهَ سَمَّى تَنْزِيلَهُ أَسْمَاءَ أَرْبَعَةٍ مِنْهُمْ الْقُرْآنُ وَمِنْهُمْ الْفُرْقَانُ وَمِنْهُمْ الْكِتَابُ وَمِنْهُمْ الذِّكْرُ] [تفسیر ابن جریر ۱/۴۲۱]۔

(الله تعالیٰ د خپل کتاب څلور نومونه ایخودی دی، قرآن، فرقان، کتاب، ذکر)۔
علامه ابن عطیه غرناطی متوفی (۵۴۱هـ) هم دغه څلور نومونه ذکر کریدی او علامه زرقانی پکښ پنځم نوم التنزیل اضافه کریدی۔ او همدغه پنځه نومونه په ذکر کریدی۔

[المحرر الوجیز ۱/۶۸] لابن عطیه طبع قطر) ومناهل العرفان للزرقانی [۱/۱۶] طبع المكتبة التدمرية ریاض]۔

او علامه ابن عاشور متوفی (۱۲۸۴هـ) شیخ ذکر کریدی (تنزیل، الکتاب، الفرقان، الذکر، الوحی، کلام الله)

[التحریر والتنویر ۱/۷۰] المقدمة۔

او علامه مجد الدین الفيروز آبادی متوفی (۸۰۷هـ) پوره سل (۱۰۰) نومونه د قرآن کریم ذکر کریدی چه په هغه کښ اسماء علویه (ذاتی نومونه) پنځه دی۔ او باقی اسماء

صفتیه دی۔ چه د هغه تفصیل روستو راځی خو مشهور پنځه اول بیانېږي:

۱- [الْقُرْآنُ]۔ ډیر مشهور نوم (القرآن) دے او ددے وجه د تسمیه دا ده: د عبد الله بن عباس د قول مطابق د القرآن ماده (ق، ر، ء) ده او دا د فعلان په وزن باندے د مصدر صیغه ده په معنی د لوستلو سره لکه غفران، کفران، خسران۔ او قرآن ته ځکه قرآن وائی چه دا هم د لوستلو دپاره نازل شویدے او ډیر لوستلے کیږي۔ نو قرآن مصدر په معنی د مفعول دے یعنی مقروء کتاب۔ (د لوستلو کتاب)۔ ابن جریر الطبری (متوفی ۳۱۰)، امام زجاج متوفی (۳۱۱ هـ) همدغه قول غوره کړیدے۔ [تفسير ابن جریر ۴۳/۱]۔

۲- قتاده بن دعامة السدوسی متوفی (۱۱۷ هـ) وئیلی دی چه قرء په معنی د جمع کولو سره راځی لکه عرب وائی:

[قَرَأْتُ الشَّيْءَ إِذَا جَمَعْتَهُ وَضَمَمْتُ بَعْضَهُ إِلَى بَعْضٍ]۔

(یعنی کله چه یو شے جمع کیږي او د هغه اجزاء د یو بل سره یو ځائے کیږي نو په هغه وخت کښ قرءت الشیء) وئیلے کیږي یعنی ما دا فلانے شے راجمع کړو) او د قرآن کریم سورتونه او آیتونه هم د یو بل سره مربوط دی او په یو مجموعه او مصحف کښ راجمع کړے شویدی او د نزول نه مخکښ هم دا په لوح محفوظ کښ په مرتب شکل لیکلے شوی وو۔ نو د قرآن معنی ده د سورتونو او آیتونو مرتب مجموعه۔

ابن جریر د ابن عباس قول راجع کړیدے اگرکه د عربیت په لحاظ دواړه صحیح دی۔ وجه دا ده چه د قرآن اطلاق صرف په مؤلف مصحف باندے نه کیږي بلکه په یو آیت هم کیږي۔

[ابن جریر ۴۳]۔

د امام شافعی نه نقل دی چه ((قرآن)) اسم مشتق نه دے بلکه عَلَم دے او دا به د همزې نه بغیر لوستلے شی د فُعال په وزن قرآن۔

[الاتقان فی علوم القرآن ۱/۱۶۲]۔

۲- [الْفُرْقَانُ]۔ دویم نوم د قرآن کریم فرقان دے۔ لکه ﴿لَهْدَىٰ لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْفُرْقَانِ﴾ [البقره: ۱۸۵] ﴿وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانِ﴾ [ال عمران: ۴]

او فرقان د مصدر صیغه ده په معنی د [الْفَصْلُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ]

(یعنی د دوه څیزونو تر مینځ جدائی او فرق کول)

او د الله تعالیٰ دا کتاب د حق او باطل، د معروف او منکر، د حلال او حرام او نفع او نقصان

ترمینخ فرق او جدائی را وستو دپاره نازل شویده او کبره کوته په همدی کتاب معلومیری۔

۳- [الکتاب]۔

د قرآن دانوم (۶۸) کرته قرآن کښ استعمال شویده۔ لکه مثلاً: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ﴾ [ال عمران: ۷]۔

کتاب او گتیب په معنی د جمع کولو، اویو ځای کولو سره راځی۔ لکه علامه جوهری وائی: [الکُتُبُ الحُمُصُ..... وَالْكُتُبَةُ الْخَيْشُ وَتَكْتَبُ الْخَيْلُ أَيْ تَجْمَعُ] [صحاح ۲۰۸/۱]۔

(گتیب په معنی د جمع کولو..... لښکر ته کتیبه وائی او د تکتیب الخیل معنی ده، آسونه راجمع شول)۔

علامه سیوطی فرمائی: [فَأَمَّا تَسْمِيَّتُهُ كِتَابًا فَلِجَمْعِهِ أَنْوَاعَ الْعُلُومِ وَالْقِصَصِ وَالْأَخْبَارِ عَلَى أَبْلَغَ وَجْهِ وَالْكِتَابُ لُغَةً الْحُمُصُ]۔

(قرآن ته کتاب نوم پدې وجه ورکړې شو چه پدې کښ مختلف قسم علوم، قصص، قصې) او واقعات او اخبارات په ډیر کامل او مؤثر طرز سره جمع کړې شویدی او کتاب په لغت کښ جمع کولو ته وائی)۔

دارنگه جوهری او ابن منظور افریقی دواړو د کتاب بله معنی ۲- الفرض ۳- والحکم هم ذکر کړیده۔ او په قرآن کریم کښ هم د کتاب لفظ د فرض او وجوب او حکم او فیصلې په معنو کښ استعمال شویده لکه ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ أَوْ ﴿كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾ حدیث کښ دی: [مَنْ اشْتَرَطَ شَرْطًا لَيْسَ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَلَيْسَ لَهُ] [صحیح البخاری ابواب المساجد]۔

(چا چه داسې شرط اولگولو چه هغه د الله په کتاب یعنی حکم کښ نه وی بو هغه به نشی پوره کول)۔

۴- (الدُّكْرُ)۔

دانوم د قرآن (۲۱) آیتونو کښ راغلی دی۔ لکه ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر: ۹] ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ﴾ [النحل: ۴۴]۔ او د ذکر معنی ده یادول او یاداشت۔ لکه ابن

منظور په لسان العرب او ابن درید په جمهرة اللغة کښ لیکي: [الذِّكْرُ وَالذِّكْرَى وَالْأُكْرَةُ ضِدُّ النِّسْبَانِ]۔ (ذکر، ذکرې او ذکره د نسیان (هیرولو) ضد دی یعنی یادول۔ او قرآن کریم هم د الله تعالی د عظمت او توحید او د آخرت د وعد او وعید یاد دهانی ورکوی او خلق د

غفلت د خوب نه بيداروی۔ دارنگه قرآن کریم د مخکنو کتابونو او پخوانو انبیاء او تیر شوو امتونو حالات او علوم او حکمتونه خلقو ته یادوی پدې وجه ورته الذکر وئیلے شی۔ دارنگه ذکر کله په معنی د [الصَّبِيْتُ وَالشَّاءُ وَالشَّرَفُ] [قاموس، لسان]۔ (شهرت، مدح او صفت کول او عظمت او شرافت سره راځي) او قرآن کریم هم د عظمت او شرافت او برکت او رفعت خزانه ده او څوکه چه پدې باندې ایمان راوړي او پدې عمل کوي الله تعالیٰ به ورته عظمت او شرافت او په دین او دنیا کېښ شهرت ورکوي۔ لکه آیت کېښ دی: ﴿وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ﴾ [ص ۱]۔

(قرآن د ذکر یعنی د عظمت او شرافت والا کتاب دی)۔
(۵) (التَّنْزِيلُ) [۵]۔

بل نوم د قرآن کریم تنزیل دی۔ دا نوم علامه زرقانی او علامه ابن عاشور ذکر کړیدې او دا په قرآن کریم کېښ په (۱۱) آیتونو کېښ راغلي دي۔ مثال په طور: ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الم السجدة ۲] ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾ [الزمر ۱] ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ [غافر ۲]۔

تنزیل ورته پدې وجه وائی چه قرآن کریم د الله تعالیٰ د طرف نه منزل (نازل شوی) کتاب دی، دا د کوم مصنف تصنیف، او د مخلوق جوړ کړده کتاب نه دی بلکه الله تعالیٰ د انسانانو د راهنمایي دپاره نازل کړیدې۔ نو تنزیل د خالق وی او تصنیف د مخلوق وی۔
۶- شپږم: [الْوَحْيُ]۔

لکه ﴿قُلْ إِنَّمَا أُنْزِلُكُمْ بِالْوَحْيِ﴾ [الانبياء ۴۵]۔

قرآن ته پدې وجه وحی وائی چه دا نبی ﷺ ته په واسطه د جبریل باندې رالېږلې شويدي۔

۷- اووم: [كَلَامُ اللَّهِ]۔ (د الله تعالیٰ خبرې) لکه ﴿حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامُ اللَّهِ﴾ [التوبة: ۶]۔

باقی صفتی نومونه دا دي:

(۸) (الْعَظِيمُ) لکه ﴿مِنَ الْمَنَانِ وَالْقُرْآنِ الْعَظِيمِ﴾۔

(۹) (الْعَلِيُّ)۔ (اوپت) لکه ﴿لَعَلِّي حَكِيمٌ﴾۔

۱۰- (الْعَزِيزُ)۔ (عزتمند) ﴿وَإِنَّ لِكِتَابِ عَزِيزٍ﴾۔

- ۱۱- (المجید)۔ (شرافت والا) لکھ ﴿وَالْقُرْآنَ الْمَجِيدَ﴾۔
- ۱۲- (المُهِينُ)۔ (بہ پخوانو کتابونو نگہبان) لکھ ﴿وَمُهَيِّنًا عَلَیْہِ﴾۔
- ۱۳- (النُّورُ)۔ (رنرا) لکھ ﴿وَاتَّبِعُوا النُّورَ الَّذِیْ اُنْزِلَ مَعَهُ﴾۔
- ۱۴- (الْحَقُّ)۔ لکھ ﴿قَدْ جَاءَ کُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّکُمْ﴾۔
- ۱۵- (الْحَکِیْمُ)۔ (حکمتونو والا) لکھ ﴿یَسَّ، وَالْقُرْآنَ الْحَکِیْمَ﴾۔
- ۱۶- (الْکَرِیْمُ)۔ (عزتمند، فائدو والا) لکھ ﴿اِنَّہٗ لَقُرْءٌ اَنْ کَرِیْمٌ﴾۔
- ۱۷- (الْمُبِیْنُ)۔ (وضاحت کونکے او خپلہ واضح) لکھ ﴿حَمَّ وَالْکِتَابِ الْمُبِیْنِ﴾۔
- ۱۸- (الْمُنِیْرُ)۔ (رنرا والا) لکھ ﴿وَالْکِتَابِ الْمُنِیْرِ﴾۔
- ۱۹- (الْهُدٰی)۔ (ہدایت والا) لکھ ﴿هُدٰی لِلْمُتَّقِیْنَ﴾۔
- ۲۰- (الْمُبَشِّرُ)۔ (زیرے ور کونکے) لکھ ﴿وَيُنَشِّرُ الْمُؤْمِنِیْنَ﴾۔
- ۲۱- (الشِّفَاءُ)۔ (د شفاء او علاج کتاب) لکھ :
﴿وَشِفَاءٌ لِّمَا فِی الصُّدُوْرِ﴾۔
- ۲۲- (الرَّحْمَةُ)۔ (درحمت والا کتاب) لکھ ﴿وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِیْنَ﴾۔
- ۲۳- (الْمُبَارَکُ)۔ (برکتونو والا) لکھ ﴿کِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَیْکَ مُبَارَکٌ﴾۔
- ۲۴- (الْبُرْهَانُ)۔ (یقینی دلیل) لکھ ﴿بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّکُمْ﴾۔
- ۲۵- (الْبَيِّنَاتُ)۔ (دیر وضاحت کونکے) لکھ ﴿بَيِّنَاتٍ لِّکُلِّ شَیْءٍ﴾۔
- ۲۶- (بَيِّنَاتُ)۔ (بیان کونکے) لکھ ﴿هٰذَا بَيِّنَاتٌ لِّلنَّاسِ﴾۔
- ۲۷- (التَّفْصِیْلُ)۔ (د ہر شی تفصیل کونکے) لکھ ﴿وَتَفْصِیْلًا لِّکُلِّ شَیْءٍ﴾۔
- ۲۸- (الْمُفْصَّلُ)۔ (جدا جدا بیان کرے شومے) لکھ ﴿الْکِتَابِ مُفْصَّلًا﴾۔
- ۲۹- (الْفَصْلُ)۔ (فیصلے والا کتاب) لکھ ﴿اِنَّہٗ لَقَوْلٌ فَصْلٌ﴾۔
- ۳۰- (الصِّدْقُ)۔ (رشتینے کتاب) لکھ ﴿وَالَّذِیْ جَاءَ بِالصِّدْقِ﴾۔
- ۳۱- (الْمُصَدِّقُ)۔ (تصدیق کونکے) لکھ ﴿مُصَدِّقُ الَّذِیْ بَیْنَ يَدَیْہِ﴾۔
- ۳۲- (الذِّکْرٰی)۔ (دیاداشت کتاب) لکھ ﴿وَذِکْرٰی لِّکُلِّ عٰبِدٍ مُّنِیْبٍ﴾۔
- ۳۳- (التَّذْکِرَةُ)۔ (خبرہ رایادونکے) لکھ ﴿اِنَّ هٰذِہٖ تَذْکِرَةٌ﴾۔

- ۳۴- (الْحُكْمُ)۔ (فیصلہ کونکے) لکہ (اَنَا أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا)۔
- ۳۵- (الْحِكْمَةُ)۔ (د حکمت کتاب) لکہ (حِكْمَةٌ بِاللِّغَةِ)۔
- ۳۶- (مُحْكَمَةٌ)۔ (مضبوط) لکہ (سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ)۔
- ۳۷- (الْأَنْزَالُ)۔ (نازلول) لکہ (لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ)۔
- ۳۸- (التَّصْدِيقُ)۔ (رشتینے کونکے) لکہ (وَلَكِنْ تَصْدِيقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ)۔
- ۳۹- (الْمُنَزَّلُ)۔ (نازل کرے شویے) لکہ (مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ)۔
- ۴۰- (التَّبَصُّرَةُ)۔ (د عقلمندی او پوھے کتاب) لکہ (تَبَصُّرَةً وَذِكْرَى)۔
- ۴۱- (الْبَصَائِرُ)۔ (د بصیرت او عقلمندی کتاب) لکہ (هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ)۔
- ۴۲- (الْمَوْعِظَةُ)۔ (نصیحت) لکہ (وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ)۔
- ۴۳- (الْبَيِّنَةُ)۔ (واضح دلیل) لکہ (بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ)۔
- ۴۴- (الْبَشِيرُ وَالنَّذِيرُ)۔ (زیرے) لکہ (بَشِيرًا وَنَذِيرًا)۔
- ۴۵- (الرِّسَالَةُ)۔ (پیغام دالله تعالیٰ) لکہ (فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ)۔
- ۴۶- (النَّبَأُ)۔ (لوئی خبر) لکہ (قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ)۔
- ۴۷- (الْقَيْمُ)۔ لکہ (قِيَمًا لِيُنْذِرَ)۔
- ۴۸- (قِيَمَةٌ)۔ لکہ (فِيهَا كُتِبَ قِيَمَةٌ)۔
- ۴۹- (الرُّوحُ)۔ لکہ (رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا)۔
- ۵۰- (الْكَلَامُ)۔ لکہ (حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ)۔
- ۵۱- (الْكَلِمَاتُ)۔ (خبرے) لکہ (مَا نَفَذْتُ كَلِمَاتُ اللَّهِ)۔
- ۵۲- (الْكَلِمَةُ)۔ لکہ (وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ)۔
- ۵۳- (الآيَاتُ)۔ لکہ (تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ)۔
- ۵۴- (الْبَيِّنَاتُ)۔ (واضح دلائل) لکہ (بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ)۔
- ۵۵- (الْفَضْلُ)۔ (دالله تعالیٰ احسان) لکہ (قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ)۔
- ۵۶- (الْقَوْلُ)۔ (وینا) لکہ (إِنَّهُ لَقَوْلُ فَضْلٍ) (يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ)۔
- ۵۷- (الْقِيلُ)۔ (وینا) لکہ (وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا)۔

- ۵۸- (الْحَدِيثُ)۔ لکھ (فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ)۔
- ۵۹- (أَحْسَنُ الْحَدِيثِ)۔
- (بنائستہ خبرہ) لکھ (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ)۔
- ۶۰- (الْعَرَبِيُّ)۔ لکھ (قُرْآنًا عَرَبِيًّا)۔
- ۶۱- (الْحَبْلُ)۔ (رسي) لکھ (وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ)۔
- ۶۲- (الْخَيْرُ)۔ لکھ (مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا)۔
- ۶۳- (الْبَلَاغُ)۔ لکھ (هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ)۔
- ۶۵- (الْبَالِغَةُ)۔ (حُكْمَةٌ بِالْفَتْحِ)۔
- ۶۶- (الْمُتَشَابِهُ وَالْمَثَانِي)۔ لکھ (كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي)۔
- ۶۷- (الْعَيْبُ)۔ لکھ (يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ)۔
- ۶۸- (الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ)۔ (نیغہ لارہ)
- لکھ (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ)۔
- ۶۹- (الْحُجَّةُ)۔ (دلیل) لکھ (قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ)۔
- ۷۰- (الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى)۔ لکھ (فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى)۔
- ۷۱- (الْقَصَصُ)۔ (بیان) لکھ (فَأَقْصَصِ الْقَصَصَ)۔
- ۷۲- (الْمَثَلُ)۔ لکھ (ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا)۔
- ۷۳- (الْعَجَبُ)۔ (تعجب والا) لکھ (إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا)۔
- ۷۴- (الْآثَارَةُ)۔ لکھ (باقیمانده) (أَوْ آثَارَةٌ مِنْ عِلْمٍ)۔
- ۷۵- (الْقِسْطُ)۔ (د انصاف کتاب) لکھ (فَأَحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ)۔
- ۷۶- (الْإِمَامُ)۔ (پیشوا) لکھ (يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ)۔
- ۷۷- (النُّحُومُ)۔ (قسطونو والا) لکھ (فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّحُومِ)۔
- ۷۸- (النِّعْمَةُ)۔ (نعمت) لکھ (مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ لَمْحَنُونَ)۔
- ۷۹- (الْكُوْنُ)۔ (دیر خیس) لکھ (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُوْنُ)۔
- ۸۰- (الْمَاءُ)۔ (د اوبو پہ شان) لکھ (وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً)۔ (لیکن دا قول دیر بعید دی)

۸۱- (الْمَثَلُ)۔ (لوستلے شومے کتاب) لکہ (يَتْلُوْنَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ)۔

۸۲- (الْعَدْلُ)۔ (انصاف والا)

لکہ (وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا)۔

۸۳- (الْبُشْرَى)۔ (زیرے) لکہ (وَهْدَىٰ وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ)۔

۸۴- (الْمُسْطُوْر)۔ (لیکلے شومے) لکہ (وَكِتَابٍ مُّسْطُوْرٍ)۔

۸۵- (الثَّقِيْلُ)۔ (درنہ وینا) (قَوْلًا ثَقِيْلًا)۔

۸۶- (الْمُرْتَلُ)۔ (پہ ترتیب او آرام سرہ لوستلے شومے کتاب) لکہ (وَرَزَّلَ الْقُرْآنَ تُرْتِيْلًا)۔

۸۷- (التَّفْسِيْرُ)۔ (وضاحت والا) لکہ (وَأَحْسَنَ تَفْسِيْرًا)۔

۸۸- (الْمُنْبِتُ)۔ (مضبوطونکے) لکہ (مَا نُنْبِتُ بِهِ فَوَادَكَ)۔

۸۹- (الصُّحُفُ)۔ (لیکلے شومے پانہرے)

۹۰- (الْمَرْفُوعُ)۔ (پورتنہ کرے شومے)

۹۱- (مُكْرَمٌ)۔ (عزت مند)

۹۲- (الْمُطَهَّرُ)۔ (پاک کرے شومے) لکہ (فِي صُحُفٍ مُّكْرَمَةٍ مَّرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ)۔ [بصائر ذوی

التمییز ۶۳/۱] للفیروز آبادی۔

پدے کنس بعض نومونہ ڊیر واضح دی او بعض بالواسطہ نومونہ دی۔ علامہ زرکشئی

پہ کنس داسے زیادت کریدے :

۹۳- (الْأَمْرُ)۔ (حکم او فیصلہ) لکہ (ذَلِكَ أَمْرُ اللَّهِ أَنْزَلَهُ إِلَيْكُمْ)۔

۹۴- (الْإِيْمَانُ)۔ (ایمان جوہرونکے) لکہ (إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيْمَانِ)۔

۹۵- (الزُّبُوْرُ)۔ (لیکلے شومے قرآن) لکہ (وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُوْرِ)۔

۲۴- الامر الرابع والعشرون :

معرفة المكي والمدني

[خلیریشتم بحث : د مکی او مدنی سورتونو معلومات]

د قرآن د فهم دپاره دا خبره پیژندل هم ضروری دی چه مکی او مدنی سورتونه اویژندل شی.

وحی په دوه ځایونو کښ نازل شویده یو په مکه معظمه کښ او بل په مدینه منوره کښ. د مکی او مدنی سورتونو جدا جدا پیژندلو فائده دا ده چه د مکی سورة یو قسم مضمون وی او د مدنی بیل قسم. په مکه کښ جهاد نه وو، هلته صرف دعوت کیدو او تکلیف او پریشانی وه، په مسلمانانو باندې د کفارو د طرف نه عذابونه وونو د هغه مطابق آیتونه به نازلیدل، د صبر خبرې به کیدې او د جنت او آخرت خبرې به کیدې.

د آخرت استحضار او د دنیا فناء او بې محبتی به بیانیدله. او مدینه کښ خو بادشاهی او خلافت وو. نو احکام به بیانیدل د خلافت مسئلې، د مسلمانانو د اجتماع او د هغوی جماعت جوړول او د مسلمانانو اتفاق او اتحاد او جهاد او اتفاق او حج وغیره به بیانیدل.

نو څوک چه مکی او مدنی جدا جدا اویژنی نو د سورة په مضمون او مقصد به ښه او زر پوهیږی چه دا مکی سورة دې، مکی موضوعات پکښ دی او دا مدنی سورة دې، مدنی موضوعات پکښ دی، ناسخ او منسوخ هم ددې سره معلومیږی چه ناسخ موخر (روستو) وی او منسوخ مقدم (مخکښ) وی او مکی مقدم وی په مدنی. نو که څوک وائی چه دا آیت منسوخ دې او دا ئې ناسخ دې نو تقدیم تاخیر ته به کتلې شی.

دارنگه یو لفظ چه مکی سورة کښ استعمال شو او هغه عمل په مکه کښ نه وی لکه د جهاد، یا د زکوٰۃ لفظ شو نو پدې مقام کښ به معنی د آیت ته گوري چه ددې نه څه مراد دې؟

تفسیر فتح البیان کښ علامه نواب صدیق حسن خان لیکي :

[مَعْرِفَةُ الْمَكِّيِّ وَالْمَدَنِيِّ لَازِمٌ فِي فَهْمِ الْقُرْآنِ].

(د قرآن د فهم او پوهې دپاره د مکی او مدنی سورتونو پیژندل لازم دی).

او دا احسان مفسرینو کړیدې چه هغوی دا معلوم کړیدی او هر آیت ئې جدا کړیدې چه

دا مکی دے او دا مدنی۔ او چہ کوم کنبں اختلاف دے ہغہ ئے ہم معلوم کړیدی او غالباً د قرآن کریم د هر سورة په اول کنبں ئے لیکلی هم دی چہ دا سورة مکی دے او دا مدنی دے۔ بیا د مکی او مدنی دپاره د هر یو خصائص او تعریف پیژندل ضروری دی۔ نو اول تعریفات واوره : علماء کرامو مشهور ددے درے قسمه تعریفات کړیدی۔

تعریف المکی:

۱- [الْمَكِّيُّ مَا نَزَلَ بِمَكَّةَ وَلَوْ بَعْدَ الْهِجْرَةِ وَالْمَدَنِيُّ مَا نَزَلَ بِالْمَدِينَةِ]۔

(مکی هغه سورتونه دی چہ په مکه او د هغه په ماحول (لکه عرفات، منی، مزدلفه، حديبيه) کنبں نازل شوی وی اگر که د هجرت نه روستو وی او مدنی هغه دی چہ په مدینه کنبں نازل وی یا ددے په ماحول کنبں لکه په بدر، احد، وغيره کنبں)۔

۲- تعریف:

[الْمَكِّيُّ مَا وَقَعَ خِطَابًا لِأَهْلِ مَكَّةَ وَالْمَدَنِيُّ مَا وَقَعَ خِطَابًا لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ]۔

(مکی هغه سورتونه دی چہ په هغه کنبں خطاب وی مکه والو ته او مدنی هغه دی چہ په هغه کنبں خطاب وی مدینه والو ته لکه دا مطلب د قول د ابن عباس هم دے چہ هغه فرمائی: چہ په قرآن کنبں (یا ایها الناس) خطاب مکه والو ته وی او (یا ایها الذین آمنوا) خطاب مدینه والو ته وی ځکه په مکه والو کنبں کفر غالب وونو ځکه ورته عام خطاب اوکړی شو او د دوی نه علاوه خلق به په دے خطاب کنبں وړ داخل وی او په مدینه والو کنبں ایمان غالب وونو ځکه ورته په (یا ایها الذین آمنوا) سره خطاب اوشو، اگر که غیر د دوی به پدے کنبں داخل وی) پدے تقسیم کنبں صرف د مخاطبینو لحاظ شویدے۔

لیکن پدے باندے دوه اعتراضه وارد دی:

۱- یو دا چہ دا تعریف نه شاملیږي هغه سورتونو ته چہ (یا ایها النبی) سره خطاب شوی وی یا په (اذا جاءك المنافقون) سره خطاب شوی وی۔ نو آیا دا به مکی وی او که مدنی؟ دا نه معلومیږي۔

۲- دویم دا چہ سورة النساء مدنی ده او اول سر کنبں ئے خطاب په (یا ایها الناس اتقوا ربکم) راغلے دے او دغه شان سورة البقره مدنی ده او په هغه کنبں (یا ایها الناس) سره خطاب شویدے۔ بلکه د المعجم المفهرس د فؤاد عبد الباقي نه معلومیږي چہ دا خطاب په قرآن کنبں (۲۰) کورت راغلے دے اولس کورته په مکی سورتونو اولس کورته په مدنی

سورتونو کڻن دے۔ لکھ د مکی سورتونو نہ پہ الاعراف کڻن یو کرت (۱) او پہ یونس کڻن (۴) کرتہ او پہ النمل کڻن (۱) کرت او پہ لقمان کڻن یو کرت (۱) او پہ فاطر کڻن (۳) کرت۔ ٲول آیتونہ لس دی۔

دارنگہ ددے برعکس سورة الحج مکی دے او پہ آخر کڻن ٲے خطاب پہ (یا ایہا الذین آمنوا ارکعوا واسجدوا) (۷۷ آیت) سرہ راغلے دے۔ ددے نہ کہ دا جواب ورکھے شی چہ غالب لہ اعتبار دے، پہ مکی سورتونو کڻن غالباً (یا ایہا الناس) خطاب وی او پہ مدنی سورتونو کڻن (یا ایہا الذین آمنوا) خطاب وی۔

لیکن پدے باندے علامہ ڊاکٲر زرقانی ڊارد کړیدے چہ دا خبرہ تقسیم نشی صحیح کولے ځکھ چہ شان د صحیح تقسیم دا دے چہ دا بہ ضابط او حاصر (راگیرونکے) وی او مطرد (عام او شامل) بہ وی او کہ د غالب قید واخلو نو بیا ہم حصر او ضبط نہ ثابتی، لہذا تقسیم معیب (عیبجن) دے۔

نو ددے وجہ نہ غورہ تعریف ہغہ دے چہ ہغہ جمہور و اہل علمو کړیدے او مشہور دے او ہغہ دا دے :

۳۔ دریم تعریف : [الْمَكِّيُّ مَا نَزَلَ قَبْلَ الْهِجْرَةِ إِلَى الْمَدِينَةِ وَإِنْ كَانَ نُزُولُهُ بِغَيْرِ مَكَّةَ وَالْمَدَنِيُّ مَا نَزَلَ بَعْدَ الْهِجْرَةِ وَإِنْ كَانَ نُزُولُهُ بِمَكَّةَ]۔

(مکی ہغے تہ وئیلے شی چہ د نبی ﷺ د ہجرت نہ مخکڻن نازل وی کہ پہ ہر ځائے کڻن نازل وی، طائف کڻن نازل وی او کہ پہ مکہ کڻن، یا پہ بل ځائے کڻن۔ او مدنی : چہ د ہجرت نہ روستو نازل وی کہ پہ تبوک کڻن نازل وی چہ د مدینے نہ ڊیر لرے ځائے دے۔ یا پہ عرفات کڻن نازل شوی وی چہ دا پہ مکہ کڻن دے)

نو دے ٲولو تہ مدنی وائی لکھ (اليوم اکملت لکم دینکم) آیت پہ مکہ کڻن پہ عرفات کڻن نازل دے او علماء ورتہ مدنی وائی، نبی ﷺ پہ اُوبسہ باندے سورو، اللہ پاک دا آیت نازل کړو چہ دین پورہ شو۔ نو آیت مکہ کڻن نازل دے او مدنی ورتہ وئیل کیږی ځکھ چہ د ہجرت نہ روستو نازل دے۔

دغہ شان ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾ [النساء ۵۸]۔ دا مدنی آیت دے او حال دا چہ پہ فتح د مکے مکرھے کڻن د کعبے پہ مینځ کڻن نازل دے۔

[مناہل العرفان ۱/۱۴۲] الاتقان فی علوم القرآن [۲۷/۱] البرهان للزركشي [۱/۱۹۲] وعلوم

القرآن للشيخ گوهر [۱۶۵/۱]-

نو ددے دپاره د نبی ﷺ سیرت زده کولو ته هم ضرورت دے۔ علامه زرقانی فرمائی: دا تقسیم د مقام نزول او د مخاطبینو په اعتبار سره نه دے بلکه د نزول د زمانے په اعتبار سره ددے وجه نه دا صحیح سالم تقسیم دے۔

۱ فائده: کله ناکله د سورتونو په مکی او مدنی کیدو کښ د آیتونو کثرت او قلت له هم اعتبار وی یعنی د کوم سورت چه اکثر آیتونه د هجرت نه مخکښ نازل شوی وی نو هغه ته مکه وئیلے کیږی اگرکه د هغه بعض آیتونه د هجرت نه روستو نازل شوی وی او د کوم سورت اکثر آیتونه چه د هجرت نه بعد نازل شوی وی نو هغه ته مدنی وئیلے کیږی اگرکه په هغه کښ بعض آیتونه د هجرت نه وړاندې نازل شوی وی۔

۲- فائده - بم يعرف المکی والمدنی :

[مکی او مدنی سورتونه په کومه ذریعه معلومیدے شی؟]

نو علامه زرکشی، او علامه سیوطی او زرقانی د قاضی ابوبکر د کتاب (الانتصار) په حواله سره لیکلی دی چه هغه فرمائی:

[إِنَّمَا يَرْجِعُ فِي مَعْرِفَةِ الْمَكِّيِّ وَالْمَدْنِيِّ إِلَى حِفْظِ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ وَلَمْ يَرِدْ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ فِي ذَلِكَ قَوْلٌ، لِأَنَّهُ لَمْ يَأْمُرْ بِهِ، وَلَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ عِلْمَ ذَلِكَ مِنْ فَرَائِضِ الْأَمَةِ، وَإِنْ وَجَبَ فِي بَعْضِهِ عَلَى أَهْلِ الْعِلْمِ مَعْرِفَةُ تَارِيخِ النَّاسِخِ وَالْمَنْسُوخِ، فَقَدْ يُعْرَفُ ذَلِكَ بِغَيْرِ نَصِّ الرُّسُولِ]

[الاتقان، والبرهان، والمناهل]-

(یعنی د مکی او مدنی په پیژندلو کښ به د صحابه کرام او تابعینو یادداشت طرف ته رجوع کیږی، پدې باره کښ د نبی کریم ﷺ نه هیڅ صریح قول نه دے نقل شوی، ځکه چه هغه ته ددې علم نه وو ورکړی شوی، او ددې علم الله تعالی په امت باندې فرض کړی هم نه دے، اگرکه په بعض آیتونو کښ د ناسخ او منسوخ معلومولو دپاره په اهل علمو باندې د نزول تاریخ معلومول واجب دی لیکن دا د رسول الله ﷺ د نص (تصریح) نه بغیر په بله ذریعه سره هم معلومیدے شی)۔

چونکه د رسول الله ﷺ صحابه کرام د قرآن کریم د نزول په وخت عینی شاهدین وو۔ او بل ئے د رسول الله ﷺ او د الله تعالی د کتاب سره انتهائی محبت وو، نو پدې وجه هغوی

بہ ددے متعلق د مکمل معلوماتو د محفوظ کولو کوشش کولو چہ فلانی خبرہ او آیت
پہ کومہ موقعہ کنیں او پہ کوم وخت کنیں او د چاہہ بارہ کنیں نازل شویدے؟۔
پدے وجہ صحابہ کرامو دا خدمت امت دپارہ پہ مکمل طور سرہ سرہ رسولے دے او
ہغوی تابعینو تہ بیان کریدے۔

لکہ د عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ قول مونہ پہ ابتداء ددے کتاب کنیں ذکر کرو ہغہ فرمائی :
[وَاللّٰهُ الَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ، مَا نَزَّلَتْ سُورَةٌ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ إِلَّا وَأَنَا أَعْلَمُ أَيْنَ نَزَّلَتْ؟ وَلَا نَزَّلَتْ آيَةٌ مِنْ
كِتَابِ اللَّهِ إِلَّا وَأَنَا أَعْلَمُ فِيمَا نَزَّلَتْ؟ وَلَوْ أَعْلَمُ أَنَّ أَحَدًا أَعْلَمَ مِنِّي بِكِتَابِ اللَّهِ تَبْلُغُهُ الْإِبِلُ لَرَكِبْتُ إِلَيْهِ]
[بخاری]۔

(قسم پہ ہغہ اللہ چہ د ہغہ نہ سوی حقدار د بندگی نشتہ، د اللہ تعالیٰ د کتاب نہ ہیخ
سورت او ہیخ آیت نہ دے نازل شوے مگر ماتہ معلومہ دہ چہ دا کوم خائے نازل دے او د
خہ بارہ کنیں نازل دے؟ او کہ ماتہ زمانہ د اللہ تعالیٰ پہ کتاب زیات پوہہ معلوم شی چہ
ہغہ تہ اوبنان رسیدلے شی نوزہ بہ ورتہ ضرورت ورخم) او د ہغہ نہ بہ د اللہ تعالیٰ د کتاب
علم زدہ کوم۔ دا خبرہ ئے پہ طریقہ د تحدیث بالنعمة بیان کریدہ۔

دارنگہ ایوب سختیائی فرمائی :
[سَأَلَ رَجُلٌ عِكْرِمَةَ عَنْ آيَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ فَقَالَ: نَزَّلَتْ فِي بَفْحِ ذَلِكَ الْجَبَلِ، وَأَشَارَ إِلَى سَلْعٍ آه]
[ابونعیم فی الحلیۃ] [الاتقان] [ومنہل]۔

(یو سپری د عکرمہ نہ د قرآن کریم دیو آیت پہ بارہ کنیں تپوس اُکرو نو ہغہ اُووئیل : دا
آیت ددغہ غریہ ناؤ کنیں نازل شویدے او اشارہ ئے سلع غرتہ اُکرو۔ (چہ دا پہ مدینہ کنیں
غٹ غردے)۔

علی رضی اللہ عنہ بہ فرمایلی :
[وَاللّٰهُ مَا نَزَّلَتْ آيَةٌ إِلَّا وَقَدْ عَلِمْتُ فِيمَ أُنْزِلَتْ وَأَيْنَ أُنْزِلَتْ، إِنَّ رَبِّيْ وَهَبَ لِيْ قَلْبًا عَقُولًا وَلِسَانًا
سَوِيًّا] [الاتقان]۔

(قسم پہ اللہ ہیخ آیت نہ دے نازل شوے مگر ماتہ معلومہ دہ چہ پہ خہ کنیں نازل
شویدے او کوم خائے نازل شویدے، یقیناً ماتہ زمارب سوچ کونکے پوہہ زہ او تپوس
کونکے ژبہ راکرے دہ)۔

علامہ سیوطی پہ ((الاتقان)) کنیں د مدنی او مکی نہ علاوہ نور اقسام ہم ذکر کریدی

چه هغه ئس اقسامو ته رسيږي لکه :

- ۱- بعض حضري دی : هغه آيتونه دی چه په رسول الله ﷺ باندې په خپل وطن اصلي کښ نازل شوی وو او د قرآن اکثره حصه په حضر کښ نازل شوی وه.
- ۲- سفری : دا هغه آيتونه دی چه د سفر په حالت کښ نازل شوی وو.
- ۳- نهاري : دا هغه آيتونه دی چه د ورځ په وخت کښ نازل شوی وو، اکثر آيتونه د ورځ نازل شوی وو.

- ۴- ليلي : دا هغه آيتونه دی چه د شپې په وخت نازل شوی وو.
- ۵- صيفی : دا هغه آيتونه دی چه د گرمۍ په موسم کښ نازل شوی وو.
- ۶- شتائي : دا هغه آيتونه دی چه د يخنۍ په موسم کښ نازل شوی وو.
- ۷- فراشي : دا هغه آيتونه دی چه په داسې وخت کښ نازل شوی وو چه نبی ﷺ په خپله بستره باندې وو.

- ۸- نومي : دا هغه آيتونه دی چه په نبی ﷺ باندې د خوب په حالت کښ نازل شوی وو. لکه ددې مثال سورة الكوثر ذکر شويدي، لکه په صحيح مسلم کښ د انس بن مالک په روايت کښ راغلی دی چه دا په خوب حالت کښ نازل شوی وو.
- ليکن د جمهورو علماؤ رايه دا ده چه د خوب په حالت کښ قرآن نه دې نازل شوی بلکه صرف وحی خفی (يعنی احاديث) به نازلیدل، ددې وجه نه امام رافعي ويلي دی چه په دغه حديث کښ د (اغفاءة) لفظ راغلی دې او ددې نه خوب نه دې مراد بلکه هغه مخصوص حالت دې چه د وحی د نازلیدو په وخت به په رسول الله ﷺ باندې عارض کيدو.

د مکي سورتونو امتیازی خصوصیات

- او هغه ضوابط او علامات چه هغه سره مکي او مدني معلومیدې شي
- مخکښ بيان شو چه د مکي او مدني سورتونو د پيژندلو دپاره قابل اعتماد ذريعه خود صحابه گرام او تابعينو آثار او اقوال دی ليکن علماء کرامو ددې د معلومات دپاره څه خصوصيات او علامې بيان کړيدي چه په هغه سره هم مکي او مدني سورتونه په ښه انداز کښ پيژندلې شي.

د مضامینو په لحاظ سره خصوصیات دا دی :

- ۱- په مکی سورتونو کېږي غالباً اصولی او اعتقادی احکام وی مثلاً توحید، رسالت، آخرت او نور اعتقادی مسائل زیات ذکر کیږي او د ترغیب او ترهیب آیتونه (یعنی د دنیا په رغبتی او د آخرت سره محبت پیدا کیدلو) آیتونه پکېږي زیات بیانېږي۔
- ۲- دارنگه په مکی سورتونو کېږي اکثر بنیادی اسلامی اخلاق او د اسلامی معاشرې بنیادی اصول لکه صبر، استقامت، عفو او طاعت، علم، محبت، رحمة، اخلاص، احترام د غیر، د مور او پلار سره نیکي، د ګاونډی اګرام، د زړونو او ژبې صفاتی ښه ښکاره کول ذکر کیږي۔
- ۳- په مکی سورتونو کېږي اکثر د توحید، رسالت او د آخرت د اثبات دپاره او د شرک د رد دپاره عقلی او نقلی دلائل او مثالونه ذکر کیږي، دې دپاره چه فکر صحیح شی او عقیده مضبوطه شی۔
- ۴- په مکی سورتونو کېږي تذکیر بایام الله یعنی د انبیاء او د رسولانو او د هغوی د قومونو ترمینځ جګړې او کشمکش تذکره زیاته کیږي۔ او پدې کېږي لوئی عبرت او نصیحت پروت وی چه اُوگوره د الله تعالیٰ طریقه دا ده چه کافران او طغیان او سرکشی والا ئې هلاک کړیدی او د ایمان والو دپاره ئې بدله اخستې ده او هغوی ته ئې نجات ورکړیدی او همیشه به الله تعالیٰ همداسه کوی۔
- ۵- په مکی سورتونو کېږي تذکیر بالآخرة یعنی د جنت نعمتونه او د جهنم پریشانیاو نسبتاً تفصیلی بیان شوی وی دې دپاره چه د آخرت فکر په زړه او دماغو کېږي کینی او د آخرت د برابرولو فکر او شوق پیدا شی۔
- ۶- په مکی سورتونو کېږي په دلائلو بیانولو کېږي تنويع (قسماقسم) ترتیب اختیار شوی دی او مختلف طریقې استعمال شوی دی، اولیات او مشاهدات اول بیان کړي بیا د هغې نه خبره د الله توحید اُلوهیت اورسویت او ایمان بالآخرة والبعث ته بوځی۔ بیا د هغې نه نقل شی دوحی منلو او د الله تعالیٰ هدایت او عقائد خپلولو ته۔
- ۷- په مکی سورتونو کېږي د مکې والو سره په خطاب کېږي ایجاز او اختصار کیږي، ددې وجه نه د مکی سورتونو آیتونه لنډ لنډ وی او سورتونه ئې هم واره وی ځکه چه مکې والا د فصاحت او بلاغت والا وو، هغوی د کلام او دیان ماهرین وو نو د هغوی سره ایجاز او کموالې مناسب دی۔

د مدنی سورتونو خصوصیات دا دی :

۱- مدنی سورتونو کښې معاشرتي، معاشي، عائلي او اجتماعي او سياسي شعبو په باره کښې د احکام او قوانینو تفصیلات بیان شويدي. لکه ددې په باره کښې سورة البقرة او آل عمران او مائده او فتح او گوره.

۲- په مدنی سورتونو کښې د جهاد او قتال فی سبیل الله احکام او هغه ته د ترغیب متعلق آیتونه نازل شويدي.

۳- په مدنی سورتونو کښې د بین الاقوامي امورو په باره کښې اصول او احکام بیان شويدي.

۴- په مدنی سورتونو کښې اهل کتابو یعنی یهود او نصاراؤ ته خصوصی دعوت ورکړې شويدي او د هغوی د اعتراضاتو جوابات ورکړې شويدي او د هغوی بد صفات او تحریفات یې بیان کړيدي.

۵- په مدنی سورتونو کښې د منافقانو صفات او د هغوی عادات او علامات ذکر شويدي. سوي سورة العنکبوت نه چه په هغه کښې اولنی (۱۱) آیتونه مکي دي او په هغه کښې صفات المنافقين ذکر شويدي. (زرقاني)

۶- په مدنی سورتونو کښې ترغیب وی د مسلمانانو اتفاق ته، د خلافت مسئلې وی لکه سورة البقرة او آل عمران کښې به دا مسئلې راځي. د جماعت او خلافت جوړولو او د هغه متعلقات لکه احکام د تدبیر المنزل، د طلاقو او نکاحونو، وضاعت، جهاد او قتال وغیره هغه ټول مسائل چه د تدبیر المنزل یا سیاست مدنی سره تعلق لري دا په مدنی سورتونو کښې بیانېږي. او دا دعوت ورکوي چه اے خلقو! نفس پاک کړئ او اخلاق برابر کړئ.

۷- په مدنی سورتونو کښې په سورتونو او آیتونو کښې تطویل او اطناب کړې شوي وی ځکه چه په مدینه والو کښې د مکې والو په نسبت د فصاحت او بیان دومره چرچه نه وه نو د هغوی سره تشریح او توضیح مناسبه ده.

فروق اخري: [نور فرقونه]

علامه زرکشي، علامه سیوطي، او علامه زرقاني د مکي او سورتونو نور خصوصیات او ضوابط هم ذکر کړيدي چه د هغه په ذکر کولو کښې هم فائده شته هغه دا دی :

۱- هغه سورت چه په هغه کښې [کَلَّا] لفظ راغلي وی هغه به مکي سورت وی او دا لفظ په (۱۵) سورتونو کښې (۳۳) کرته راغلي دي او د قرآن د نصف اخير نه شروع شويدي. او

تہول مکی سورتونہ دی۔ ددے حکمة دا بیان شویدے چہ د مکی دقریشو پہ سردارانو کنبں تکبر او جبر او ظلم د نورو نہ زیات وونو دھغوی درتہلو او زجر او توبیخ دپارہ مکی سورتونو کنبں د (کلا) لفظ راغلے دیے چہ دا د زجر دپارہ راخی۔

یوشاعر (درینئی) وائی :

وَمَا نَزَّلَتْ كَلًّا يَثْرِبَ فَأَعْلَمَنْ وَلَمْ تَأْتِ فِي الْقُرْآنِ فِي نَصْفِهِ الْأَعْلَى

(اونہ دیے نازل شویے کلا لفظ پہ مدینہ کنبں، دا کلمہ پہ قرآن کنبں نہ دہ راغلے مگر پہ روستنئی نیمائی حصہ دقرآن کنبں)۔

۲- ہغہ سورت چہ پہ ہغے کنبں سجدہ د تلاوت راغلے وی ہغہ بہ مکی وی۔ لیکن دا ضابطہ اکثریہ دہ، کلیہ نہ دہ، حکمہ چہ پہ سورة الحج او الرعد کنبں سجدہ د تلاوت راغلے دہ لیکن دواہ مدنی سورتونہ دی۔ رعد تہ اگرکہ بعضو علماؤ مکی وئیلے دیے لیکن د جمہور پہ نیز مدنی سورت دیے۔

۳- د کوم سورت پہ ابتداء کنبں چہ حروف مقطعات (حروف تہجی) راغلی وی ہغہ بہ مکی وی سوی د بقرہ او آل عمران نہ چہ دا مدنی دی بالا جماع او پہ رعد کنبں اختلاف دیے۔

۴- ہر ہغہ سورت چہ پہ مفصلاتو کنبں شامل وی ہغہ بہ مکی وی لیکن دا ہم قاعدہ کلیہ نہ دہ، حکمہ چہ دراجع قول مطابق د مفصلاتو ابتداء د سورة ق نہ کیہی او (ق) نہ تر الناس پورے تہول (۶۵) سورتونہ مفصلات دی چہ پدیے کنبں (۵۰) مکی دی او (۱۵) مدنی دی۔

۵- کوم سورت کنبں چہ (یا ایہا الناس) سرہ خطاب شویے وی دا بہ مکی وی او کہ پہ یا ایہا الذین آمنوا سرہ خطاب شویے وی نو دا بہ مدنی وی۔ لکہ دا خبرہ سرہ د مالہا او ما علیہا نہ مخکنبں ذکر شویہ۔ [مناہل العرفان، الاتقان، البرہان، علوم القرآن، الامام البقاعی ومنہاجہ ص ۷۹] لمحمود توفیق]۔

انواع السور المکیة والمدنیة :

[د مکی او مدنی سورتونو اقسام]

- ۱- کله یو سورت ټول مکی وی لکه سورة المدثر وغیره.
- ۲- او کله ټول سورت مدنی وی لکه سورة العمران ټول مدنی دی.
- ۳- او کله سورة مکی وی سوی د څه آیتونو نه چه هغه مدنی وی لکه سورة الاعراف مکی دی سوی د آیت ﴿وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ﴾ [الاعراف: ۱۶۳].
دا قتاده وئیلی دی او نورو علماؤ پکښی ددی آیت سره روستو نور آیتونه تردی قول پورې ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ﴾ [اعراف: ۱۷۲] هم مدنی گنرلی دی.
- ۴- څلورم قسم دا چه کله ټول سورت مدنی وی سوی د څو آیتونو نه لکه سورة الحج مدنی دی سوی د څلورو آیتونو نه چه هغه شروع کیږی ددی آیت نه ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى﴾ [الحج ۲] - تر (عَذَابَ يَوْمٍ عَقِيمٍ) [الحج ۵۵] پورې.

قاعدہ : ورسره دا خبره هم یاده کړه چه سورت ته مکی یا مدنی وئیل په اعتبار د ښلې سره دی یا په اعتبار د ابتداء سره دی ځکه چه کله به دیو سورت ابتدائی آیتونه په مکه کښی نازل شونو هغه به مکی لیکلې شو بیا به الله تعالی په هغه کښی وخت په وخت زیادت کولو. نو ددی وجه نه د مکی او مدنی سورتونو په باره کښی ډیره مناسبه اصطلاح دا ده چه داسې اووئیلې شی چه کله ابتدائی آیتونه دیو سورت د هجرت نه مخکښ نازل شی نو دا به مکی لیکلې شی او کله چه دیو سورت ابتداء د هجرت نه روستو وی نو هغه به مدنی لیکلې شی، بیا به ددی سورت نه استثناء ذکر کولې شی مثلاً داسې به وئیلې شی: [سُورَةُ كَذَا مَكِّيَّةٌ إِلَّا آيَةً كَذَا فَإِنَّهَا مَدَنِيَّةٌ].

(فلانې سورت مکي دی مگر فلانې آیت پکښی مدنی دی) یا داسې چه فلانې سورت مدنی دی مگر فلانې آیت یا آیتونه پکښی مکی دی. [راجع مناهل العرفان ۱/ ۱۴۶].

۲۵- الامر :

معنى السورة لغة واصطلاحاً

[د سورة لغوی او اصطلاحی معنی]-

د سورة په لغوی معنی کښ دوه ټوله دی :

۱- صاحب د نهذیب اللغة (از هرقی) لیکي :
[السُّورَةُ : الْمَنْزِلَةُ الرَّفِيعَةُ] -(یعنی سورة یوې اوچتې مرتبې او رفعت او فوقیت ته وئیلې شی) لکه نابغه ذبیانی
متوفی (۱۸) قبل الهجرة وئیلې دی :

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَعْطَاكَ سُورَةً تَرَى كُلَّ مَلِكٍ دُونَهَا يَنْدَبُ

(آیات ته نه گورې چه الله تاته داسې مرتبه درکړیده چه ته هر بادشاه د هغه نه لاندې
سرگردان او پریشانه وښی).

او د قرآن سورة ته هم ځکه سورة وئیلې شی چه دا رفیع الشان او خیر والا وی.

۲- دویم قول : د سورة ماده (س، ع، ر) ده او ددې معنی ده : [الْقِطْعَةُ وَالْبَقِيَّةُ مِنَ الشَّيْءِ] -
(یعنی ټکړه او پاتې شوی حصه)ددې مادې په اعتبار سره په اصل کښ دا لفظ سُورَةٌ وو- نو د همزې نه مخکښ ضمه
ثقیله وه پدې وجه همزه په واو سره بدل شوه دې دپاره چه آسانی پیدا شی- نو سورة ترې
جوړ شو- او عرب په کثرت استعمال کښ همزه حذف کوی- او سورة هم د قرآن کریم یوه
حصه وی پدې وجه ورته سورة وئیلې شی-

[تفسير ابن جریر ۴۷/۱] الصحاح للجوهري ولسان العرب]-

علامه از هرقی په ابو عبیده باندې سخت رد نقل کړیدې چه هغه وئیلې دی چه سورة د
سورة البناء نه اخستې شویدې یعنی هغه دیوال چه د آبادی نه چاپیری وی نو دغه شان سورة
هم د آیتونو نه تاوی وی- وئیلې ئې دی چه دا خبره صحیح نه ده ځکه که سورة د سورة البناء
نه شی نو بیا به ددې جمع سُورَاتِلْ لکه ﴿فَضْرِبَ بَيْنَهُمُ سُورًا﴾ او حال دا چه د ټولو علماؤ
په نیز ددې جمع سُورَاتِلْ ده- معلومیږي چه دا د سورة البناء نه نه ددې اخستې

شومے۔ [تهذيب اللغة مادة سار]۔

د سورة اصطلاحی تعریف :

علامہ سیوطی د ابواسحاق جعبری متوفی (۷۳۲ھ) نہ داسیے تعریف نقل کریدے :
[حَدُّ السُّورَةِ : قُرْآنٌ يَشْتَمِلُ عَلَى آيٍ ذِي فَاتِحَةٍ وَخَاتِمَةٍ وَأَقْلُهَا ثَلَاثُ آيَاتٍ] [الاتقان] [البرهان]۔

(تعریف د سورة دا دے : د قرآن پہ آیتونو باندے مشتمل ہفہ حصہ دہ چہ د ہفہ ابتداء
او انتہاء معین وی او د ہفہ کم از کم درے آیتونہ وی)۔

۴- [عِبَارَةٌ عَنْ آيَاتٍ مَسْرُودَةٍ لَهَا بَدْءٌ وَخَتَمٌ]

[الدر المصون، سورة النور]۔

(دا عبارت دے د ہفہ آیتونو نہ چہ چلولے شوی وی او د ہفہ ابتداء او انتہاء معلومہ
وی)۔

دا خبرہ چہ درے آیتونہ بہ وی د حدیث د عمر فاروقؓ نہ معلوم میری چہ ابو داؤد وغیرہ
کس راغلی دے۔ د زبیرؓ نہ نقل دی : ((حارث بن خزیمہ (چہ پہ بعض روایتونو کس ورثہ
خزیمہ یا ابو خزیمہ) وئیے شوی دے) دوه آیتونہ د آخر د سورة البرائۃ راوړل او دائے اووئیل :
[أَشْهَدُ أَنِّي سَمِعْتُهُمَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ]۔

(زہ گواہی کوم چہ دا ما د رسول اللہ ﷺ نہ اوریدلی دی)۔

عمر فاروق اوفرمايل : اوزہ ہم گواہی کوم چہ یقینا ما ہم دا دواړہ سورتونہ د رسول اللہ
ﷺ نہ اوریدلی دی، بیائے اوفرمايل :

[لَوْ كَانَتْ ثَلَاثُ آيَاتٍ لَجَعَلْتُهَا سُورَةً عَلَى جِدَةٍ]

[طبری، ابن کثیر، التنبیر واسنادہ مرسل]۔

(کہ دا درے آیتونہ وے نو ما بہ یو سورت جوړ کرے وے)

دا حدیث پدے باندے دلالت کوی چہ عمرؓ نہ دا خبرہ معلومہ دہ چہ د سورة کم مقدار
درے آیتونہ دی۔

عدد السور : علامہ زرکشی پہ البرهان (۲۵۱/۱) کس لیکي :

[وَأَعْلَمُ أَنَّ عَدَدَ سُورِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ بِاتِّفَاقِ أَهْلِ الْحَلِّ وَالْعَقْدِ مِائَةٌ وَأَرْبَعُ عَشْرَةَ سُورَةً كَمَا هِيَ فِي

الْمَصْحَفِ الْعُمَانِيِّ أَوَّلُهَا الْفَاتِحَةُ وَآخِرُهَا النَّاسُ] [تاریخ القرآن ص ۱۹۳]

(پوهه شه چه دامت مسلمه اهل حل وعقد پدې باندې اتفاق دے چه د قرآن عظیم د سورتونو تعداد (۱۱۴) دے لکه څنگه چه په مصحف عثمانی کښې همدا تعداد محفوظ دے، چه پدې کښې اولنې سورة فاتحه ده او آخری سورة الناس دے) او چا چه (۱۱۳) شمارلی دی نو هغوی سورة الانفال او توبه دواړه یو سورت شمارلی دی لیکن صحیح دا ده چه دراپه بیل بیل سورتونه دی۔

پدې (۱۱۴) سورتونو کښې د تولونه لوتی سورة البقره ده چه ددې آیتونه (۲۸۶) دی او د تولونه د حروف او کلماتو په لحاظ وړوکه سورة ((الکوثر)) دے چه درې آیتونه دی۔ او دا دلیل دے چه ترتیب د تولو سورتونو توقیفی نه دے۔ بلکه د بعضو توقیفی دے۔ لکه دا خبره په بل بحث کښې مخکښ بیان شویده۔

اسماء السور:

[د سورتونو نومونه]

هر سورت له چه کوم نوم ورکړې شویده نو ددې یو تعلق او علاقه وی د مقصود د سورت سره او ددې نه موضوع د سورت معلومیږي پدې وجه بعض سورتونو کښې یوه جزئی واقعہ راغلی وی د هغه په وجه تول سورت مُسَمًی شوی وی حال دا چه د هغه نه علاوه ډیر واقعات پکښې راغلی وی او د هغه نوم نه وی ورکړې شوی۔ لکه سورة یونس کښې د نوح، موسی علیهما السلام واقعات موجود دی لیکن دے ته صرف د یو آیت د وجه نه د سورة یونس نوم ورکړې شو۔ دغه شان سورة البقره وغیره داخله۔ دا دلیل دے چه دا نومونه توقیفی دی د نبی ﷺ د طرف نه یا د صحابه کرامو د طرف نه۔

لیکن راجح دا ده چه قرآن کریم چه سورتونو ته تقسیم شویده نو دا توقیفی دے، دلیل پدې باندې ډیر احادیث دی چه په هغه کښې د سورتونو نومونه ذکر شویدی لکه صحیح مسلم کښې دی،

حذیفه ؓ فرمائی:

[إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ صَلَّى بِالْبَقَرَةِ ثُمَّ بِالنِّسَاءِ ثُمَّ بِالْإِمْرَانِ فِي رَكْعَةٍ]

(نبی ﷺ په یو رکعت کښې سورة البقره بیا نساء بیا آل عمران اولو ستلو)۔

دغه شان نور نومونه هم راغلی دی۔ او ظاهر دا ده چه دا نومونه به ئې در رسول الله ﷺ

نه آوريدلى وي، يا دا چه صحابه گرامو به د سورتونو دپاره د هغه مناسب نومونه منتخب كړل او بيا به نبى كريم ﷺ هغه آوريدل او په هغه به ئې رد نه كولو نو دا دليل دى چه دى سورتونو ته دغه نومونه وئيل په سنت تقريرى ثابت دى۔
دارنگه د نبى ﷺ نه ددې په باره كښ څه منع نقل نه وه بلكه غالباً د سورتونو نومونه په مرفوع رواياتو كښ ثابت دى۔

علامه مازرئى په شرح د ((البرهان)) كښ د قاضى ابوبكر الباقلانى نه نقل كړيدى چه هر كله صحابه گرامو مصاحف اوليكل نو د سورتونو نومونه ئې په جدا خط اوليكل دى دپاره چه د قرآن كريم نه ئې جدا والې راشي او بسم الله ورسره په ابتداء د سورتونو كښ په هغه خط اوليكله كوم باندې چه نور قرآن ليكلې شوي وو۔
او پدې نومونو مقررولو كښ فائده دا ده چه دى ته رجوع كول او ددې مذاكره كول آسان شى۔

۲- دارنگه يو سورت د بل نه جدا او پيژندلې شى۔

[التحرير والتنوير لابن عاشور [۸۹/۱]۔]

۲۶- الامر : حكمة تسوير القرآن :

[شپږويشتم بحث : د قرآن سورتونو ته تقسيمولو حكمت]

قرآن كريم سورتونو ته ولې تقسيم شويدي؟ ددې څه حكمت دى؟

قرآن كريم چه دى سورتونو ته تقسيم شويدي نو پدې كښ ډير فوائد او حكمتونه دى بعض دا دى :

۱- [التيسير على الناس وتشويقهم إلى مذاكرة القرآن وتحفظه]۔

(پدې كښ يو حكمة دا دى چه خلقو باندې آسانى راشي او د خلقو ددې لوستلو او حفظ كولو سره شوق پيدا شى ځكه چه كه قرآن يوه لړۍ وي نو ددې حفظ كول به مشكل كيدلې او پدې غټ درياب باندې به ورداخليدل ورته گران ښكاره كيدلې، او كله چه انسان د يو سورت نه فارغ شى نو يو قسم راحت ملاؤ شى او چه بل شروع كوى نو بيا ئې شوق پيدا شوى وي)۔

۲- [الدَّلَالَةُ عَلَى مَوْضُوعِ الْحَدِيثِ وَمَحَوْرِ الْكَلَامِ]-

(پدیے کنبں د هر سورت موضوع اود خبریے مقصد زر معلومی، او هر سورت د الله تعالیٰ یو خاص تقریر وی چه بندگانو ته ئے کوی) لکه سورة البقره، سورة یوسف، سورة النمل، او سورة الجن شو۔

۳- کله چه قاری یو سورت یا د کتاب یو باب پوره کری بیا په بل کنبں شروع اوکری نو پدیے سره په هغه کنبں ښه نشاط او تازگی پیدا کیږی په یادولو د هغه باندی په خلاف ددی چه یو کتاب همیشه اوگد شی۔ لکه یو مسافر چه کله یو میل یا یو فرسخ (دری میل) مزل اوکری۔ بیا دمه اوکری نو پدیے سره نور مزل ته تازه شی، او ددی وجه نه قرآن کریم اجزاء (سیپارو) او اخماسو (پنځه حصو) ته تقسیم شویدی۔

۴- یو حافظ چه کله یو سورت حفظ کری نو د هغه دا عقیده جوړه شی چه ما د الله تعالیٰ د کتاب نه یوه مستقلة حصه حفظ کړه نو هغه سره ددی حفظ شده حصے تعظیم پیدا شی۔

لکه دی ته په حدیث د انس کنبں اشاره ده :

[كَانَ الرَّجُلُ إِذَا قَرَأَ الْبَقْرَةَ وَآلَ عِمْرَانَ جَدًّا فَيُنَا]-

(کله چه به یو سړی په مونږ کنبں سورة البقره او سورة آل عمران اولوستلو نو هغه به په مونږ کنبں مشر شو)۔

دا وجه ده چه په مانځه کنبں قراءت په مکمل سورت سره بهتر دی۔

۲۷- الامر : اقسام السور :

[اووه ویشتیم بحث : په اعتبار د آیتونو سره د سورتونو اقسام]

یو حدیث کښ د آیتونو د تعداد په اعتبار سره د (۱۱۴) سورتونو څلور (۴) اقسام ذکر شوی دی :

[عَنْ وَائِلَةَ بِنِ الْأَسْقَعِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ : أُعْطِيتُ مَكَانَ التَّوْرَةِ السَّبْعَ الطُّوْلَ وَأُعْطِيتُ مَكَانَ الزَّبُورِ الْمُئِينَ وَأُعْطِيتُ مَكَانَ الْإِنْجِيلِ الْمَثَانِي وَفُضِّلْتُ بِالْمُفْضَلِ]

[مسند احمد ۱۰۷/۴] والطیالسی فی المسند (۱۰۱۲) والبیهقی فی الشعب (۲۴۱۵) واسناده حسن او صحیح-

(وايله بن اسقع رضی الله عنه فرمائی : رسول الله ﷺ فرمایلی دی : ((ما ته د تورات په ځای اووه اوږده سورتونه راکړی شوي دي ، د زبور په ځای مثنی راکړی شوي دي ، د انجیل په ځای مثنی راکړی شوي دي او په مفصلاتو (یعنی مختصر سورتونو) زه غوره کړی شوي يم (یعنی دا مال له زیاتې راکړی شوي دي) ددې اقسامو تشریح دا ده :

۱- **الاسبع الطول** : اووه اوږدو سورتونه البقره، آل عمران، النساء، المائدة، الانعام، الاعراف او الانفال سره د براءت نه مراد دی. او د بعضو په نیز اوم سورت یونس دی.

۲- **المئون** : ابن جریر الطبرقی لیکلی دی چه د مثنی نه مراد هغه سورتونه دي چه د هغه آیتونه د سلو نه څه کم یا زیات وی. دا د سورة یونس نه تر سورة الفاطر پورې (۲۶) سورتونه دي. چه پدې کښ د اکثر و آیتونه د سلو نه زیات یا څه کم دي او بعض سورتونه داسه هم دي چه د هغه آیتونه د سلو نه ډیر زیات دي.

۳- **المثنی** : ابن جریر د ابن عباس قول نقل کړی دی چه د مثنی نه مراد هغه سورتونه دي چه د مئون نه بعد او د مفصلاتو نه مخکښ ذکر شوي دي یعنی د سورة فاطر نه واخله تر سورة ق پورې یعنی (۱۴) سورتونه دي. چه ددې ته مثنی پدې وجه وئیلې شي چه پدې کښ الله تعالی امثال، قصص او د عبرت او نصیحت خبرې بار بار ذکر کړي دي.

۴- **المفصل** : مفصل هغه سورتونه دي چه نسبتاً وړه سورتونه وي او د هغه ترمینځ فصل او جدائی زر زراخی، دا د سورة ق نه تر الناس پورې تول (۶۵) سورتونه دي. الطبرانی

مفصل سورتونہ بیا پہ درے قسمہ دی :

۱- طوال مفصل : (اوپرہ مفصل سورتونہ) دا د «ق» نہ «بروج» پورے (۳۶) سورتونہ دی۔

۲- اوساط مفصل : (درمیانہ مفصل سورتونہ) دا د «الطارق» نہ تر «لم یکن» پورے تول (۱۳) سورتونہ دی۔

۳- قصار مفصل : (لندی مفصل سورتونہ) دا د «الزلزال» نہ تر الناس پورے تول (۱۶) سورتونہ دی۔

۲۸- بحث : د آیت لغوی او اصطلاحی معنی :

آیہ پہ اصل کنس اویہ دی۔ جوهری د سیبویہ نہ نقل کریدی چہ د عین کلمے پہ خائے واو دے [الصحاح للجوهري ولسان العرب]۔

لیکن بل طرف تہ ابن منظور د عبد الله بن برقی نہ نقل کوی چہ سیبویہ دا نہ دی وئیلی چہ آیہ کنس د عین کلمے پہ خائے پہ اصل کنس واو دے لکہ خنکہ چہ جوهری وئیلی دی بلکه هغوی دا وئیلی دی چہ د آیہ اصل آیت دے چہ پہ اصل کنس آیت دے پہ وزن د فَعْلَة چہ پدم کنس یاء ساکنہ پہ الف سرہ بدلہ شویده۔ او خلیل نحوئی وئیلی دی چہ ددے وزن فَعْلَة دے یعنی آیت دے او دا د اکثر و اهل لغتو قول دے۔ دواہ قولونہ صحیح دی۔ (یعنی کہ اویہ شی او کہ آیت شی خک کہ چہ دا قاعدہ دہ چہ کلہ دواو او یاء نہ مخکنس زبر راشی نو هغه پہ الف سرہ بدلیہی نو آیت ترے جوہر شو)۔

د آیہ مشہورہ معنی : ننبہ، علامہ او دلیل دے۔

ز هير بن ابی سلمی جاہلی شاعر وائی :

أَرَانِي إِذَا مَا شِغْتُ لَا قَيْتُ آيَةً تُذَكِّرُنِي بَعْضَ الَّذِي كُنْتُ نَامِيَا

(ما خپل خان لیدلو چہ کلہ زہ غوارم نو داسے ننبہ سرہ ملاویم چہ هغه ماته بعض هغه حوادث راتازہ کوی چہ هغه مانہ هیر شوی وو)۔

مطلب دا دے چہ نوی مصیبتونہ راتہ زارہ مصیبتونہ رایادوی او تازہ کوی۔ نو پدمے شعر کنس د آیہ معنی پہ علامہ او ننبہ سرہ استعمال شویده۔

آیة کله په نورو معانیو هم قرآن کښ استعمال دے۔

۲- کله په معنی د معجزے سره وی لکه ﴿سَلِّ نَبِيَّ إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ﴾ البقره [۲۱۱]

(تپوس او کره د بنی اسرائیلو نه چه خومره مونږ ورکړی وو دوی ته معجزے ښکاره)۔

۳- کله په معنی د عبرت او نصیحت اخستو سره وی۔ لکه

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً﴾ [البقره: ۲۴۸]

(یقیناً پدے کښ نصیحت دے)

۴- کله په معنی د الامر العجیب سره وی یعنی عجیبه کارنامه او عجیبه څیز۔ لکه ﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً﴾ [المؤمنون: ۵۰] (مونږ عیسی ابن مریم او د هغه مور (د خلقو دپاره) عجیبه کارنامه جوړه کړې وه)۔

۵- کله آیة په معنی د جماعة سره راځی لکه [خَرَجَ الْقَوْمُ آيَتَهُمْ أَيْ بِحَمَاعَتِهِمْ] (خلق د خپلو ډلو سره اووتل) یعنی د ځان نه روستو ئه هیڅوک پرې نخودل۔

۶- کله په معنی د دلیل او برهان سره وی۔ لکه ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [الروم: ۲۳] (بعض د دلیلونو د قدرت او د توحید د الله تعالی نه پیدائش د آسمانونو او د زمکو دے)

د آیت تعریف: [حَدُّ الْآيَةِ: قُرْآنٌ مَُّرْكَبٌ مِّنْ جُمْلٍ وَلَوْ تَقْدِيرًا ذُو مَبْدَءٍ وَمَطْلَعٍ مُُّنْدَرَجٍ فِي سُورَةٍ] [البرهان فی علوم القرآن ۱/۲۶۶]

(د آیت تعریف دا دے چه دا د مختلفو جملو نه مرکب د قرآن هغه حصه ده چه ابتداء او اختتام لری اگرکه د هغه مرکب کیدل تقدیری وی یعنی د جملے یو جزء محذوف وی او هغه (حصه) په یو سورت کښ داخل وی)۔

علامه ابن عاشور لیکي: [هِيَ مَقْتَلَزٌ مِّنَ الْقُرْآنِ مُرْكَبٌ وَلَوْ تَقْدِيرًا أَوْ الْحَقَاقَ]

(آیت: د قرآن هغه اندازے او حصے ته وئیلے شی چه مرکب (یوځای) شوی وی اگرکه دا یو ځای کیدل ئه تقدیری وی یا الحاقی وی) یعنی یو جزء د جملے حذف وی لکه مدهامتان یو آیت دے دا په اصل کښ (هُمَا مُدْهَامَتَانِ) دے۔ یا لکه ﴿وَالْفَجْرِ﴾ دا په اصل کښ: [أَلْسِمُ بِالْفَجْرِ] دے۔ او د الحاق مثال هغه حروف مقطعات دی چه په ابتداء د سورتونو کښ راغلی وی چه دا په بعض سورتونو کښ مستقل آیت شمارئ شویدی اگرکه د دے

مستقل معنی نشته لیکن دیتہ الحاقاً آیہ وئیلے شی۔ یعنی پہ حکم د آیت کنیں دی۔
[التحریر والتنویر ۷۳/۱]

قرآن کریم اولنے ہغہ کتاب دے چہ دہ د خپل حصو نہ تعبیر پہ آیاتونو سرہ اُوکړو،
مخکنیں دا چا پدے معنی کنیں نہ پیژندلو۔

طریق معرفۃ الآیۃ :

[د آیت د پیژندلو طریقہ]

د آیت د پیژندلو پہ بارہ کنیں اختلاف دے چہ دا پہ کومه طریقہ پیژندلے شی ؟
یو قول دا دے چہ د آیت پیژندل په عقل او قیاس سرہ نشی کیدے بلکه دا به د شارع نہ
اُوریدلے شی چہ ہغہ کوم خیز ته آیت اُووائی نو ہغہ به آیت وی لکه علماء کرامو
(المص) آیت گرځولے دے او ددے نظیر (المر) ئے آیت نہ دے شمارلے، دغہ شان (یس) ئے
آیت گنرلے دے او ددے نظیر (طس) ئے مکمل آیت نہ دے گنرلے۔
دغہ شان (حم عسق) ئے دوه آیتونہ شمار کړیدی او (کھیعص) ئے یو آیت شمارلے دے۔
دلیل دا وائی چہ په احادیثو کنیں د بعض سورتونو د آیتونو تعداد ذکر دے لکه سورة
الفتاحہ ته السبع المثانی وئیلے شویدے یعنی دا اُووه آیتونہ دی۔
[بخاری، ابو داود و نسائی]۔

دغہ شان آیۃ الكرسي ته سیدۃ آی القرآن (د قرآن د آیتونو سرداں) وئیلے شویدے۔
[ترمذی، حاکم]۔

او دغہ شان حدیث کنیں دی : دیرش آیتونو والا سورت یو سړی دپاره سفارش اُوکړو
(یعنی سورة الملك) (ابوداود، ترمذی وغیرہ)

او ددے په شان دلائل دلالت کوی چہ د آیتونو فواصل او د آیتونو سرو نہ درسول الله
ﷺ نه ثابت دی او هغوی نه صحابه کرامو زده کړیدی او بیا تابعینو او تبع تابعینو امت
ته په تواتر سره پیش کړیدی۔ او کوم معمولی اختلاف چہ په تعداد د آیتونو کنیں راغلے
دے نو د هغے وجه یا دا وه چہ بعضو پکنیں بسم الله آیت شمارلے دے او بعضو نه دے
شمارلے۔

دارنگه بعضو په یو ځائے وقف کړیدے، او بعضو په بل ځائے۔

خُینو د آیت فاصله ته کتلی دی او خُینو د آیت معنی ته کتلی دی او دغه څه نقصان ده اختلاف نه دی۔

او علامه فیروز آبادی فرمائی: دا اختلاف د قراو لفظی دی او حقیقی اختلاف نه دی۔ او داسې نه ده چې بعضو پکښې د ځان نه آیتونه ور داخل کړې دي۔ ځکه چې په قرآن کریم کېن د ځان نه زیادت کول کفر او نفاق دی۔ [بصائر ذوی التمییز ۳۷۷/۱]۔

۲- **دویم قول** دا دی چې بعض آیتونه په سماع او توقیف سره معلوم دي او بعض په عقل او قیاس سره او هغه داسې چې په کوم ځای کېن چې دا ثابته وی چې رسول الله ﷺ په هغه باندې وقف کړې وی همیشې دپاره نو هغه به جدا آیت شمارلې شي۔ او کوم ځای چې نې وصل کړې وی نو هغه به نخه وی چې آیت لا ختم شوې نه دی۔ [مناهل العرفان ۲۴۰/۱] (ملخصاً) وشرح المخللاتی لناظمة الشاطبی د ابو عید رضوان بن محمد ص (۶)۔
لیکن ددې خبرې جاری کول ډیر مشکل دی۔

۲۹- د آیتونو تعداد:

زمونږ او ستاسو په لاس کېن چې کوم قرآنونه موجود دي ددې ترتیب بعینه د رسول الله ﷺ نه ثابت دی چې هغوی سورة الفاتحه اول کېن او الناس آخر کېن گرځولې دي او عثمان بن عفان ؓ هغه په مصاحفو کېن لیکلې وو نو پدې باندې ایمان راوړل فرض او ضروری دی۔ لیکن د آیتونو تعداد متعین نه دی او ددې تعداد معلومول څه ایمانی فريضه هم نه ده او د هغه متعین تعداد د رسول الله ﷺ نه ثابت هم نه دی چې هغوی داسې وئیلی وی چې د قرآن آیتونه دومره دومره دي۔

دا وجه ده چې قاضی ابوبکر بن العربی فرمایلی دی:

[وَتَعْدِيدُ الْآيَاتِ مِنْ مُعْضَلَاتِ الْقُرْآنِ]۔

(د آیتونو شمارل د قرآن د مشکلاتو نه دی)۔

ددې وجه داده چې رسول الله ﷺ به د آیتونو په آخر باندې اُدریدو (وقف به نې کولو) لیکن کله به د آیت په مینځ کېن هم ساه اخستلو دپاره اُدریدو او اُوریدونکي به دا ګمان کولو چې پدې ځای باندې آیت ختم شو۔ او په بعض اوقاتو کېن به د مفهوم او معنی په

مناسبت سرہ یو آیت دہل آیت سرہ یو خائے کولو او آوریدونکی بہ دا خیال کولو چہ دا دوارہ بہ یو آیت وی۔

کلہ آیتونہ وارہ وی نو دودہ درے بہ ئے ملاؤ کرل اولوستل بہ ئے او آوریدونکی تہ بہ یو آیت ہسکارہ کیدو۔ دغہ شان د بعض سورتونو پہ ابتداء کنیں چہ کوم حروف مقطعات راغلی دی نو د ہغے نہ بعض علماؤ بعض مستقل آیت شمارلی دی او بعض ئے مستقل آیت نہ دی شمارلی۔

نو ددے وجوہاتو پہ بناء د آیتونو شمار ابن عربی د مشکلات القرآن نہ گر خولے دے او ددے وجہ نہ د آیتونو پہ شمار کنیں اختلاف ہم د پخوانہ راروان دے چہ د ہغے تفصیل داسے دے:

[قَالَ أَبُو عَمْرِو الدَّانِيُّ فِي كِتَابِ ((الْعَدَدِ)): أَجْمَعُوا عَلَى أَنَّ عَدَدَ آيَاتِ الْقُرْآنِ يَبْلُغُ سِتَّةَ آلَافٍ آيَةٍ، وَاخْتَلَفُوا فِي مَا زَادَ عَلَى ذَلِكَ، فَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ يَزِدْ وَمِنْهُمْ مَنْ قَالَ: وَمِائَتَيْنِ وَأَرْبَعَ آيَاتٍ، وَقِيلَ: وَأَرْبَعُ عَشْرَةَ، وَقِيلَ: وَسَبْعَ عَشْرَةَ، وَقِيلَ: وَخَمْسًا وَعِشْرِينَ وَقِيلَ: وَسِتًّا وَثَلَاثِينَ، وَقِيلَ: وَسِتِّمِائَةٍ وَسِتَّةَ عَشْرَةَ] [مقدمة التحرير والتنوير (۷۶/۱) لابن عاشور]۔

(ابو عمرو الدانی پہ کتاب العدد کنیں وئیلی دی چہ د علماؤ پدے اتفاق دے چہ د قرآنی آیتونو شمار (۶۰۰۰) زرہ آیتونہ دے خو ددے نہ پہ زائد کنیں اختلاف دے۔ بعضو پکنیں زیادت نہ دے کرے او بعضو وئیلی دی چہ (۶۲۰۴) آیتونہ دی او بعض وائی (۶۲۱۴) او بعض وائی (۶۲۱۹) دی او بعض وائی (۶۲۲۵) او د بعضو پہ نیز (۶۲۳۶) دی او د بعضو قول دے چہ (۶۶۱۶) آیتونہ دی۔

علامہ ابن الجوزی متوفی (۵۹۷ھ) پہ خپل کتاب ((فنون الافنان فی عیون علوم القرآن)) کنیں لیککی:

((حافظ ابو الحسن بن المناوی متوفی (۳۳۶ھ) کنیں فرمایلی دی چہ د ابوبکر صدیق او د عثمان ذی النورین پہ خلافت کنیں چہ زید بن ثابت د قرآن کومہ جمع او تالیف کرے وونو د ہغے مطابق د سورتونو تعداد (۱۱۴) وولیکن د قرآن د آیتونو پہ شمار کنیں د شمار کونکو د اختلاف دوچہ نہ اختلاف واقع شویدے۔

د آیتونو شمار پنخہ بنارونو تہ منسوب دے۔ مکہ، مدینہ، کوفہ، بصرہ او شام۔

۱- عدد مکی: دا شمار مشہور تابعی مجاہد بن جبر متوفی (۱۰۳ھ) او د ہغہ شاگر

دویم تابعی عبد اللہ بن کثیر متوفی (۱۲۰ھ) تہ منسوب دیے۔ چہ دا دواہ د قراءت اود تفسیر پہ مکہ کتب امامان وو۔

۲- عدد مدنی: دا شمار ابو جعفر یزید بن قعقاع متوفی (۱۲۷ھ) اود ہغہ زوم شیبہ بن نصاب متوفی (۱۳۰ھ) تہ منسوب دیے۔ دا دواہ د مدینہ والو امامان وو۔

۳- عدد کوفی: دا د علی ؓ شاگرد ابو عبد الرحمن سلمی متوفی (۷۰ھ) تہ منسوب دیے۔

۴- عدد بصری: دا شمار عاصم بن میمون جحدری متوفی (۱۲۸ھ) تہ منسوب دیے دا د ہغہ (۶) تابعینو اود قرآن د حافظانو نہ شمار وو کوم چہ حجاج بن یوسف ثقفی د قرآن کریم د حروفو پہ شمار لو باندیہ مقرر کری وو۔

د باقی نومونہ دا دی: (۲) حسن بصری متوفی (۱۱۰ھ)۔

(۳) مالک بن دینار متوفی (۱۳۰ھ)۔

(۴) ابو العالیہ ریاحی متوفی (۹۰ھ)۔

(۵) ابو محمد حنّانی (دہ نوم راشد یا راشد بن نجیح دیے)۔

(۶) اونصر بن عاصم لیثی متوفی (۱۰۰ھ)۔

۵- عدد شامی: دا عبد اللہ بن عامر یحصبی متوفی (۱۱۸ھ) تہ منسوب دیے۔ چہ دا د دمشق د قرآن مشہور معلم د جناب ابو الدرداء رضی اللہ عنہ شاگرد وو۔

د قرآنی آیتونو د شمار کونکو پدیہ اجماع دہ چہ د آیتونو تعداد خو (۶۲۰۰) شہر زہ دوه سوہ دیے لیکن ددیہ نہ پہ زیات کتب اختلاف دیے چہ د ہغہ تفصیل داسے دیے:

۱- عبد اللہ بن مسعود اونافع (۶۲۱۷)

۲- عدد مدنی د شیبہ پہ نیز (۶۲۱۴)

۳- عدد مدنی د ابو جعفر یزید بن قعقاع پہ نیز (۶۲۱۰)

۴- عدد مکی (۶۲۲۰)

۵- عدد کوفی (۶۲۳۶)

دا عدد د قراء سبعہ دیو قاری حمزہ زیات متوفی (۱۵۶ھ) نہ ہم نقل دیے۔ امام قرطبی لیکلی دی چہ دا عدد امام کسائی د علی بن ابی طالب ؓ نہ ہم نقل کریدیے اود تولو نہ زیات مشہور ہمداد عدد کوفی دیے۔

[راجع الاتقان و تفسیر القرطبی و علوم القرآن للشیخ گوہر رحمان]۔

۳۰- بحث : کلمات القرآن :

د قرآن کریم د کلماتو په شمار کښی هم اختلاف دی لیکن د ابن مسعود رضی اللہ عنہ په نیز د قرآن کریم د کلماتو تعداد (۷۷۹۳۴) اووه اويا زره نهه سوه څلور دیرش دی۔

(۲) روایت : په روایت د عطاء بن یسار کښی (۷۷۴۳۹) اوه اويا زره څلور سوه نهه دیرش کلمات د قرآن دی۔ او دا روایت د اهل مدینه دی۔ پدې روایت کښی فیروز آبادی (۷۷۴۳۷) ذکر کړیدی کما فی بصائر ذوی التمیمین۔

(۳) روایت : او ابو ریعته چه د اهل مکې نه کوم روایت نقل کړیدی نو په هغه کښی د قرآن کلمات (۷۷۴۶۰) اووه اويا زره څلور سره شپيته دی۔

(۴) او په روایت د یحی بن الحارث کښی (۷۹۰۱۰) (نهه اويا زره لس کلمات دی۔

(۵) او د ابو عدتی په روایت کښی (۷۹۰۳۹) (نهه اويا زره نهه دیرش کلمات دی۔

ددې اختلاف سبب دا دی چه بعض قراو «الانهار، الارض، الآخرة او الابرار» په شان کلمات دوه کلمې گنرلی دی لکه دا مذهب د کوفینو دی چه هغوی الف لام جدا کلمه شماری۔ او بصیرین ئې یوه کلمه شماری۔

[شرح المخللاتی لرضوان بن محمد، علی الشاطبیه) نقلاً من کتاب العدد لابی القاسم عمر بن محمد بن عبد الکافی) وبصائر فوی التمیمین]

۳۱- بحث : عدد حروف القرآن :

[قرآن کښی څومره حروف دی ؟]

حجاج بن یوسف ثقفی چه کومه کمیتی د آیتونو د حروفو د تعداد معلومولو دپاره مقرر کړی وه نو هغوی په (۴) میاشتو کښی د حروفو د تعداد معلومول مکمل کړل نو د هغه مطابق د قرآن حروف ټول (۳۴۰۷۴۰) درې لاکه څلوېښت زره اووه سوه څلوېښت حساب شو۔ [قرطبی ۶۵/۱]

او فیروز آبادی په بصائر ذوی التمیمیز کښی وئیلی دی چه عدد الحروف (۳۲۳۰۷۱) درې لاکه دروېشت زره یو اويا حروف دی۔ هغه د صاحب الايضاح نه نقل کړی او هغه

خیل سند محمد بن ایوب ته رسوی فرمائی :

[أَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَيُّوبَ قَالَ : حَسِبُوا حُرُوفَ الْقُرْآنِ وَفِيهِمْ حَمِيدُ بْنُ قَيْسٍ فَعَرَضُوهُ عَلَى مُجَاهِدٍ وَسَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ فَلَمْ يُحِطُوا بِهِمْ قَبْلَ مَا عَدُوهُ ثَلَاثُمِائَةِ أَلْفٍ حَرْفٍ وَثَلَاثَةَ وَعِشْرِينَ أَلْفَ حَرْفٍ وَاحِدٍ وَسَبْعِينَ حَرْفًا] [بصائر ذوی التميز فی لطائف الکتاب العزیز ۳۷۹/۱]

(علماؤ د قرآن حروف حساب کرل او په هغوی کښې حمید بن قیس هم وو نو د دوی حساب په مجاهد او سعید بن جبیر باندې پیش کړو نو هغوی دوی ته د خطائی نسبت اُونکړو او هغه عدد (۳۲۳۰۷۱) ته اُورسیدو۔

۳۲- بحث : نقطے او حرکات د قرآن :

په قدیم عربو کښې په حروفو باندې نقطے او حرکات لگولو رواج نه وو او لوستونکو به حروف بغير د نقطو او حرکاتو نه لوستلو کښې څه مشکلات نه محسوس کول، ددې وجه نه د عثمان رضی الله عنه لیکلی مصاحفو کښې نقطے او حرکات نه وو لیکن روستو زمانه کښې چه کله فتوحات اُوشو، او اسلام د عجمو علاقه ته هم اُورسیدو او عامه دنیا په اسلام کښې داخله شوه نو په حروفو باندې د حرکات او نقطو لگولو ضرورت راپېښ شو، دې دپاره چه خلق په آسانی سره تلاوت اُوکړې شی او د غلطۍ نه بچ کړې شی۔

تاریخ القرآن الکریم کښې علامه محمد طاهر الکردي لیکي :

«د اعراب (زور، زیر، پېښ) لگولو سبب او باعث دا بیانوی چه زیاد بن سمیه د بصرې والی وو، ده چه کله د عربو په قراءت او لوستلو کښې خطائی اُولیدله نو د ابو الاسود دثلی نه ئې دا مطالبه اُوکړه چه یوه طریقه وضع کړی، دې دپاره چه د خلقو ئې د قراءت په وخت کښې د خطائی نه بچ شی نو ابو الاسود دده خبرې ته هیڅ توجه ورنکړه نو زیاد داسې حیلې او چل جوړکړو چه د خپلو تابعدارو نه یو شخص ته ئې اُووئیل چه ته د ابو الاسود په لاره کښې کینه او د قرآن نه څه اُولوله او قصداً پکښې خطائی اُوکړه نو هغه دا کار اُوکړو او دا آیت ئې اُولوستلو : ﴿إِنَّ اللَّهَ بِرِئْیِ مِنَ الْمُشْرِکِیْنَ وَرَسُولُهُ﴾ ۔ د رسول په لام باندې ئې کسره (زیر) اُووئیلو۔ (چه پدې سره معنی خطا شوه یعنی : الله تعالی د مشرکانو نه بیزاره دې او د رسول نه هم (والعیاذ بالله)۔

نو کله چه ابو الاسود دا واوریدل نو دا خبره ئے دیره لویه اوگنرله او دا ئے اوفرمایل چه د الله تعالیٰ مخ دیر عزت مند دے ددے نه چه د خپل رسول نه بیزاری اوکړی۔ نو دے سمدستی زیاد خواته ورغلو او دا ئے ورته اووئیل چه تا ما نه کومه مطالبه کړې وه زه د هغه قبلولو ته تیاریم۔ زما خیال دا دے چه زه په قرآن باندے اعراب اوکړم۔ خو زما دپاره کاتب اوگوره نو هغه ورله دیرش کاتبان راوستل نو دة په کښ یو منتخب کړو۔

او هغه ته ئے اووئیل چه قلم اورنگ راواخله چه د نور قرآن د سیا هی نه بدل وی۔ او ما ته گوره کله چه زه په یو حرف باندے شونډه کول او ه کرم نو بره یوه نقطه (یعنی یوه کرخه) اوکړه۔ او کله چه زه د یو حرف په لوستلو شونډه ماته کرم نو لاندے کرخه اوکړه او کله چه زه شونډه یو خائے کرم نو د حرف مخامخ یوه نقطه واچوه که څه غنه ددے حرکاتو سره راغله نو بیا دوه نقطه (یعنی دوه زورونه یا زیرونه یا پیښونه) واچوه نو پدے طریقه هغه به په آرام آرام لوستل کول او کاتب به زور زیر پیښ لگولو۔ کله چه کاتب به یوه صفحه پوره کړه نو ابو الاسود به د هغه نظر ثانی اوکړو۔

او دا کار ئے همیشه اوکړو تردے چه ټول قرآن ئے په اعراب سره مکمل کړو او سکون ئے بغیر د نخے نه پر یخودو نو بیا خلقو د هغه نه دا طریقه واخسته او دے زیر، زیر پیش ته به ئے شکل وئیلو۔

بیا خلقو قسما قسم طریکو سره د دغه نخو شکلونه جوړ کړل چا په مربع (خلور قنجه) شکل، چا په گول (غونډ) شکل۔

بیائے وخت په وخت نورے نورے نخے زیاتولے تردے چه مونږ ته په هغه صورتونو کښ راورسیدو کوم چه مونږ نن صبا استعمالوو

دویم روایت :

د نقطو (ټکو) اوزور، زیر، پیښ لگولو سبب دا وو چه د مصحف عثمان د لیکلو دور نه خلقو به قرآن کریم بغیر د ټکو نه لوستلو او پدے حالت باندے تر (۴۳) کالو پورے خلق روان وو۔

بیا په عراق کښ به خلقو ته په لوستلو کښ خطایانے زیاتے راپیښیدلے نو حجاج بن یوسف الشقفی متوفی (۹۵ هـ) د علاقے گورنر د عبد الملك بن مروان په خلافت کښ (چه دا د ۶۵ نه تر ۸۶ هـ پورے وو) دے خبرے دیر اویرولو او د دوی د اصلاح سوچ ورسره پیدا شو نو هغه خپلو کاتبانو ته دا حکم صادر کړو چه په متشابه حروفو باندے داسے څه

نخے اولگوى چه په هغه سره خلق د خطائى نه بچ شى۔ نو دوى نصر بن عاصم ليشى متوفى (۸۹ هـ) او يحيى بن يعمر العدوانى متوفى (۱۲۹ هـ) (چه دواړه د ابوالاسود شاگردان وو) او په يوروايت كښ ورسره حسن بصرى متوفى (۱۱۰ هـ) هم ذكر دى كفاى فضائل القرآن لابن كشير

پدې كار باندې مقرر كړل نو هغوى د نقطو او حركاتو لگولو دا خدمت سرته اورسولو۔ او متشابه حروف ئې د يو بل نه جدا جدا كړل لكه مثلاً په ذال ئې تكي او كړو چه فرق ئې د دال نه راشي په زاء ئې تكي او كړو چه فرق ئې دراء نه راشي او په شين ئې درى تكي او كړل چه فرق ئې د سين نه راشي۔ او دغه شان نور واخله۔

[تاريخ القرآن للكردى ص (۱۸۱)۔]

ابن عطيه غرناطى اندلسى رحمه الله متوفى (۵۴۱ هـ) او نورو علماؤ پدې كښ درى اقوال ذكر كړيدى:

۱- يو دا چه دا د عبد الملك بن مروان په حكم سره حجاج بن يوسف حسن بصرى او يحيى بن يعمر پدې كار لگولى وو۔

۲- دويم روايت ابو بكر زبيدي اشبيلي متوفى (۳۷۹ هـ)

په طبقات النحويين كښ د مبرد نحوى نه نقل كړيدى چه په مصحف باندې نقطې او اعراب ابوالاسود الدئلى متوفى (۶۹ هـ) لگولى وو۔

۳- دريم روايت ابو عثمان جاحظ متوفى (۲۵۵ هـ) په كتاب الامصار كښ نقل كړيدى چه په مصحف باندې د ټولو نه رومي حركات او نقطې نصر بن عاصم ليشى متوفى (۸۹ هـ) اچولى وو۔ او پدې وجه سره هغه ته به نصر الحروف وئيل شو۔ يعنى د حروفو مدد او خدمت كونكې۔

[المحرر الوجيز لابن عطية (۵۴۱) الجامع لاحكام القرآن للقرطبي (۴۵۱) البرهان فى علوم القرآن (۲۵۰۱) الاتقان فى علوم القرآن للسيوطى (۴۵۴/۲) فضائل القرآن لابن كثير (۸۳/۱)۔]

ابوالاسود دؤلى تابعى د على رضى الله عنه سره په جنگ صفين كښ شريك وو۔ دا اولنې هغه شخص دى چه د علم نحو قواعد ئې وضع كړى وو۔ نصر بن عاصم ليشى او يحيى بن يعمر دواړه د هغه شاگردان وو نو كيدى شى چه نقطې او حركاتو ايخودلو اول ابتداء ابوالاسود دؤلى كړى وي او بيا د هغه تكميل شاگردانو كړى وي۔ چونكه پدې كار كښ ټولو حصه اخستې وه پدې وجه په كتابونو كښ په مختلف روايتونو كښ ددې ټولو

نومونه راغلی دی۔ رحم الله الجميع وایانا معهم۔

[المحكم فی نقط المصاحف لابی عمرو عثمان بن سعید الدانی ص (۶) طبع دار الفکر دمشق]۔
علامہ سیوطی او ابو عمرو الدانی فرمائی: چه په مصحف باندے همزه او مد او شد،
روم او اشمام مشهور نحوی عالم خلیل بن احمد الفراهیدی متوفی (۱۷۵ هـ) لکولی وو۔
[المحكم فی نقط المصاحف] (الاتقان)۔

۳۳- بحث: حکم النقط والشکل

[دے نقطو حکم]

امام نووی پہ خپل کتاب «التبيان في آداب حملة القرآن» کښ ليکلی دی: [نَقَطُ
الْمُصْحَفِ مُسْتَحَبٌّ لِأَنَّهُ صِيَانَةٌ لَهُ مِنَ اللَّحْنِ وَالتَّحْرِيفِ] (التبيان ص (۱۵۰) والاتقان)۔
(په مصحف باندے نقطے او حرکات لکول مستحب دی ځکه چه دا د غلط تلفظ او
لفظي تحريف نه د حفاظت يوه ذريعه ده)

او پدے سره په قرآن کریم کښ تحسین او بنائست پیدا کيږي۔
ابتداء زمانه کښ به علماؤ د قرآن نقطے او حرکات بد گنرل۔ دے دپاره چه قرآن کریم د
مصحف د رسم الخط مطابق محفوظ پاتے شی او پدے کښ څه تغیر رانشي۔
لکه عبد الله بن مسعود رضی الله عنه به فرمائیل: [جَرِّدُوا الْقُرْآنَ وَلَا تُعْلِطُوهُ بِشَيْءٍ] (اتقان) (ابن ابی
شيبه ۵۵۰/۱۰ [وعبد الرزاق]۔

(قرآن د زیاتی څیزونو نه خالی کړی او د بل څیز سره ئې مه یو ځای کوی)۔
دارنگه ابن سيرین رحمه الله نه نقل دی چه [أَنَّ كَرَّةَ النُّقْطِ وَالْفَوَاتِحِ وَالْخَوَاتِمِ]۔ چه هغه به
نقطے او ابتدائی او اختتامی لیکل بد گنرل) دغه شان د ابراهیم نخعی نه هم نقل دی۔
لیکن روستو زمانه کښ دے ته حاجت راغلو، دے دپاره چه قرآن کریم کښ څو ځای
اُونکړي۔

۳۴- بحث: اجزاء یا سیمپارے:

د قرآن تقسیم اصل کښ د سورتونو په اعتبار سره دے کوم چه د رسول الله ﷺ نه ثابت
دے۔

دویم تقسیم سرہ قرآن پہ خلورو حصو تقسیم دے (السبع الطول، المئون، المثنی، المفصل) دا ہم پہ مرفوع حدیث سرہ ثابت دی۔

او دریم تقسیم دا وو چہ صحابہ کرامؓ بہ پہ اووہ ورخو کنیں د قرآن ختمولو دپارہ قرآن اوہ حصو تہ تقسیم کرے وو چہ ہغے تہ احزاب سبعہ یا منازل سبعہ وئیلے کہی۔ چہ د ہغے نہ یو یو منزل روزانہ اولوستے شی نو پہ اوہ ورخو کنیں بہ قرآن ختم شی۔

او ہر چہ د قرآن دیرش سیپارو تہ تقسیمول دی نو دا پہ روستو دور کنیں د ماشومانو د تعلیم اوزدہ کرے دپار، کرے شوی دی، پدے تقسیم کنیں د معانی او مضامینو لحاظ نہ دے ساتلے شوے بلکہ صرف دیرش سیپارے جوڑے شوی دی۔ دا وجہ دہ بعض سیپارے پہ نیمائی خبرہ باندے ختمے شوی وی لیکن د تعلیم او تلاوت دپارہ دا تقسیم ممنوع ہم نہ دے۔ اگرکہ پہ قرآن کریم کنیں تلاوت کول او د ہغے نہ تعلیم کول بہتر عمل دے۔

علامہ زرکشی لیکے:

[وَأَمَّا التَّحْزِيبُ وَالتَّجْزِئَةُ فَقَدْ اِشْتَهَرَتْ اَلْاَجْزَاءُ مِنْ ثَلَاثَيْنِ كَمَا فِي الرَّبْعَاتِ بِاَلْمَدَارِسِ] [البرهان للزرکشی ۲۵۰/۱] منہل العرفان للزرقانی [۲۸۷/۱]۔

(د قرآن دیرش (۳۰) سیپارو تہ تقسیمول د پخوانہ ہمداسے راروان دی او د مدرسو پہ قرآنی نسخو کنیں دا مروج دے)

یعنی دا تقسیم د صحابہ کرامو د زمانے نہ روستو د تعلیم د آسانی دپارہ کرے شوی دے۔

۳۵۔ بحث: رموز و اوقاف:

پدے طریقہ روستو زمانہ کنیں رموز او اشارات وضع شو او پہ قرآنی جملو باندے د لیکلو رواج عام شو چہ ہغہ ددے نخے وی چہ پہ کوم خائے باندے وقف کول لازم دی او کوم خائے منع دی، او کوم خائے بہتر دی او کوم خائے جائز دی او بہتر نہ دی۔ دے رموز او اشاراتو تہ اوقاف (وقفونہ) وئیلے شی۔

علامہ ابن الجزری لیکلی دی چہ ددے رموزو نہ اکثر شیخ ابو عبد اللہ محمد بن طیفور سجاوندی مقرر کریدی۔

[النشر فی القراءات العشر اقسام الوقوف ص [۲۶۳/۱]۔

او مصحف عثمانی ددے نہ خالی وو۔ خو مقصد ددے رموزو او اوقافو پہ وضع کولو

کنبن دا وو چه که یو غیر عربی انسان هم چه کله تلاوت کوی نو اگر که په معنی ئه نه پوهیږی خو چه په صحیح مقام وقف اوکړی او په غلط ځائے د ساه د ختمولو په وجه په معنی کنبن تبدیلی رانشی۔

۳۶۔ بحث : رکوعات :

په قرآن کریم کنبن د سپارو په شان رکوع گانے هم روستو زمانه کنبن وضع کړی شویدی۔

د رکوع مقصد دا وی چه دومره آیتونه متعین شی چه هغه په یو رکعت کنبن نوستلے شی او ددے وجه نه ورته رکوع هم وئیلے شی چه په مانځه کنبن دے ځائے ته اوری نو مونځ کنبن پدے سره رکوع ته تلے شی۔ د رکوعاتو په تقسیم کنبن اکثر د معنی او مفهوم لحاظ شویدی یعنی چه یو مضمون ختم شی او خبره پوره شی نو هلته په حاشیه باندے د رکوع یا (ع) نخه لیکلے شی۔

۳۷۔ بحث تحزيب القرآن :

[قرآن کریم کنبن حزبونه او منازل]

صحابه کرامو د سهولت دپاره د قرآن کریم حصے، احزاب او منازل مقرر کړی وو او مقرر حزب یا منزل به ئه روزانه تلاوت کولو۔ نو صحابه کرامو په عمومی طور سره قرآن کریم اووه حصو باندے تقسیم کړی وو، دے دپاره چه په اووه ورځو کنبن د هغه ختم اوشی۔ ځکه قرآن په یو میاشت کنبن ختمول افضل دی۔

او په (۱۵) ورځو کنبن ختمول ډیر افضل دی او په هره هفته کنبن ختمول د هغینه هم ډیر افضل دی او د درې ورځو پورے د ختمولو اجازت ورکړی شویدی لیکن افضل نه دی۔ او د درې ورځو نه په کم کنبن قرآن ختمولو باره کنبن وعید راغله دے چه په قرآن هغه څوک نه پوهیږی چه د درې ورځو نه ئه په کم کنبن لولی۔

[لَمْ يَفْقَهُ بِالْقُرْآنِ مَنْ قَرَأَهُ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ] [ابوداود بسند صحیح]۔

او صحابه کرامو به غالباً په اووه ورځو کنبن قرآن ختمولونو پدے وجه ئه اووه منازل (منزلونه) یا احزاب (حزبونه) مقرر کړی وو۔

د اوس بن اوس ثقفی ؓ نہ روایت دیے :

[فَسَأَلْنَا أَصْحَابَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ كَيْفَ تُحَرِّثُونَ الْقُرْآنَ ؟ قَالُوا : ثَلَاثٌ وَخَمْسٌ وَسَبْعٌ وَتِسْعٌ وَإِحْدَى عَشْرَةَ وَثَلَاثَ عَشْرَةَ وَحِزْبُ الْمُفْضَلِ وَحِزْبُ] [ابوداؤد کتاب الصلاة باب تحزیب القرآن]۔

(مونہ) صحابہ کرامو نہ تپوس اوکرو چہ تاسو بہ قرآن پہ خو حصو (منزلونو) تقسیمولو ؟ نو ہغوی اووئیل : چہ درے سورتونہ، پنخہ سورتونہ، اووہ سورتونہ، نہہ سورتونہ، یولس سورتونہ، دیارلس سورتونہ او مفصل سورتونہ یواخے یوہ حصہ)۔

چہ ددے احزاب او منازلو تفصیل داسے دیے :

۱- البقرہ تر النساء پورے (۳) سورتونہ او د فاتحے سرہ خلور سورتونہ۔

۲- المائدہ نہ تر التوبہ پورے (۵) سورتونہ۔

۳- یونس نہ تر النحل پورے (۷) سورتونہ۔

۴- بنی اسرائیل نہ تر الفرقان پورے (۹) سورتونہ۔

۵- الشعراء نہ تر یس پورے (۱۱) سورتونہ۔

۶- الصافات نہ تر الحجرات پورے (۱۳) سورتونہ۔

۷- اودق نہ تر الناس پورے (۶۵) سورتونہ۔

د جمہورو علماؤ د قول مطابق مکی سورتونہ (۸۶) دی او مدنی سورتونہ (۲۸) دی۔

تول (۱۱۴) سورتونہ دی۔

ددے مجموعہ (فَمِیْ بِشَوْقٍ) یا (شَوْقِیْ بِفَمٍ) دہ۔

۲۸- السور المکیة والمدنیة :

او ترتیب نزولی او ترتیب تلاوت۔

قرآن کریم چونکہ د الله تعالیٰ د طرف نہ بندگانو تہ یو دعوت دیے او د ہغوی د ژوند تربیت دیے پدی وجہ الله تعالیٰ د بندگانو د حالاتو د تقاضو مطابق پدی خپل کتاب کبن بندگانو تہ تقریرونہ او خطبے کریدی، د بندگانو بہ چہ کوہے خبرے او کوہے مسئلے او عقیدے تہ ضرورت وونو د ہغے مطابق بہ ئے آیتونہ نازلول لیکن کلہ چہ د دعوت دا مراحل مکمل شو او پہ جزیرۃ العرب کبن اسلام خورشو او خلق پہ اسلام کبن دلہ دلہ

داخل شول او د مدد آوازونه د هر طرف نه خواره شو او په سورة النصر سره د قرآن نزول هم مکمل شو نو دعوت پوره شو او د قرآن د نزول د تکمیل نه روستو قرآن د نزولی ترتیب مطابق مرتب کولو څه مناسبت پاته نشو او په مختلفو موضوعاتو باندې په مختلفو اوقاتو او حالاتو کښ ورکړې شوې خطبې صرف د زمانې په ترتیب سره مرتب کولو څه زیاته فائده هم نه ښکاره کیده پدې وجه قرآن کریم په ترتیب نزولی سره مرتب نکرې شو بلکه یو بل ترتیب سره مرتب کړې شو چه هغه پخپله د نبی ﷺ د هدايت اورا هنمائی مطابق مرتب کړې شویډی، لکه د روایتونو نه معلومېږي چه کله به یو سورت نازلیدو نو رسول الله ﷺ به د وحی کاتبان راطلب کړل او هغوی ته به ئې افرمایل چه دا سورت د فلانی سورت نه بعد او د فلانی سورت نه مخکښ اولیکئ۔

دغه شان چه کله به څه آیتونه نازلیدل نو لیکونکو ته به ئې حکم کولو چه دا د فلانی سورت په فلانی ځائے کښ اولیکئ، پدې وجه چه په کومه ورځ د قرآن نزول مکمل شو نو د قرآن د تلاوت ترتیب هم مکمل شو۔

او د همدې ترتیب نبوی مطابق مصحف عثمانی تیار شوې وو کوم چه نن صبا د مسلمانانو په لاسونو کښ موجود دی۔

او د نزولی ترتیب په اعتبار سره قرآن کریم مرتب کول مقصود نه وو پدې وجه د ترتیب نزولی محفوظ کولو اهتمام نه رسول الله ﷺ کړې وو او نه صحابه کرامو او د قرآن حفاظو ددې ترتیب د یادولو التزام کړې وو، او نه څه ضروری وو۔

دا وجه ده چه ترتیب نزولی د رسول الله ﷺ نه په صحیح سند والا حدیث سره هم ثابت نه دی او په طریقه د توارث د امت هم مونږ ته نه دی رارسیدلې او دغه ترتیب معلومول شرعاً لازم هم نه دی۔ پدې باره کښ درې قسمه روایات موجود دی۔ چه هغه ټول د کلام نه خالی نه دی :

۱- روایت د عطاء الخراسانی عن ابن عباس دی۔ چه دا علامه ابن الضریس په فضائل القرآن کښ نقل کړیدی او علامه سیوطی په الاتقان کښ راوړیدی : او هغه روایت دا سې دی :

[قَالَ ابْنُ الضَّرِيرِ فِي فَضَائِلِ الْقُرْآنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي جَعْفَرٍ الرَّازِيُّ قَالَ أَتَيْنَا عَمْرَو بْنَ هَارُونَ قَالَ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عَطَاءٍ الْخُرَاسَانِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: إِذَا نَزَلَتْ سُورَةٌ بِمَكَّةَ

كُنِيتَ بِمَكَّةَ ثُمَّ يَزِيدُ اللَّهُ فِيهَا مَا شَاءَ وَكَانَ أَوَّلَ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ]۔

(ابن ضریس پہ فضائل القرآن کتب و ثیل دی چہ مونہ تہ محمد بن عبد اللہ بن ابی جعفر رازی حدیث بیان کرے وو، ہفہ وائی چہ مونہ تہ عمرو بن ہارون خبر راکرے وو، ہفہ وائی چہ مونہ تہ عثمان بن عطاء د خپل پلار (عطاء خراسانی) نہ حدیث بیان کرے وو او ہفہ روایت کوی د ابن عباس نہ چہ کلہ بہ دیو سورت ابتدائی آیتونہ پہ مکہ کتب نازل شول نو ہفہ بہ مکی سورت گنرے کیدو او ددی نہ بعد بہ اللہ تعالیٰ چہ خہ غوختل نو پہ ہفے کتب بہ ئے زیادت کولو۔ نو د قرآن د سورتونو نہ اول اقرا باسم ربک نازل شوے وو۔ باقی ترتیب داسے دے :

نمبر شمارہ پہ اعتبار د نزول د مکی سورتونو او د سورة نوم

۱- العلق۔	۲- نون والقلم۔
۳- المزمل۔	۴- المدثر۔
۵- اللہب۔	۶- التکویر۔
۷- الاعلیٰ۔	۸- اللیل۔
۹- الفجر۔	۱۰- الضحیٰ۔
۱۱- الانشراح۔	۱۲- العصر۔
۱۳- العادیات۔	۱۴- الکوثر۔
۱۵- التکاثر۔	۱۶- الماعون۔
۱۷- الکافرون۔	۱۸- الفیل۔
۱۹- الفلق۔	۲۰- الناس۔
۲۱- الاخلاص۔	۲۲- النجم۔
۲۳- عبس۔	۲۴- القدر۔
۲۵- الشمس۔	۲۶- البروج۔
۲۷- التین۔	۲۸- القریش۔
۲۹- القارعة۔	۳۰- القیمة۔
۳۱- الہمزہ۔	۳۲- المرسلات۔
۳۳- ق۔	۳۴- البلد۔

٣٥- الطارق-	٣٦- القمر-
٣٧- ص-	٣٨- الاعراف-
٣٩- الجن-	٤٠- يس-
٤١- الفرقان-	٤٢- الفاطر-
٤٣- مريم-	٤٤- طه-
٤٥- الواقعة-	٤٦- الشعراء-
٤٧- النمل-	٤٨- القصص-
٤٩- بنى اسرائيل-	٥٠- يونس-
٥١- هود-	٥٢- يوسف-
٥٣- الحجر-	٥٤- الانعام-
٥٥- الصافات-	٥٦- لقمان-
٥٧- السباء-	٥٨- الزمر-
٥٩- حم مؤمن-	٦٠- حم السجده-
٦١- حم الشورى-	٦٢- حم الزخرف-
٦٣- حم الدخان-	٦٤- حم الجاثية-
٦٥- حم الاحقاف-	٦٦- الذاريات-
٦٧- الغاشية-	٦٨- الكهف-
٦٩- النحل-	٧٠- النوح-
٧١- ابراهيم-	٧٢- الانبياء-
٧٣- المؤمنون-	٧٤- الم السجده-
٧٥- الطور-	٧٦- الملك-
٧٧- الحاقة-	٧٨- المعارج-
٧٩- النبأ-	٨٠- النازعات-
٨١- الانفطار-	٨٢- الانشقاق-
٨٣- الروم-	٨٤- العنكبوت-
٨٥- المطففين-	

۸۶- البقره - ۸۷- الانفال -

۸۸- آل عمران - ۸۹- الاحزاب -

۹۰- الممتحنه - ۹۱- النساء -

۹۲- الزلزال - ۹۳- الحديد -

۹۴- محمد - ۹۵- الرعد -

۹۶- الرحمن - ۹۷- الدهر -

۹۸- الطلاق - ۹۹- البينه -

۱۰۰- الحشر - ۱۰۱- النصر -

۱۰۲- النور - ۱۰۳- الحج -

۱۰۴- المنافقون - ۱۰۵- المجادله -

۱۰۶- الحجرات - ۱۰۷- التحريم -

۱۰۸- الجمعة - ۱۰۹- التغابن -

۱۱۰- الصف - ۱۱۱- الفتح -

۱۱۲- المائدة - ۱۳- التوبه -

پدے روایت کنبن صریحی غلطی خو یوہ داده چه سورة النصر په ترتیب نزولی کنبن (۱۱۴) سورت دے او دے کنبن (۱۰۹) یوسل یو شمار شو۔ صحیح ترتیب دا دے چه د الحشر نه روستو سورة النور نازل شویدے۔

او النصر د سورة التوبه نه روستو نازل شویدے۔

دویمه خطائی دا ده چه پدے کنبن سورة نون د علق نه بعد دویم نمبر اوشمارل شو، حال دا چه مخکنین ابخاونه معلومه شویده چه دبخاری په روایت کنبن راغلی دی چه د سورة علق نه بعد وحی منقطع شوه او دوباره چه وحی شروع شوه نو بیا ابتدائی آیتونه (۵) د سورة المدثر نازل شول، لهذا د العلق نه بعد سورة المدثر نازل دے۔ نه سورة نون۔

دریمه خطائی دا ده چه پدے روایت کنبن سورة الفاتحه نه ده ذکر شوی حال دا چه د دلائلو نه ثابتہ ده چه دا مکی سورت دے او د مکی دور په اوائلو کنبن نازل شویدے۔ دا درے واضحے غلطیانے دی او ممکن ده چه دا د کوم راوی نه د ترتیب نزولی د لیکلو په وجه سهواً واقع شوی وی۔

هم ددے روایت مطابق علامه مجد الدين الفيروز آبادی متوفی (۸۱۷هـ) په «بصائر

ذوی التمییز فی لطائف الكتاب العزیز) کنب د ماوردی او نیشاپوری پہ حوالہ سرہ ترتیب نزولی نقل کریدے او پہ ہفے کنب سورۃ المائدہ د سورۃ التوبہ نہ روستو ذکر شویدہ غالباً چہ دا بہ د کاتب غلطی وی۔

پہ دغہ روایت د ابن ضریس کنب۔ ۱- د عطاء الخراسانی د ابن عباس سرہ ملاقات نہ دے شوم۔ لہذا دا روایت یو منقطع دے۔ ۲- عمرو بن ہارون تہ یحیی بن معین کذاب (دروغجن) وثیلے دے، ابوزرعہ رازی، نسائی او دارقطنی ورتہ متروک وثیلے دے۔ او اہام احمد وثیلی دی چہ ما اگرکہ ددہ دیر حدیثونہ لیکلی دی لیکن عبد الرحمن بن مہدی پہ دہ باندے جرح کریدہ۔

[تہذیب الکمال ۱۶۲/۱۴-۱۶۷]۔

اگرکہ دترمذی او ابن ماجہ پہ راویانو کنب شامل دے او بخاری ورتہ مقارب الحدیث وثیلے دے۔

۳- دریم پدے کنب عثمان بن عطاء الخراسانی ضعیف راوی دے۔ چہ دا پہ (۵۱ یا ۵۵) کنب وفات دے اصل کنب دا دبلغ اوسیدونکے وولیکن بیائے پہ بیت المقدس کنب قیام کرے و۔ نو کله ورتہ مقدسی ہم وثیلے شی۔ دہ تہ یحیی بن معین، اہام بخاری، نسائی، ابن خزیمہ، ابوحاتم الرازی او دارقطنی ضعیف وثیلے دے۔ [تہذیب الکمال و تقریب لابن حجر]۔ نو دا روایت منقطع او ضعیف الاسناد دے لہذا ددے روایت پہ بنیاد باندے بہ مذکورہ ترتیب نزولی تہ قطعی او یقینی نشی وثیلے۔

پدے بارہ کنب بیہقی پہ دلائل النبوة کنب د حسن بصری او عکرمہ نہ ہم روایت راوریدے لیکن ہفہ مقطوع روایت دے چہ د ہیخ صحابی نوم ئے پکنب نہ دے اخستے۔ بلہ دا چہ دغہ روایت د ابن الضریس د روایت نہ پہ اُوہ فرقونو سرہ جدا ہم دے۔ چہ تقدیم تاخیر پکنب دیر زیات شویدے لہذا دا تول ظنی الثبوت روایت دے چہ ددے نہ صرف ترتیب نزولی ظنی طریقے سرہ معلومیری۔ واللہ اعلم۔

[راجع للتفصیل: الاتقان (۲۹/۱)، والبرہان وعلوم القرآن (۱۹۳/۱) للشیخ گوہر رحمان]۔

۳۹- بحث : معرفة الوحى :

[دوحى تعارف او پيژندنه]

دا هم يوه ضرورى خبره ده چه مونږ اوبېژنو چه وحى څه شى دى؟ او ددې څه حقيقت دى؟ او ددې څه اقسام او څه كيفيات دى؟ نو وايو چه :

الله تعالى انسانانو ته د دنيا د څيزونو او د هغه د استعمال طريقه او بيا په هغه كېنې د الله تعالى درضا لټولو دپاره درې څيزونه وركړيدي چه دا درې واړه د علم ذريعه او آله دى :

۱- يو ته حواس خمسہ وئيل شى لكه سترگه ، غوږونه ، ځله ، پوزه او لاسونه او خپه دى (يعنى ټول بدن)۔

۲- دويم عقل۔ ۳- او دريم وحى ده۔ نو ډير څيزونه او ډير خبرې انسانانو ته د خپلو حواسو په ذريعه معلومېږي او ډير خبرې د عقل په ذريعه۔

او كومو خبرو ته چه دا دواړه ذريعه نشي رسيدل نو هغه دوحى په ذريعه معلومول شى۔ او دې درې واړو كېنې داسه ترتيب دى چه بعض څيزونه صرف په عقل سره نشي معلوميدلې مثلاً ديوال تور والى سپينوالى صرف د سترگو په ليدلو سره معلوميدى شى، كه څوك سترگه پټې كړي او صرف د عقل په ذريعه دا معلومول غواړي نو دا هيچرې نشي كيدى۔

دغه شان بعض كارونه په عقل سره معلومېږي چه د هغه په معلومات كېنې حواس كار نه وركوي لكه په يو ديوال يا كتاب ليدلو سره حواس دا فيصله نشي كولې چه دا چا جوړ كړيدى بلكه دا د عقل په سوچ سره معلومېږي چه ددې دپاره يو جوړونكې شته۔

نو اوله مرتبه د حواسو ده بيا د عقل ده۔ او كله چه دا دواړه كار پريدى نو بيا دوحى ذريعه شروع شى۔ لكه مثلاً دا خبره معلومول چه په څيزونو كېنې به د الله تعالى رضا څنگه راځي او دا به د الله تعالى د مرضي مطابق څنگه استعمالول شى۔ دا صرف په وحى سره معلومېږي لېذا وحى ډيره لويه مرتبه لري او د انسان دپاره دوحى انتهائى ضرورت دى۔ ځكه چه د انسان دپاره د هدايت موندل او د الله تعالى درضا حاصلول بغير دوحى نه ممكن نه دى او دوحى ضرورت هر مؤمن او عقل والا پيژني ځكه چه الله تعالى دا كائنات پيدا كړل بيا ئې پكېنې دا انسان پيدا كړ او دا انسان ددې دنيا د څيزونو نه فائدي اخلي نو د

الله تعالیٰ د حکمت تقاضا دا ده چه الله تعالیٰ به دا انسان په دنیا کښ په تیرو کښ نه پریږدی بلکه ده ته به ضرور خپل مقصد ښکاره کوی چه اے انسانه اته دے دنیا ته دیو مقصد دپاره راغلے ئے، ستا په سر باندے به ضرور څه فرائض او ذمه واریانے وی نو هغه به ته پوره کوے بیا به خپل مقصد ته رسیږے چه هغه د الله تعالیٰ رضا او ددے په نتیجه کښ جنت او همیشه نعمتونه حاصلول دی۔ او دغه فرائض او ذمه واریانے د وحی او رسالت په نوم یادسږی لهذا ثابته شوه چه وحی یو عقلی ضرورت هم دے لکه څنگه چه دینی ضرورت دے۔ او ددے نه انکار کول د الله تعالیٰ د کامل ترین حکمة نه انکار دے۔

الوحي لغة واصطلاحاً -

[د وحی لغوی او اصطلاحی معنی]

قرآن کریم او احادیث د رسول الله ﷺ وحی ده پدے وجه د وحی حقیقت او معنی لغوی او شرعی پیژندل ډیر مهم دی او د قرآنی او حدیثی علومونه یو علم دے۔
حافظ ابن حجر و غیره علماء لیکی: [الْوَحْيُ لَفْظٌ: الْأَعْلَامُ فِي خَفَائِهِ]۔ (وحی په لغت د عربو کښ په پټه سره خبر ورکولو ته وئیلے شی) یعنی پټه طریقے سره یوه خبره خودل او چاته ئے خبر ورکول۔ ددے اسمی معنی ده: (هغه خبره چه په پټه سره خودلے شوی او معلومه کړے شوی وی)۔

وحی پدے معنی سره د ښه خبر ورکولو ته هم وئیلے شی او بدے خبر ورکولو ته هم وحی وئیلے شی۔ او پدے عامه معنی سره د وحی اطلاق په اشاره، کتابت، پیغام، الهام او خفی کلام باندے هم کیږی ځکه چه دا ټول څیزونه په خفیه طور سره رسیږی او په پټه سره پدے باندے علم راځی۔

لکه دا خبره علامه جوهری په صحاح کښ او علامه ابن منظور افریقی په لسان العرب کښ لیکلی ده:

[الْوَحْيُ: الْإِشَارَةُ وَالْكِتَابَةُ وَالرِّسَالَةُ وَالْإِلْهَامُ وَالْكَلَامُ الْخَفِيُّ وَكُلُّ مَا أَلْقَيْتَهُ إِلَىٰ غَيْرِكَ] [لسان

العرب ماده وحی ۳۷۹/۱۵]۔

(د وحی معنی ده اشاره کول، خط لیکل، پیغام لیږل، په زړه کښ یوه خبره گوزارل۔ پټه خبره کول۔ او هر هغه خبره چه بل چاته گوزار کړے شوی وی)۔

وحی پہ معنیٰ د کتابت (لیکلو) سرہ ددی مثال ابن درید دا راویدے : [يُقَالُ وَحَى عَلَى الْحَجَرِ] [جمهرة اللغة ۱/۱۷۱]۔

(وئیلے شی : وَحَى عَلَى الْحَجَرِ یعنی ہفہ پہ کانہی باندے خط اولیکلو)۔

۳- وحی کلہ پہ معنیٰ د عجلت او سرعت (جلتی) سرہ ہم راخی۔ لکہ ابن درید، جوہری او افریقی لیکلی دی : [الْوَحَى الْوَحَى يَعْنِي الْبَدَارَ الْبَدَارَ وَالْوَحَى عَلَى فَعِيلٍ السَّرِيعُ يُقَالُ مَوْتُ وَحَى]۔

(دالوحی الوحی معنیٰ دہ جلتی کوہ جلتی کوہ، وَحَى پہ وزن د فعیل پہ معنیٰ د سریع یعنی تیزی سرہ راتلونکے شے لکہ د موت وَحَى معنیٰ دہ۔ تیزی سرہ راتلونکے مرگ) ددی معنو نہ معلومہ شوہ چہ د وحی پہ معنیٰ لغوی کنہ درے خیزونہ موجود دی :

۱- اعلام۔ ۲- خفاء۔ ۳- سرعت۔

یعنی پہ تیزی سرہ پہ خفیہ او پتہ سرہ خبرہ رسول برابرہ دہ کہ د لاس یا د سترگو پہ اشارے سرہ وی یا پہ خط او پیغام لپرو یا د پتے خبرے کولو پہ ذریعہ سرہ وی یا پہ زہ کنہ د ارتولو پہ ذریعہ سرہ وی۔ د ہمدے مادے نہ باب افعال ہم اَوْحَى يُوحَى اِنْجَاء رَاخَى۔ او د اِیْحَاء معنیٰ ہمدغہ د وحی معنیٰ دہ۔ او دا ہم پہ قرآن کریم او لغت عربی کنہ پہ شیرو معنو کنہ استعمالیہی :

۱ الہام فطری : ددی نہ مراد دا دے چہ پہ فطری او پیدائشی طور سرہ دیو کار صلاحیت او قابلیت د چا پہ طبیعت کنہ کیخودل۔ لکہ د شہدو مچیٰ تہ د شہدو جوړولو طریقہ خودل د ہفے پہ فطرت او طبیعت او خلقت کنہ کیخودل شویدی۔ لکہ آیت کنہ دی :

﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا﴾ [النحل : ۶۸]۔

(اوستار ب الہام کریدی د شہدو مچیٰ تہ چہ پہ غرونو کنہ خانلہ کوتہ جوړہ کرہ) نو راتہ د وحی نہ مراد دا دے چہ اللہ تعالیٰ د شہدو مچیٰ کنہ دا صلاحیت ایخودے دے چہ خانلہ چک جوړ کری۔

۲- حکم تکوینی : ددی نہ مراد دا دے چہ اللہ تعالیٰ یو خیز تہ ہفہ حکم او کری چہ د ہفے نہ بغاوت او سراړولو طاقت ہفہ تہ حاصل نہ وی یعنی مثلاً د کن فیکون حکم۔ آیت کنہ دی :

﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا﴾ [الزلزال ۵، ۴]۔ دلتہ وحی پہ معنیٰ د حکم سرہ

-۵۵-

۳- الہام رحمانی : یعنی د چاہہ زہہ کنیں دیو نیک کار باعث پیدا کرے شی او بغیر د خہ محنت او کوشش نہ د ہغہ پہ زہہ کنیں نیکہ خبرہ یا یو کار وچولے شی۔ لکہ ﴿وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمِنُوا بِي وَبِرَسُولِي﴾ [المائدہ: ۱۱۱]۔ (او کلہ چہ ما الہام اوکرو حوارینو تہ چہ پہ ما او زما پہ رسولانو ایمان راوپی)

مفسرین ددے معنی کوی : (وَإِذْ قُلْنَا فِي قُلُوبِهِمْ)۔ (یعنی زہہ کنیں مے ورلہ وچولہ)۔ ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ﴾ [القصص: ۷]۔

ددے نہ معلومہ شوہ چہ پہ زہہ کنیں کوم خیال وچولے شی کہ دا دقرآن او سنت موافق وی نو دیتہ الہام رحمانی وائی او پہ ہغے باندے عمل کول داسے وی لکہ پہ قرآن او سنت باندے عمل کول لیکن کہ ہغہ خیال دقرآن او سنت خلاف وی نو ہغے تہ الہام شیطانی یا الہام نفسانی وائی چہ پہ ہغے بہ عمل کول گناہ وی۔ برابرہ دہ کہ دا الہام دعام انسان وی او کہ دیو لوئی ولی اللہ وی خکہ چہ دشریعت مخالفت دلیل دے چہ دا شیطانی وسوسہ دہ۔

۴- وحی الی الملائکہ : ہغہ براہ راست حکم او پیغام چہ اللہ تعالیٰ نے ملائکو تہ کوی۔ لکہ ﴿إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنْتُمْ﴾ [الانفال: ۱۲] (کلہ چہ وحی اوکرہ رب ستا ملائکو تہ چہ زہ تاسو سرہ یم)۔

۵- اشارہ : یعنی اشارے سرہ یوہ خبرہ خودل برابرہ دہ کہ دلاس اشارہ وی او کہ دسترگے او کہ دسروی۔ لکہ : ﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ [مریم: ۱۱]۔

(پس زکریا علیہ السلام پہ خپل قوم راووتو دعبادت خانے نہ او ہغوی تہ نے اشارہ اوکرہ چہ باکی بیانوی د اللہ تعالیٰ صبا او بیگاہ)۔

امام راغب پہ مفردات ص (۴۹۶- کتاب الواو) کنیں لیکی : دلتہ دو وحی اشارہ پہ لاس یا پہ سترگے یا پہ لیکلو سرہ درے وارہ مراد کیدے شی۔

۶- الہام شیطانی : یعنی وسوسہ۔ ددے نہ مراد ہغہ وسوسے او غلط خیالات دی چہ شیطانان نے د خلیقو پہ زرونو کنیں اچوی برابرہ دہ کہ انسی شیطانان وی او کہ جنی وی لکہ : ﴿وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ﴾ [الانعام: ۱۲۱]۔ (او یقیناً شیطانان خپلو دوستانو تہ وسوسے اچوی دے دپارہ چہ تاسو سرہ جگرے

اُوکړه او که تاسو د دوی تابعداري اُوکړه نو يقيناً تاسو به مشرکان شئ). -

د وحی شرعی معنی:

[هُوَ تَكْلِيمُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَاحِدًا مِنْ عِبَادِهِ بِطَرِيقَةٍ مِنْ طُرُقِ الْوَحْيِ] [السمحات في علوم القرآن للدكتور محمد بن لطفی الصباغ ص (۴)]. -

(وحی: د الله تعالی خبری دی دیو تن د بندگانو سره په یوه طریقه د طریقو د وحی نه) چه هغه روستو راځي. -

حافظ ابن حجر العسقلانی رحمه الله فرمائی: [الْوَحْيُ شَرْعًا: اِعْلَامُ الشَّرْعِ وَقَدْ يُطْلَقُ الْوَحْيُ وَيُرَادُ بِهِ اسْمُ الْمَفْعُولِ مِنْهُ اَيُّ الْمَوْحَى وَهُوَ كَلَامُ اللَّهِ الْمُنَزَّلُ عَلَى النَّبِيِّ ﷺ] [فتح الباری باب بدء الوحی]. -

(وحی: په شریعت کښ د شرعی احکامو خبر ورکولو ته وئیلې شی لیکن ددې استعمال د اسم مفعول په معنی کښ هم کیږي یعنی د الله تعالی هغه کلام چه په نبی ﷺ باندې نازل شوې وی). -

علامه زرقانی فرمائی: [الْوَحْيُ فِي لِسَانِ الشَّرْعِ: اَنَّ يُعْلِمَ اللَّهُ تَعَالَى مَنْ اصْطَفَاهُ مِنْ عِبَادِهِ كُلَّ مَا ارَادَ اِطْلَاعَهُ عَلَيْهِ مِنْ اَلْوَانِ الْهِدَايَةِ وَالْعِلْمِ، وَلَكِنْ بِطَرِيقَةٍ سِرِّيَّةٍ خَفِيَّةٍ، غَيْرِ مُعْتَادَةٍ لِلْبَشَرِ] [منهل العرفان ۵۱/۱]. -

(وحی په شریعت کښ: دا ده چه الله تعالی په بندگانو کښ غوره بنده ته د هغه خبرو خبرداري ورکړي د کوم اراده چه الله تعالی کړېده چه هغه اقسام د هدايت او علم دی لیکن دا خبرداري ورکول به په خفیه او پټه طریقه سره وی چه د عامو انسانو د خبر ورکولو عادتی طریقه خلاف به وی). - چه د هغه دپاره خاص طریقه دی. -

۴۰- بحث : دوحی د نزول کیفیات :

دوحی لغوی او شرعی معنی ذکر کولو نه بعد دا خبره یادول بکار دی چه رسول الله ﷺ باندي وحی په کوم کیفیت او طریقہ نازلہ شويده ؟، دا يو واضحہ حقیقت دی چه اصل کیفیت دوحی هغه څوک پیژندلے او محسوس کولے شی چه په چا باندي وحی نازلہ شوی وی او هغه صرف انبیاء علیهم السلام دی، عام بندگان صرف د هغه لفظی معلومات کولے شی۔

پدے بناء باندي قرآن کریم کښ هم دوحی بعض طریقے صراحة ذکر شويدي او بعض ضمناً او اشاره معلومېږي۔

لکه الله تعالیٰ فرمائی : ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ﴾ [الشوری : ۵۱]۔

(هیڅ یو انسان له دانشی کيدې چه الله تعالیٰ د هغه سره خبرې اوکړي مگر دوحی په طور یا د پردې نه اخوا یا څوک پیغام رسان اولیږي او هغه وحی اوکړي د الله تعالیٰ په حکم سره څه چه الله غواړي یقیناً الله تعالیٰ اوجت، حکمتونو والا دی)

د قرآن کریم ددې آیت نه دوحی اجمالی غټ اقسام معلوم شو چه د هغه بیان داسه دی :

۱- الهام ربانی او القاء فی القلب : یعنی الله تعالیٰ کله دیو نبي په زړه کښ الهام او القاء کوي برابر ده که دبیداري په حالت کښ وی یا د خوب په حالت کښ وی۔ پدې صورت کښ به نه ملائکو خبرې کولے او نه به آواز اوریدلے شو بلکه په زړه کښ به یوه خبره اچولے شوه او نبي ﷺ به هغه په خپلو الفاظو سره صحابه کرامو ته فرمائیلے او وحی خفی یعنی وحی غیر متلو اکثر په همدې طریقہ باندي راغلے ده۔

۲- دویم قسم : من وراء حجاب :

یعنی نبي ﷺ به خبره اوریدله، آواز به راتلو لیکن خبرې کونکې به نه ښکاره کیدو لکه څنگه چه موسیٰ ﷺ په کوهِ طور باندي د الله تعالیٰ کلام اوریدلے وو لیکن الله تعالیٰ نه ولیدلے۔ یا لکه محمد رسول الله ﷺ د معراج په شپه د الله تعالیٰ کلام اوریدلے وو لیکن د جمهور صحابه کرامو په نیز الله تعالیٰ نه په سترگو نه ولیدلے۔ دا هم دوحی غیر متلو قسم دی۔

۳- دریم قسم : ارسال الملائكة :

یعنی کله الله تعالى د پیغام راوړونکی ملائک په ذریعه وحی اوکړی۔ پدے صورت کښ به ئے ملائک هم لیدلو او د هغه آواز به ئے هم اوریدلو۔ اکثر اوقاتو کښ به ملائک په انسانی شکل کښ راتلو لیکن رسول الله ﷺ دوه ځله جبریل علیہ السلام په خپل اصلی شکل کښ هم لیدلے وو۔ او ټول قرآن کریم ددے دریم قسم په طریقہ نازل شویدے۔ لکه الله تعالى فرمائی :

﴿ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ﴾۔ (دا قرآن پاک روح (جبریل) راوړیدے)۔

د وحی د نزول تفصیلی کیفیات :

د مخکنی آیت د بنیادی اقسامو د وحی تفصیل علماء کرامو په خپلو مختلفو عباراتو سره کړیدے، پدے مقام کښ د حافظ ابن قیم د کتاب زاد المعاد نه هغه تفصیلی کیفیات نقل کولے شی۔ هغه فرمائی :

[وَكَمَّلَ اللَّهُ لَهُ مِنْ مَرَاتِبِ الْوَحْيِ مَرَاتِبَ عِدِيدَةٍ أَحَدُهَا الرُّؤْيَا الصَّادِقَةُ وَكَانَتْ مَبْدَأً وَحِيٍّ وَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ۔ الثَّانِيَةُ : مَا كَانَ يُلْقِيهِ الْمَلَكُ فِي رَوْعِهِ وَقَلْبِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَرَاهُ كَمَا قَالَ النَّبِيُّ ﷺ : إِنْ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رَوْعِي أَنَّهُ لَنْ تَمُوتَ نَفْسٌ حَتَّى تَسْتَكْمِلَ رِزْقَهَا فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ وَلَا يَحْمِلَنَّكُمْ اسْتِطْعَاءُ الرِّزْقِ عَلَى أَنْ تَطْلُبُوهُ بِمَعْصِيَةِ اللَّهِ فَإِنَّ مَا عِنْدَ اللَّهِ لَا يُنَالُ إِلَّا بِطَاعَتِهِ۔ الثَّلَاثَةُ : أَنَّهُ كَانَ يَتَمَثَّلُ لَهُ الْمَلَكُ رَجُلًا فَيَخَاطِبُهُ حَتَّى يَبْعِي عَنْهُ مَا يَقُولُ لَهُ وَفِي هَذِهِ الْمَرْتَبَةِ كَانَ يَرَاهُ الصَّحَابَةُ أَحْبَانًا۔ الرَّابِعَةُ : أَنَّهُ كَانَ يَأْتِيهِ فِي مِثْلِ صَلَاحَةِ الْحَرَسِ وَكَانَ أَشَدَّهُ عَلَيْهِ۔ الْخَامِسَةُ : أَنَّهُ بَرَى الْمَلَكُ فِي صُورَتِهِ الَّتِي خُلِقَ عَلَيْهَا فَبَوَّحِي إِلَيْهِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يُوجِيَهُ وَهَذَا وَاقِعٌ لَهُ مَرَّتَيْنِ كَمَا ذَكَرَ اللَّهُ فِي سُورَةِ النَّجْمِ۔ السَّادِسَةُ : مَا أَوْحَاهُ اللَّهُ وَهُوَ فَوْقَ السَّمَوَاتِ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ مِنْ فَرَضِ الصَّلَاةِ وَغَيْرِهَا۔ السَّابِعَةُ : كَلَامُ اللَّهِ لَهُ بَلَا وَاسْطَافَةٌ مَلَكٌ كَمَا كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ وَهَذِهِ الْمَرْتَبَةُ ثَابِتَةٌ لِمُوسَى قَطْعًا بِنَصِّ الْقُرْآنِ وَثُبُوتِهَا لِنَبِيِّنَا ﷺ هُوَ فِي حَدِيثِ الْإِسْرَاءِ وَقَدْ زَادَ بَعْضُهُمْ مَرْتَبَةً ثَامِنَةً وَهِيَ تَكْلِيمُ اللَّهِ لَهُ كِفَاحًا مِنْ غَيْرِ حِجَابٍ وَهَذَا عَلَى مَذْهَبٍ مَنْ يَقُولُ أَنَّهُ رَأَى رَبَّهُ تَعَالَى وَهِيَ مَسْئَلَةٌ خِلَافٍ بَيْنَ السَّلَفِ وَالْخَلَفِ وَإِنْ كَانَ جُمْهُورُ الصَّحَابَةِ بَلَّ كُلُّهُمْ مَعَ عَائِشَةَ كَمَا حَكَاهُ

عُثْمَانُ الدَّارِمِيُّ إِجْمَاعًا لِلصَّحَابَةِ]

[زاد المعاد فی ہدی خیر العباد ۷۸/۱) طبع بیروت]-

۱- اولہ مرتبہ او کیفیت : الرؤیا الصادقة : (رشتینی خوبونہ لیدل) چہ ددی نہ د وحی ابتداء شوی وہ۔ رسول اللہ ﷺ چہ بہ کوم خوب لیدلو نو ہغہ بہ د صبا درنرا پہ شان مخے تہ راتلو۔

۲- دویمہ مرتبہ : نفث الملک فی قلب الرسول : دویم مرتبہ دا وہ چہ ملائک بہ د رسول اللہ ﷺ پہ زہہ کنیں یوہ خبرہ اچولہ لیکن رسول اللہ ﷺ بہ ہغہ نہ لیدلو، لکہ نبی ﷺ فرمائیلی دی : چہ ے شکہ جبریل زما پہ زہہ کنیں دا خبرہ و اچولہ چہ « ہیخ یو شخص بہ تر ہغہ وخت پوری مہ نشی ترخو چہ خپل رزق پورہ نکری، پس تاسو د اللہ تعالیٰ نہ یرہ اوکری او پہ حلالہ ذریعہ سرہ رزق تلاش کری، د رزق تاخیر دے تاسو پدی بانندی آمادہ نکری چہ تاسو د اللہ تعالیٰ د نافرمانی پہ ذریعہ رزق طلب کری حُکَہ چہ خہ چہ د اللہ تعالیٰ سرہ دی ہغہ د اللہ تعالیٰ پہ اطاعت سرہ ملاویدی شی»۔ (دا حدیث مسند بزار کنیں د حذیفہ بن یمان نہ نقل شویدی۔ د شواہدود وجہ نہ صحیح دی لکہ ہغہ شواہد ابن ماجہ، امام حاکم، ابونعیم الاصفہانی پہ حلیۃ الاولیاء (۱۵۶/۳) کنیں راویدی او دی حدیث تہ عرفان توفیق پہ صحیح کنوز السنۃ النبویہ ۱/۳۳) رقم الحدیث (۲۷) کنیں صحیح وثیلے دی۔ [وصححہ الالبانی فی سنن ابن ماجہ وصحیح الترغیب]-

۳- مرتبہ او کیفیت : ان يتمثل الملك : (چہ ملائک انسانی شکل اختیار کری او راشی د رسول اللہ ﷺ سرہ خبری اتری اوکری تردی چہ رسول اللہ ﷺ یے بنہ یاد کری۔ پدی صورت کنیں بہ پہ بعض اوقاتو کنیں جبریل لہہ صحابہ کرامو ہم لیدلو۔ لکہ پہ حدیث د جبریل کنیں راغلی دی۔

۴- مرتبہ : الوحی مثل صلصلة الجرس :

د تہلی د آواز پہ شان بہ یے آواز آوریدلو او پدی طریقہ وحی بہ پہ رسول اللہ ﷺ بانندی دیرہ سختہ وہ۔

۵- مرتبہ : الوحی فی صورة الملك الاصلية : (یعنی کلہ بہ رسول اللہ ﷺ ملائک پہ خپل اصلی شکل کنیں لیدلو۔ او پدی حالت کنیں بہ ملائک ہغہ وحی رسولہ کومہ

چه به الله تعالى غوخته. او دا در رسول الله ﷺ دپاره دوه کړته واقع شويده لکه په سورة النجم کښ ذکر دی.

۶- مرتبه : الوحي ليلة المعراج : (شپږمه مرتبه دوحی هغه ده چه کومه د معراج په شپه کښ شوی وه د مانځه د فرضیت وغیره په باره کښ، کله چه رسول الله ﷺ آسمانونو ته ختله وو.

۷- مرتبه : كلام الله بلا واسطة ملك : (اوومه مرتبه دا ده چه د ملائک د واسطه نه بغیر الله تعالى د خپل نبی سره خبره اتره اوکړی لکه څنگه ئه چه موسی ﷺ سره په کوه طور کښ کړی وه. دا مرتبه خو موسی ﷺ دپاره د قرآن په قطعې نص سره ثابته ده اوزمونې نبی ﷺ دپاره په حدیث د اسراء کښ ثابته ده.

بعض علماؤ اتمه مرتبه هم ذکر کړیده او هغه دا چه الله تعالى بغیر د پردی نه مخامخ د رسول الله ﷺ سره خبره اوکړی. دا مرتبه د هغه علماؤ په مسلک بناء ده چه دا وائی چه رسول الله ﷺ د معراج په شپه الله تعالى بذات خود لیدلې دے لیکن دا د سلفو او خلفو ترمینځ یوه اختلافی مسئله ده اگرکه جمهور صحابه کرام بلکه ټول صحابه کرام د عائشې رضی الله عنها درائے سره متفق دی. (چه په سترگوئو نه دے لیدلې) لکه عثمان بن سعید دارمی رحمه الله پدې باندې د صحابه کرامو اجماع نقل کړیده) آه.

بعض علماؤ وئیلی دی چه د ابن قیم رحمه الله اوه قسمونو دوحی کښ شپږم او اووم قسم ترمینځ په ظاهره کښ څه فرق نه ښکاره کیږی لیکن کیدې شی چه د ابن تیم د تحقیق مطابق د معراج په شپه دوه قسمه وحی شوی وی یو القاء فی القلب بلا واسطة ملک. او بغیر د کلام د آوړیدلو نه. یعنی داسې ممکن ده چه الله تعالى د معراج په شپه د ملائک د واسطه نه بغیر ورته په زړه کښ خبره اچولی وی. او دویم قسم دا چه کلام ئه آوړیدلې وی بغیر د واسطه د ملائک نه.

او د ابن قیم دا تفصیلی اقسام ذکر کول د دغه مخکنی آیت تفصیل دے ځکه چه اول، دویم، څلورم او شپږم نمبر ذکر شوی صورتونه د قرآن د درې صورتونو نه د اول قسم یعنی *إِلَّا وَحْيًا* په عموم کښ داخل دی. دریم او پنځم نمبر ذکر شوی صورتونه په دریم قسم یعنی *(أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا)* کښ داخل دی او اووم صورت په دویم قسم یعنی *(مَنْ وَرَاءَ حِجَابٍ)* کښ داخل دے.

درشتینې خوبونو سلسله په غار حراء کښ دوحی د نازلیدو نه شپږ میاشتې مخکښ د

ربيع الاول په مياشت کښې شروع شوی وه او د وحی ابتداء د همدې رؤیائې صادقې (رشتینې خوبونو) نه شوی وه لکه د صحیح بخاری د باب الوحی د دریم حدیث د عائشې نه ثابته ده:

[أَوَّلُ مَا بَدَأَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنَ الْوَحْيِ الرَّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ].

(د وحی د اقسامو نه اول قسم چه په هغه سره په رسول الله ﷺ باندې د وحی ابتداء شوی وه هغه نیک او رشتینې خوبونه وو چه رسول الله ﷺ به د خوب په حالت کښې لیدل).

حافظ ابن حجر ددې وجه - چه د خوب نه ابتداء ولې اوشوه؟ دا بیانوی: [وَبَدَأَ بِذَلِكَ لِيَكُونَ تَمْهِيدًا وَتَوَاطُؤًا لِلْبَقْظَةِ ثُمَّ مَهَّدَ لَهُ فِي الْيَقَظَةِ أَيْضًا رُؤْيَا الضُّوْءِ وَسَمَاعِ الصَّوْتِ وَسَلَامِ الْحَجَرِ] [فتح الباری باب بدء الوحی ۲۵۱].

(نیک او رشتینې خوبونونه د وحی ابتداء پدې وجه اوشوه چه دا د بیدارۍ په حالت کښې د وحی تمهید او تیاری ثابته شی)

یعنی رسول الله ﷺ د وحی بوج پورته کولو ته تیار کړې شی او د هغه سره اموخته کړې شی) ددې نه روستو دا تمهید (یعنی د وحی د برداشت تیاری) د بیدارۍ په حالت کښې هم شروع شوه چه رڼا به ئې لیدله او آوازونه به ئې اوریدل او د کانړو سلام اچول په نبی ﷺ باندې).

فائدة: د وحی په صورتونو کښې په څلورم صورت کښې د صلصلة الجرس ذکر راغلو یعنی د تېلې د آواز په شان به راتله نو آیا پدې صورت کښې به ملائک هم راتلو خو لیدلې کیدو به نه او که نه ملائک به ورسره موجود نه وو؟ نو د بدء الوحی په باب کښې خو ورسره د ملائک ذکر نه دې موجود لیکن د کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائکه کښې راغلی دی چه: [يَأْتِي الْمَلَكُ أَحْيَانًا فِي مِثْلِ صَلْصَلَةِ الْغَسَّاسِ] - (کله به ملائک د تېلې د آواز په شکل کښې راتلو) د تېلې د آواز سره تشبیه صرف په تسلسل او تیزی کښې ده یعنی ترڅو چه به وحی ختمه شوی نه وه نو آواز به مسلسل او په تیزی او شدت سره اوریدلې کیدو، په مینځ کښې به وقفه نه وه، او پدې آواز سره به د رسول الله ﷺ په زړه د الله تعالی کلام ثبت شو تردې چه کله به آواز بند شو نوڅه چه به وئیلې شوی وو هغه به ټول په ټوله د رسول الله ﷺ په زړه کښې محفوظ شو.

او ددې صورت په نبی ﷺ باندې د سخت کیدو وجه حافظ ابن حجر داسې بیان کړېده

چہ (دتلیٰ) د آواز پہ شان راتلونکے خبرہ فہمول د ہفہ خبرے د فہمولو نہ زیاتہ مشکل وی کوم چہ دیو شخص سرہ د خبرواترو پہ معروفہ طریقہ سرہ وی۔

ددے وجہ دا دہ چہ عادتاً د خبرے کونکی او آوریدونکی ترمینح مناسبت ضروری وی۔ او دا مناسبت دلته خویا داسے کیدے شی چہ پہ مخاطب باندے روحانیت غالبہ شی او ہفہ د لوازمو د بشریت نہ خہ حد پورے مجرد شی او د متکلم یعنی د ملائک پہ صفت سرہ متصف شی او دا اولئی طریقہ دہ چہ سختہ دہ یعنی صلصلة الجرس۔ او یا پدے طریقہ کیدے شی چہ متکلم د مخاطب پہ صفت سرہ متصف شی چہ بشریت دے نو دا دویمہ نوعہ دہ یعنی (تمثل ملک) چہ ملائک پہ انسانی شکل شی۔ او ظاہرہ دہ چہ اوئی صورت کنیں فہم د دویم صورت پہ مقابلہ کنیں زیات مشکل دے۔

پاتے شوہ دا خبرہ چہ دا آواز د ملائک وو او کہ دوحی آواز وو؟ نو پدے کنیں دواہ احتمالہ شتہ، د حافظ ابن حجرؒ او بعض نورو سلفو او خلفو رجحان دا دے چہ دا دوحی آواز وولیکن راجح دا دہ چہ دا مجمل پریخودے شی خکہ بندگان ددے پہ حقیقت باندے نہ دی پوہ او لکہ خنکہ چہ د سلفو مذہب پہ باب د صفاتو او اسماء د اللہ تعالیٰ کنیں دا دے چہ ہفہ بہ گما یلیق بسانہ منے شی یعنی لکہ خنکہ چہ د اللہ تعالیٰ د شان مناسب وی چہ د ہفے پہ حقیقت باندے بندگانو تہ علم نہ دے ورکریے شومے نو دغہ شان دوحی پہ باب کنیں غم بندگانو تہ دا علم نشتہ چہ دا آواز د ملائک دے او کہ دوحی دے خکہ پہ احادیثو کنیں دواہو تہ نسبت شویدے۔

لکہ بعض روایاتو کنیں داسے الفاظ دی: [أَحْيَانًا يَأْتِيُنِي فِي مِثْلِ صَلَٰصَةِ الْجَرَسِ]۔ نو پدے کنیں ضمیر راجع دے وحی تہ یعنی دا وحی پہ شان د آواز دتلیٰ وہ لکہ دا قول حافظ ابن حجرؒ راجح کریدے۔ لیکن بل طرفتہ د بخاری پہ کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائکۃ کنیں داسے الفاظ ہم وارد دی: [يَأْتِي الْمَلَكُ أَحْيَانًا فِي مِثْلِ صَلَٰصَةِ الْجَرَسِ]۔ (ملائک دتلیٰ د آواز پہ شان راخی) لہذا معلومہ شوہ چہ ددے حقیقت مونہ بندگانو تہ نہ دے معلوم۔ چہ دا د ملائک آواز دے او کہ دوحی خو ظاہر دا معلومیہری چہ دا د ہفہ وحی آواز دے چہ ملائک ئے راوری نو پدے وجہ ملائک تہ ہم نسبت شویدے۔ واللہ اعلم۔

بیاد ملائک د راتلو ڊیر صورتونہ دی (۱) کلمہ بہ رسول اللہ ﷺ تہ ہفہ پہ حقیقی ملکی صورت کنیں ہنکارہ کیدو۔

(۲) - او کلمہ بہ د انسان پہ شکل کنیں راتلو چہ حاضرینو بہ لیدلو او د ہفہ خبرو تہ بہ

ئے غور کیخودو۔

(۳) - او کله به په رسول الله ﷺ باندې پټ راتلو چه په سترگو به نشو لیدئ کیدے لیکن په رسول الله ﷺ باندې به تغیر او تاثیر بنسکاره کیدلو نو په وینښه به ئے داسے خنډارے شروع کړلو لکه څنگه ئے چه اوده انسان کوی او داسے به غائب شو گویا کښ په هغه باندې یه هوشی او غشیه طاری وه او حال دا چه په واقع کښ به هیڅ یه هوشی نه وه بلکه د ملائک په ملاقات کښ به روحانی طریقے سره مستغرق شو او د بشری عادی حالت نه به اووتلو نو پدې سره به د رسول الله ﷺ په جسم مبارک باندې اثر اوشو نو هغه به خړارے شروع کړو یا به پرې داسے ثقل او بوج راغلو چه په سخته یخه ورځ کښ به هم د هغه د تندې نه خولې روانے شوے۔

(۴) - او کله به حاضرینو د رسول الله ﷺ مخے ته یو داسے آواز آوریدو گویا کښ د مچو بنگارے دے لیکن حاضرین به د هغه په کلام نه پوهیدل چه څه وائی او رسول الله ﷺ به هغه آوریدو او د کومے خبرے وحی چه به ورته اوشوه نو هغه به ئے یاده کړه او یقینی طور سره هغه ته دا معلومه وه چه دا د الله تعالی د طرف نه وحی ده او پدې کښ هیڅ شک او شبهه نه وه او کله چه به د هغه نه وحی اودریده نو کومه وحی چه به ورته شوے وه هغه به ئے په ذهن کښ حاضر وه او د هغه په حافظه کښ به داسے لیکلے شوے وه گویا کښ د هغه په زړه کښ په قلم سره لیکلے شویده۔

(۵) - او کله به تلی د آواز په شکل وه چه په اول الوهله کښ به د هغه معلومات نه کیدو۔ [مناهل العرفان ۵۲/۱]۔

۴۱- وحی او جدید علمی تحقیق :

وحی د الله تعالی او د هغه د رسول تر مینځ یوه پټه رابطه وی چه د هغه اصل حقیقت او کیفیت صرف نبی پیژندے شی چه هغه ته د معلوماتو او پیغاماتو رارسیدلو یوه خاص او پټه ذریعه وی، چه دا رابطه د انسان په مصنوعی روابطو باندې نشی قیاس کیدے۔ لیکن بیا هم که ماده پرست، دهریه او عقل پرست خلق ددے نه انکار کوی نو عقل ته د

نزدیے کولو دپارہ شیخ محمد عبد العظیم زرقانی پہ کتاب مناهل العرفان فی علوم القرآن کتب دوحی یو مثال راویدے چہ دہغے خلاصہ دادہ :

[التَّنْوِيمُ الصَّنَاعِيُّ أَوْ التَّنْوِيمُ الْمُغْنَاطِيْسِيُّ وَهُوَ مِنَ الْمُقَرَّرَاتِ الْعِلْمِيَّةِ الثَّابِتَةِ كَشَفَهُ الدُّكْتُورُ مُسَمَّرُ الْأَلْمَانِيِّ فِي الْقَرْنِ الثَّامِنِ عَشَرَ وَجَاهَدَ هُوَ وَاتَّبَاعُهُ مَدَى قَرْنٍ كَامِلٍ فِي إِثْبَاتِهِ وَحَمَلِ الْعُلَمَاءِ عَلَى الْإِعْتِرَافِ بِهِ وَقَدْ نَحْنُوْا فِي ذَلِكَ فَاعْتَرَفَ الْعُلَمَاءُ بِهِ عِلْمِيًّا بَعْدَ أَنْ اخْتَبَرُوا بِهِ الْأَلْفَ الْمُؤَلَّفَةَ مِنَ الْخُلُقِ] [مناهل]-

(پہ مصنوعی طور سرہ پہ چا باندے خوب راوستل یا تنویم مقناطیسی ہغہ عمل دے چہ یو مسلمہ علمی حقیقت جوہر شویدے چہ ددے انکشاف د المانیہ یو ڈاکٹر مسمر (ولادت ۱۷۳۳ وفات ۱۸۱۵) د اتلسمے صدی عیسوی کتب کرے وو۔

دہ او ددہ تابعدارو پورہ یو صدی پورے ددے حقیقت ثابتولو او سائنسدانانو لہر ددے پہ اعتراف باندے آمادہ کولو دپارہ خپل کوششونہ جاری کرل تردے چہ دا پہ خپلو کوششونو کتب کامیاب شو او سائنسدانانو پہ زرگونو خلقو باندے ددے د تجربہ کولونہ بعد پہ علمی طور باندے ددے قائل شو۔

ڈاکٹر مسمر د مصنوعی او مقناطیسی علم تنویم بانی یادیری او مسمریزم علم دہ تہ منسوب دے۔

مسمریزم علم اگرکہ ددے پہ حقیقت باندے مونہ نہ پوہیرو لیکن اجمالی حقیقتہا و قدر مشترک دادے چہ دا د تسخیر یو داسے عمل دے چہ دہغے پہ ذریعہ یو انسان نورو انسانانو لہر مسخر کولے شی او خپل خیالات او افکار دہغہ پہ زہر او دماغو کتب اچولی شی۔ زرقانی ددے عمل د سترگو لیدلو یوہ واقعہ ذکر کریدہ فرمائی :

((داتجربہ جمعیت شبان المسلمین د زیر اہتمام پہ یو مجلس کتب اوکرے شوہ (پہ سنہ ۱۳۵۱ھ) چہ پہ ہغے کتب د تعلیم یافتہ خلقو یو غت تعداد موجود وو، درمیانہ درجے استعداد والا یو خوان راوستے شو۔ د تنویم مقناطیسی یو ماہر استاذ دہغہ خوان پہ سترگو کتب سترگے ورکرے او زور نظرئے ورتہ اوکرو او خپل خاص عمل ئے شروع کرو نو لہر وخت لاتیر شوے نہ وو چہ ہغہ خوان د اودہ شخص پہ شان خنرارے شروع کرو دہغہ رنگ بدل شو او جسم ئے بے حس اودہ شو تردے چہ زمونہ نہ دہ درے کسانو دیر کرتہ دہغہ پہ بدن کتب ستنہ خخہ کرہ لیکن ہغہ ہیخ حرکت اُونکرو او زمونہ یقین

راغلو چه دا په مصنوعي خوب سره اوده شويدي. پدې حالت کښې استاذ په هغه باندې تسلط حاصل کړو او د هغه نه ئې تپوس او کړو چه ستا نوم شه دې؟ هغه خپل اصلی نوم او خودلو، استاذ او وئيل: نه ستا نوم دا نه دې بلکه دا دې او يو بل نوم ئې ورته او خودلو.

ددې نه بعد دا نو ئې نوم ئې د هغه په ذهن کښې اچولو او خپل زور نوم ئې د هغه د ذهن نه وړانولو تر دې چه هغه خوان د هغه خبره اومنله. ددې نه بعد استاذ هم او مونږ هم چه کله هغه خوان په زور نوم سره رابللو نو هغه به هيڅ جواب نه ورکولو او چه کله به مو نوي نوم سره رابللو نو هغه به جواب ورکړو. ددې نه بعد استاذ هغه ته او وئيل چه دا نو ئې نوم به ياد لري او د بيداريدو نه تر نيمې گيښتې پورې به دا نوم ياد وي او بيا استاذ هغه رابندار کړو ليکن کله چه مونږ هغه په خپل زور نوم سره ياد کړو نو هيڅ جواب ئې ورکړو او کله چه به مو نو ئې نوم ورته ياد کړو نو جواب به ئې ورکړو، کله چه مقررې نيمه گيښته تيره شوه نو بيا هغه خوان خپل مخکنی اصلی حالت ته راغلو او خپل اصلی نوم ورته راياد شو. دا تجربه چه کله مونږ په خپلو سترگو سره اوليدله او په غوږونو سره مو واوريدله نو د وحی حقيقت زما عقل ته نور هم نژدې شو.

د ملائک په ذريعه د وحی نازلیدل په اصل کښې د ملائک او د رسول تر مينځ په يو اتصال او ربط باندې بناء وي چه په هغې کښې ملائک د رسول په زړه او دماغو باندې اثر غورزوي او رسول د هغه نه اثر قبلوي او دا په دواړو کښې د تاثير او تاثر د يو خاص استعداد په وجه سره ظاهرېږي. په ملائک کښې د اللقاء او تاثير قوت وي، ځکه چه هغه خالص روحاني مخلوق دې او رسول کښې د پيغام حاصلولو قابليت وي ځکه چه د هغه روحانيت صفا او پاکيزه وي. نو کله چه د ملائک په رسول باندې تسلط راشي او د هغه سره ئې تعلق قائم شي نو رسول د خپل معتاد (نارمل) حالت نه اوځي، په هغه باندې د بدل حالت آثار ظاهر شي، نو هغه د ملائک نه د وحی په حاصلولو او زده کولو کښې پوره طريقې سره مستغرق او متوجه شي او څه چه هغه د ملائک نه اخستي وي نو هغه د هغه په زړه باندې نقش او طبع شي تر دې چه کله هغه خپل اصلی حالت ته راواپس شي نو څه چه هغه زده کړي وي نو هغه د خپل زړه په صفحه باندې ليکلي شوي اومومي.

نو آيا ته دا گمان کوې چه مخلوق دا طاقت لري چه هغه د بل مخلوق په نفس کښې د تنويم مقناطيسي عمل په ذريعه اثر اچولې شي ليکن د قوتونو او صلاحيتونو خالق (نعوذ بالله) به دا طاقت او قدرت نه لري چه هغه به د خپلو بندگانو نه د يو بنده په زړه

کښ د وحی په ذریعہ یو پیغام واچوی او هغه متأثر کړی۔ هرگز داسه نه ده بلکه الله تعالیٰ چه څه اوغواړی کولے شی۔

[مناهل العرفان: ۵۵/۱]۔

(۲) - دارنگه بل دلیل د وحی دپاره دا هم دی چه جدید علومو په ذریعہ څومره عجائب مخلوقات پیدا شو چه هغه مونږ وینو او فائده ترے اخلو لکه تېلفون، موبائل، میکروفون، ریډیو، تی وی۔ وغیره ذرائع چه دا آوازونه کوی یو انسان پدے کښ آوازونه بند کړی وی او بیا چه کله غواړی د هغه نه آواز راویاسی سره ددے نه چه دا جامد جاهل څیزونه دی او مختلف قسمه رنگونه، آوازونه خبرے بلکه قرآن او احادیث په کښ اچولے شوی وی او ته ترے فائده اخلے نو هرکله چه انسان داسه تاثیر کولے شی (چه دا هم په حقیقت کښ د الله تعالیٰ تاثیر دی) نو د خالق کائنات په حق کښ دا خبره څو ډیره ډیره معمولی ده!! او دا خبره د ډیر وضاحت دوجه نه بیان ته محتاجه نه ده۔

لهذا کوم خلق چه د وحی نه انکار کوی لکه مشرکان او ماده پرست دهریه نو د هغه وجه دا نه ده چه گڼے وحی په یو بنده باندے راتلل عقلاً محال او بعید دی بلکه ددے وجه او سبب صرف او صرف د خپلو مشرانو او آباء او اجدادو پر وند تقلید وو، بل هیڅ دلیل ورسره نه وو چه هغه پیش کړی چه په بنده وحی په دے دلیل سهره نشی راتلے، ځکه چه مشرکینو به د ستورو، دارواحو، د جناتو او ملائکو عبادتونه کول نو دا ورته د عقل نه بعیده او لرے خبره نه ښکاره کیده خو په یو انسان باندے وحی راتلل ورته د عقل نه لرے خبره ښکاره کیده او تعجب به ئے کولو چه په بنده باندے څنگه وحی راشی۔ حال دا چه د وحی په ضروری کیدو باندے خپله انسانی عقل گواهی ورکوی۔

څوک چه الله تعالیٰ حاکم او مقتدر اعلیٰ منی او الله تعالیٰ په هر شی باندے قادر گنړی نو هغه به هیڅ کله د وحی د راتلو نه انکار او تعجب اُونکړی، بلکه عجیبه خبره خو داده چه عام انسانان دا منی چه کائنات الله تعالیٰ د نشت نه شته کړیدی او دیته ئے عجیب وجود ورکړیدے او دا د الله تعالیٰ د قدرت کارنامه گنړی لیکن د پیغام رسولو یوه خفیه نظام قائمول ناممکن او بعید گنړی، ددے نه اخوا به بل کوم جهالت او بے عقلی وی چه الله تعالیٰ خالق، مالک، حاکم او قدیر او علیم منی لیکن د وحی د رالیږلو او د احکامات او هدیاتو د رسولو خفیه نظام ناممکن او بعید گنړی او د هغه نه انکار کوی او حال دا چه هغه عقل ته قریب هم دی۔ خو ددے اصل سبب تقلید الآباء دے او پدے سره بغیر د سوچ او

فکر نہ د واقعی خیز نہ انکار کول دی۔

۴۲- البحث : قصص الانبیاء او قصص القرآن -

[د انبیاء قصے او قرآنی قصے]

قِصَصْ په کسره د قاف سره جمع د قِصَّة ده۔

او قصه : [الْخَبَرُ عَنْ حَدِيثٍ غَالِيَةٍ عَنِ الْمُتَعَبِّرِ بِهَا] هغه خبر ته وئیلے شی چه واقع شی په داسے زمانه کښن چه د خبر ورکونکي نه غائب وی

نو په قرآن کښن هغه قصے نشته کومے چه په زمانه د نزول د قرآن کښن راپښے شوي دي لکه د مسلمانانو حالات د دشمنانو سره۔

په قرآن کریم کښن د قصے او د تیر شوي امتونو واقعات بیانولو مقصد صرف دا نه دی چه د قصے نه صرف عبرت او نصیحت واخستے شی او نه دا مقصد دی چه قصه کښن د کومو خلقو تذکره شويده د هغه تعظیم یا تقبیح او کرې شی بلکه دا د کوتاه خلقو کار دی۔ بلکه د قصو غرض ډیر اوچت وی، په قصو کښن د امت دپاره ډیر عبرتونه او فوائد پراته وی۔ دا وجه ده چه قرآن کریم کښن په هر مقام کښن د قصے اشرف او اوچت ځایونه راخستے شوي وی او هسے د تفکه او مزے اخستو دپاره پوره قصه نه ذکر کوی، بلکه هر مقام کښن د هغه مناسب ځایونه راخلي او پرله پسے پوره قصه غالباً نه ذکر کوی بلکه مقصود په هغه کښن ذکر او موعظه وی د دین والو دپاره، او ددے وجه نه قرآن کریم د قصو په نقل کولو کښن ډیر ایجاز کرې وی او مقصدی مواضع پکښن ذکر کوی، نو کله ناکله مقصد او نتیجه د قصے په ابتداء کښن ذکر کړی او بیا روستو معمولی شان مناسب تفصیل او کړی۔ ځکه د قرآن لکه څنگه چه په قصو کښن مقصد تذکیر او وعظ او نصیحت وی نو دغه شان مقصد په کښن تربیت د امت مسلمة وی او بیان د احکامو د دین وی لکه چه روستو راځي۔

په قرآن کریم کښن الله تعالیٰ حکایات او قصے د پخوانو امتونو ذکر کړیدی پدے کښن یر شماره فائده دی چه د هغه پوره علم الله تعالیٰ ته دی مگر بعض فوائد چه علماؤ ذکر کړیدی هغه داسے دی :

۱- امام ابو العباس احمد بن زروق په قواعد التصوف کښن لیکلی دی (چه علامه

قاسمی ترمے پہ مقدمہ دتفسیر کنبس نقل کریدی چہ : [التَّائِيْرُ بِالْاَخْبَارِ عَنِ الْوَقَائِعِ اَتَمُّ لِسَمَاعِهَا مِنَ التَّائِيْرِ بِغَيْرِهَا فَمِنْ ثَمَّ قِيلَ : الْحِكَايَاتُ جُنْدٌ مِنْ جُنُودِ اللَّهِ يَفِيَتْ اللَّهُ بِهَا قُلُوبَ الْعَارِفِيْنَ]۔ (دتیر شوو واقعو بیان تہ خلق ڊیر متوجہ کیری نو ددے وجہ نہ ددے تاثیر د نورو خیزونو پہ نسبت زیات وی دا وجہ ده چہ وئیلے شویدی چہ قصے د الله تعالیٰ د لبسکرونه یو لبسکر دے چہ پدے سره الله تعالیٰ د عارفینو خلقو زرونه مضبوطی)۔
او ددے شاہد پہ قرآن کریم کنبس ذکر دے : ﴿وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُرَادًا﴾ [هود : ۱۲۰]۔

(مونږ تاته دا ټول خبرونه درسونو بیانوو چہ په دے سره ستا زړه مضبوطو) نو یو مقصد په قصه کنبس د داعی زړه مضبوط وی چہ پدے قصه کنبس کو مو انبیاء او د هغه تابعدارو صبر کرې وو او د قوم مخالفتونه ئې برداشت کړی وو نو ته هم دغه شان صبر او کره)
او په قصه کنبس تاثیر پدے وجہ زیات وی چہ قصه بالفعل واقع شوی وی او د هغه آثار ښکاره وی په نسبت د لفظی کلام۔

شاه ولی الله الدهلوی په اصول التفسیر کنبس لیکلی دی : چہ مفسر ته کله د قصو آیتونه مخه ته راځی نو د هغه آیتونو فهم نه حاصلیری بغیر د قصے پیژندلو نه۔
انتهی۔

لهذا د قصے پیژندل ډیر ضروری دی بیا دغه قصه اجمالی طریقے سره قرآن کریم ذکر کړی وی او ددے تفصیل کله په احادیثو کنبس ذکر وی، رسول الله ﷺ د هغه تفصیل کرې وی او د هغه ضمني او تکمیلی حصه ئې ذکر کړی وی، لکه دا هم مفسرینو د هر آیت او واقعے سره ذکر کړیدی او په متصل سندونو سره ئې نقل کړیدی۔ او کله د بنی اسرائیلو نه نقل وی، او دا په تفاسیر کنبس ډیر زیات دی چہ ددے تفصیل په بحث د اسرائیلیاتو کنبس ذکر دے۔

۲- دویمه فائده :

په قرآن کریم کنبس د قصو ذکر کیدلو بله فائده دا ده چہ د اهل کتابو په هغه زمانه کنبس آخری علم دا وو چہ د انبیاء اخبارات او د هغوی قصے او واقعات ئې پیژندل۔ او د هغوی قریب امتونو واقعات ورته معلوم وو، نو قرآن کریم هم دغه قصے ذکر کرې چہ دا صرف د اهل کتابو علماؤ راسخین فی العلم پیژندلے نو پدے کنبس اهل کتابو ته عظیمه تحدی او

لوئی چیلنج دیے او ہغوی عاجز کول دی چہ ہسے نہ د مسلمانانو پہ خلاف حجت او دلیل اُونہ نیسی چہ مونہ سرہ علم موجود دیے او تاسو سرہ نشته نو الله تعالى دیے نبی ﷺ او مسلمانانوتہ د هغه نہ یوہ عظیمہ حصہ ورکرہ۔ الله تعالى فرمائی: ﴿تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا﴾ (هود: ۴۹)۔ (داد غیبو خبرونہ دی، مونہ تاتہ وحی کوو، تہ او ستا قوم ددیے نہ مخکین پدیے باندیے نہ پوہیدل)۔ نو ددیے وجہ نہ د مسلمانانوتہ د اُمیت صفت پہ نظر د یهودیانو کنیں زائل شو۔

۳- دریمہ فائدہ: مَعْرِفَةُ تَارِيخِ سَلَفِ الْأُمَّةِ فِي الشَّرِيعِ:

د شریعت د آدابونہ دا خبرہ دہ چہ د خپلو مشرانو انبیاء تاریخ اُپیژندلے شی چہ هغوی تہ څنگہ شریعت ورکرہ شویے وو او هغوی او د هغوی قومونہ څنگہ پہ شریعت مکلف شوی وو۔ او پدیے سرہ اہمیت د شریعت او د تشریع اسلامی واضح کول مقصود وی۔ لکہ الله تعالى فرمائی:

﴿وَكَايْنٍ مِنْ نَبِيِّ قَاتِلَ مَعَهُ رَبِّيُونَ﴾ (آل عمران: ۱۴۶)۔

(دیر پیغمبران داسے وو چہ د هغوی پہ ملگرتیا کنیں الله والا خلقو قتال کولو) نو پدیے سرہ مونہ تہ دا فائدہ حاصل پری چہ الله تعالى بہ مونہ تہ ہم فتوحات راکوی کله چہ مونہ کنیں الله پرستی او اخلاص پیدا شی۔ او ددیے غرض دپارہ الله تعالى پہ قصہ کنیں د قصے والو د ایمانی حالت تہ تعرض کوی چہ دوی پہ ایمان کنیں څومره مضبوط وو او څومره ضعیف وو۔

او د هغوی نومونہ او نسبونہ او د هغوی بنارونہ او کلی نہ بیانوی ځکه چہ په هغه کنیں فائدہ نہ وی ځکه عبرت اخستل د هغوی د ایمان یا یے ایمانی نہ کیږی۔

لکہ اوگوره قصے د اصحاب الکھف تہ: ﴿أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا﴾ تر ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْنَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾۔ نو دلته یے دا ذکر نکړل چہ دا د کوم قوم خلق وو او په کومه زمانه کنیں تیر شوی وو۔

دغه شان پدیے قول د الله تعالى کنیں: ﴿فَابْتَغُوا أَحَدَكُمْ بَورِقَكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ﴾۔ دلته یے دا ذکر نہ کرہ چہ دا کوم بنار وو ځکه د عبرت ځای دا وو چہ دوی الله تعالى راپاخول او بنار تہ یے استاذیے اُور سیدو۔ ددیے دپارہ چہ روستو آیت پریم تفریع شی چہ:

﴿وَكَذَلِكَ أَغْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ [الکھف: ۲۱]۔

یعنی خلق میں پرے راخبر کرل چہ ہغوی تہ معلومہ شی چہ د الله تعالى وعده حقہ (دہ) دغہ شان بہ انسانان د قبرونو نہ راپور تہ کولے شی۔ [التفسیر والمفسرون ۹/۴] والتنوير [۶۵/۱]۔

۴- **فائدہ:** فَاَيُّدُ التَّارِيخِ مِنْ مَعْرِفَةِ تَرْتِبِ الْمُسَبِّبَاتِ عَلَى اسْبَابِهَا فِي الْخَيْرِ وَالْشَّرِّ وَالتَّعْمِيرِ وَالتَّخْرِيبِ لِتَقْتَدِيَ الْأُمَّةُ وَتَحْذَرَ:

(پہ قصہ کنبں بلہ فائدہ دادہ چہ انسان تہ تاریخ معلوم شی چہ تول کارونہ د خیر او شر او د آبادی او تخریب پہ خپلو اسبابو باندے مرتب کیڑی، کہ چا د خیر اسباب اختیار کرل نو د خیر فیصلے بہ کیڑی او کہ چا د تخریب او شر او فساد اسباب اختیار کرل (شرک ئے او کرو، د انبیاء مخالفونہ ئے شروع کرل) نو ہغہ باندے بہ د شر فیصلے وی نو پدے کنبں بہ امت د خیر اقتداء کوی او د شر نہ بہ خان بیچ ساتی۔ لکہ الله تعالى فرمائی:

﴿فَتَلَكَّ بُيُوتُهُمْ خَاوِبَةٌ بِمَا ظَلَمُوا﴾ [النمل: ۵۲]۔

۵- **فائدہ:** پہ قصے ذکر کولو کنبں مشرکانو تہ وعظ او نصیحت دیے چہ او گوری کومو امتونو چہ در سولانو مخالف تہ کریدے او د خپل رب د اوامرونہ ئے سرکشی کریدہ نو ہغوی باندے خومرہ ناشنا عذابونہ او آفتونہ راغلی دی نو پدے سرہ بہ مشرکان د خپلو سرکشیانو نہ منع شی او د خپلو امثالو او مشرانو نہ بہ نصیحت واخلی او الله تدلی خنکہ زمکہ خپلو اولیاء او نیک بندگانو تہ پہ میراث کنبں ورکرہ۔

الله تعالى فرمائی:

﴿فَأَقْصَصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [الاعراف: ۱۷۶]۔

(دیے خلقو تہ بیان کرہ (دغہ واقعات) دیے دپارہ چہ فکر او کری)۔

او ارشاد دیے: ﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولَى الْأَلْبَابِ﴾ [یوسف: ۱۱۱]۔ (یقیناً ددیے قومونو پہ قصو کنبں نصیحت دیے د صفا عقلونو والو دپارہ) او ارشاد دیے: ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾ [الانبیاء: ۱۰۵]۔

(او یقیناً مونہ پہ زبور کنبں لیکلی وو چہ زما نیکانو خلقو تہ زمکہ پہ میراث کنبں پاتے کیڑی)۔ [التنوير لابن عاشور]

۶- **فائدہ:** [إِنْصَاحُ أَسَسِ الدَّعْوَةِ إِلَى اللَّهِ، وَبَيَانُ أَصُولِ الشَّرَائِعِ الَّتِي يُبْعَثُ بِهَا كُلُّ نَبِيٍّ] وَمَا

أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُولٍ إِلَّا نُوْحِيْ اِلَيْهِ اِنَّهٗ لَا اِلَهَ اِلَّا اَنَا فَاعْبُدُوْنِ ﴿ [الانبياء : ۲۵] -

(كله په قصه كېنې دا فائده وى چه د دعوت الى الله د بنياد وضاحت او كړى او هر نبي چه په كومه خبره رالېږلې شوي وى د هغه د شرايعو او احكامو اصول بيان كړى لكه الله تعالى فرمائي: « او مانۀ دى رالېږلې مخكېنې ستا نه هيڅ رسول مگر مونږ په ورته دا وحى كوله چه نشته سوي زمانه حقدار او لائق د بندگۍ نو بس (خالص) زما عبادت او كړئ» -

۷- [تَصْدِيقُ الْاَنْبِيَاءِ السَّابِقِينَ وَاَحْيَاءُ ذِكْرَاهُمْ وَتَحْلِيلُ اَثَارِهِمْ] -

په قصو كېنې د پخوانو انبياؤ تصديق وى او د هغوى د نصيحتونو تازه كول او د هغوى آثار هميشه كول وى)

چه بندگانو نه پكار دى چه د انبياؤ نصيحتونه قبول كړي او د هغه اتباع شروع كړي -

۸- [اِظْهَارُ صِدْقِ مُحَمَّدٍ ﷺ فِي دَعْوَتِهِ بِمَا اُخْبِرَ بِهِ عَنْ اَحْوَالِ الْمَاضِيْنَ عَبْرَ الْقُرُونِ وَالْاَجْيَالِ] -

(د محمد ﷺ په دعوت كېنې درشتين والى اظهار وى چه ده كوم خبر د پخوانو خلقو د حالاتو نه وركړيدى نو دا پكېنې رشتينى دى - او هغه زمانه كېنې حاضر نه وو اورشتينى خبر وركوي - نو دا يو قسم معجزه هم ده) -

۹- [تَعْوِيْذُ الْمُسْلِمِيْنَ عَلَى مَعْرِفَةِ سَعَةِ الْعَالَمِ وَعِظْمَةِ الْاَمَمِ وَالْاَعْيَافِ لَهَا بِمَزَآيَاهَا حَتَّى تُدْفَعَ عَنْهُمْ وَصْمَةُ الْقُرُورِ الْخ] -

(د مسلمانانو دا تربيت كول چه د عالم فراخى او د امتونو غټ والى او پيژنى او د هغوى په صفاتو او كمالاتو باندې اقرار او كړى او ددې په نتيجه كېنې د هغوى غرور ختم شي -

لكه الله تعالى امت مسلمه ته د قوم عاد په خبره نصيحت كړيدى: ﴿ وَقَالُوا مَنْ اَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً ﴾ - (عاديانو او وټيل: زموږ نه سخت قوت والا خوك كيدى شي؟) نو پدې كېنې دا نصيحت دى چه عاديان دروستنو قومونو نه ډير قوى بدن والا وو او بيا هم د هود عليه السلام مخالفت په وجه هلاك شو -

۱۰- [اِنْشَاءُ هِمَّةِ السَّعْيِ فِي الْمُسْلِمِيْنَ اِلَى سَيَادَةِ الْعَالَمِ] -

بل مقصد دا هم وى چه په مسلمانانو كېنې دا همت پيدا كړى چه كوشش او كړى او ددې عالم سردارى او مشرى ورته ملاؤ شي لكه څنگه چه د دوى نه مخكېنې پخوانو خلقو ددې عالم سردارى كړې وه، دې دپاره چه د هغه ضعيف حالت او گمنامۍ نه اوځى كوم باندې

چہ عرب وو خکہ چہ د عربو همت دا وو چہ هغوی دا عزت گنرلو او پدے راضی وو چہ یو بل باندے حملے او کپری نو سردار به په هغوی کنس هغه خوک وو چہ د اوبنانو یو کنڈک حاصل کپری او د عامو خلقو آرزو دا وه چہ گدیے بزیے حاصلے کپری او همتونه ئے د مشرئ نه قاصر او کوتاه وو تردے چہ حالت ئے دا شو چہ خپل عزت ئے وړک گرو او د نورو ملکونو والا په استعمار کنس راغلل لکه روم او فارس نو تول عراق، او تول یمن او د بحرین علاقے د فارس والو ماتحت وو او د هغوی د مشرئ لاندے راغلل او شام او قریبی علاقے د روم د سیادت تابع شو او حجاز پاتے وو لیکن هغوی هم عزت پدے کنس گنرلو چہ د عجمو او د روم بادشا هانو ته سفرونه او کپری او د هغوی سره تجارتونه او کپری۔

۱۱- [يَبَيِّنُ عَذْلَهُ تَعَالَى بِعُقُوبَةِ الْمُكَذِّبِينَ]۔

(په قصه کنس د الله تعالیٰ عدل بیانول مقصود وی چہ الله تعالیٰ کله مکذبینو ته عذاب وړکوی نو په هغوی باندے هیڅکله ظلم نه کوی بلکه دا ئے سراسر عدل دے۔ لکه الله تعالیٰ د مکذبینو متعلق فرمائی :

﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ﴾ [هود : ۱۰۱]۔

(او ما ظلم نه وو کپری په دوی باندے لیکن دوی د خپلو ځانونو سره ظلم کپری وو نو دفع نگرود دوی نه معبودانو د دوی کوم چہ دوی رابلل سوی د الله تعالیٰ نه هیڅ عذاب کله چہ راغلو حکم درب ستا)۔

۱۲- [يَبَيِّنُ فَضْلَهُ تَعَالَى بِمُثُوبَةِ الْمُؤْمِنِينَ لِقَوْلِهِ تَعَالَى ﴿إِلَّا آلَ لُوطٍ نَحْنُ نَحْنَاهُمْ بِسَحَرٍ نِعْمَةٌ مِنْ عِنْدِنَا كَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ شَكَرَ﴾]۔

(په قصه کنس په مؤمنانو باندے د الله تعالیٰ احسان او فضل بیانول مقصود وی لکه الله تعالیٰ فرمائی : مگر د لوط علیہ السلام تابعدار ما بچ کرل په سحر کنس دا نعمت وو زموږ د طرف نه، دغه شان بدله وړکوو موږ په هغه چا ته چہ شکر کوی)۔

۱۳- [تَسْلِيَةُ النَّبِيِّ ﷺ عَمَّا أَصَابَهُ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ لَهُ لِقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ، ثُمَّ أَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾ (فاطر)۔

(نبی ﷺ ته تسلی ورکول مقصد وی چه تاته دتکذیب کونکو د طرف نه کوم تکلیفونه رسیږی پدې باندې صبر کوه ځکه ستا نه مخکې رسولانو واضح معجزات او کتابونه راوړی وو او خلقو ته تکذیب کړی وو او هغوی صبر کړی وو)۔

۱۴- [تَرْغِيبُ الْمُؤْمِنِينَ فِي الْإِيمَانِ بِالثَّبَاتِ عَلَيْهِ وَالْإِزْدِيَادِ مِنْهُ إِذْ عَلِمُوا نَحَاةَ الْمُؤْمِنِينَ السَّابِقِينَ وَانْتِصَارَ مَنْ أَمْرُوا بِالْجِهَادِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُنجِي الْمُؤْمِنِينَ﴾ [انبیاء: ۸۸]۔

(مؤمنانو ته ترغیب ورکول مقصود وی چه په ایمان باندې مضبوط شی او خپل ایمانونو کښ زیادت پیدا کړی ځکه چه مؤمنانو ته معلومه ده چه پخوانو کښ بچ کیدونکی صرف ایمان والا وو او چا چه مجاهده کړیده نو د هغوی بدله الله تعالی اخستې ده)۔

۱۵- [تَحْذِيرُ الْكَافِرِينَ مِنَ الْاسْتِمْرَارِ فِي كُفْرِهِمْ]۔

(کافرانو ته دا یره ورکول مقصود وی چه په کفر باندې همیشہ پاته نشی ورنه د پخوانو په شان به هلاک شی)۔

لکه الله تعالی فرمائی: ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا﴾۔

(آیا دوی نه گورځی په زمکه کښ چه اوگوری څنگه شو انجام د مخکنو، الله تعالی په هغوی باندې هلاکت راوستو او د (تولی) کافرانو دپاره ددې په شان انجام دی)۔

۱۶- [إِبْتِثَاتُ رِسَالَةِ النَّبِيِّ ﷺ فَإِنْ أَخْبَرَ الْأُمَمَ السَّابِقَةَ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ]۔

(په واقعہ کښ مقصد د نبی ﷺ د رسالت اثبات وی ځکه چه د مخکنو امتونو اخبارو باندې صرف الله تعالی عالم دی او هغه خپل نبی ته د هغې خبر ورکړیدې لکه چه فرمائی ﴿يَلِكُ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا﴾ او فرمائی: ﴿وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ﴾ [ابراهيم]۔

حکمة تکرار القصص

[د قصود مکرر ذکر کولو حکمة]

په قرآن کریم کښ دیر داسې قصص شته چه هغه بار بار مکرر ذکر شويدي، يوه واقعہ وي خو مکرر ذکر شي او بعض قصے داسې دي چه صرف يو کړت ذکر شوي وي لکه قصه د لقمان حکيم او اصحاب الکهف او بعض د مصلحت او حاجت د وجه نه مکرر ذکر کيږي ليکن دا تکرار هم په يوه طريقه او يو شان الفاظو سره نه وي بلکه ضرور فرق وي په سياق يا په الفاظو کښ يا په اوږدوالي او لنډوالي او نرم والي او سخت والي کښ او په بعض ځايونو کښ يو جانب او په بل ځائ بل جانب د قصے ذکر کيږي۔ د دواړو قالب او اسلوب جدا جدا وي او ديتته تکرار نشي وئيلے مگر د نفس قصے تکرار وي او انسان د هغه په وجه تنگيږي هم نه، نو بيا پدے تکرار کښ دیر حکمتونه دي چه بعض د هغينه دا دي :

۱- [بَيَانُ بَلَاغَةِ الْقُرْآنِ فِي أَعْلَى مَرَاتِبِهَا]۔

(قصه ځکه مکرر کولے شي چه پدے کښ مقصد دا واضحه کول وي چه د قرآن کریم بلاغت په اعلى مراتبو کښ دے ځکه چه دا هم د بلاغت يو قسم دے چه د يو مقصد نه په مختلفو طريقو سره تعبير او کرے شي)۔

۲- [الْإِهْتِمَامُ بِشَأْنِ الْقِصَّةِ لِتَمَكُّنِ عِبَرِهَا فِي النَّفْسِ]۔

(قصه ځکه دواړه ذکر کولے شي چه مقصد په کښ اهتمام د شان د قصے وي، دے دپاره چه دهغه عبرت په نفس کښ ځائے اونيسی)۔ ځکه تکرار د تاکيد او اهتمام دپاره کيدے شي۔ لکه قصه د موسی د فرعون سره ځکه چه پدے کښ دا عبرت پروت دے چه د حق او باطل به ضرور مقبله او کشمکش روان وي۔

۳- [اِخْتِلَافُ الْغَايَةِ الَّتِي تُسَاقُ مِنْ أَجْلِهَا الْقِصَّةُ]۔

(د حالاتو د تقاضا مطابق يوے قصے نه مختلف مقاصد اخستلے شي، په يو مقام کښ يو مقصد دپاره بيانولے شي او په بل مقام کښ د بل مقصد دپاره)۔

۴- [ظُهُورُ صِدْقِ الْقُرْآنِ وَأَنَّهُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ حَيْثُ تَأْتِي هَذِهِ الْقِصَصُ مُتَوَعَّةً بِدُونِ تَنَاقُضٍ]۔

(پدے سره د قرآن کریم صدق او رشتين والے ښکاره کيږي چه دا د الله تعالی د طرفنه

راغله دے ځکه څه دا قصه په کښ په مختلفو رنگونو کښ راغلی دی او هیڅ تناقض پکښ نشته).

۵- [مُرَاعَاةُ الزَّمَنِ وَحَالِ الْمُخَاطَبِينَ بِهَا].

(د هرې زمانې او وخت لحاظ پکښ شوی وی او حالت د مخاطبینو ته کتل شوی وی، ددې وجه نه په مکې سورتونو کښ په قصه کښ شدت او سختی وی او ایجاز زیات وی او په مدنی سورتونو کښ نرمی وی).

[القصص فی القرآن ص (رسالة الشيخ اسلام محمود دريالة)].

فائده: قرآنی قصه په درې قسمه دی:

(۱) قصص الانبياء: د انبياءو قصه او د هغوی په لاس باندې ښکاره شوی معجزات او معاندینو د هغوی سره څه کړی وو او د هغوی د دعوت مراحل او عاقبت د مؤمنانو او مکذبینو انجام لکه قصه د نوح، ابراهيم، موسی، هارون، عیسی، او محمد ﷺ وغیره انبياء عليهم السلام.

(۲) دویم: هغه قصه دی څه د تیر شوی حادثاتو سره تعلق لری یا د هغه اشخاصو سره څه د هغوی تفصیل نه وی بیان شوی. لکه قصه د هغه خلقو څه د مرگ دیرې نه د کورونو نه وتلی وو او دوی زرگونه وو. او قصه د طالوت او جالوت، د آدم عليه السلام د ځامنو واقعه، اصحاب الکهف، ذی القرنین، قارون، اصحاب السبت، مریم، اصحاب الاخدود او اصحاب الفیل او د دوی په شان نور خلق.

(۳) دریم قسم هغه قصه دی څه د هغه حادثاتو سره تعلق لری څه په زمانه د رسول الله ﷺ کښ راغلی دی لکه غزوه بدر او احد په آل عمران او غزوه حنین او تبوک په سورة التوبة کښ او غزوه احزاب په سورة الاحزاب کښ او هجرت او اسراء وغیره واقعات شو.

۴۲- البحث : الاستشهاد بالاسرائیلیات

[اسرائیلی روایاتو باندے دلیل نیول او هغه په تائید کنښ ذکر کول څنگه دی ؟]
اسرائیلیات د هغه روایتونو نوم دی چه د اهل کتابو (یعنی یهود او نصاراؤ) نه نقل شوی وی په تفسیر دیو آیت کنښ۔

په پخوانو تفسیرونو کنښ د اسرائیلیاتو ذکر ډیر راغلی دی او د صحابه کرامو نه هم بعض روایات اسرائیلیه نقل شویدی نو ددے اصل حقیقت څه دی ؟۔

حقیقت دا دی چه کله وحی نازلیدله نو په دغه دور کنښ د عربو سره په گاونډ کنښ یهودیان اوسیدل او په هغوی کنښ بعض کسانو اسلام راوړی وولکه کعب الاحبار، وهب بن منبه او عبد الله بن سلام وغیره نو کله چه به په قرآن کریم کنښ یوه قصه راغله او د هغه بعض اجزاء نه وو ذکر شوی نو بعض مسلمانانو به د دغه اهل کتابونه د دغه قصه تپوس کولو نو هغوی به ورته د قصه تفصیلات بیانول کوم چه به ئے د تورات یا انجیل نه زده کړی وو۔ اگرکه صحابه کرامو د یهود او نصاراؤ نه د هر څه په باره کنښ تپوس نه کولو بلکه په بعض اوقاتو کنښ به ئے دیوے خبری تپوس اوکړو۔ او هغه خبره او قصه به د عقیدے او د احکامو متعلق نه وه، او که د عقیدے او د احکامو متعلق تپوس به ئے کړلو نو هغه به هم صرف پدے غرض چه د قرآن کریم تصدیق ئے زیات شی او ددے حقانیت ورته ښه معلوم شی۔ او دوی به په دے باندے نه تصدیق کولو او نه تکذیب۔ لکه دوی ته دا سبق در رسول الله ﷺ نه پاتے شوی وو چه

[لَا تُصَدِّقُوا أَهْلَ الْكِتَابِ وَلَا تُكَذِّبُوهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا۔]

(د اهل کتابو مه تصدیق کوئ او مه ئے تکذیب کوئ بلکه دا اقرار کوئ چه مونږ په الله تعالی او خپل کتاب ایمان راوړیدے)۔

دغه شان کوم اهل کتاب چه ایمان راوړی وونو هغوی ته د تورات او انجیل نه واقعات او قصے یادے وے نو کله چه به قرآن کریم کنښ یوه قصه راغله نو دوی به ورسره په بعض مقاماتو کنښ د تورات یا انجیل نه څه اجزاء ملگری کړل۔ نو هغه پدے طریقہ بیا امت کنښ خواره شول۔

دغہ شان عبد اللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما پہ غزوہ دیرموک کنبی کتابونہ د اہل کتابو موندلی وو چہ پہ دوه اُوبیانو باندی باروو۔ نو ہغہ بہ ددی نہ پہ بعض اوقاتو کنبی خبریہ بیانولے او پدی بارہ کنبی ورتہ د رسول اللہ ﷺ حدیث مبارک یاد وو او ہغہ پہ بخاری کنبی ہم ددہ پہ روایت نقل دیہ چہ :

[حَدَّثَنَا عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا حَرَجَ]۔

(د بنی اسرائیلو خبریہ بیانوی او پدی کنبی ہیخ گندہ نشتہ)۔

بیاروستو تابعینو کنبی دغہ روایات او خبریہ د بنی اسرائیلو مشہوریہ شومے او بیا روستو کومو علماؤ چہ پہ تفسیر کنبی لیکل او کزل نو چا ڈیر او چا کم اسرائیلیات پہ خپلو تفاسیرو کنبی ذکر کرل چہ ددی سرہ ڈیر موضوعات او منکرت روایات ملگری شو چہ اکثر و مفسرینو د ہغے د صحت او ضعف ہیخ لحاظ او تمیز نہ دیہ ساتلے نو پہ امت کنبی ددی نہ ڈیر فساد خورشواو د قرآن کریم اصل روح پہ خائے پاتے شو۔ او خلقو د قصو تفصیلاتو تہ توجہ ورکړہ نو گویا کنبی دا یو تسلط شو د یہودیت او نصرانیہ پہ روح د قرآن باندی ددی وجہ نہ د اسرائیلیاتو حکم پیژندل او د ہغے صحت او ضعف معلومول ضروری دی۔

لہذا محققینو مفسرینو لکہ (حافظ ابن تیمیہ، حافظ ابن قیم، حافظ عماد الدین ابن کثیر وغیرہ) د اسرائیلیاتو اقسام ذکر کړیدی چہ کوم مقبول دی او کوم مردود دی ؟۔

اقسام الاسرائیلیات :

۱۔ اول قسم ہغہ اسرائیلی روایات دی چہ پہ قرآن کریم او سنت کنبی د ہغے تصدیق موجود وی لکہ د فرعون غرقیدل او د موسیٰ علیہ السلام کوہ طور تہ تلل او دغسے نوریہ خبریہ د احکامو متعلق واخلہ۔

نو ددی حکم دا دیہ چہ ددی بیانول بالکل جائز دی او دا پہ اصل کنبی پہ قرآن یا سنت سرہ ثابت دی۔

۲۔ دویم ہغہ روایات دی چہ د ہغے دروغژن والے د قرآن کریم او د سنت پہ نورو دلائلو سرہ ثابت دیہ لکہ پہ اسرائیلی روایاتو کنبی داسے خبریہ ذکر شویدی چہ پہ ہغے کنبی د انبیاء علیہم السلام ے ادبی وی او د اسلام صریح خلاف وی لکہ مثلاً سلیمان علیہ السلام تہ دا نسبت کول چہ ہغہ پہ آخری عمر کنبی (العیاذ باللہ) مرتد شویہ وو۔ دا د قرآنی آیت

خلاف ده ﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا﴾ دغه شان لوط عليه السلام ته د شرابو څكولو نسبتونه او بيا د خپلو لونړو سره د زنانو كولو نسبت. يا داود عليه السلام ته غلط نسبتونه كول چه هغه پردی بنځه ځان له حاصلو ظو دپاره هغه شخص جهاد ته ليرول او د هغه په پردی بنځه باندې عاشق كيدل. دغه شان ډير روايات دي چه په تفسير كښ به ځان په ځان د خپلو آيتونو په تشرېح كښ راځي.

دارنگه د عقائدو مسئلې يا د احكامو متعلق مسائل شو.

دده حكم دا دې چه دده به تصديق نه نشي كيدې بلكه ترديد به كيدې شي. او دې له اعتبار وركول به د قرآن كريم خلاف وي او يهوديت او نصرانيت ته به ميلان وي او دا په نشي روايت كوله او نه به خپلو كتابونو كښ ذكر كوله شي مگر درد كولو سره.

۴- دريم هغه روايات دي چه په قرآن او سنت كښ نه د هغه تصديق موجود وي او نه تكذيب. يعنى نه ئې تائيد كړې وي او نه ئې ترديد كړې وي نو داسې رواياتو په باره كښ د نبى صلى الله عليه وسلم تعليم دا دې چه نه به دده تصديق كوله شي او نه به ئې تكذيب كوله شي او دده بيانول به جائز وي او دده مثال لكه د اصحاب الكهف نومونه او د هغوى د سپي رنگ او د هغه مارغانو نومونه چه الله تعالى ابراهيم عليه السلام ته راژوندى كړى وو، يا د هغه غوا تعيين كومه چه بنى اسرائيلو ذبح كړې وه يا د هغه ونه قسم معين كول كوم نه چه موسى عليه السلام سره خبرې شوي وي.

يا د موسى عليه السلام امسا د كومه ونه لرگي وو. نو دده په ذكر كولو كښ هيڅ ديني او دنياوي فائده هم نشته.

دغه شان په قرآني قصو كښ بعض اضافات يا بعض د غيبو خبرونه وغيره شو نو دده قصو بيانول جائز دي. او دا په اجازه د رسول الله صلى الله عليه وسلم كښ داخل دي: چه: [حَدِّثُوا عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا حَرَجَ]. (تاسو د بنى اسرائيلو خبرې بيانوله شي او هيڅ گناه پكښ نشته) او دده وجه نه صحابه كرامو به بعض واقعات د بنى اسرائيلو بيانول لكه چه مخكښ تير شو.

پدې كښ تفصيل دا دې چه كه داسې قسم روايات د صحابه كرامو نه نقل شي په صحيح سند سره او هغه پرې جزم او يقين كړې وي نو دا به د اول قسم په شان حسابيږي چه مقبول په وي او ترديد به ئې نشي كوله ځكه چه دا خبره د عقل خلاف ده چه يو صحابي د اهل كتابونو نه خبره واخلي پس د هغه نه چه هغه ته د رسول الله صلى الله عليه وسلم دا ارشاد معلوم وي چه د اهل كتابو

تصدیق مه کوی۔

او که هغه پرے یقین نه وو کرے نو بیا هم زړه د هغه قبلولو ته میلان کوی ځکه چه پدې کښن دا احتمال شته چه صحابی به دا یا در رسول الله ﷺ نه اوریدلے وی یا به ئے د بل چانه اوریدلے وی چه هغه به در رسول الله ﷺ نه اوریدلے وی او دا احتمال ډیر قوی دے ددے نه چه صحابی دا د اهل کتابونه اوریدلے وی، ځکه چه دا خبره ثابته ده چه د صحابه کرامو د اهل کتابونه اخستل د خبرو ډیر کم دی په نسبت د تابعینو وغیرو۔

البته که د تابعینو نه دا قسم روایات راشی نو بیا به په هغه کښ توقف کولے شی نه به ئے تصدیق کولے شی او نه به ئے تکذیب۔ ځکه پدې کښ قوی احتمال دے چه دا به ئے د اهل کتابونه اخستی وی۔ ځکه چه تابعینو وغیره ؤ د اهل کتابونه ډیر اخستل کړیدی۔ نو د رسول الله ﷺ نه د اوریدلو احتمال بعید دے۔ البته که د تابعی په روایت باندے د امت عامو مفسرینو اتفاق کرے وی نو دا بعیده ده چه دا ئے د اهل کتابونه اوریدلے وی۔ نو نفس ددے قبلولو او اخستو ته ډیر سکون حاصلوی۔ والله اعلم۔

[التفسیر والمفسرون ۱۴/۴] للدكتور محمد حسين النبهی۔

او دغه شان ددے بیانول به هم جائز وی د مخکنی اجازت در رسول الله ﷺ په وجه۔ علامه قاسمی فرمائی: همدا سبب دے چه قدیم علماؤ په خپلو کتابونو کښ د اهل کتابونه ډیر روایات نقل کړیدی ځکه چه هغوی به د دغه روایاتو په راویان باندے ښه گمان لرلو چه دوی به ضرور صحیح روایات بیانوی یا د دغه حدیث د اجازت په وجه چه تاسو د بنی اسرائیلو نه حدیثونه بیانولے شی او هیڅ گناه پکښ نشته، نو پدې بناء باندے هغوی ته دا مطلقاً رخصت ښکاره شو چه دا قسم هر څنگه روایات اگر که ضعیف النقل وی نقل کول ئے جائز دی ځکه چه مقصود پدې کښ دا دے چه د هغه واقعاتونه عبرت واخستے شی کوم چه په پخوانو باندے الله تعالیٰ راوستی وو دے دپاره چه د اطاعت والو په لاره روان شی نو کامیاب به شی او مدح به ئے اوشی او د عصیان او نافرمانی والو د لارے نه بچ شی چه هسے نه د هغوی په شان هلاکت او عذاب پرے رانشی۔ دا د هغوی منظور النظر وو۔ رضی الله عنهم۔

بیا فرمائی: [وَالْقَصْدُ أَنَّ الصَّالِحِينَ كَانُوا يَقْبَلُونَ الرِّوَايَاتِ عَلَى عِلَالِهَا لِلْمُلاحَظَةِ الْمَارَّةِ لِصَفَاءِ سِرِّهِمْ فَلَا يَنْبَغِي إِلَّا تَقْنِيدُ الْمَوْضُوعِ مِنْهَا، لَا الْحَطُّ مِنْ مَقَامِهِمْ وَقَرَضُ أَعْرَاضِهِمْ كَيْفَ وَقَدْ تَلَفَى

الصَّحَابَةُ وَمَنْ بَعْدَهُمُ الْإِسْرَائِيلِيَّاتِ وَحَكُوهَا بَلْ بَعْضُهُمْ أَقْتَنَى أَسْفَارَهَا وَأَدْمَنَ مُطَالَعَتَهَا لِمَا اسْتَبَانَ لَهُ مِنَ الْبَشَائِرِ النَّبَوِيَّةِ وَتَحَقَّقَ تَحْرِيفُهُمْ]۔

(مقصد دا دیے چہ نیکانو خلقو بہ اسرائیلی روایات سرہ د ضعف او علت نہ قبول خُکہ چہ د هغوی باطن صفاء وو او نبی ﷺ د هغے اجازت هم ورکریے وو۔ نو ددی وجہ نہ دا مناسب نہ ده چہ د اسرائیلی روایاتو پہ نقل کولو سرہ د قدیم علماؤ یے عزتی اُوکریے شی او د هغوی مرتبہ خکته کریے شی بلکہ پدی روایاتو کنبں چہ کوم موضوع (منکرت) وی نو د هغے تردید پکار دیے۔ مطلقاً تردید هم صحیح نہ دیے خُکہ چہ صحابہ کرامو او د هغوی نہ روستو علماؤ اسرائیلیات اخستی او نقل کریدی بلکہ بعض کسانو بہ د اهل کتابو کتابونہ خان سرہ ساتلی وو او همیشه بہ ئے د هغے مطالعہ کولہ پدی سرہ بہ هغه تہ د نبی ﷺ بشارات او د دغه کتابونو تحریف واضعہ کیدو۔ بیا ئے د عبد اللہ بن عمرو بن العاص قصہ ذکر کریدہ۔ [تفسیر القاسمی: ۳۵۱۸]۔

دا وجہ ده چہ سلفو علماؤ بہ تورات او انجیل اوزبور او د هغے شروحات مطالعہ کول، پہ هغے کنبں چہ کوم د حکمت خبرہ ده هغه بیانول هم جائز دیے۔ او د هغے نہ عبرت اخستل هم جائز دی۔

او پہ هغے کنبں چہ د نبی ﷺ پہ بارہ کنبں کوم بشارات اوزیری دی او د قرآن او ددی امت متعلق خبریے دی پدی سرہ د یو مؤمن پہ ایمان کنبں نورہ ترقی راخی او خپل دین اسلام ورتہ حق او یے شکہ بنکارہ کیږی۔

دغه شان د اهل کتابو د تحریفاتو تردید هلہ کیدے شی چہ د هغوی کتابونہ اُوکتلی شی، او دا اهل کتابو تہ د دعوت یوہ ښہ ذریعہ ده چہ د هغوی د کتابونو نہ د هغوی تحریفات او تناقضات بیان کریے شی او د اسلام حقانیت او اشارات ورتہ اُوخودلے شی نو پہ خپله تورہ بہ اُووهلے شی۔

البته تورات او انجیل او د اهل کتابو کتابونہ بہ په نیت د تلاوت نشی لوستلے چہ د هغے په الفاظو او تلاوت کنبں اجر اُوگنری خُکہ چہ هغه اوس منسوخ شویدی او دغه شان تحریفونہ او تبدیلیانے پکنبں شویدی۔

او کومو علماؤ (د شوافع) نہ چہ دا منع کریدہ چہ د کتابونو د تورات او انجیل نہ فائده اخستل جائز نہ دی خُکہ چہ هغوی په خپلو کتابونو کنبں تغییر او تبدیل کریدے۔

نو ددے جواب دا دیے چہ د گوم مقام تبدیل او تغییر معلوم وی، نو د هغه نه به فائده نه اخلی۔ البتہ گہ د تردید دپاره ترے فائده اخلی نو هیخ پرواہ نشته۔ لیکن په هغه کښ خو دیر داسے مقامات به وی چہ هغه به د تحریف او تبدیل نه بچ وی ځکه چہ دا ضروری نه ده چہ اهل کتابو په هر آیت کښ تبدیلی کړی وی۔

حافظ ابن حجر په آخر د فتح الباری (۵۲۶/۱۳) کښ فرمائیلى دی چہ راجح پدے مسئلہ کښ دا ده چہ د چا قدم په علوم شرعیہ و کښ مضبوط او راسخ وی او ایمان ئے مضبوط وی نو د هغه دپاره ددے کتابونو مطالعه کول جائز دی خاصکر کله چہ ضرورت ورته راپیښ شی په رد کولو کښ په مخالفینو باندے او پدے باندے دلیل دا دیے چہ قدیمأ او حدیثأ امامانو د دین د تورات او انجیل نه نقل کړیدے او په یهودو باندے ئے الزام کړیدے چہ ستاسو په کتاب کښ د محمد ﷺ تصدیق موجود دے۔ نو که د دوی په نیز ددے مطالعه جائز نه وی نو دوی به دا کار نه کولے۔ او که د چا قدم او ایمان راسخ نه وی نو هغه دپاره کتل جائز نه دی، هسے نه چہ پدے سره گمراه شی۔ انتہی۔

پاتے شوه دا خبره چہ په حدیث کښ دی چہ عمر فاروق د رسول الله ﷺ په مخکښ د تورات څه صفحات لوستل شروع کړل نو د رسول الله ﷺ مخ مبارک (د غصے نه) متغیر کیدو۔

ابوبکر صدیق ؓ پوهه شو نو عمر ته ئے اوفرمايل: آیا ته د رسول الله ﷺ مخ ته نه گورے؟ نو عمر اوفرمايل:

[أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ غَضَبِ اللَّهِ وَغَضَبِ رَسُولِهِ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ نَبِيًّا]۔

(پناه غواړم د الله پورے د الله تعالی د غضب او د هغه د رسول د غضب نه، مونږ د الله تعالی په ربوبیت او د اسلام په دین جوړیدو او د محمد ﷺ په نبوت باندے راضی یو)۔

بیا رسول الله ﷺ اوفرمايل: [وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَوَبَدَا لَكُمْ مُوسَى فَاتَّبِعُونَهُ وَتَرْكُكُمْ مَوْنِي لَضَلَلْتُمْ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ وَلَوْ كَانَ حَيًّا وَادْرَكَ نُبُوَّتِي لَا تَبْعَنِي] [رواه الدارمی باسناد حسن]۔

(قسم په هغه ذات چہ نفس د محمد ﷺ د هغه په لاس کښ دے که تاسو ته موسی راښکاره شی او تاسو د هغه تابعداری شروع کړئ او ما پریدی نو خامخا به تاسو د نیغے لارے نه گمراه شی او که موسی ﷺ ژوندی وے او زما نبوت ئے موندلی وے نو خامخا به ئے

زما تابعداری کولے) (حسنہ الالبانی فی المشکاۃ)۔

نودے حدیث نہ ظاہرہ کنیں دا معلومیہی چہ نبی ﷺ دتورات د نسخے پہ تلاوت سرہ غصہ شویدے نو دا دلیل دے چہ تورات وغیرہ مطالعہ کول او لوستل جائز نہ دی ۹۔

لیکن ددے نہ جواب دا دے چہ ددے حدیث او د مخکنی حدیث د اجازت ہیخ تعارض نشته : دا منع دہغہ وخت پورے خاص وہ، ددے دپارہ چہ سنت تقریری جوہ نشی، بیا بہ خلقو قرآن او حدیث پرینے وے او د یهود اونصاراؤ قیصو پسے بہ روان شوی وے، شیطان داکار کوی چہ بے مقصدہ خبرو کنیں انسان دیر مصروف کوی لکہ منطق او فلسفہ کنیں طالبان دیر وخت تیروی، او پہ حدیثو باندے ورمندہ کری ہسے پرے تیر قدرے شی۔

دغہ شان پہ علم کنیں یو خو کالہ تیر کری او بیا پہ انگریزی او یو فن زدہ کولو کنیں دیر عمر تیروی۔ نوخکہ نبی ﷺ منع اوکرہ چہ سنت تقریری جوہ نشی۔

۴۔ جواب : نبی اکرم ﷺ روستہ اجازت ورکریدے پہ دے قول خپل سرہ چہ [حَدِّثُوا عَنْ نَبِيِّ إِسْرَائِيلَ وَلَا خَرَجَ] خو پدے شرط چہ زمونہ دین سرہ موافق وی۔

۳۔ جواب : یوہ مطالعہ دہ او یو د کتاب لوستل دی پہ نیت د عبادت، اول روا، دویم ناروا دہ۔ او دلیل پدے باندے دا قول د اللہ تعالیٰ دے : ﴿قُلْ قَاتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلَوْهَا إِنَّ كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ (تورات راوی، وے لولی کہ رشتینے یی)۔

دارنگہ حدیث کنیں دی چہ پہ یهودو کنیں کومے زنانہ زنا کرے وہ، نودوی د فیصلے دپارہ رسول اللہ ﷺ تہ راغلل، نبی ﷺ پرے درجم حکم اوکرو، نو یهودیان ددے نہ منکر شو او وے وئیل چہ پہ تورات کنیں رجم نشته، نو نبی اکرم ﷺ ورتہ او فرمائیل چہ تورات راوی، تورات ئے چہ راوی او یو یهودی (عبد اللہ بن صوری) لوستل شروع کرل نو آیت درجم باندے ئے لاس کیبنودو، ہغہ پت کرو، مخکنیں روستوئے لوستلو، نو عبد اللہ بن سلام ورتہ او فرمائیل : [ارْفَعْ يَدَكَ] لاس اوچت کرہ، ہغہ چہ لاس اوچت کرو [فَإِذَا آتَى الرَّجْمُ تَلَوُحًا] نو آیت درجم پہ کنیں رابنکارہ شو۔ نو دے حدیث کنیں ہم دا ذکر شو چہ تورات راوی شویدے او د نبی اکرم ﷺ پہ وړاندے لوستلے شویدے۔ لہذا مطالعہ کول ئے جائز شو۔

ددے وجہ نہ امام شافعی پہ کتاب الام پہ باب د ترجمہ د کتب الاعاجم کنیں وئیلی دی : [وَمَا وَجَدَ مِنْ كُتُبِهِمْ فَهُوَ مَعْنَمٌ كُلُّهُ، وَيَنْبَغِي لِلْإِمَامِ أَنْ يَدْعُوَ مَنْ يَتَرْجِمُهُ، فَإِنْ كَانَ عِلْمًا مِنْ طَبِ أَوْ غَيْرِهِ لَا مَكْرُوهَ فِيهِ، بَاعَهُ كَمَا يَبِيعُ مَا سِوَاهُ مِنَ الْمَغَانِمِ وَإِنْ كَانَ كِتَابَ شِرْكٍ شَقُوا الْكِتَابَ فَاتَّقَعُوا

بِأُوعِيَّتِهِ وَأَدَاتِهِ فَبَاعَهَا وَلَا وَجْهَ لِتَحْرِيقِهَا وَلَا دَفْنِهِ قَبْلَ أَنْ يُعْلَمَ مَا هُوَ انْتَهَى]۔

(او کوم کتابونہ دا اہل کتابوچہ موجود شی نو دا تول غنیمت دی، او بادشاہ لہ پکار دی چہ ددی ترجمہ کونکے رابطہ کپری کہ پدی کنب علم طب وغیرہ وی نو پدی کنب ہیخ کراہت نشہ، ددی خرخول د نورو غنیمتونو پہ شان جائز دی او کہ د شرک کتاب وی نو کتاب بہ اوشو کوی، او د ہغے د سامان نہ بہ فائدہ واخلی خرخ بہ ئے کپری، لیکن ددی سیزلو ہیخ وجہ نشہ او د معلومات نہ مخکن ددی خخول ہم نہ دی پکار)۔

صالح بن عبد العزيز آل الشيخ رحمه الله فرمائی: د اسرائیلی روایاتو دغہ درے اقسام د شیخ الاسلام ابن تیمیہ رحمہ اللہ نہ ذکر کپدی لیکن یو خلورم قسم ہم موجود دی:

(۴) او ہغہ دا چہ: ہغہ اسرائیلی روایات چہ زمونہ پہ شریعت کنب خود ہغے تصدیق نہ وی راغلے لیکن عقلونہ ئے مستحیل او ناممکن گنری یعنی داسے روایات وی چہ پہ عقل کنب د ہغے وقوع ناممکن گنرے شی لکہ مثلاً د ((ق)) تفسیر اؤکپے شی چہ دا یو غر دی چہ د تولے زمکے نہ ئے احاطہ کپیدہ، یا مثلاً نمر مخکن یو شان شکل ووب د غہ شکل ئے پہ غر باندے بدل شو۔

یا لکہ بعض مفسرینو دا نقل کپدی چہ عوج بن عنق د نوح علیہ السلام پہ قوم کنب یو داسے شخص وو چہ قد ئے درے زہ درے سوہ دری دیرش گزہ او دریمہ حصہ د گز وو۔ او عمر ئے درے زہ کالہ وو او بیا موسیٰ علیہ السلام قتل کرو او د دریاب نہ بہ ئے ماہی راخستو او پہ نمر بہ ئے پخولو۔ [تفسیر القرطبی ۱۲/۶ سورة المائدة]۔

نو داسے قسم روایات نقل کول ہم صحیح نہ دی او دا پہ (حدثوا عن بنی اسرائیل ولا حرج) کنب او (لا تصدقوہم ولا تکذبوہم) کنب نہ داخلیری حکہ چہ دا صراحۃ معلوم دی چہ دروغ دی۔ او د دروغو نقل کول صحیح نہ وی۔

نو ہرکله چہ مونہ دا قید اولگولو نو بناء پدی باندے اسرائیلی روایات پہ [إِذَا حَدَّثَكُمْ بَنُو إِسْرَائِيلَ فَلَا تَصَدِّقُوهُمْ وَلَا تَكْذِبُوهُمْ] (کلہ چہ تاسو تہ بنی اسرائیل خبرے بیانوی نو تصدیق او تکذیب ئے مہ کوئی) کنب دیر کم پاتے کپری۔

بیا فرمائی: ہرکله چہ دا ضوابط تا اویژندل نو ددی نہ دا معلومیہ چہ اسرائیلی روایات نقل کول مطلقاً منع ہم نہ دی او دا خبرہ ہم صحیح نہ دہ چہ پہ ہر تفسیر کنب اسرائیلی روایات وی نو ہغہ بہ مردود وی لکہ بعض خلق دا کوشش کوی چہ خپل

تفسیر د هر قسم اسرائیلی روایت نه صفا ساتی بلکه په بعض اوقاتو کښ په اسرائیلی روایت سره مقصود واضح کیږي۔

لکه په تفسیر د آیت د طه کښ ﴿وَقَتَّاکُ فُتُونًا﴾۔ پدې کښ حدیث الفتون امام ابن کثیر وغیره مفسرینو ذکر کړیدې چې په هغه سره ددې آیت پوره وضاحت کیږي۔ چې موسی عليه السلام باندې کوم امتحانات او مصیبتونه راغلي وو هغه پکښ ذکر شويدي۔ او ددې اجازت رسول الله صلي الله عليه وسلم ورکړیدې او دا په «حدثوا عن بنی اسرائیل ولا حرج» کښ داخل دی۔ خو هغه اسرائیلیات ندی نقل کول پکار چې د دویم یا ثلورم قسم سره تعلق لري۔ چې شریعت د هغه تکذیب او تردید کوي یا عقل ئې ناممکن گنږي۔
والله تعالیٰ اعلم۔ انتهى ملخصاً۔

[مقدمة اصول التفسير لشيخ الاسلام - شرحها للشيخ صالح بن عبد العزيز الدرس الثاني عشر]۔

۴۴- بحث : تعارف د بعض

مشهور تفاسیر او د هغوی د مصنفینو

د تفاسیرو د لیکلو ابتداء د بنو امیه په اخیری دور او د بنو عباس په ابتدائی دور کېښ شویده ددې نه مخکې د قرآن کریم تفسیر او توضیح د نقل او روایت په ذریعه کیدله، صحابه کرامو به تفسیری روایات او احادیث د رسول الله ﷺ نه نقل کول او یو بل ته به یې خودل او زده کول او تابعینو به د تفسیر متعلق احادیث او آثار د صحابه کرامو نه نقل کول او یو بل ته به یې خودل او دا ټول کار به په یادو باندې وو، او د استاذی او شاگردی سلسله وه، د صحابه کرامو او تابعینو په دور کېښ اگرکه د تفسیری روایاتو څه صحیفه هم لیکلې شوه وې لیکن د ټول قرآن مکمل د آیتونو او سورتونو د ترتیب مطابق تفسیر نه وو لیکل شوه لکه څنګه چې احادیث د رسول الله ﷺ د نبی ﷺ په دور کېښ لیکلې کیدل او صحابه کرامو او تابعینو د هغه نه څه صحیفه لیکلې وې لیکن باقاعده د کتابونو او د ابوابو په شکل تدوین د حدیثو په روستو زمانه کېښ اوشو نو دغه شان د تفسیر کار هم شروع شوه وو۔

د تفسیر متعلق روایات او احادیث د حدیثو په کتابونو کېښ هم ذکر شویدي لیکن هغه مستقل طور سره د مکمل قرآن تفسیر نه شمارل کېږي لکه مثلاً په صحیح بخاری، سنن ترمذی، سنن نسائی او نورو کتابونو کېښ ابواب التفسیر او کتب التفسیر په عنوان سره ذکر شویدي او د هغه هم ډیر اهمیت او افادیت دې لیکن د مستقل تفاسیرو لیکونکي دلته بیانولې شي چې په هغوی کېښ بعض دا دي :

تفسیر بالمأثور

هغه مفسرین چې هغوی تفسیر بالمأثور کوي یعنی د آیتونو تفسیر په آیتونو او احادیثو او آثارو سره کوي هغه دا دي :

۱- ابن ماجه۔ المولود: ۲۰۷ هـ المتوفی (۲۷۵ هـ)

ابو عبد الله محمد بن یزید الریعی القزوينی الشهير بابن ماجه۔ د د عربو د مشهورې قبیلې بنو ربیعې مولی وو، پدې وجه ده ته ربیعی وئیل شي، قزوينی ورته ځکه وائی چې دا

قزوین علاقے تہ منسوب دے کوم چہ پہ آذربائیجان کنیں مشہور بنار دے۔ دا بنار د خلافت عثمانی پہ دور کنیں دبراء بن عازب ؓ پہ قیادت کنیں پہ سنہ (۲۴ھ) کنیں فتح شومے وو۔ ماجہ د محمد د پلار یعنی یزید لقب وو۔ پدے وجہ دا د ابن ماجہ پہ نوم سرہ مشہور شویدے۔ او ماجہ د فارسی ((ماہ)) یا ((ماہجہ)) نہ جوڑ شویدے چہ ددے معنی دہ سپورمی۔ بعض خلقو وئیلی دی چہ ماجہ ئے د مور نوم وو، بعض وائی د نیکہ نوم ئے وو لیکن امام نووی پہ تہذیب الاسماء واللغات کنیں او ابن کثیر پہ البدایہ والنہایہ کنیں او ابن حجر پہ تہذیب التہذیب کنیں دوارو قولونو تہ غلط وئیلی دی۔

دده پہ حدیثو کنیں مستقل کتاب (سنن ابن ماجہ) شتہ لیکن پہ تفسیر کنیں ئے ہم د قرآن کریم مستقل تفسیر لیکلے وو۔

(۲) تفسیر ابن جریر الطبری

المولود ۲۲۴ھ المتوفی ۳۱۰ھ

ابوجعفر محمد بن جریر بن یزید بن خالد الطبری۔ د طبرستان پہ مرکزی بنار آمل کنیں پیدا شومے وو او پہ بغداد کنیں وفات شومے وو۔ دده تفسیر دار الفکر بیروت پہ سنہ (۱۹۸۸ء) کنیں پہ (۳۰) اجزاء او (۱۵) جلدونو کنیں چاپ کړیدے او مشہور او قدیم تفسیر دے۔

ابن جریر مفسر، محدث، مؤرخ او فقیہ وو او د اکابر امامانو مجتہدینو نہ شمار وو۔

د کوفے قاضی احمد بن کامل شجری متوفی (۳۵۰ھ) د ابن جریر نہ نقل کړیدی چہ ما پہ اُوہ کلنی کنیں قرآن حفظ کړے وو، او د اتو کالو پہ عمر د خلقو سرہ پہ جماعت د مانخہ کنیں شریک شومے یم۔ او د نہہ کالو پہ عمر مے حدیثونہ آوریڈلی دی او لیکل مے شروع کړیدی۔ ابتداء کنیں ئے پہ آمل کنیں د محدثینو نہ احادیث واوریدل بیا د علم د طلب دپارہ د ایران مشہور بنار (ری) تہ تشریف یوو۔ او د امام احمد بن حنبل نہ د حدیث د سماع او د علم د زدہ کړے پہ ارادہ ئے بغداد تہ سفر اُوکړو لیکن دده د رسیدلو نہ لږ وخت مخکنیں پہ سنہ (۲۴۱ھ) کنیں امام احمد وفات شومے وو، ددے وجہ نہ ئے د هغه د شاگردی شرافت حاصل نکړے شو۔

لیکن د بغداد د نورو محدثینو او فقہاؤ نہ ئے ډیر علوم حاصل کړل۔ ددے نہ بعد د عراق واسط او کوفے بنار تہ لاړو۔

بیائے د شام سفر اُوکړو او پہ بیروت کنیں ئے خہ مودہ قیام اُوکړو۔

او د قاری عباس بن ولید بیروتی نه ئے د شامیین د روایت مطابق د قراءت علم حاصل کړو۔ بیا په سنه (۲۵۳هـ) کښې مصر ته نقل شو او په فسطاط مقام کښې ئے څه موده تیره کړه بیا شام ته لاړ او په سنه (۲۵۶هـ) کښې واپس مصر ته راغلو او دربیع بن سلیمان مرادی نه ئے د فقه شافعی علم حاصل کړو او د امام مزنی سره ئے څه مناقشے هم اؤ کړې۔ ددے نه بعد واپس بغداد ته راغلو او څه موده تیروولو نه بعد خپل آبائی وطن طبرستان ته لاړو لیکن آخری ځل د باقی عمر تیروولو په نیت واپس بغداد ته راغلو او په بغداد کښې په سنه (۳۱۰هـ) کښې وفات شو۔

خطیب بغدادی فرمائی: دوی دومره زیات علوم حاصل کړي وو چه دده معاصرینو نه هیڅوک دده هم رتبه موجود نه وو۔ د قرآن حافظ وو، د قراءت ماهر وو۔ د قرآن په معانیو کښې ئے بصیرت لرلو۔ د قرآن په احکامو کښې ئے فقاہت لرلو۔ د احادیثو عالم وو۔ د هغه د طرق او اسانید، صحیح او ضعیف او ناسخ او منسوخ علم ئے هم لرلو، د احکام او حلال او حرام د مسائلو په باره کښې ئے د صحابه، تابعین او د هغوی نه دروستنو علماؤ اقوال پیژندل او د تاریخی واقعات او اخبارو عالم وو۔ د «تاریخ الامم والملوک» په نوم سره دده کتاب مشهور دی۔ په تفسیر کښې دده د کتاب مثل موجود نه دی۔ په حدیث کښې دده د کتاب نوم دی «تهذیب الآثار» ددے په شان کتاب مانه دی لیدلے لیکن دا کتاب ئے نه دی مکمل کړے، او ده په فقه او اصول فقه کښې کتابونه لیکلي دی۔ دا د فقهاؤ په اقوالو کښې بعضو لره په بعضو ترجیح هم ورکوي او دده نه بعض داسے مسائل هم منقول دی چه په هغه کښې دا منفرد وو۔ علی بن عبد الله سمساتی نه نقل شوی دی چه ابن جریر (۴۰) کالو پوے د تصنیف او تالیف په کار مشغول وو۔ او هره ورځ به ئے (۴۰) څلویښت صفحے لیکلے۔

[تاریخ بغداد ۱/۶۲۲) البدایة والنهاية لابن کثیر (۱/۴۵۱۱)۔]

دده د قناعت عجیبه واقعہ:

خطیب بغدادی د دوی د قناعت او صبر عجیبه واقعہ په خپل سند سره د ابو العباس بکرتی نه نقل کړیده هغه فرمائی: علمی سفريو ځل محمد بن جریر، محمد بن خزیمه، محمد بن مروزی او محمد بن هارون زویانی (رحم الله الجميع) په مصر کښې راجمع کړل او تنگدسته شو، او لوړې پریشان کړل او د خوراک هیڅ نه وو، په کوم کور کښې چه دوی

اُوسیدل نو دے خلور وارو د شپے مشورہ اُوکړه او ټول پدے خبره متفق شو چه قرعه اندازی به اُوکړو چه د چا نوم راووتو نو هغه به ملگرو دپاره د چا نه خوراک غواړی (ځکه د لوږې ختمولو دپاره سوال جائز دے) نو قرعه په محمد بن خزیمه راووتله، نو هغه اُووئیل: [اُمِّهُلُونِي حَتَّى اُصِلِّي]۔

ماته دومره مهلت راکړی چه زه مونځ اُوکړم۔ نو ابن خزیمه د هغوی نه جدا شو او په مانځه کښ مشغول شو۔

راوی وائی: دوی لا په دغه حال کښ وو چه د مصر د والی (گورنر) یو قاصد راوړسیدو او دروازه ئې اُووهله۔ نو باقی ملگرو هغه ته دروازه کولاه کړه او قاصد د سورلی نه راکوز شو او تپوس اُوکړو چه تاسو کښ محمد بن نصر کوم دے؟ نو دوی اُووئیل: هغه دا دے، نو هغه یوه بټوه را اُووېستله چه په هغه کښ پنځوس دیناره وو او هغه ته ئې ورکړه۔ بیا ئې اُووئیل: په تاسو کښ محمد بن جریر څوک دے؟ اُووئیل شو دا دے۔ نو هغه ته ئې د پنځوس دینارو بټوه ورکړه بیا ئې اُووئیل تاسو کښ محمد بن اسحاق بن خزیمه څوک دے؟ نو هغه ته ئې هم دغه شان ورکړه۔ بیا ئې د محمد بن هارون رویانی تپوس اُوکړو او هغه ته ئې هم د پنځوس دینارو بټوه ورکړه۔ او دا ئې ورته اُووئیل: چه امیر صاحب پرون قیلوله (د غرمے خوب) کولو چه په خوب کښ هغه ته اُووئیل شو چه د محمد نوم والا کسان د لوږې د وجه نه خپل کولے تاؤ کړیدی نو ددے وجه نه هغه تاسو ته دا بټوے راولیږلے او تاسو له دا قسم درکوی چه کله دا ختمے شی نو هغه ته به ضرور خبر ورکوی چه نږی راولیږی۔

[تذکره الحفاظ [۷۵۳/۲] و تاریخ بغداد [۱۶۵/۲]۔

بیا هغوی د دغه علاقے نه په جلتی لارل ځکه چه خلقو په ویرے مشهور کړل۔ (مختصر قیام اللیل مقدمه)۔

ابن جریر باندے د شیعیت الزام

حافظ ابن کثیر فرمائی: د ابن جریر وفات د اتوار په ماښام (۲۸) شوال سنه (۳۱۰ هـ) کښ شومے وود هغه عمر (۸۵، یا ۸۶) کالو نه اوږدله وولیکن د سراو گیرے په وینستو کښ ئې ډیر تور وینسته موجود وو۔ په خپل کور کښ د شپے په وخت دفن کړے شو پدے وجه چه د حنابلہ و بعض عوامو اوے وقوف خلقو د ورځے د دفن کولو نه منع کړے وو او په

هغه باندے ئے درفض (شیعیت) الزام لگولے ووبلکه جاهلانو په هغه باندے د الحاد الزام لگولے وو او حال دا چه هغه ددے تولو الزاماتو نه پاک وو۔ بلکه د قرآن او سنت د علم او عمل په اعتبار سره د اسلام د امامانو نه یو امام وو۔

او عوامو دده مخالفت پدے وجه کرې وو چه د هغه د فقه ظاهري یعنی د امام ابن داود ظاهري تقلید نه کولو او چا چه به ددے خلاف خبرې کولے نو عوامو به هغه باندے د رفض (شیعیت) او نور غتب غتب الزامات او تهمتونه لگول۔

ابن جریر چه کله وفات شو نو د بغداد د هر طرف نه خلق راجمع شو او د هغه په کور کېن ئے د هغه جنازه اؤکړه او په کور کېن دفن کرې شو او دیرو میاشتو پورې به خلق راتلل او د هغه په قبر به ئے د جنازې مونخ یا دعا کوله۔

ما په دوه ضخیم جلدونو کېن دده کتاب کتله دے چه په هغه کېن ئے د غدیر خم احادیث جمع کړیدی، هغه ته دا منسوب شویده چه هغه به په اوداسه کېن په خپو باندے مسح کول جائز گنرل او د خپے وینخل به ئے واجب نه گنرل او د هغه په باره کېن دا خبره مشهوره شویده۔ بعض علماء وائی چه د ابن جریر په نوم دوه کسان مشهور دی یو شیعه دے چه هغه ته دا خبره منسوب شویده او بل سنی، یعنی ابو جعفر طبری۔ مونې طبری ددے قسم خپرو نه پاک گنړو، هغوی په خپل تفسیر کېن چه په کومه خبره اعتماد کړیدی هغه خو دادے چه په اوداسه کېن خپے وینخل واجب دی او د وینخلو سره په لاسونو باندے خپے مړل هم واجب دی لیکن هغه د دلک (مړلو) نه په مسح سره تعبیر کړیدی، نو ډیر خلق د هغه په مقصد نه دی پوه شوی او څوک چه پوه شویدی نو هغوی دده مسلک داسے نقل کړیدی چه دده په نیز د خپے وینخل او مړل دواړه واجب دی۔ والله اعلم۔

انتهی کلام ابن کثیر۔ (البدایة والنهاية ۱/۱۴۶)۔

نو ثابت شوه چه ابن جریر د اهل السنة والجماعة نه یو امام وو او شیعه نه وو او د غدیر خم احادیث جمع کول د شیعیت علامه نه ده بلکه ډیر امامانو د اهل سنت والجماعة د غدیر خم حدیث قابل قبول گنړی اگر که شیعه گان ئے غلط مفهوم بیانوی چه هغه ورسره اهل السنة والجماعة نه منی۔

او د ابن جریر په نوم باندے یو بل مفسر هم تیر شویده چه هغه شیعه وو۔ لکه دا خبره خطیب بغدادی، امام ذهبی، شیخ الاسلام ابن تیمیة او حافظ ابن کثیر ذکر کړیده۔

او د ابن جریر تائید ئے کړیدی۔ د هغه عقیده د اهل السنة وه لکه اؤگوره [لسان المیزان

[۱۰۰/۵]

د سنی ابن جریر د نیکه نوم یزید وو او د رافضی ابن جریر د نیکه نوم رستم وو۔ عام خلق د نیکه نوم نه ذکر کوی نو ددے وجه نه بعض علماؤ ته دا اشتباه شویده چه ده ته بعض علماؤ څنگه شیعه وئیلے دے؟

او حافظ ابن حجر چه دا خبره کړیده چه [فِيهِ تَشْبِيحٌ بِسَيِّرٍ لَا يَضُرُّ] - (چه په ده کښ معمولی شان تشبیح وو چه هغه ضرر نه ورکوی)

نو کیدے شی چه ددے نه مراد دا وی چه ده علی ؑ د عثمان نه افضل گنرلو اگر چه په خلافت کښ ئے د عثمان نه مؤخر گنرلو او دا قسم شیعیت نقصان ده نه دے لکه دا خبره امام ذهبی د میزان الاعتدال په اوائلو کښ لیکلے ده۔ والله اعلم۔

شیخ الاسلام ابن تیمیة نه تپوس شویدے چه کوم تفسیر ډیر صحیح دے؟ نو هغه داسے فرمائیلی دی :

[وَأَمَّا التَّفَاسِيرُ الَّتِي فِي أَيْدِي النَّاسِ فَأَصْحَاهَا تَفْسِيرُ مُحَمَّدِ بْنِ جَرِيرِ الطَّبْرِيِّ فَإِنَّهُ يَذْكُرُ مَقَالَاتِ السَّلَفِ بِالْأَسَانِيدِ الثَّابِتَةِ وَلَيْسَ فِيهِ بَدْعَةٌ وَلَا يُنْقَلُ عَنْ الْمُتَهَجِّينَ كُمُقَاتِلِ بْنِ بَكِيرٍ وَالْكَلْبِيِّ]

[مقدمة تفسير فتاوى ابن تيمية ۳۸۵/۱۳]

(کوم تفاسیر چه د خلقو په لاسونو کښ دی نو پدے کښ ډیر صحیح د محمد بن جریر الطبري تفسیر دے ځکه چه دا د سلفو اقوال په صحیح اسانیدو سره نقل کوی، پدے کښ بدعت هم نشته او دا د هغه خلقو نه روایات نه نقل کوی چه په هغوی باندے د دروغو وئیلو تهمت لگولے شویدے لکه مقاتل بن بکیر او کلبی)۔

جلال الدین سیوطی متوفی (۹۱۱ هـ) په الاتقان کښ لیکلی دی :

[فَإِنْ قُلْتُ : فَأَيُّ التَّفَاسِيرِ تُرِيدُ إِلَيْهِ وَتَأْمُرُ النَّاطِرَ أَنْ يُعْرَلَ عَلَيْهِ ؟ قُلْتُ : تَفْسِيرُ الْإِمَامِ أَبِي جَعْفَرِ بْنِ جَرِيرِ الطَّبْرِيِّ الَّذِي أَجْمَعَ الْعُلَمَاءُ الْمُعْتَبَرُونَ عَلَى أَنَّهُ لَمْ يُؤَلَّفْ فِي التَّفْسِيرِ مِثْلُهُ قَالَ النَّوَوِيُّ فِي تَهْذِيبِهِ كِتَابُ ابْنِ جَرِيرٍ فِي التَّفْسِيرِ لَمْ يُصَنَّفْ أَحَدٌ مِثْلَهُ] (الاتقان في علوم القرآن ۵۰۲/۲)۔

(که ته اووائے چه ته کوم تفسیر طرف ته رهنمائی کوے او تفسیرونو کتونکو ته مشوره ورکوے چه په هغه باندے اعتماد اوکړی؟ نوزه وایم چه د ابن جریر طبري تفسیر هغه تفسیر دے چه ددے په باره کښ د معتبر علماؤ اتفاق دے چه په تفسیر کښ ددے په شان کتاب نه دے تصنیف شوی، امام نووی په تهذیب الاسماء واللغات کښ فرمایلی دی : د ابن جریر د تفسیر په

شان بل هیچا تفسیر نہ دیے لیکلے۔

دغہ شان ددیے تفسیر مدح او صفت خطیب بغدادی، مشہور فقیہ ابو حامد اسفرائینی او محمد بن خزیمہ کریدے۔

ابوبکر بن خالویہ نہ نقل دی چہ ابن جریر دا تفسیر پہ اتہ کالہ کنبں مکمل کریدے او بیا ابن خزیمہ ما نہ دا تفسیر عاریۃ واخستو او دیرو کلونو پورے ئے مطالعہ کرو او واپس ئے راکرو او دائے اوفر مایل : [قَدْ نَظَرْتُ فِيهِ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى آخِرِهِ وَمَا أَعْلَمَ عَلَى آدِيمِ الْأَرْضِ أَعْلَمَ مِنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَرِيرٍ وَلَقَدْ ظَلَمْتُهُ الْحَنَابِلَةَ]۔

(ما دا کتاب د اول نہ تر آخر پورے پہ غور او فکر سرہ مطالعہ کرو او ماتہ پہ مخ دز مکہ باندے د محمد بن جریر نہ غت عالم نہ دیے معلوم۔ او حنابلہ و پہ دہ باندے ظلم کریدے)۔
[تاریخ بغداد ۱۶۳/۲]۔

۳- ابن المنذر النیشاپوری المتوفی: (۳۱۸ھ)

ابوبکر محمد بن ابراہیم بن المنذر النیشاپوری شیخ الحرم۔
نیشاپور مشہور بنسار دی، ہفہ تہ منسوب دیے لیکن دہ بیا نقل مکانی اُکرو او مکہ مکرمے تہ نقل شو او ہلتہ ئے سکونت اختیار اُکرو۔ پدیے وجہ دا پہ شیخ الحرم لقب سرہ مشہور شو۔ د صحیح قول مطابق دا پہ (۳۱۸ھ) کنبں وفات شویے دیے۔

علامہ ذہبی فرمائی: دا حافظ او فقیہ وو او پہ فقہ کنبں دہ د (المبسوط) پہ نوم یو داسے کتاب لیکلے دیے چہ د ہفے مثال نہ ملاویری او پہ اختلافی مسائلو کنبں د دوی کتاب (الاشراف فی اختلاف العلماء) دیر مفید کتاب دیے۔ دا د ہیخ امام مقلد نہ ووبلدکہ مجتہد وو۔ [تذکرۃ الحفاظ للذہبی طبع حیدرآباد (۷۸۲/۳)]۔

تاج الدین السبکی متوفی (۷۷۱ھ) لیکلی دی چہ محمد بن نصر، محمد بن جریر، محمد بن خزیمہ او محمد بن منذر خلور وارہ د اجتہاد مطلق درجہ تہ رسیدلی وولیکن د ہغوی آراء د امام شافعی د آراؤ موافق وے پدیے وجہ دوی پہ فقہاء شافعیہ کنبں شمارلے کیڑی۔

(۴) ابن ابی حاتم رازی

المولود (۲۴۰ھ) المتوفی (۳۲۷ھ)

شیخ الاسلام ابو محمد عبد الرحمن بن ابی حاتم الرازی دا د خپل والد ابو حاتم پہ اسم

کنيہ سره مشهور دے۔ لیکن د هغه نوم محمد بن ادریس وو او د ایران مشهور بنار (ری) ته نسبت دوجه رازی وئیلے کپړی۔

ابن ابی حاتم او د هغه پلار دواړه پلار او ځوی حافظ الحديث وو او په خپل دور کښ لوئی لوئی امامان وو۔ دا وائی زه خپل والد محترم خان سره سفر ته روان کړم، دے دپاره چه ماد لوئی لوئی محدثینو او علماؤ سره ملاؤ کړی او ماته د هغوی نه د احادیثو د آوریډو سعادت نصیب شی۔ کله چه مونږ ذو الحلیفه (د مدینے والو میقات دے) ته اُورسیدو نو زه بالغ شوم، پدے باندے زما والد ډیر خوشحال شو چه زه به اوس فرضی حکم (حج) هم ادا کولے شم، که بلوغ ته نۀ وے رسیدلے او د ذو الحلیفه نه مے د حج احرام تړلے وے نو دا به نفلی حج شمارلے کیدے او فرضی حج به زما په ذمه باقی پاتے وے۔

پدے سفر کښ هغوی د وقت د اکابر محدثین او فقهاؤ په مجالسو کښ شرکت اُوکړو او (اسانید عالیہ) ئے حاصل کړل۔ پنځه کاله بعد ئے په سنه (۲۶۰ هـ) کښ دوباره د خپل والد محترم سره حج اُوکړو او د مختلف اهل علمو نه ئے شرف د تلمذ حاصل کړو! ددے نه بعد په (۲۶۲ هـ) کښ د علم د طلب دپاره شام او مصر ته سفر اُوکړو او په سنه (۲۶۴ هـ) کښ مشهور علمی مرکز اصبهان ته تشریف یوړو او هلته ئے د علم او تحقیق او تدریس او تصنیف کار جاری اُوساتلو، آخر دا چه په محرم سنه (۳۲۷ هـ) کښ وفات شو۔

دده والد ابو حاتم رازی او ابو زرعه رازی ممتاز ائمه د حدیث شمار کپړی، او دے دواړو سره چه څومره علم وو هغه دۀ حاصل کړے وو۔

ابن ابی حاتم د ابن جریر طبری او کتب سته و د مصنفین هم عصر وو۔ او د تفسیر او تدوین حدیث زیات کار په دغه دور کښ شوے وو۔

دا د علوم او رواة الحديث په باره کښ د معلوماتو یو سمندر وو چه ددے ثبوت دا دے چه دوی مشهور کتاب (الجرح والتعديل) لیکلے دے۔ خپله ډیر لوئی عابد او زاهد وو، د دوی والد محترم به وئیل چه د عبد الرحمن په شان عبادت څوک کولے شی؟ ماته معلومه نۀ ده چه دوی به کومه گناه کړی وی۔

دوی په فقه، او د اختلاف الصحابه والتابعین په موضوعاتو باندے بهترین کتابونه لیکلی وو او په ډیرو جلدونو کښ ئے د قرآن تفسیر لیکلے وو چه د هغے نوم دے: [تفسیر القرآن العظيم مسند عن الرسول والصحابة والتابعین] [تذکره الحفاظ للذهبی ۸۲۹/۳]۔

حافظ ابن کثیر متوفی (۷۷۴ھ) ددے تفسیر متعلق فرمائی:

«وَلَهُ التَّفْسِيرُ الْحَافِلُ الَّذِي اشْتَمَلَ عَلَى النَّقْلِ الْكَامِلِ الَّذِي يُرْوَى فِيهِ عَلَى تَفْسِيرِ ابْنِ جَرِيرٍ الطَّبْرِيِّ وَغَيْرِهِ مِنَ الْمُفَسِّرِينَ إِلَى زَمَانِنَا»۔

(ابن ابی حاتم یو جامع تفسیر لیکلے دے چہ پہ کامل نقل اور روایت مشتمل دے چہ د احادیث او آثارو د نقل کولو پہ بارہ کنب د ابن جریر پہ تفسیر باندے فوقیت لری اوز مونہ زمانے پورے د نورو مفسرینو پہ تفاسیرو باندے ہم فوقیت لری)۔

پدے تفسیر کنب احادیث د رسول اللہ ﷺ، آثار د صحابہ کرام، آثار د تابعین او تبع تابعینو او د تبع تابعینو د شاگردانو دیر آثار نقل شویدی تردے چہ د قرآن د یو لفظ د تفسیر پہ بارہ کنب ہم کہ دوی تہ کوم روایت ملاؤ شویدی نو ہغہ ئے ہم نقل کریدے۔

ابن کثیر د کثرت روایات پہ اعتبار سرہ دوی تہ پہ ابن جریر باندے فوقیت ور کریدے۔ اگر کہ د نورو مخصوصیاتو پہ لحاظ د ابن جریر مقام دیر اوجت دے۔

شیخ الاسلام ابن تیمیہ ہم ددے نہ پہ خپلو کتابونو کنب روایات نقل کریدی۔ ابن حجر پہ فتح الباری او علامہ عینی پہ عمدۃ القاری کنب ہم ددے تفسیر نہ روایات نقل کوی او د تفسیر ابن کثیر او د تفسیر در منثور د روایاتو لوئی مأخذ ہمداتفسیر دے لیکن پدے کنب ضعیف او غریب احادیث او آثار ہم پہ دیر تعداد کنب نقل شویدی۔

ددے تفسیر دود ضخیم جلدونہ دار طیبہ ریاض پہ سنہ (۱۴۰۲ھ) کنب د جامعہ ام القرآن مکے مکرمے ڈاکٹر احمد عبد اللہ العماری پہ تخریج او تحقیق سرہ پہ اعلیٰ کتابت او طباعت سرہ چاپ کریدی۔

دا دود جلدونہ د سورت فاتحہ، سورۃ بقرہ، او سورۃ آل عمران پہ تفسیر باندے مشتمل دی او د باقی معلومات لاتر اوسہ نشہ۔ اگر کہ بغیر د تحقیق نہ تول تفسیر ابن ابی حاتم موجود دے۔

(۵) ابن مردویہ المولود (۳۲۳ھ) المتوفی (۴۱۰ھ)

حافظ ابوبکر احمد بن موسی بن مردویہ الاصبہانی۔

دا د ایران قدیمی علمی مرکز اصبہان تہ منسوب دے او مردویہ د ہغہ د نیکہ نوم دے ددے وجہ نہ دا د ابن مردویہ پہ نوم مشہور دے۔

مردویہ فارسی نوم دے۔ دوی پہ صحیح بخاری باندے مستخرج ہم لیکلے دے او تفسیر
ٹے ہم لیکلے دے۔ ابن کثیر، در منشور او نور تفاسیر ہم د دوی نہ روایات نقل کوی۔
[تذکرۃ الحفاظ]۔

دا تفسیر اوس نایاب دے۔

(۶) بحر العلوم تفسیر سمرقندی (متوفی: ۳۷۵ھ)

دے تفسیر نوم بحر العلوم دے لیکن پہ تفسیر سمرقندی سرہ مشہور شویدے۔
دده مکمل نوم ابو الیث نصر بن محمد بن ابراہیم الخطاب السمرقندی دے۔ مشہور
فقیہ دے او پہ الفقیہ او امام الہدی لقب سرہ مشہور دے۔ او اسم کنیہ باندے زیات
مشہور دے۔

پہ تفسیر سمرقندی کنب احادیث او آثار نقل شویدی لیکن پہ ہغے کنب اسرائیلیات او
ضعیف روایات ہم موجود دی۔ معلومیہ چہ د سند د صحت یا د عدم صحت
معلومو لو خہ خاص اہتمام ٹے نہ وو کرے، دا تفسیر د الفاظ او کلماتو لغوی معانی پہ، دیر
آسان انداز کنب بیانی، د اہل لغتو (ابن قتیبہ، اصمعی، زجاج او خلیل نحوی) اقوال
خائے پہ خائے نقل کوی۔

دا تفسیر دار الکتب العلمیہ پہ درے جلدونو کنب پہ سنہ (۱۹۹۳ء) کنب شائع کریدے او
د جامعہ ازہر درے فضلاء پرے تحقیق کریدے (شیخ علی محمد معوض، شیخ عادل
احمد عبد الموجود او ڈاکٹر زکریا عبد المجید)۔
او پہ خلورو جلدونو کنب ہم موجود دے۔

۷- النکت والعیون تفسیر الماوردی (متوفی ۴۵۰ھ)

د ماوردی نوم دے علی بن محمد بن حبیب البصری او کنیہ ٹے ابو الحسن دہ۔ ماورد
مخفف دے د ماء الورد نہ یعنی د گلابو اویہ۔ ددہ والد محترم بہ عرق گلاب جوړولو او د
ہغے تجارت بہ ٹے کولویدے وجہ دا د ماوردی پہ نوم مشہور شویدے۔

دده تاریخ پیدائش پہ بصرہ کنب پہ سنہ (۳۶۴ھ) کنب شویدے۔ چہ دا د دولت عباسیہ د
عروج دور وو او پدے دور کنب د علوم او فنونو درس او تدریس، تصنیف او تالیف او نشر او
اشاعت دیرہ ترقی کرے وہ۔ ابتدائی علوم ٹے پہ بصرہ کنب د ابو القاسم صیمری متوفی

(۳۸۶ھ) نہ حاصل کرل چہ دا دبصریہ پہ ہفہ زمانہ کنبس لوئی عالم وو۔ او دفعہ شافعی ممتاز فقیہ وو۔

ددیہ نہ بعد بغداد تہ نقل شو او د مختلفو اساتذہ ؤ نہ ئے د حدیث او فقہ سماع اوکرہ پہ آخر کنبس دفعہ شافعی حافظ او ممتاز امام ابو حامد اسفرائینی متوفی (۴۰۶ھ) درس کنبس شریک شو، دا وجہ دہ چہ ماوردی ہم د اسفرائینی د شاگردی د وجہ نہ پہ فقہاء شافعیہ ؤ کنبس لوئی مقام لرلو او پہ مختلفو علاقو کنبس قاضی پاتے شویدے او پہ سنہ (۴۲۹ھ) کنبس دہ تہ د قاضی القضاۃ لقب ورکریے شو۔

د تفسیر نہ علاوہ ئے «الاحکام السلطانیہ، ادب الوزير او ادب القاضی» مشہور کتابونہ لیکلی دی۔ پہ ربیع الاول سنہ (۴۵۰ھ) کنبس وفات شویدے، خطیب بغدادی د ماوردی شاگرد وو، ہفہ فرمائی: ما ددہ جنازہ کریدہ او دا (۸۶) کالہ عمر تہ رسیدلے وو۔ [تاریخ بغداد ۱۰۲/۱۲]۔

ماوردی د آیت پہ تفسیر کنبس د سلف او خلف یعنی د صحابہ کرام او تابعینو تمام اقوال نقل کوی، لغوی تحقیقات ہم کوی او د مفرداتو دیر دقیق طریقے سرہ تجزیہ کوی۔ قراءات او فقہی احکام ہم ذکر کوی۔ او پہ اقوالو کنبس د ترجیح کوشش ہم کوی، پہ اثار د صحابہ کرام او تابعینو کنبس ددہ لوئی مرجع او مصدر تفسیر ابن جریر دیے، پہ لغوی او نحوی تحقیقاتو کنبس د قراء، اخفش، ثعلب، مبرد، زجاج او د ابو عبیدہ د کتابونو نہ زیاتہ استفادہ کوی او د سیبویہ او خلیل اقوال ہم نقل کوی۔ او پہ فقہی احکامو کنبس د امام شافعی اقوالو تہ زیات اہمیت ورکوی لیکن د امام مالک، امام ابو حنیفہ او د امام داود ظاہری آراء ہم ذکر کوی۔

دہ پہ خپل تفسیر کنبس خپل منہج داسے بیان کریدے:

[وَلَمَّا كَانَ الظَّاهِرُ الْحَلِيُّ مَفْهُومًا بِالتَّلَاوَةِ وَكَانَ الْغَامِضُ الْخَفِيُّ لَا يُعْلَمُ إِلَّا مِنَ وَجْهَيْنِ نَقْلٍ وَاجْتِهَادٍ جَعَلْتُ كِتَابِي هَذَا مَقْصُورًا بَيْنَ تَاوِيلِ مَا خَفِيَ عَمَلُهُ وَتَفْسِيرِ مَا غَمَضَ تَصَوُّرُهُ وَفَهْمُهُ، وَجَعَلْتُهُ جَامِعًا بَيْنَ أَقَاوِيلِ السَّلَفِ وَالْخُلَفِ وَمُوضِحًا عَنِ الْمُؤْتَلَفِ وَالْمُخْتَلَفِ وَذَاكِرًا مَا سَنَعَ بِهِ الْخَاطِرُ مِنْ مَعْنَى يَحْتَمِلُ عَبْرَتُهُ بِأَنَّهُ مُحْتَمَلٌ لِيَتَمَيَّزَ مَا قِيلَ مِمَّا قُلْتُهُ وَيَعْلَمَ مَا اسْتُخْرِجَ مِمَّا اسْتُخْرِجْتُهُ وَعَدَلْتُ عَمَّا ظَهَرَ مَعْنَاهُ مِنْ فَحْوَاهُ اكْتِفَاءً بِفَهْمِ قَارِيهِ وَتَصَوُّرِ تَالِيهِ]۔

(کلمہ چہ ظاہری او بنکارہ مفہوم د تلاوت نہ معلوم میری او پت او خفی علم نشی حاصلیدے مگر پہ دوه طریقو سرہ یو پہ نقل او بل پہ اجتہاد سرہ پدے وجہ ما خپل دے کتاب کنب د هغه آیتونو پہ تاویل او تفسیر باندے اکتفاء کریدہ چہ د هغه پہ علم او فهم کنب خہ خفاء او مشکلات وی، ما پدے کتاب کنب د سلف او خلفو اقوال راجع کریدی او د اتفاقی او اختلافی امور ووضاحت مے هم کریدے۔ زما پہ زہرہ کنب چہ کومہ احتمالی معنی راغلبے دہ د هغه ذکر مے د محتمل پہ لفظ سرہ کریدے دے دپارہ چہ د نقل شوی اقوالو او زما د قول ترمینخ فرق راشی او د منقول او مستنبط ترمینخ امتیاز راشی او د کومو آیتونو مفہوم چہ د سیاق د کلام نہ واضح کیږی د هغه بیانولو ته ما توجه نہ دہ ورکړی بلکہ د هغه معلومول مے د قاری پہ فهم او تصور باندے پریخی دی)۔

د ماوردی د تفسیر په شپږ (۶) جلدونو کنب دار الکتب العلمیہ بیروت سنہ (۱۹۹۲ء) کنب شائع کریدے چہ په هغه باندے سید بن عبد المقصود بن عبد الرحیم تفصیلی تعلیق لیکلے دے۔ ددے نه علاوه په څلور جلدونو کنب هم موجود دے۔

۸- معالم التنزیل للبغوی متوفی (۵۱۶ھ)

د بغوی نوم حسین بن مسعود دے لیکن د فراء بغوی په نوم مشهور دے۔ فراء پوستین (کوټ) ته وئیلے شی، چونکه د هغه به پوستینونه خرڅول او دا دده خاندانی پیشه وه نو پدے وجه د فراء په نوم به پیژندلے شو۔

او بغوی ورته ځکه وائی چہ دا منسوب دے بغشور علاقے ته چہ دا د هرات او مرو د ترمینخ مشهور ښار دے۔ چہ پدے ښار کنب دا پیدا شوی وو۔ هرات د افغانستان مشهور ښار دے او اوس هم په همدے نوم مشهور دے او مرو د مرو صغریٰ په نوم پیژندلے شی۔ دا د مشهور ښار (مرو الشاهجهان) نه (۱۶۰) میلہ لرے د نهر مرغاب په غاړه باندے آباد وو او په شمالی افغانستان کنب د ترکستان په حدودو کنب شامل وو۔ د خراسان دا علاقہ د عثمان بن عفان په دور خلافت کنب په سنہ (۳۲ھ) کنب احنف بن قیس رحمہ الله فتح کړی وه۔

په اسلامی تاریخ کنب (مرو) ته ډیر لوئی شهرت حاصل دے ځکه چہ د اولنی صدی هجری نه تر شپږمے صدی هجری پورے دا ښار د لوئی لوئی علماء او فحولو مرکز پاتے شوی دے۔ امام بغوی هم پدے ښار کنب پیدا شوی دے پدے وجه د هغه ته بغوی وئیلے شی۔

دہدہ پہ تاریخ وفات کنبن خو اتفاق دے (سوی د ابن خلکان نہ) چہ دا پہ سنہ (۵۱۶ھ) کنبن وفات دے او عمر ئے (۸۰) کالو نہ زیات وو۔ او د ابن خلکان پہ نیز پہ سنہ (۵۱۰ھ) کنبن وفات دے۔ پدے حساب سرہ دہدہ تاریخ ولادت د پنجم صدی ہجری د عشرہ رابع پہ اوائلو کنبن شویدے۔ او یاقوت حموی پہ معجم البلدان کنبن لیکلی دی چہ دا پہ سنہ (۴۳۳ھ) کنبن پیدا شویدے۔ دہہ خاندان د فقہ شافعی متبعین وو۔ لیکن دہ تہ پہ تفسیر، حدیث او فقہ درے وارو کنبن امامت او قیادت اوریاست حاصل شویدے۔ پہ تفسیر کنبن ئے (معالم التنزیل) او پہ حدیثو کنبن ئے (شرح السنہ او المصابیح) او پہ فقہ کنبن ئے (التهذیب) لیکلے دے۔ چہ دا تہول معتمد او متداول کتابونہ دی۔ او اللہ تعالیٰ ورلہ دیر مقبولیت ورکریدے۔

دہدہ مشہور استاذ ممتاز عالم دین د خراسان شیخ الشافعیہ قاضی حسین بن محمد مروزی متوفی (۴۶۲ھ) وو۔

ابن خلکان د بغوی تعارف داسے کوی: ((د فقہ شافعی لوئی فقیہ، محدث وو، مفسر وو، او بحر العلوم یعنی د علومو سمندر وو)) [وفیات الاعیان لابن خلکان ۱۳۴/۲]۔
حافظ شمس الدین ذہبی متوفی (۷۴۸ھ) لیکلی:

امام بغوی امام وو، حافظ وو، فقیہ وو، مجتہد وو، محی السنہ (د سنت ژوندے کونکے) وو، د معالم التنزیل، شرح السنہ، التهذیب او مصابیح السنہ او نورو کتابونو مصنف وو۔ دہ فقہ د قاضی حسین نہ حاصل کرے وہ او د ہفہ نہ ئے احادیث ہم نقل کری وو۔
[تذکرۃ الحفاظ للذہبی (۱۲۵۷/۴)]۔

حافظ ابن کثیر متوفی (۷۷۴ھ) لیکلی:

[کَانَ عَلَامَةً زَمَانِهِ فِيهَا كَانَ دِينًا وَرِعًا، زَاهِدًا عَابِدًا، صَالِحًا، تُوفِّيَ فِي سُؤَالٍ مِنْهَا وَقِيلَ فِي سَنَةِ عَشْرٍ فَاللَّهِ اَعْلَمُ وَدُفِنَ مَعَ شَيْخِهِ الْقَاضِي حُسَيْنٍ بِالطَّلَاقَانِ] [البداية والنهاية ۱۲/۱۹۳]۔

(بغوی پہ علومو کنبن علامہ د زمانے وو، او دیندار، پرہیزگار، زاہد، عابد او صالح عالم وو۔ پہ سوال سنہ (۵۱۶ھ) کنبن وفات شویدے۔ بعض وائی: پہ سنہ (۵۱۰ھ) کنبن وفات دے۔ او پہ طالقان کنبن د پہل شیخ د قاضی حسین د قبر سرہ دفن شوی وو۔

امام بغوی خپل تفسیر معالم التنزیل د تفسیر بالمأثور پہ طرز باندے لیکلے دے، مختصر مگر دیر جامع تفسیر دے، آیتونو سرہ متعلق احادیث او آثار چہ نقل کوی نو پہ

ہفے کنبی : صحت داسانید او طرقو خاص طور سرہ اہتمام کوی۔ ڊیر لوئی محدث دیے
اود محی السنہ پہ لقب سرہ مشہور دیے ددی وجہ نہ نقل کری روایات نے اکثر معتمد
دی۔

شیخ الاسلام ابن تیمیہ دیو سوال چہ جواب کنبی فرمائی :
[فَأَسْلَمَهَا مِنَ الْبِدْعَةِ وَالْأَحَادِيثِ الضَّعِيفَةِ الْبَغْوِيَّةِ وَتَفْسِيرُهُ مُخْتَصَرٌ مِنْ تَفْسِيرِ الثَّعْلَبِيِّ لِكِنَّهُ
صَانٌ تَفْسِيرُهُ عَنِ الْأَحَادِيثِ الْمَوْضُوعَةِ وَالْآرَاءِ الْمُبْتَدَعَةِ] [مقدمة تفسیر فتاویٰ (۳۸۶/۱۳)۔]
(د بدعت اود ضعیف احادیثو نہ ڊیر محفوظ تفسیر د بغوی رحمہ اللہ تفسیر دیے، ددہ
تفسیر د ثعلبی د تفسیر نہ مختصر شوی دیے لیکن دہ خیل تفسیر د موضوع احادیثو او
بدعتی آراؤ نہ محفوظ کریدیے)۔

بغوی دتولو نہ مخکنی مختصر او آسان الفاظو کنبی دآیت تفسیر کوی اوبیا د غریب
الفاظو د معانیو وضاحت کوی اود آیتونو ترمینخ تطبیق ہم کوی۔ د اہل سنت او
مبتدعینو ترمینخ اختلافی مسائلو کنبی د اہل سنتو رائے تائید کنبی دلائل بیانوی او پہ
مبتدعینو ردونہ کوی۔ لکہ پہ آیت : (لا تدرکہ الابصار (الانعام ۱۰۳) پہ تفسیر کنبی نے
نور آیاتونہ او احادیث راویدی اود اللہ تعالیٰ د رؤیت پہ مسئلہ کنبی نے د اہل سنۃ
والجماعۃ د عقیدے تائید کریدیے۔ او پہ معتزلہ و باندیے نے ردونہ کریدی۔ دغہ شان د اللہ
تعالیٰ پہ اسماء او صفاتو کنبی پہ معتزلہ او جہمیہ و باندیے رد کوی اود اہل سنۃ د
عقیدے اثبات کوی چہ پہ قرآن او سنت کنبی د اللہ تعالیٰ کوم صفات مثلاً وجہ، عین ید،
رجل، ساق، اتیان، آسمان د دنیا تہ نزول، استواء علی العرش، ضحک، فرح او دغہ شان
نورو صفاتو د اللہ باندیے بغیر دتاویل او بغیر د تشبیہ نہ ایمان راوہل ضروری دی۔ لکہ
خنکہ چہ اللہ تعالیٰ ذات د مخلوق د ذواتو سرہ مشابہ نہ دیے نو دغہ شان د ہفہ صفات ہم
د مخلوق د صفاتو سرہ مشابہ نہ دی۔ او پدیے باندیے د سلف او علماؤ اقوال او دلائل
تفصیل سرہ ذکر کوی۔

پہ آیتونو د احکامو کنبی د فقہاؤ آراء ہم ذکر کوی۔ اکثر مسائلو کنبی د امام شافعی
رائے تہ ترجیح ورکوی لیکن پہ بعض مقاماتو کنبی بغیر د ترجیح نہ تیریری۔
د بغوی تفسیر اگرکہ د اسرائیلیات او ضعیف روایاتو نہ بالکل خالی نہ دیے خکہ چہ د
محمد بن سائب کلبی کوفی متوفی (۱۴۶ھ) پہ شان مجروح راویانو روایات نے ہم پہ

تفسير کتب کافي تعداد کتب نقل کړېدی لیکن په هغه روایاتو باندې ئې استدلال نه دی کړې.

حاصل دا چه په مجموعی طور سره دا تفسير هم ډیر مفید دی، دا تفسير بار بار شائع شویدی لیکن په سنه (۱۴۰۹ هـ) کتب دار طیبه ریاض د احادیثو د تخریج او تحقیق سره په بهترین طباعت او کتابت کتب شائع کړیدی.

او ددی نه یو مختصر تفسير هم جوړ شویدی دکتور عبد الله بن احمد بن علی الزید مختصر کړیدی.

محمد رشید رضا د هغه په مقدمة الطبع کتب ډیر صفت کړیدی سنه (۱۳۴۳ هـ).

۹- زاده المسیر د ابن الجوزی متوفی (۵۹۷ هـ)

د ابن الجوزی نوم عبد الرحمن بن ابی الحسن دی او کنیه ئې ابو الفرج ده لیکن دده جد اعلیٰ په جعفر جوزی نوم سره مشهور وو. پدې وجه دا په ابن جوزی سره مشهور شو. جوز د غوزانو ونه ته ویل شی. بعض وائی چه دا د بصرې د نهر په بنی طرف کتب دیو خائے نوم (فرضة الجوزة) وو چه هغه ته جعفر منسوب وو.

بعض وائی : په بصره کتب دیوې محله نوم جوړه وو.

او یو قول دا هم دی چه په واسطه کتب دده په کور کتب د غوزانو ونه وه او په واسطه ټنښ بل خائے د غوزانو ونه نه وه.

ابن جوزی وائی چه ماته خپل تاریخ پیدائش خو معلوم نه دی لیکن دومره راته یاد دی چه زما والد محترم په سنه (۵۱۴ هـ) کتب وفات شوی وو. او زما والد به ویل چه په هغه وخت کتب زما عمر د درې کالو وو. نو پدې حساب سره د هغه د ولادت تاریخ سنه (۵۱۱ هـ) یا (۵۱۲ هـ) جوړېږی.

دا په بغداد کتب پیدا شوی وو، مور او ترور ئې تربیت او کفالت کړی وو او بیا په (۱۲) رمضان المبارک (۵۹۷ هـ) کتب وفات شوی وو. د وفات په وخت دده عمر د (۹۰) کالو نه اوږدلی وو. دده د مرگ په خبر سره د بغداد ټول بازارونه بند شو. او د بغداد تقریباً ټول خلق دده په جنازه کتب شریک شو.

علامه ابن جوزی د هر فن ممتاز او مشاهیرو علماؤ نه علوم حاصل کړی وو، په تفسير، حدیث، فقه او نورو علوم او فنونو کتب دوی کتابونه لیکلی دی او دا په لوستی محدثینو

کنیں شمار کیہی۔ دا دیر لوئی واعظ وو او ددہ دوعظ پہ مجالسو کنیں بہ زرگونو خلقو شرکت کولو۔

ابن خلکان متوفی (۶۸۱ھ) ددہ تعارف داسے کوی :

[كَانَ عَلَامَةً عَصْرِهِ وَإِمَامًا وَقْتِهِ فِي الْحَدِيثِ وَصِنَاعَةِ الْوَعظِ صَنَّفَ فِي فَنُونِ عِدِيدَةٍ] (وفیات الاعیان ۱۴۰/۳)۔

(ابن جوزی علامہ د زمانے وو او پہ حدیث او فن خطابت کنیں د خپل دور امام وو او پہ دیرو فنونو کنیں ئے تصنیفات کریدی)
ددہ کتابونہ دیر مفید دی لکہ صید الخاطر، تلبیس ابلیس، او موضوعات ابن جوزی وغیرہ۔

دا پہ خپل تفسیر زاد المسیر کنیں د آیتونو پہ تفسیر کنیں احادیث او آثار او دیر اقوال نقل کوی او پہ نقل دروایاتو کنیں ئے لوئی مصدر او مرجع تفسیر ابن جریر دے لیکن پہ اقوالو کنیں ترجیح نہ ورکوی بلکہ صرف ئے نقل کړی او مخکنیں لارشی نو ددے وجہ نہ دا تفسیر د اسرائیلیات او ضعیف روایاتو نہ ہم خالی نہ دے۔ لیکن ددے نقصاناتو سرہ سرہ دیر مفید هم دے۔

مکتبه اسلامی بیروت دا تفسیر پہ سنہ (۱۹۶۴ء) کنیں اول ځل د تحقیق او تعلیق سرہ شائع کړیدے۔

۱۰ المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز

د ابن عطية غرناطی متوفی (۵۴۱ھ)

ددہ نوم عبد الحق بن غالب دے او اسم کنیہ ئے ابو محمد دہ، لیکن د برہ نیکہ نوم ئے عطیہ وو او د تولو نہ رومی اندلس ته همدا داخل شوی وو۔ ددے وجہ نہ هغه ته د نسبت د وجہ نہ دا پہ ابن عطیہ نوم سرہ مشهور شو۔ د اندلس مشهور بنار غرناطه ته منسوب دے۔ دا د نسب پہ اعتبار سرہ خالص عرب وو ځکه د عطیہ برہ نیکہ زید بن محارب د مضر بن نزار د نسل نہ وو چہ هغه د عربو مشهوره قبيله دہ۔

تاریخ پیدائش ئے پہ سنہ (۴۸۱ھ) کنیں شوی دے او پہ وفات کنیں ئے اختلاف دے لیکن د صحیح قول مطابق پہ (۲۵) رمضان سنہ (۵۴۱) کنیں وفات شوی وو۔ د ابن عطیہ تربیت

پہ علمی کورنی او خاندان کنبں شوی و، پہ هغه وخت کنبں غرناطه د علوم او فنونو مرکز و۔

د نسب او علم دواړو شرافت دوی ته الله تعالیٰ ورکړی و۔

د دوی پلار ابوبکر غالب بن عطیه فقیه، محدث او زاهد و او د اندلس په مشهورو علماؤ کنبں شمار دی، دده علمی مجلس ته به طلباؤ حاضری ورکوله او ابن عطیه وروکے و و نو هغه به ددی علمی ماحول نه متأثره کیدو او پدی علمی فضاء کنبں به دده تربیت کیدو۔

خپل والد محترم ورله د بهترین اساتذو انتخاب کړی و او خپله ئے هم د هغه په تعلیم او تربیت کنبں خصوصی دلچسپی لرله، ددی علمی ماحول او اعلیٰ تعلیم او تربیت دا اثر و چې ابن عطیه د ذهانت، فطانت او عقلمندی اعلیٰ مقام باندی فائز شو۔ او د علومو د حاصلولو او د کتابونو د جمع کولو ډیر شوق ئے لرلو۔ ددی شوق او علمی تندی د ماتولو دپاره ئے د اندلس لوئی لوئی علمی مراکز و ته سفر او کړو او د خپل وخت د نامورو علماؤ نه ئے علوم حاصل کړل تردی چې په اندلس کنبں د اهل السنة والجماعة د افاضل علماؤ نه شمار شو۔

د اندلس په ښار (مریه بروزن غنیه) یا مریه بروزن غنیه) کنبں ډیری مودے پورے قاضی مقرر و۔ پدی وجه دا په قاضی ابن عطیه باندی مشهور دی او په تفسیر کنبں چې کله خپله رایه ورکوی نو داسی الفاظ استعمالوی: [قال القاضي ابو محمد]۔

ابن عطیه د باطل په مقابل کنبں د جهاد بالعلم سره جهاد بالسیف کنبں هم حصه اخستے وه، د کافرانو سره د مقابلو دپاره به د کور نه ډیره ډیره موده غائب و او دا ئے لوئی عبادت گنړلو۔

دا په خپل تفسیر کنبں د آیتونو په تفسیر کنبں احادیث او آثار و ته په نورو ماخذونو باندی فوقیت ورکوی او غیر ضروری قصے او حکایات نه ذکر کوی او د اسرائیلیاتو د ذکر کولو نه عموماً اعراض کوی اگر که په بعض مقاماتو کنبں ئے هغه هم ذکر کړیدی لیکن دده منهج دا دی چې تفسیر لره په اسرائیلی او غیر ضروری قصو او حکایاتو سره طول ورنکړی شی۔ او دا ئے د تفسیر غټه خوی ده۔ شیخ الاسلام ابن تیمیة پدی تفسیر باندی ډیره ښه تبصره کړیده:

[وَتَفْسِيرُ ابْنِ عَطِيَّةَ خَيْرٌ مِنْ تَفْسِيرِ الزَّمَخْشَرِيِّ وَأَصَحُّ نَفْلاً وَبَحْثاً وَأَبْعَدُ مِنَ الْبِدْعِ وَإِنْ اشْتَمَلَ عَلَى بَعْضِهَا بَلْ هُوَ خَيْرٌ مِنْهُ بِكَثِيرٍ بَلْ لَعَلَّهُ أَرْجَحُ هَذِهِ التَّفَاوِيسُ لَكِنْ تَفْسِيرُ ابْنِ جَرِيرٍ أَصَحُّ مِنْ هَذِهِ كُلِّهَا]

[مقدمة تفسیر الفتاوی (۳۸۸/۱۳)۔]

(د ابن عطیہ تفسیر د زمخشری د تفسیر نہ بہتر دے، ددے نقل او بحث دیر صحیح دے او د بدعاتو نہ وړاندے دے، اگر که بعض بدعات پدے کښں هم راغلی دی بلکه داد زمخشری د تفسیر نہ په دیر اعتباراتو غوره دے بلکه شاید چه دا به ددغه ټولو تفاسیرونه هم غوره وی لیکن د ابن جریر تفسیر ددے ټولو نه زیات صحیح تفسیر دے)۔

ابن خلدون په خپله مقدمه کښں لیکي: [وَلَمَّا رَجَعَ النَّاسُ إِلَى التَّحْقِيقِ وَالتَّمْجِيسِ وَجَاءَ أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ الْحَقِّ ابْنُ عَطِيَّةَ مِنَ الْمُتَأَخِّرِينَ بِالْمَغْرِبِ فَلَخَّصَ التَّفَاوِيسَ كُلَّهَا وَتَحَرَّى مَا هُوَ أَقْرَبُ إِلَى الصَّحَّةِ مِنْهَا]۔

(هر کله چه د خلقو میلان تحقیق او اختصار طرف ته شو او د متاخرینو نه ابو محمد عبد الحق ابن عطیہ مغرب (اندلس) ته راغلو نو د ټولو تفاسیرو خلاصه ئے په خپل تفسیر کښں پیش کړه او هغه تفاسیر ئے تلاش کړل کوم چه د هغه نه صحت ته زیات قریب وو)۔

ابن عطیہ چونکه په عربی لغت او صرف او نحو کښں هم زیات مهارت لرلو پدے وجه ئے په تفسیر کښں د لغت، اعراب او اشتقاق متعلق بحثونه هم کړیدي۔

په احادیث او آثارو کښں ابن عطیہ زیات اعتماد په تفسیر ابن جریر کړیدے، د لغت او نحو او صرف متعلق مباحثو کښں اکثر د خلیل نحوی، سیبویه، مبرد، ثعلب، فراء، زجاج او ابو عبیده معمر بن مثنی د اقوالو نه استفاده کوی۔ او په فقهی مسائلو کښں ئے د موطأ مالک او د فقه مالکی نورو کتابونو باندے اعتماد کړیدے۔

د ابن عطیہ نه روستور اتلونکی درے مفسرینو دده کتاب نه دیره استفاده کړیده او ځائے په ځائے د هغه نه اقتباسات کوی۔

یو امام قرطبی په تفسیر الجامع لاحکام القرآن کښں او بل ابو حیان الغرناطی او دریم شیخ ابوزید عبد الرحمن بن مخلوف الشعالبی الجزائری۔ چه ددے علماؤ تاریخ به روستو راشی۔

د ابن عطیہ دا تفسیر اول ځل په سنه (۱۳۹۸ هـ) مطابق (۱۹۷۷ء) کښں د دولت قطر امیر شیخ خلیفه بن حمد آل ثانی په خرچه باندے د شیخ عبد الله بن ابراهیم الانصاری دا اهتمام

لاندے پہ (۱۵) جلدونو کتب چاپ شویدے اوس هم موجود دے۔

۱۱ جامع احکام القرآن للقرطبی متوفی (۶۷۱ھ)

د امام قرطبی نوم دے : محمد بن احمد بن ابی بکر بن قرح ۔

د نسب پہ اعتبار سرہ انصاری خزر جی دے اود فقہی مسلک پہ اعتبار سرہ امام مالک ته منسوب وو۔ ددہ اسم کنیہ ابو عبد الله وه۔ د اندلس دمشهور بنار قرطبه اوسیدونکے وو پدے وجہ پہ قرطبی نوم سرہ دیر مشهور دے۔ اود ددہ تفسیر هم پہ تفسیر القرطبی سرہ مشهور دے۔

قرطبه د قاف پیش، دراء سکون اود طاء پہ پیش اود راء پہ زیر سرہ عجمی اورو می نلفظ دے اودا هم جائز ده چه دا لفظ عربی وی د قرطبه (د قاف او طاء پہ زیر سرہ) نه ماخوذ وی چه ددے معنی ده [الْعَدُوُّ الشَّدِيدُ] (تیزه منده وهل) دا د اندلسو د بنارونو پہ مینخ کتب یو لوئی بنار دے۔ چه د هغه علاقے د بادشاه دار الحکومه وو۔ د بنو امیه ملوک به په همدے بنار کتب اوسیدل، د دیرو فضلاء او علماؤ مرکز پاتے شویدے، ددے اود سمندر تر مینخ د پنخه ورخو مسافت دے۔ [معجم البلدان لياقوت الحموی : ۳۲۴/۴]۔

علامه شمس الدین داود قی لیکي : امام قرطبی د نیک بندگانو نه وو اود هغه علماؤ نه شمار دے چه د الله تعالیٰ معرفت ورته حاصل وی، کوم چه پر هیزگار وی، اود چارزونہ چه د دنیا د حرص او محبت نه خالی وی یعنی زاهد وی اود آخرت په کارونو کتب مشغول وی اود هغوی اوقات په توجه الی الله، عبادت او تصنیف او تالیف کتب مصروف وی۔ ده په (۱۵) جلدونو کتب د قرآن کریم تفسیر کتب یو لوئی کتاب لیکلے دے چه د هغه نوم دے [جَامِعُ أَحْكَامِ الْقُرْآنِ وَالْمُبَيِّنُ لِمَا تَضَمَّنَ مِنَ السُّنَّةِ وَآيِ الْقُرْآنِ]۔

دا د فائده په اعتبار اعلیٰ او عظیم ترین تفسیر دے، پدے کتب غیر ضروری قصے او تاریخی واقعات پریخودے شویدی اود هغه په خائے د قرآنی احکام، اود هغه د دلائلو، اعراب، قراءات او ناسخ او منسوخ په باره کتب معلومات زیات شویدی۔

دوی د اسماء حسنی په شرح کتب یو کتاب لیکلے دے چه د هغه نوم دے [الْكِتَابُ الْحُسْنَى فِي شَرْحِ أَسْمَاءِ اللَّهِ الْحُسْنَى]۔ اود اذکارو په موضوع دوی [التَّذَكُّارُ فِي أَفْضَلِ الْأَذْكَارِ] په نوم یو کتاب لیکلے دے اود آخرت د کارونو په باره کتب ئے [التَّذَكُّرَةُ فِي أَحْوَالِ الْمَوْتَى وَأُمُورِ الْآخِرَةِ] په نوم یو کتاب لیکلے دے۔

امام ذهبی و بیلی دی چه داراسخ او ثقه امام وو او متبحر عالم وو، دده دیر مفید تصانیف دی چه دهغه نه معلومیری چه ددوی علم دیر وسیع (فراخه) وو او دوی د امامت او فضیلت په مقام باندی فائز وو۔ ددوی وفات په (۹) شوال سنه (۶۷۱ هـ) کښ شویده۔
[طبقات المفسرین د داودی [۶۹/۲]۔

۱۲ تفسیر القرآن العظیم

د حافظ ابن کثیر متوفی (۷۷۴ هـ)

د امام ابن کثیر نوم اسماعیل بن عمر بن کثیر وو لقب ئی عماد الدین او کنیه ئی ابو الفداء وه لیکن د خپل نیکه کثیر په نسبت سره دده نوم ابن کثیر زیات مشهور دی۔ دده واند محترم د دمشق په مضافاتو کښ د بصری اوسیدونکي وو، لیکن والدی ئی د بصری سره د مجدل په نوم یو کلی سره تعلق لرلو، ددوی والد محترم د مجدل د مسجد خطیب وو او بنائسته واعظ او فقیه وو۔

ابن کثیر په همدی مجدل کښ په سنه (۷۰۰ هـ) کښ پیدا شوی وو، د والد د وفات په وخت دده عمر (۳) کاله وو لیکن په سنه (۷۰۷ هـ) د ابن کثیر خاندان ددوی مشر ورور کمال الدین عبد الوهاب په نگرانی کښ دمشق ته منتقل شو او ددوی تعلیم په دمشق کښ د خپل ورور په نگرانی کښ اوشو۔

ابن کثیر خپل تاریخ په البدایه والنهایه کښ پخپله لیکلې دی:

[تُوفِّيَ وَالِدِي فِي شَهْرِ جُمَادَى الْأُولَى سَنَةِ ثَلَاثٍ وَسَبْعٍ مِائَةً فِي قَرْيَةِ مَجْدَلٍ وَدُفِنَ بِمَقْبَرَتِهَا الشِّمَالِيَّةِ عِنْدَ الزَّيْتُونِ وَكُنْتُ إِذْ ذَاكَ صَغِيرًا ابْنُ ثَلَاثِ سِنِينَ أَوْ نَحْوِهَا ثُمَّ تَحَوَّلْنَا مِنْ بَعْدِهِ فِي سَنَةِ سَبْعٍ وَسَبْعٍ مِائَةٍ إِلَى دِمَشْقَ صُحْبَةَ كَمَالِ الدِّينِ عَبْدِ الْوَهَّابِ وَقَدْ كَانَ لَنَا شَقِيقًا وَبَنًا رَفِيقًا شَفُوقًا وَقَدْ تَأَخَّرَ وَفَاتُهُ إِلَى سَنَةِ خَمْسِينَ فَاسْتَفْلَتْ عَلَى يَدَيْهِ فِي الْعِلْمِ فَيَسَّرَ اللَّهُ تَعَالَى مِنْهُ مَا يَسَّرَ وَسَهَّلَ مِنْهُ مَا تَعَسَّرَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ]

(البدایه والنهایه ۳۲/۱۴)۔

(زما والد په جمادی الاولی سنه (۷۰۳ هـ) کښ په قریه مجیدل (یا مجدل) کښ وفات شو اوزه په هغه وخت کښ د دری کالو ماشوم وم۔ د والد د وفات نه بعد مونږ په سنه (۷۰۷ هـ) کښ د کمال الدین عبد الوهاب په نگرانی کښ دمشق ته نقل شو چه دازما

سکھ ورور وو او مونې سره ئے ډیر محبت او شفقت لرلو، زما ددے ورور وفات سنه (۷۵۰هـ) پورے روستو شوے وو۔ پدے وجه زه د هغه نه په علم حاصلولو کښ مشغول شوم نو الله تعالیٰ د هغه په ذریعہ مونې ته آسانیانے راکړے او زمونې مشکلات ئے لرے کړل او سهولتونه ئے راکړل۔

په دمشق کښ د ابن کثیر خاندان په مدرسه نجیبیه کښ اوسیدل چه دا د شافعیه و مدرسه وه او امیر جمال الدین نجیبی وقف کړے وه۔ ابن کثیر په سنه (۷۱۱هـ) کښ د یولسو کالو په عمر کښ قرآن کریم د تجوید او قراءت سره حفظ کړے وو او د خپل ورور نه علاوه د هغه وخت د کبارو او ممتازو علماؤ نه دینی علوم حاصل کړی وولیکن د دوی تعلق د شیخ الاسلام ابن تیمیة متوفی (۷۲۸هـ) او د حافظ جمال الدین الجزی سره زیات وو۔ دا د دغه دواړو خاص شاگرد وو او د حافظ مزنی زوم هم وو۔ لور ئے ورکړے وه۔ شیخ الاسلام تقی الدین ابن تیمیہ رحمه الله د حران علاقے یو علمی خاندان کښ په سنه (۶۶۱هـ) کښ پیدا شوے وو د هغوی نیکه ابو البرکات مجد الدین ابن تیمیہ د حنفی مسلک د کبار علماؤ نه شمار وو او د دوی پلار محترم شهاب الدین عبد الحلیم بن تیمیہ د حنبلی مسلک عالم، محدث او فقیه وو۔ درسونه به ئے ورکول او فتوے به ئے هم ورکولے او تقی الدین ابن تیمیہ (یعنی شیخ الاسلام) خپله هم ډیر لوئی محدث او فقیه وو د دوی د دین په تجدید او اشاعت د توحید او سنت کښ ډیر لوئی رول لوبولے دے، او پدے لاره کښ ئے انتهائی تکلیفونه تیر کړیدی، جیلونه او قیدونه ئے برداشت کړیدی او د ډیرو امتحاناتو سره مخامخ شویدے۔ ابن کثیر رحمه الله د دوی د دین د تجدید او دعوتی کار کردگی نه او د دوی د صبر او استقامت نه ډیر زیات متاثره وو او د هغوی په طرز باندے ئے دعوتی او اصلاحی مشن جاری ساتلو۔ ابن کثیر رحمه الله د شیخ الاسلام علمی مقام داسے ذکر کړیدے :

ابن تیمیة یو ذکی او ذهین شخص وو، د هغه په حافظه کښ ډیر زیات معلومات محفوظ وو، تفسیر او د هغه سره تعلق لرونکی علومو کښ امام وو، فقه کښ ئے ډیر لوئی معرفت او مهارت لرلو، د علماء او فقهاؤ په مابین کښ د اختلافی مسائلو لوئی عالم وو۔ په اصول او فروع، نحو او لغت او نور نقلی او عقلی علومو کښ ئے زیات مهارت لرلو، د هر یو فن یو فاضل شخص چه به کله د هغه سره خبرے کولے نو هغه به ئے د فن ماهر موندلو او دابه ئے وثیل چه دا خود همدے فن ماهر دے۔ ما هغه د حدیثو ډیر لوئی حافظ

موندلے وو چه په صحيح او ضعيف كښ به ئے تمیيز كوله شو او راويانو د حالاتو په پيژندلو كښ ده ته ډيره لويه تجربه حاصل وه.

او د حافظ مزی نوم يوسف بن عبد الرحمن دمشقي وو، لقب ئے جمال الدين او كښه ئے ابو الحجاج وه ليكن چونكه دده تربيت په مزه ښار كښ شوي وو او د ژوند زياته حصه ئے همدلته تيره كړي وه پدې وجه په اهل علمو كښ حافظ جمال الدين د مزی په نوم سره پيژندلې شي. مزه د دمشق خوا كښ يو ښار دے او د دمشق نه يو نيم ميل فاصله باندې پروت دے. (معجم البلدان)

علامه مزی په عقیده كښ د سلف صالحينو په منهج روان وو د الله تعالیٰ په اسماء او صفاتو كښ به ئے تاويل نه كولو. دا د حافظ ابن تیمیه ملگری وو د يو بل نه به ئے استفاده كوله او د هغه د رفاقت او صحبت د وجه نه دوی ته تكليفونه رسيدلي وو.

حافظ ابن حجر په الدرر الكامنه كښ ليكلي دي چه په سنه (۷۰۵هـ) كښ په "قصر ابلق" كښ يوه ورځ حافظ مزی د صفی هندی او د ابن زملكاني سره د عقیده په يوه مسئله كښ بحث كولو چه د بحث په دوران كښ حافظ مزی د امام بخاری كتاب (خلق افعال العباد) لوستل شروع كړل، پدې كتاب كښ يو فصل د جهیمه ؤ په رد كښ هم دے. پدې موقعه په مجلس كښ حاضر بعض خلق غصه شو او دا ئے او وئيل چه ستا مقصد دا دے چه مونږ جهیمه يو. نو دا خبره قاضي ته اورسيده او هغه حافظ مزی جيل ته واچولو ليكن د شيخ الاسلام ابن تیمیه په كوششونو سره آزاد كړي شو، دوباره جيل ته واچولې شو او دوباره آزاد كړي شو. دا از مېښت هغه باندې د ابن تیمیه د تعلق په وجه راغلو.

ابن كثير ليكلي دي چه د حافظ مزی زوجه محترمه عائشه بنت ابراهيم بن صديق ډيره نيكه ښځه وه، د قرآن كريم حافظه وه او عالمه هم وه او د هغې لور زينب هم عالمه وه او زما په نكاح كښ وه. [البدایة والنهایة ۱/۱۹۲].

د حافظ مزی دوه كتابونه زيات مشهور دي او په اهل علمو كښ يې حد مقبول او متداول دي يو (اطراف الكتب الستة) يعنی تحفة الاشراف او دويم دے (تهذيب الكمال في اسماء الرجال).

د ابن كثير د ثقافت او فضيلت دپاره د حافظ ابن تیمیه او حافظ مزی په شان د حديث د اكابرو امامانو شاگردی هم كافي ثبوت دے ليكن حافظ شمس الدين داودتي متوفی (۹۴۵هـ) د ابن كثير شيخ حافظ شمس الدين ذهبي متوفی (۷۴۸هـ) نه د هغه د علم او

فضیلت پہ جامع الفاظو داسے نقل دیے: [فَقِيَهُ مُتَقِنٌ وَشَحِيذٌ مُتَقِنٌ وَمُفَسِّرٌ نَقَّادٌ] [طبقات المفسرين ۱۱۲/۱]۔

(دین پہ مختلفو فنونو کنس فقیہ وو، پوخ علم والا محدث وو او نقد او تحقیق کونکے مفسر وو)۔

تفسیر، حدیث او فقاہت (یعنی دقرآن او حدیث نہ د احکامو معلومولو صلاحیت) د دین اسلام دغہ درے اصول دی او خوگ چہ پدیہ دریو کنس وسیع او پاخہ معلومات لری نو ہغہ د امت مسلمہ د دین او فکری قیادت اہل وی او دا درے وارہ صفات اللہ تعالیٰ پہ حافظ ابن کثیر کنس اچولی وو۔

[ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء]۔

تفسیر ابن کثیر: د ابن کثیر (تفسیر القرآن العظیم) تہ کہ د ابن جریر د تفسیر تلخیص (خلاصہ) او ویلے شی نویے خائے بہ تہ وی، خکہ چہ دہ چہ کوم احادیث او آثار نقل کریدی نو د ہغے ماخذ ابن جریر دیے۔ اگرکہ ابن کثیر پہ تفسیر کنس د صحاح ستہ، مسند احمد او نورو کتابونو نہ ہم روایات نقل کریدی او تلخیص ورتہ خکہ وایو چہ ابن جریر چہ د حدیث او اثر متعدد طرق او اسانید بیانوی نو حافظ ابن کثیر پہ اختصار سرہ اسانید پہ اکثر و خایونو کنس حذف کوی البتہ کہ دیو علمی یا سندی نکتے بیان مقصود وی نو بیا پورہ سند ہم ذکر کوی۔

لیکن د ابن کثیر خلور امتیازی خصوصیات دی چہ د ہغے پہ وجہ ددہ افادیت (زیات مفید کیدل) د ابن جریر نہ زیات دی۔

۱- یو دا چہ د آیتونو پہ تفسیر کنس د نورو سورتونو نہ نظائر او امثال پیش کوی چہ د ہغے پہ وجہ ددغہ زیر بحث آیت معنی ذہن تہ زر راخی۔ یعنی تفسیر القرآن بالقرآن پہ خصوصی طریقہ کوی۔

۲- دویم خصوصیت دا دیے چہ کوم روایات ئے نقل کریدی نو د ہغے پہ صحت او عدم صحت باندے اکثر بحث کوی۔ او د راویانو پہ ضعف او صحت باندے رنرا اچوی۔

۳- دریم خصوصیت دا دیے چہ اسرائیلی روایات خو اکثر نہ نقل کوی بلکہ د ہغے ضعف تہ اشارہ کولو سرہ مخکنس خی۔ او کوم خائے چہ نقل کری نو پہ ہغے باندے تنقید کوی او لوستونکی تہ دا وربنائی چہ د آیت تفسیر دیے روایاتو تہ محتاج نہ دیے او دا بہ د آیت تفسیر نشی گنرلے۔

۴- خلورم خصوصیت دا دے چہ کوم خیزونہ قرآن کریم مبہم پریخی دی اور رسول اللہ ﷺ نہ پہ صحیح سند د هغه وضاحت نہ وی نقل شویے او آیت چہ کوم مقصد دپارہ نازل شویے وی د هغه پہ اعتبار سرہ د ابہام زائلہ کول ضروری ہم نہ وی نو داسے خیزونہ مبہم پریدی او غیر ضروری بحثونہ نہ کوی۔ لندہ دا چہ دا پہ علم الدراية او علم الرواية دواړو باندے مشتمل دے۔

دا تفسیر په مختلفو جلدونو کښ شویدے او تعلیقات او تحقیقات ته هم شویدی۔ او ددے تلخیص او اختصار هم شویدے۔ او یو سلفی تفسیر دے۔

۱۲- الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن

یعنی تفسیر الثعالبی متوفی (۸۷۵ھ)

دده نوم عبد الرحمن بن محمد بن مخلوف دے او کنیه ئے ابو زید ده۔ الجزائر بنار ته نزدی یوه علاقہ کښ په سنه (۷۸۴) کښ پیدا شویدے او په الجزائر کښ په سنه (۸۷۵) کښ وفات شویدے او هم دلته دفن شویدے۔ دوی د طلب د علم دپاره اول سفر د الجزائر یو ښار (بجایه) ته اوکړو او د مشهور کبار علماؤ نه ئے علم حاصل کړو بیا تونس ته لاړو هلته ئے د مشهور علماؤ نه استفاده اوکړه بیا مصر ته لاړو او د (الفيه فی علوم الحديث) د مصنف حافظ زين الدين العراقي متوفی (۸۲۶ھ) نه ئے حدیث نبوی او د هغه متعلق علوم حاصل کړل، د مصر نه د حج دپاره مکے مکرمه ته لاړو او هلته ئے د علماؤ نه مختلف علوم حاصل کړل او د حدیث د بیانولو اجازت ئے حاصل کړو او بیا واپس الجزائر ته راغلو او د درس او تدریس او تصنیف کار ئے جاری کړو۔ ثعالبی په خپلو ملگرو کښ ولی الله گنرله شو او د امام غزالي د کتاب (احیاء العلوم) مطالعه به ئے هم زیاته کوله۔

دوی د خپل تفسیر منهج د خپل تفسیر په مقدمه کښ داسے بیان کړیدے چہ خلاصه ئے داده:

ای زما ورره! الله تعالی دے زما او ستا زړه د ایمان او د یقین په انواراتو سره منور کړی او ما او تا دے په خپلو متقی اولیاؤ کښ شامل کړی۔ ما د خپل ځان او ستا دپاره پدے مختصر تفسیر کښ هغه خبرے جمعہ کړیدی چہ زما او ستا سترگے په دواړو جهانو کښ یخوی۔ ما پدے تفسیر کښ د ابن عطیه د تفسیر مهمے او ضروری خبرے جمع کړیدی او د

نورو امامانو د کتابونو نه مه هم ډیر فوائد یو ځائے کړیدی، ما چه د کوم کتاب نه هم اقتباس نقل کړیدی نو د هغه د مصنف په خپلو الفاظو کښی مه نقل کړیدی او کومه خبره چه ما د خپلے رائے نه لیکلے ده نو د هغه دپاره مه د (ت) نښه لکولے ده په بدل د (قُلْتُ) کښی۔ او کوم چه د ابن عطیه مه نقل کړیدی نو هغه دپاره عین لفظ نښه ده۔ او د بخاری او مسلم او ابو داود او ترمذی نه علاوه چه کوم صحاح یا حسان احادیث نقل شویدی نو هغه د نووی الاذکار، د منذری د ترغیب او ترهیب او د قرطبی د کتاب التذکره او د بغوی د مصابیح السنه نه اخستے شویدی))۔

د مصنف د بیان نه معلومه شوه چه دا کتاب په اصل کښی د ابن عطیه د تفسیر (المحرر الوجیز) تلخیص دے او پدے کښی د نورو ائمه و د تفاسیرونه مه بعض ضروری فوائد او نکات نقل کړے شویدی او د لغت او اعراب متعلق اکثر نکات د ابو حیان د تفسیر نه اخستے شویدی۔

دا هم یو مفید تفسیر دے چه روایت او درایة دواړه ئے جمع کړیدی۔

دا تفسیر دار الکتب العلمیه (۱۹۹۶ء) بیروت کښی په درے جلدونو شائع کړیدی او ابو محمد غماری ادیسی ددے تحقیق او تخریج د احادیثو کړیدی۔

۱۴ - الدر المنثور فی التفسیر المأثور

د سیوطی متوفی (۹۱۱ هـ)

امام سیوطی پدے تفسیر کښی د آیتونو په تفسیر کښی د احادیثو او آثارو د نقل کولو نه علاوه د خپل طرف نه هیڅ هم نه دی لیکلی۔ ددے تفسیر پس منظر او باعث د تصنیف مصنف په مقدمه کښی پخپله بیان کړیدی چه خلاصه ئے دا ده :

((ما چه کله خپل کتاب ترجمان القرآن تالیف په څو جلدونو کښی مکمل کړو چه په هغه کښی احادیث د رسول الله ﷺ او آثار د صحابه کرامو په اسانیدو سره نقل کړے شوی وونو ما د خلقو همتونه کمزور اولیدل او د اسانیدو نه بغیر مه صرف په متونو باندے اکتفاء ته د خلقو رغبت اولیدلو، نو د خلقو ددے کم همتی او اختصار ته میلان په وجه ما د ترجمان القرآن تلخیص او کړو او مختصر تفسیر مه مرتب کړو او اسانید حذف کولو سره مه د احادیثو په متونو باندے اکتفاء او کړه لیکن د هر روایت په اول کښی مه د هغه معتبر کتابونو حواله ورکړه د کوم نه چه نقل شویدی او چا چه د هغوی تخریج کړیدی د

اختصار نہ بعد ددے تفسیر نوم ما [الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور] کیخودلو۔

د علامہ سیوطی تعارف : نوم نے عبد الرحمن بن کمال ابی بکر بن محمد دے اولقب نے جلال الدین دے لیکن د مصر مشہور بنار اسیوط پہ نسبت سرہ دا پہ جلال الدین السیوطی سرہ ڈیر مشہور شو۔

دا پہ رجب سنہ (۸۴۹ھ) کنبن پیدا شویدے او پہ سنہ (۹۱۱ھ) کنبن وفات شویدے۔ د اتو کالونہ پہ کم عمر کنبن نے قرآن کریم حفظ کرے وو او د ہفے نہ بعد د فقہ کتاب (عمدة الاحکام) او د علم اصول کتاب (منہاج الفقہ والاصول) او د علم نحو کتاب (الفیہ ابن مالک) درے وارہ یاد کپری وو او بیا پہ سنہ (۸۶۴ھ) کنبن د (۱۵) کالو پہ عمر کنبن د مختلف علوم او فنونو تفصیلی او تحقیقی علم حاصلولو دپارہ د اکابرو او مشاہیرو اساتذہ کرامو پہ مجالسو کنبن حاضری ورکولو ابتداء اوکرہ۔ پہ فقہ کنبن ددوی مشہور استاذ شیخ الاسلام علم الدین بلقینی وو د ہفہ سرہ نے تعلق د ہفہ د مرگ پورے وو از د ہفہ نہ روستو نے د بلقینی د خوی نہ ہم بعض کتابونہ لوستلی وو۔ او د علم د طلب دپارہ نے د مصر نہ شام، حجاز، یمن، ہند او مغرب یعنی اندلس تہ ہم سفرونہ کپری وو او د خپل ملک مختلف مراکزوتہ بہ نے دورے ہم کولے لیکن د ژوند اکثرہ حصہ نے پہ قاہرہ کنبن تیرہ کپیدہ چہ پہ ہفے کنبن پہ ہفہ وخت حافظ ابن حجر عسقلانی متوفی (۸۵۲ھ) او بدر الدین عینی متوفی (۸۵۶ھ) او علامہ سخاوی متوفی (۹۰۲ھ) او دوی پہ شان نور اکابرین محدثین موجود وو۔ پہ سنہ (۸۷۱ھ) کنبن د (۲۲) کالو پہ عمر کنبن سیوطی فتویے ورکول شروع کپری وو او پہ سنہ (۸۷۲ھ) د (۲۳) کالو پہ عمر کنبن ہغوی د حدیثو درس شروع کپری وو او پہ سنہ (۸۸۶ھ) کنبن د (۳۷) کالو پہ عمر کنبن د تصنیف او تالیف کار شروع کپرو۔

سیوطی خپلہ لیکلی دی چہ ماتہ اللہ تعالیٰ پہ اووہ علومو کنبن تبحر او مہارت راکپیدے۔

تفسیر، حدیث، فقہ، نحو، معانی، بیان او بدیع۔

سیوطی خپل کتاب (حسن المحاضرة فی اخبار مصر والقاهرة) کنبن لیکلی دی چہ د تفسیر او قرآن سرہ تعلق لرونکی زما (۲۵) کتابونو پورے رسیدلی دی۔ او ددوی تولو تصنیفاتو پہ بارہ کنبن وئیلے شویدی چہ (۵۰) نہ زیات دی۔

ددوی تفسیر الدر المنثور کنبن د احادیث او آثارو کافی ذخیرہ موجودہ دہ لیکن پہ ہفے کنبن د صحاح او حسان سرہ ضعاف ہم موجود دی او د اسرائیلی روایاتو کھے ہم پکنبن

نشسته پدیه وجه بغیر د تحقیق نه به هغه روایانو باندیه په پتو سترگو اعتماد نشی کیدیه۔ لیکن دروایاتو دومره ذخیره جمع کول د هغوی ډیر لوئی خدمت دی۔ الله تعالی ډیه اجر عظیم ورکړی۔

انظر مقدمة تفسير الدر المنثور للشيخ خليل مدير الازهر لبنان)

تفسير الدر المنثور په اته (۸) جلدونو کښ دار الفکر بیروت په سنه (۱۹۸۳ هـ) کښ په بهترین طباعت کښ شائع کړیدیه۔

دا هغه مفسرین وو چه دوی په خپلو تفاسیرو کښ تفسیر بالمأثور کړیدیه یعنی تفسیر القرآن بالقرآن او بالا حدیث والآثار ئه کړیدیه۔

اوس د هغه تفاسیرو تذکره کړی چه هغوی د تدبر او فکر په ذریعه د قرآن کریم تفسیر کړی وی۔ یعنی

تفسیر بالرأی ئه کړی وی لکه چه د تفسیر بالرأی حکم مخکښ بحثونو کښ تیر شویدیه

(۱) مفاتیح الغیب

المعروف بتفسير كبير للامام الرازي متوفى (۶۰۶ هـ)

د امام رازی نوم : محمد بن عمر بن حسین دی لقب ئه فخر الدین دی۔ ولادت او تربیت ئه په مشهور علمی مرکز «ری» کښ شوی وو پدیه وجه په نسبت کښ ورته رازی وئیل شی، دده والد محترم عمر بن حسین چه لقب ئه ضیاء الدین وو د ری خطیب پاته شری وو، پدیه امام رازی ته ابن الخطیب هم وئیل شی۔

امام رازی په (۲۵) رمضان سنه (۵۴۴ هـ) کښ په ری کښ پیدا شوی وو او په اول شوال سنه (۶۰۶ هـ) کښ (د عید الفطر په ورځ) په هرات کښ وفات شوی وو۔ او د همدغه ورځ په ماښام کښ د هرات خوا کښ د (مزدرخان) په نوم یوه علاقه کښ په یو غر کښ دفن شوی وو د امام رازی اولنې استاذ د دوی پلار ضیاء الدین عمر بن حسین وو او د هغوی استاذ مشهور امام او محدث بغوی وو۔ لیکن د والد محترم د تربیت او تعلیم نه روستو د مشهور استاذانو نه ئه مختلف علوم او فنون حاصل کړل او بیا ئه درس او تدریس او و عظم او خطابت او مناظرو او بحثونو او تالیف او تصنیف کښ وخت تیر کړو تر دیه چه خپلو هغه ته د امام رازی او فخر الدین رازی لقب ورکړو۔ -

امام رازی پہ علم الکلام او فلسفہ او معقولاتو کنیں د خپل دور پہ تمام اہل علمو باندے فوقیت لرلو، پہ مختلفو فنونو کنیں ئے مفید مفید کتابونه لیکلی دی۔

پہ خطابت او وعظ کنیں ئے ے مثال صلاحیت لرلو، پہ عربی او فارسی دواپو ژبو کنیں به ئے تقریر کولو، او د تقریر پہ دوران کنیں به پرے داسے حالت طاری کیدو چه ډیر به ئے ژړل۔
پہ هرات ښار کنیں به دده مجلس کنیں هر قسم نظریاتو والا خلق شریک کیدل او قسما قسم سوالات به ئے کول لیکن دوی به هر یو ته په ډیر ښائسته انداز کنیں جواب ورکولو۔ د دوی په مجلس کنیں د شرکت او جواباتو د اوردو د وجه نه د کرامیه فرقه او د نورو اهل بدعو ډیر خلق د اهل سنت والجماعة مسلک اختیار کړے وو۔ په هغه زمانه کنیں په هرات او خواؤ شا کنیں د کرامیه و کثرت وو۔

د امام رازی ابتدائی ژوند په ډیره غریبی او فقر کنیں تیر شویده لیکن آخری ژوند ے په ډیره مالدارۍ او عیش او راحت کنیں تیر کړیده۔ وجه دا وه چه یو مالدار طبیب وو کله چه امام رازی د خوارزم او د ماوراء النهر دوره باندے تلے وو او د مختلفو مذاهبو او نظریاتو والا خلقو سره مناظرې او بحثونه او کړل نو خلقو د خپلے علاقے نه اوووستو نو آخر تنگ شو او د خپل پلار نیکه ښار (ری) ته راغلو۔ نو په ری کنیں یو مالدار طبیب وو۔ چه د هغه دوه لونږه وے او هلکان ئے نه وو۔ او اتفاق سره د امام رازی هم دوه ځامن وو، طبیب چه کله د مرگ په مرض بیمار شو او یقین ئے راغلو چه زه اوس ضرور مرم نو خپلے دواړه لونږه ئے د امام رازی دواړه ځامنو ته په نکاح ورکړے او د هغه ټول منقولہ او غیر منقولہ اموال ے د امام رازی ځامنو ته رانقل شو نو پدے سره د امام رازی حالت ښه کیدو ته نقل شو۔

حافظ ابن کثیر د امام رازی مقبولیت او مالدارۍ او عیش داسے ذکر کوی:

(د خوارزم او د نورو علاقو د بادشاهانو په نیز امام رازی ته لوی عظمت او وجاهت حاصل وو، د هغه دپاره په مختلفو ښارونو کنیں مدارس جوړ کړے شو، خالص د سره زرو (۸۰) اتیا زره دینار د هغه په ملکیت کنیں راجمع شو او نور د استعمال څیزونه، سامانونه، سورلیانے او کپړے وغیره د هغه نه علاوه وو۔ دده په ملکیت کنیں (۵۰) ترکی غلامان راغلل، دده د وعظ او خطابت په مجلس کنیں به بادشاه، وزراء، علماء، امراء او فقراء او عام خلق ټول شریک کیدل او د هغه د عبادات او اورادو او اذکارو اوقات هم معلوم وو۔ د امام رازی او کرامیه و ترمینځ بحثونه او مناظرې به هم کیدلے۔ امام رازی چه څومره په علم الکلام کنیں پوخ او راسخ وو نو د هغه باوجود به ئے دا وئیل: [مَنْ لَزِمَ مَلْعَبَ الْعَجَائِزِ كَانَ هُوَ الْفَائِزِ] (څوک چه د

بودی گانو زنانو د مذهب پابند شو نو بس همغه کامیاب دے۔

[البدایة والنهاية [۵۵/۱۳] ووفیات الاعیان، لابن خلکان (۲۵۱/۴) ملخصاً۔

یعنی مطلب دا چه یوه ساده بودی زنانه چه په الله او رسول او دین اسلام باندے څنگه ایمان او یقین لری نو د کامیابی او د نجات دپاره همدغه ایمان کافی دے او فلسفیانہ او متکلمانہ او تکلفی دلائلو ته هیڅ ضرورت نشته۔

د امام رازی تفسیر اصل نوم مفاتیح الغیب دے لیکن په خواص او عوامو کښ د تفسیر کبیر په نوم مشهور دے، دا واقعی ډیر لوئی تفسیر دے پدے کښ ډیر علوم او معارف او باریکات راجمع شوی دی او د هر فن او علم متعلق بحثونه په بنائسته ترتیب او بنائسته بیان سره پدے کښ لیکلے شوی دی، کله چه یو آیت راشی نو د امام رازی په ذهن کښ مختلف علوم او فنون چپے وهی، د لغت او صرف او نحو او بلاغت او حدیث او فقه او فلسفے او علم کلام متعلق بحثونه راوړی چه ددے په وجه په اهل علمو کښ دا مشهوره شویده چه [وَفِي الْكُبْرِ كُلُّ شَيْءٍ إِلَّا التَّفْسِيرَ]۔

(په تفسیر کبیر کښ د تفسیر نه علاوه هر شے ملاوړی)

یعنی علمی بحثونه دومره اوږده راوړی چه اصل تفسیر به درنه ورک شی۔ دا د عام بحثونو او بلاغت وغیره متعلق مفید تفسیر دے لیکن طرفی مسائلو کښ د اوږد والی په وجه خلق ددے په لوستلو کښ تنگی محسوس کوی۔

پدے باندے یو عیب وئیلے شویده چه حافظ ابن حجر وائی : ((امام رازی باندے دا عیب لگولے شویده چه دا شبهات خو سخت راوړی لیکن د هغه حل ناقص او کمزورے پیش کوی تردے چه بعض اهل مغرب وئیلی دی : [يُورِدُ الشُّبُهَةَ نَقْدًا وَيَجْلُهَا نَسِيقَةً]۔

(امام رازی شبهات خو نقد پیش کوی لیکن د هغه حل او جواب په قرض باندے پریدی)۔ [لسان المیزان ۴/۴۲۷]۔

په تفسیر کبیر کښ بل نقصان علماؤ دا وئیلے دے چه دا کله نا کله د بعض معتزلو تائید کوی لکه د ابو مسلم اصفهانی معتزلی تائید ئے په بعض مقاماتو کښ کړیدے لکه د سورة طه په (بصرت بما لم يبصروا) آیت کښ ئے د ابو مسلم تائید کړیدے دغه تاویل تفسیر البحر المحيط او تفسیر نیشاپوری هم راوړیدے لیکن هغوی هم نه تردید کړیدے او نه تائید البته تفسیر روح المعانی کښ د هغه تردید شویده۔

په تفسیر کبیر کښ د سورتونو او آیتونو تر مینځ د ربط او مناسبت اهتمام هم شویده

لیکن عادت ئے دادے چہ کله ډیر توجیہات ذکر کوی چہ په هغه کښ کمزوری توجیہات هم وی چہ په هغه سره مضبوط او قوی توجیہات هم کمزوری گنلے کیږی۔

۵- امام رازی امام المتکلمین او د علوم او فنونو بحر زخار وولیکن د حدیثو په ائمه و کښ شمار نه دے او په حدیثو کښ کمزورے هم وو۔ په تفسیر کبیر کښ د احادیثو او آثارو تعداد خو ډیر کم دے او کوم روایات چہ په کښ نقل شویدی د هغه هم د صحت او ضعف تحقیق نه دے شوی۔ او اکثر مقاماتو کښ حواله هم نه دی ورکړے شوی پدے وجه په هغه روایاتو به بغیر د تحقیق نه استدلال نه کیږی۔

۶- امام رازی خپل تفسیر په خپل قلم سره نه دے مکمل کړے بلکه د سورة انبیاء پورے ئے خپله لیکلے ووبیا وفات شو۔ او د بعضو په نیز باندے باقی حصه تر آخره پورے نجم الدین احمد بن محمد مخزومی مصری متوفی (۷۲۷هـ) مکمل کړیدے۔ او ځینی وائی چہ د تکمله څه حصه قاضی القضاة شهاب الدین بن خلیل دمشقی هم لیکلے ده۔ تکمله چہ هر چا لیکلے ده لیکن د تفسیر اسلوب د ابتداء نه تر آخر پورے یو شان دے او لوستونکے دا نه محسوس کوی چہ گڼے د امام رازی نه دا تفسیر نیمه کښ پاتے شویدے۔ [الدرر الكامنة للحافظ ابن حجر]۔

(۲) انوار التنزیل واسرار التاویل

معروف په تفسیر بیضاوی متوفی (۶۹۱هـ)

د بیضاوی نوم عبد الله بن عمر بن محمد دے، لقب ئے ناصر الدین دے، او کنیه ئے ابوالخیر ده لیکن دا د فارس مشهور ښار بیضاء ته د نسبت په وجه سره د قاضی بیضاوی په نوم مشهور شویدے۔

بیضاء یو لوئی ښار دے پدے کښ یوه قلعه ده چہ هغه د وړاندے ښکاره کیږی پدے وجه دے کلي ته بیضاء وئیلے شویده ددے او د شیراز تر مینځ اته فرسخه یعنی (۲۴) میله فاصله ده۔

حافظ ابن کثیر لیکي: دا قاضی وو، امام وو، علامه ناصر الدین عبد الله بن عمر شیرازی وو، د شیراز قاضی او عالم وو او د آذربایجان او د هغه د اطرافو هم عالم وو او په (۶۸۵هـ) کښ په تبریز کښ فوت شویدے۔ [البداية والنهاية: ۳/۳۰۹]۔

تاج الدین سبکی دده تعارف داسے کوی: [كَانَ إِمَامًا مُّبَرِّزًا، نَظَّارًا، صَالِحًا مُتَعَبِّدًا زَاهِدًا]۔

(بیضاوی پہ خپلو ملگرو باندے فوقیت لرونکے امام وو، زیرک او عقلمند وو، عابد او زاہد وو)۔

دا تبریز ته په هغه وخت کښې داخل شوې وو چه یو فاضل عالم په خپله درسگاه کښې درس ورکولو، قاضی بیضاوی هم د هغه مجلس په آخر کښې کیناستو، مدرس په مجلس کښې یوه نکته پیش کړه او وی وئیل چه ددے تشریح اوکړی او ددے جواب راکړی، که جواب نشی ورکول نو صرف تشریح اوکړی او که دا هم نشی کول نو ما چه کومه نکته بیان کړه نو هغه زما په الفاظو مکرر کړی؟ د مدرس دا گمان وو چه د حاضرینو نه به دا نکته هیچاته نه وی معلومه لیکن مدرس چه کله خپله خبره پوره کړه نو بیضاوی جواب ورکول شروع کړل لیکن مدرس اووئیل چه زه جواب نه اؤرم ترڅو چه ماته معلومه نه شی چه تاسو پدے نکته پوهه شوی یی۔ قاضی اووئیل چه ددے تشریح په لفظ سره اوکړم او که په معنی سره یعنی ستا الفاظ مکرر کړم او که په خپلو الفاظو کښې ئے اؤویم؟ مدرس اول خو څه متحیر شو لیکن بیا ئے اووئیل چه زما الفاظ اؤوایه۔ قاضی د هغه الفاظ اووئیل او وی وئیل چه ستا د بیان کړی الفاظو په ترکیب کښې دا نقصان پاته شوې وو۔ بیا ئے هغه نکته حل کړه یعنی تشریح ئے اوکړه او بیا ئے د هغه جواب ورکړو او فوراً ئے د هغه په شان یوه بله نکته پیش کړه او مدرس ته ئے دعوت ورکړو چه ته دا حل کړه لیکن مدرس هغه نکته حل نکړه شوه۔ په مجلس کښې وزیر هم تشریف لرلو نو هغه دة لره خپل ځان ته راوغوختو او تپوس ئے اوکړو ته څو ئے؟ دة اووئیل زه بیضاوی یم او د شیراز د قضاء درخواست مے راوړیدے۔ وزیر د هغه اکرام او اعزاز اوکړو او همدغه ورځ ئے ورله تحفه ورکړه او د هغه حاجت ئے پوره کړو۔

[طبقات الشافعية الكبرى ۸/۱۵۷ ترجمه نمبر ۱۱۵۳]۔

قاضی بیضاوی د تفسیر نه علاوه په مختلفو علومو کښې نور کتابونه هم لیکلي دی، په علم اصول کښې ئے (المنهاج) او د هغه شرح لیکلے ده او په حدیثو کښې ئے د (مصابیح السنه) شرح لیکلے ده۔

د تفسیر بیضاوی په خطبه کښې مصنف د خپل تفسیر نوعیت ذکر کړیدے چه د هغه د عبارت نه دا معلومیږی چه د هغه تفسیر په پنځه امورو مشتمل دے:

۱- د صحابه گرامو او تابعینو او سلف صالحینو په اقوالو۔

۲- د هغه د خپل عقل او رائے نه معلوم کړی نکات او لطائف۔

۳- د متأخرین فضلاء او محققینو بیان کړی نکات او لطائف۔

۴- د قرائت د مشهورو امامانو مشهور قراءتونه۔

۵- او د نورو معتبرو قاریانو نه روایت شوی شاذ قراءتونه۔

کومو نکاتو او لطائفو ته چه ده اشاره کړیده، هغه د لغت او عربیت او صرف او نحو او بلاغت سره هم تعلق لری او د نورو امورو سره هم تعلق لری۔

د بیضاوی تفسیر صرف په احادیثو مشتمل نه ده بلکه تفسیر بالرأی هم پکښ شته پدې وجه دا د تفسیر بالرأی په لست کښ شامل شو۔

د دې تفسیر د مطالعې نه دا معلومېږي چه د دې لوئی مأخذ د زمخشری تفسیر کشاف دې بلکه د بعضو په نیز دا د کشاف تلخیص دې لیکن ده د زمخشری د اعتزال تائید نه دې کړې۔ بلکه خائ په خائ د هغه تردید کړیدې او د اهل سنتو د مسلک دفاع دې کړیده البته د عربیت او بلاغت متعلق امور او علمی نکات دې د کشاف نه استفاده کړیدی۔

او د احادیثو د صحت او عدم صحت او سندی تحقیق ته دې هیڅ توجه نه ده کړې پدې وجه د سورتونو په فضائلو کښ چه په کشاف کښ کوم روایات نقل شویدی هغه بیضاوی هم بغیر د تحقیق نه نقل کړیدی حالانکه په هغې کښ ضعیف هم دی بلکه موضوع هم شته۔ بیضاوی اگرکه په فن حدیث کښ د بغوی په (مصابیح السنه) باندې شرح هم لیکلې ده لیکن د دې باوجود دا د مشهور او معتمدو امامانو د حدیث نه شمار نه دې۔ پدې وجه لکه څنگه چه د امام رازی، امام غزالی، او زمخشری کتابونه د ضعیف روایاتو نه خالی نه دی۔ دغه شان د بیضاوی په تفسیر کښ هم ضعیف روایات راغلی دی۔ لیکن اسرائیلی روایات پکښ ډیر کم ذکر شویدی۔ او کوم خائ چه ذکر شویدی نو د ضعف د اشارې سره او دا د لویه خوبي ده۔ د بر صغیر پاک و هند د دینی مدارسو په نصاب کښ تفسیر بیضاوی د سورة البقرې د آخر پورې شامل دې۔ ځکه چه د دې په لوستلو سره روستو تفسیر خود بخود آسانېږي۔

(۲) مدارک التنزیل وحقائق التاویل

د نسفی متوفی (۷۰۱ هـ)

د نسفی نوم عبد الله بن احمد بن محمود دې او لقب دې ابو البرکات دارنگه حافظ الدین هم دې۔ لیکن د نسف په نسبت سره د نسفی په نوم سره مشهور دې او دده تفسیر هم په

تفسير نسفی او تفسير مدارك سره مشهور دی۔ نسف د ماوراء النهر علاقہ کښ مشهور ښار دی چه په هغه کښ لوئی لوئی علماء او فقهاء تیر شويدي۔ دده د وفات په باره کښ یو قول دا دی چه دا (۷۱۰هـ) کښ وفات شويدي لیکن صحیح او مشهور قول دا دی چه دا په ایدج ښار کښ په سنه (۷۰۱هـ) کښ وفات شويدي۔

دا په خپله زمانه کښ د حنفیه امام وو، او په فقه او اصولو کښ رئیس وو او د شمس الدین محمد بن عبد الستار کردی او بدر الدین خواهرزاده نه ئے د فقه علم حاصل کړی وو، دده معتبر او معتمد تصنیف هم موجود دی مثلاً په فقه کښ ئے (الوافی) او د هغه شرح (الكافی) او (کنز الدقائق) او په اصول فقه کښ (المنا) او په تفسير کښ (مدارك التنزيل) دی۔

امام نسفی د خپل تفسير منهج په خطبه کښ داسے بیان کړیدی:

ما نه هغه خلقو درخواست اوکړو چه د هغوی خبره منل ضروری وو چه زه د قرآن په تاویلاتو کښ درمیانی درجه داسے کتاب اولیکم چه وجوه د اعراب او قراءت لره جامع وی، د علم بدیع او علم اشاراتو په باریکو او دقیق نکتو باندے مشتمل وی، د اهل سنت والجماعة په اقوالو سره مزین وی، د اهل بدعت او ضلالت د دروغو خبرو نه خالی وی، دومره اوږد هم نه وی چه قاری د هغه په لوستلو سره تنگ شی او دومره لنډ او مختصر هم نه وی چه د هغه په پوهه کښ خلل راشی۔ لیکن ما د خپل بشری قوت د قصور د احساس په وجه خپل قدم مخکښ روستو کولو او پدے خطرناکه لاره تیریدو نه مے احتیاط کولو تردے چه ما د الله په توفیق سره پدے کار شروع اوکړه حال دا چه عوارض او موانع ډیر زیات وو او په لږه موده کښ مے دا کتاب مکمل کړو، ما ددے نوم (مدارك التنزيل وحقائق التأويل) کیخودو۔

د نسفی تفسير د بیضاوی او د کشاف تلخیص دے لیکن په کشاف کښ چه د اعتزال کومے خبری دی هغه دوی پریخوستی دی۔ البته د بلاغت او عربیت علمی دقائق او نکات ئے بیان کړیدی۔ دا مختصر او جامع تفسير دی۔

(۴) لباب التأويل فی معانی التنزيل

معروف په تفسير خازن متوفی (۷۴۱هـ)

د خازن نوم علی بن محمد بن ابراهیم البغدادی الشیخی دی (شیخه په شام کښ د حلب

سرہ نزدیے دیو کلی نوم دیے پدیے وجہ ده ته شیخی وئیلے شی لیکن دا د خازن په نوم سرہ مشهور دیے او دده تفسیر هم د تفسیر خازن په نوم پیژندلے شی۔ ددیے وجہ د تسمیہ دا ده چه دا د دمشق دیوے کتب خانے خازن (خزانچی) پاتے شوے وو پدیے وجہ په خلقو کنیں د خازن په نوم مشهور شو۔

دده لقب علاء الدین دیے او دا د صوفی په نوم سرہ هم مشهور دیے، علامہ خازن په (۴۷۸ هـ) کنیں په بغداد کنیں پیدا شوے وو۔ د بغداد د اهل علمو نه د استفادے کولو نه روستو ئے دمشق ته سفر اوکړو او هلته ئے د دیرو علماؤ او محدثینو نه علوم حاصل کړل۔ په دمشق کنیں یوه محدثه وزیرہ بنت عمر متوفاة (۷۱۶ هـ) نه ئے هم د حدیثو سماع کړی وه، د تفسیر نه علاوه دوی د ((مقبول المنقول)) په نوم سرہ په لس جلدونو کنیں د حدیثو یو کتاب لیکلے وو چه په هغه کنیں ئے د مسند شافعی، مسند احمد، صحاح ستہ، موطأ او دارقطنی احادیث راجمع کړی وو۔ او دیے له ئے د ابوابو په طریقہ سرہ مرتب کړی وو۔ په سیرت نبویه باندے ئے هم یو لونی کتاب لیکلے وو۔ حافظ تقی الدین محمد بن رافع دمشقی متوفی (۷۷۴ هـ) د دوی هم عصر وو هغه فرمائی: خازن د بنائسته اخلاقو خاوند وو او د خلقو سرہ محبت کونکے او بنه تعلقات ساتونکے وو۔ دا په رجب یا شوال (۷۴۱ هـ) کنیں د شام په مشهور ښار حلب کنیں وفات شویدیے [طبقات المفسرین د داودی: ۴۲۶/۱]۔

تفسیر خازن په اصل کنیں د بغوی د معالم التنزیل تلخیص دیے او ددیے سرہ دوی د نورو مفسرینو نه هم منتخب فوائد او نکات شامل کړیدی او د خپل ځان نه ئے پکښ د خپل طرف نه هیڅ خبره نه ده کړیے۔

هغه په خطبه د خپل تفسیر کنیں داسے بیان کوی چه حاصل ئے دادیے:

هر کله چه د بغوی تفسیر معالم التنزیل په علم تفسیر کنیں یو بهترین او اوچت تفسیر وو، د صحیح اقوالو جامع وو، د شبهات او تصحیف نه خالی وو، په احادیث نبویه سره مزین وو، احکام شرعیه، ناشناقصے او د ماضی په عجیب حالاتو مشتمل وو او پدیے کنیں بنائسته اشارات او نکات وو او مضامین ئے د واضح او بنائسته عباراتو په قالب کنیں اچولے شوی وو نو ما دا اراده اوکړه چه زه دا مختصر کرم او ددیے سره نور فوائد او علمی نکات هم جمع کرم چه ما د نورو مفسرینو د کتابونه نقل کړیدی۔

ما پدیے کتاب کنیں سوئ د نقل او انتخاب نه د خپل طرف نه هیڅ نه دی لیکلی۔ د اوږد

والی د کلام نہ مے اجتناب کریدے او د روایتونو سندونہ مے حذف کریدی۔ او د آیت د تفسیر دپارہ یا د کوم حکم شرعی د اثبات دپارہ چہ ما کوم احادیث نبویہ نقل کریدی نو ہفہ مے تخریج کونکو محدثینو طرف تہ منسوب کریدی او د ہغوی دپارہ مے حروف علامات ایخودلی دی۔ د بخاری دپارہ (خ) د مسلم دپارہ (م) او د دوارو متفقہ حدیث دپارہ (ق) او د ابوداود، ترمذی او نسائی دپارہ مے علامے نہ دی مقرر کری بلکہ د ہغوی نوم مے اخستے دیے۔

ما چہ د ہغوی نہ زیات کوم احادیث نقل کریدی یا د حدیث مختلف الفاظ نقل کریدی نو ما د معتبرو کتابونہ مثلاً د حمیدی د ((الجمع بین الصحیحین)) او د ابن الاثیر د ((جامع الاصول)) نہ مے د ہفہ پہ تصحیح کنبں پورہ کوشش کریدے، د اسناد د حذف کولو پہ عوض کنبں ما د حدیث د غریب الفاظو تشریح کریدہ دیے دپارہ چہ د طالب علمانو دپارہ د ہفہ فائدہ زیاتہ شی، خو پورے چہ زما پہ وس کنبں وو نو ما دا کوشش کریدے چہ پہ کتاب کنبں ایجاز او اختصار وی، ترتیب بنائستہ وی او ددیے پوہہ آسانہ وی، مناسب دا دہ چہ کوم مصنف یو نوے کتاب لیککی چہ د ہفہ کتاب د پنخہ (۵) فوائدونہ خالی نہ وی۔ یو د مشکلی خبرے تحقیق کول۔ دویم: متفرق او خورے ورے خبرے پہ جامع الفاظو کنبں راجع کول۔ دریم: د پتہ او باریکو خبرو تشریح کول۔ خلورم: بنائستہ ترتیب او پنخم: زیاتی خبرے حذف کول او د اوږد کلام نہ اجتناب کول۔ زما امید دیے چہ زما دا کتاب بہ ددیے پنخو فوائدونہ خالی نہ وی او ما ددیے کتاب نوم «الباب التاویل فی معانی التنزیل» ایخودے دیے۔

خازن خپلہ ہم محدث وو او د علوم الحدیث نہ واقف وو لیکن معلومہ نہ دہ چہ پہ خہ وجہ ددہ پہ تفسیر کنبں اسرائیلی روایات زیات نقل شویدی۔ د اسرائیلیاتو لوئی مأخذ ابواسحاق ثعلبی نیشاپوری متوفی (۴۲۷ھ) تفسیر (الکشف والبیان عن تفسیر القرآن) دیے۔ او ثعلبی خپلہ دیندارہ بنہ سپرے وو لیکن حاطب لیل وو خہ چہ بہ ئے پہ کتابونو د تفسیر کنبں موندل ہفہ بہ ئے نقل کول۔ لکہ دا خبرہ شیخ الاسلام ابن تیمیہ کریدہ۔

اگرکہ خازن پہ بعض خایونو کنبں پہ بعض اسرائیلی روایاتو رد ہم کوی لکہ د سورۃ ص آیات (۱۲) نہ تر (۲۵) پورے پہ تفسیر کنبں د اوږد بنخے متعلق قصہ نقل کریدہ بیائے د ہفہ نہ روستو (فصل فی تنزیہ داود علیہ السلام عما لا یدلیق بہ) عنوان سرہ ددیے قصے سخت رد کریدے او قاضی عیاض او امام رازی چہ پہ ہفہ روایت باندے تنقید کریدے

هغه ئے نقل کریدے۔

لیکن اکثر و خایونو کنیں اسرائیلیات پہ تفصیل سرہ نقل کوی او غلے تیریری۔
او پہ تفسیر آیات الاحکام ئے کنیں خپله وعدہ نئے ده پوره کرے بلکه د دیر اورد والی نه ئے
کار اخستے دے۔ داسے معلومیری چه د دوی مزاج صوفیانه هم وو او واعظانه هم وو او د
صوفیانه مزاج والا خلق بالعموم د صحت د سند خیال نئے ساتی بلکه کومه خبره چه په
حاضرینو اثر کوی بس هغه بغیر د تحقیق نه بیانوی۔ بھر حال دا تفسیر ددے خامینو
باوجود دیر مفید تفسیر دے او دیر بنائسته معلومات پکین دی۔ دا تفسیر بیروت دار
الفکر (۱۹۷۹ء) کنیں په اووه او خلو رو جلدونو کنیں شائع کریدے چه د هغه په حاشیه
باندے معالم التنزیل هم چاپ شویدے۔

(۵) البحر المحیط د ابوحیان اندلسی متوفی (۷۴۵ھ)

د ابوحیان نوم محمد بن یوسف بن علی اندلسی غرناطی دے لیکن دا د ابوحیان اندلسی په
نوم مشهور دے او دده لقب اثیر الدین دے۔

دا د خپل دور لوی نحوی، لغوی، مفسر، محدث، مؤرخ، ادیب او قاری وو۔ د اندلس ښار
غرناطه په خوا کنیں په یو ځای کنیں په شوال کنیں (۶۵۴ھ) کنیں پیدا شوی وو او همدلته ئے
پرورش موندلے وو۔ نحو، لغت، قراءت او نور علوم ئے په غرناطه کنیں لوستلی وو۔ په
(۵۷۷ھ) کنیں د (۲۳) کالو په عمر د علم د تحصیل دپاره (سبته، تیونس او اسکندریه) ته
سفر اوکړو۔ په همدغه کال ورته د حج سعادت حاصل شو او د مکے د علماؤ نه ئے علوم
حاصل کړل بیا جده، قوص، او د بحر قلزم په بندرگاه عیذاب کنیں د مختلفو علماؤ نه د
شاگردی شرف حاصل کړو۔

په (۶۸۰ھ) کنیں مصر ته لاړ او هلته ئے د خپل وخت لوی لوی شیوخو نه علوم
حاصل کړل۔ د مصر په جامع حاکمی او جامع اقر کنیں د عربیت استاد مقرر شو، جامع
طولونی او قبه منصوریه کنیں ئے د شیخ التفسیر فرائض سنبال کړل او په قبه منصوریه
کنیں د شیخ الحدیث په منصب فائز شو۔ دوی د اندلس، افریقه، حجاز او مصر وغیره د
(۴۵۰) شیوخو نه د احادیثو سماع کړے وه۔ د دوی وفات په صفر (۷۴۵ھ) کنیں په قاهره
کنیں شوی وو او په مقابر الصوفیه کنیں دفن شوی وو۔

داہل ظاہرو مسلک تہ ئے میلان لرلواو د ابن حجر پہ قول دہ بہ وئیل چہ داہل ظاہرو مذهب چہ کلہ یو خل د چاہہ ذہن کنبں واقع شی نو بیا د ہغے د ذہن نہ وتل مشکل وی لیکن پہ آخرہ کنبں د امام شافعی مسلک ئے اختیار کرے وو۔ د فلسفی او اعتزال د بدعاتو نہ د دوی عقیدہ پاکہ وہ۔ د قرآن د تلاوت پہ وخت بہ پہ دوی باندے رقت طاری کیدو او ډیر زیات بہ ئے ژړل، قد او قامت ئے لږ اوږد وو، لیکن مخ ئے ډیر بنائستہ وو او آواز ئے ډیر مزیدار وو، ابو حیان پہ صرف او نحو کنبں مجتہد مطلق وو، تول عمر ئے ددے دوه علومو پہ خدمت کنبں مصروف وو۔

دده شاگردان دده پہ ژوند کنبں امامان او شیوخ جوړ شوی وو۔ شاگردانو تہ بہ ئے د امام سیبویہ کتاب پہ التزام سرہ لوستلو۔ د شیخ تقی الدین ابن تیمیہ بہ ئے ډیر احترام کولو۔ یو خل پہ یوہ مسئلہ کنبں دده او د ابن تیمیہ ترمینځ بحث واقع شو۔ دوی چہ کلہ د سیبویہ حوالہ ورکړہ نو ابن تیمیہ افرمایل چہ آیا سیبویہ د نحو نبی وو؟ ہغہ خو پہ خپل کتاب کنبں (۳۰) ځائے غلطیانے کړیدی۔ نو پہ ہغہ وخت کنبں ابو حیان ہیڅ جواب ورنکړو لیکن پہ خپل کتاب (النہر الماد تلخیص البحر المحیط) کنبں دوی پہ ابن تیمیہ باندے تنقید کړیدے۔ د ابن مالک او ابن حاجب د تصنیفاتو پہ لوستلو بہ ئے شاگردانو تہ ترغیب ورکولو لیکن پہ تفسیر او حدیث کنبں ئے ہم اوږد لاس لرلو۔
[تذکرۃ الحفاظ ص: ۲۳، طبقات المفسرین د داودی ۲/۲۹۱]

ابو حیان د خپل تفسیر ډیرہ اوږدہ خطبہ لیکلے دہ چہ پہ ہغے کنبں ئے مسجع او مقفی کلام کنبں د خپل عربیت او ادبیت مہارت بنکارہ کړیدے، د خپل تفسیر باعث د تصنیف او منہج او مراجع او مصادر او خپلو شیو خو پہ بارہ کنبں مفید معلومات ذکر کړیدی۔

دائے وئیلی دی چہ ہر کلہ زہ پہ قبہ منصورہ مصر کنبں د علم تفسیر استاذ مقرر شوم نو ما تہ اللہ دا موقعہ راکړہ چہ زہ خپل خواہش د تفسیر پہ بارہ کنبں پورہ کړم چہ پدے وخت کنبں زما د عمر (۵۷) کال شروع شویدے۔ ما بہ د نورو مصنفینو د تصنیفاتو نہ ہم منتخب فوائد او نکات جمع کول او د علم البیان او علم الاعراب چہ کوم لطائف او دقائق زما د خپل قوت مفکرے نہ راوتل ہغہ بہ مے ہم لیکل، علم د کومے زمانے او د کومو خلقو پورے خاص نہ دے بلکہ اللہ علم پہ مختلفو علاکو کنبں خور کړیدے، زمونږ مغربی اندلسی علاقہ اگرکہ د وحی نبوی د مرکز نہ وړاندے دہ لیکن دے باوجود پدے علاقہ کنبں علوم اسلامیہ او خاصکر د علم تفسیر لوئی کامل او ماہر علماء موجود دی۔ خوک

چہ پہ علم تفسیر کتب ترقی غواری نو د سیبویہ الکتاب پہ لوستلو او خان پو هولو دیے مشغول شی۔

۲- ددیے کتاب ترتیب داسے دیے چہ اول بہ د آیت پہ مفرداتو کلام کوم د یو یو لفظ لغوی او نحوی تشریح کوم، کہ د یو لفظ دوہ یا دیرے معانی وی نو دا لفظ اول خل چہ چرتہ راغلے وی ہلتہ د ہغے معانی ذکر کوم دیے دپارہ چہ پہ ہر مقام کتب د ہغہ لفظ ہغہ معنی مراد کرے شی کومہ چہ د ہغہ مقام سرہ مناسبت لری۔ ددیے نہ روستو د آیت تفسیر کوم چہ پہ ہغے کتب د شان نزول، د ہغہ د نسخ یا عدم نسخ، د ماقبل سرہ د ہغے د مفہوم ربط او قراءات مستعملہ او شاذہ ذکر کوم۔ د آیت د معانیو پہ بارہ کتب د سلف او خلفو اقوال ذکر کوم، د اعتراب مشکلات حل کوم او د بیان او د بدیع دقائق بیانوم، د احکام شرعیہ و پہ بیان کتب د فقہاء اربعو اقوال نقل کوم او د فقہ د کتبونو حوالہ ورکوم او آخر کتب ددیے تہولو بحثونو خلاصہ ذکر کوم۔ د باطنیہ و اقوال مے پکین پریخی دی حکہ چہ دا خلق لغوی متبادرے معانی پریدی او غیر معقول معانی اخلی۔

ددیے تفسیر لوئی ماخذ د زمخشری او د ابن عطیہ تفسیرونہ دی او دہ پہ خپل تفسیر کتب زیاتہ توجہ لغت او عربیت تہ ورکریدہ او دا ہم د قرآن دیر لوئی خدمت دیے۔

د ابو حیان پہ تفسیر کتب اسرائیلی روایات او حکایات دیر کم نقل شویدی او کوم آئے چہ نقل شویدی نو ہلتہ پرے رد ہم شویدیے۔ ابو حیان د «النهر المعاد من البحر» پہ نوم سرہ ددیے تفسیر اختصار ہم کریدیے چہ ہغہ د تفسیر پہ حاشیہ باندیے چاپ شویدیے او د ہغہ شاگرد تاج الدین احمد بن عبد القادر متوفی (۷۴۹ھ) ہم د «الدر اللقيط من البحر المحيط» پہ نوم سرہ ددیے اختصار کریدیے۔ لیکن د ہغے زیات تعلق پہ زمخشری او ابن عطیہ باندیے تنقید دیے او دا اختصار ہم پہ حاشیہ باندیے چاپ شویدیے۔

البحر المحيط پہ (۱۹۸۳ء) کتب د بیروت نہ پہ اتہ جلدونو کتب شائع شویدیے۔

(۶) غرائب القرآن و رغائب الفرقان

د نیشاپوری مشہور پہ تفسیر نیشاپوری

د نیشاپوری نوم حسن بن محمد بن حسین خراسانی نیشاپوری دیے او لقب ئے نظام الدین دیے، ددہ آبادی وطن خو د ایران مشہور بنار (قم) دیے لیکن ددہ پرورش پہ نیشاپور کتب شویے و ویدیے وجہ د نیشاپوری پہ نوم سرہ مشہور دیے۔ پہ نیشاپور کتب دا د علم د

ستنو نه شمار كيدو۔ په علوم عقليه او لغت عربيہ او علم التاويل والتفسير كښن ئے زيات مضبوطوالے لرلو۔ دده تاريخ پيدائش او تاريخ وفات صراحة نه دے ذكر شومے ليكن غالب گمان دا دے چه دا د نهمے صدئ هجرى په آواخرو كښن تير شويده۔

دده د تفسير نوم ((غراب القرآن و رغائب الفرقان)) دے ليكن د نيشاپورى په نوم سره مشهور دے۔ ددے تفسير لوتى ماخذ د امام رازى تفسير كبير دے بلكه كه دے ته د تفسير كبير تلخيص او وييلے شى نو غلط به نه وي۔ د تفسير كبير نه علاوه دوى د كشاف او نورو تفاسيرو نه هم اخذ كړيدے او دده په خپل ذهن كښن چه كومے خبرے راغلي دي هغه ئے هم ذكر كړيدى۔

مصنف د خپل تفسير معلومات په خطبه كښن او دغه شان د تفسير په اختتام كښن داسے وركړيدى :

«زما دا تفسير د تفسير كبير په حاصل مفهوم باندے مشتمل دے، پدے كښن د تفسير كشاف اهم مضامين شته او هغه نكات او فوائد هم ذكر شويدي چه په نورو تفاسيرو كښن نه ملاوړې يا خواړه واره دي۔

○ زما پدے كتاب كښن چه كوم احاديث نقل شويدي دا خويا د احاديثو د مشهورو كتابونو نه اخستے شويدي لكه جامع الاصول او مصابيح وغيره او يا بيا د تفسير كبير او تفسير كشاف نه اخستے شويدي ليكن په كشاف كښن د سورتونو په فضيلت كښن چه كوم احاديث نقل شويدي هغه ما غورزولي دي ځكه چه هغه اكثر ضعيف دي۔

○ وقوف د سجاوندي نه اخستے شويدي۔

○ د اسباب نزول روايات د جامع الاصول او دواړو تفاسيرونو نه يا د تفسير واحدی نه اخستے شويدي۔

○ د لغت سره متعلق مباحث د جوهرى د صحاح او د كبير او كشاف نه اخستے شويدي۔

○ د معانى او بيان سره متعلق مباحث او نور ادبي مسائل د كبير او كشاف او د سكاكى د مفتاح العلوم نه او د عربيت سره متعلق نورو كتابونو نه اخستے شويدي۔

او فقهي او شرعي احكام د دواړو تفاسيرونو يعنى كبير او كشاف او د فقه د معتبرو كتابونو نه اخستے شويدي خاصكر د امام رافعى د شرح الوجيز نه۔ ما پدے تفسير كښن سوئ د اهل السنة والجماعة د مسلك نه بل هيڅ مسلك ته ميلان نه دے كړے۔ د هغوى اصول او د هغوى دلائل مے بيان كړيدى او په هغوى باندے كړے شوى اعتراضاتو جوابونه مے

ورکړېدی۔ ددې تفسیر په مکمل کولو کېښ که ما غوختلې نو دومره موده هم لگیدلې شوه خو مره چه د خلفاء راشدینو د خلافت موده ده یعنی (۳۰) کاله لیکن ما د الله په توفیق سره دومره وخت کېښ مکمل کړو خو مره چه د علی د خلافت موده وه یعنی (۵) کاله او که په مینځ کېښ اوږد سفر نه وې راپېښ شوې او د غمونو او مشکلاتو حملې نه وې نو ما په دومره موده کېښ هم مکمل کولې شو خو مره چه د ابوبکر صدیق د خلافت موده ده یعنی (۲) دوه کاله (۳) میاشتې (۱۰) لس ورځې۔

بعض خلقو ددې تفسیر په مصنف یعنی نظام الدین نیشاپوری باندې د شیعیت الزام لگولې دې لیکن د هغه د خپل کلام نه معلومه شوه چه دا د اهل سنت والجماعة د مسلک پابند دې۔ او په تفسیر کېښ ئې د تشیع هیڅ خبره نشته۔

نیشاپوری د خپل تفسیر په ابتداء کېښ ډیر علمی مقدمه لیکلې ده چه په یو لسو مقدمو مشتمل ده که یره د طوالت نه وې نو مونږ به ذکر کړې وې۔

دا تفسیر نیشاپوری دار الکتب العلمیه بیروت (۱۹۹۶ء) کېښ په (۶) جلدونو کېښ د احادیثو د تخریج سره شائع کړېدې۔ ددې نه مخکېښ دا د تفسیر ابن جریر په حاشیه باندې چاپ شوې وو۔

(۷) الباب فی علوم الكتاب لابن عادل

دمشقی متوفی بعد (۸۸۰هـ)

د ابن عادل نوم عمر بن علی دې لقب ئې سراج الدین دې او کنیه ئې ابو حفص ده لیکن د ابن عادل دمشقی په نوم مشهور دې، دمشق د شام مشهور ښار دې۔

تاریخ ولادت ئې معلوم نه دې لیکن دا خبره تقریباً اتفاقی ده چه دده وفات (۸۸۰هـ) نه روستو شویدې او په سنه (۸۸۰هـ) کېښ دا ژوندې وو، دده د شاگردانو او استاذانو په باره کېښ هم معلومات نشته لیکن تفسیر په ډیرو علوم او معلوماتو مشتمل دې پدې کېښ د لغت او لغوی معانیو تفصیلات بیان شویدې او د دلائلو په طور عربی اشعار پیش کړې شویدې او د فقهی او شرعی احکامو په باره کېښ د فقهاؤ اقوال د هغوی د دلائلو او احکامو د جزئیاتو پورې بیان شویدې چه د اوږدو کتابونو نه انسان بی پرواه کوی۔ او ډیر نوی نکات او فوائد هم مخې ته راځي مثلاً د سورة فاتحه د تفسیر نه د اعوذ بالله او بسم الله په لغوی او فقهی تحقیق باندې (۸۱) لونی صفحات لگولی دي او ډیر علمی معلومات

ئے ورکریڈی۔ معلومیہری چہ دا ڊیر لوئی جامع العلوم وو۔
 ددے تفسیر ہم لوئی ماخذ دامام رازی تفسیر کبیر دے، تقریباً د ہر بحث پہ اختتام دامام
 رازی اقتباس راوری لیکن د ہغہ نوم (ابن الخطیب) ذکر کوی۔ پہ فقہی مسائلو کنب
 اگرکہ ترجیح حنبلی مسلک تہ ورکوی لیکن د تعصب نہ پاک دے۔ تول امامان پہ ڊیر
 احترام سرہ ذکر کوی او د تولو دلائلو خلاصہ ہم اکثر و خایونو کنب ذکر کوی۔ مصنف
 خہ خاص تفصیلی مقدمہ نہ دہ لیکلے صرف دومرہ ئے وئیلی دی :
 دایو کتاب دے چہ ماد علوم القرآن د علماء اقوال پکنیں جمع کریڈی چہ ددے نوم دے
 (اللباب فی علوم الکتاب)۔

داتفسیر دارالکتب العلمیہ بیروت (۱۹۹۸ء) کنب (۲۰) جلدونو کنب شائع کریڈے او
 درے ماہرین فضلاء پرے تحقیق او تعلیق کریڈے۔

(۸) تفسیر جلالین د جلال الدین المحلي

متوفی (۸۶۴ھ) او جلال الدین سیوطی متوفی (۹۱۱ھ)

دایو تفسیر دے لیکن ددے مصنفین دوه دی او د دوارو لقب جلال الدین وو پدے وجہ د
 دوی تفسیر دوی پہ نوم سرہ مشہور شو۔ ورنہ تصنیف کونکو ددے ہیخ نوم نہ دے
 ایخودے۔ یو تہ جلال الدین السیوطی وائی چہ د ہغہ حالات د تفسیر الدر المنثور پہ
 تعارف کنب بیان شو۔ او دویم جلال الدین المحلي دے چہ د ہغہ مختصر حالات دادی :
 داجلال الدین محمد بن احمد المحلي (المحله الکبریٰ) تہ منسوب دے چہ داد مصریو
 بنار دے پہ مصر کنب (۷۹۱ھ) پیدا شوی وو او پہ یکم د محرم (۸۶۴ھ) کنب وفات شوی
 وو۔

دہ تہ پہ فقہ، اصول، نحو، کلام او منطق وغیرہ فنونو کنب ڊیر مہارت حاصل وو، پہ
 فہم او ذکاوت او فطانت او ذہانت کنب د اللہ د قدرت نبہ وہ۔ تقوی، امر بالمعروف او نہی
 عن المنکر او د حاکمانو او امیرانو مخکنب د حق کلمے ویونکو سلف صالحینو پہ نقش
 قدم روان وو۔ لوئی قضاوت منصب دہ تہ پیش کرے شوی وو لیکن دوی د قبلولو نہ انکار
 کرے وو البتہ پہ (مدرسہ مؤیدیہ) کنب د فقہ د تدریس منصب ئے قبول کرے وو۔
 لیکن خپل رزق بہ ئے د تجارت پہ ذریعہ گتلو۔

جلال الدین المحلي د سورة کھف نہ د قرآن آخر پورے تفسیر لیکلے وو او د ہغے نہ بعد

ئے د سورة الفاتحة تفسیر ئے ہم لیکلے وو۔ لیکن ژوند ورسره وفاء اُونکره او نیمکریه پاتے شو۔

او جلال الدین سیوطی د سورة بقره نه تر سورة بنی اسرائیل آخر پورے تفسیر د تکملے په طور د محلی په طرز باندے لیکلے دے لکه چه هغه د سورة بقره د تفسیر په ابتداء کښ همدغسے لیکلی دی۔

سیوطی وائی چه ما د محلی په طرز لیکلے دے او خومره چه کیدے شی نو ما د اختصار نه کار اخستے دے، د مرجوح اقوال او د اعراب او لغت تفصیلات مے پریخی دی، او د آیت او د کلماتو معانی په مختصرو الفاظو کښ بیان شوی دی۔ او د قراء اتو ذکر هم په ډیر باریک او مختصرو الفاظو کښ شوی دی۔

سیوطی په ((بغية الوعاة في تراجم اللغويين والنحاة)) کښ د احمد بن يوسف الكواشي الموصلي متوفی (۸۶۰هـ) د حالاتو په بیان کښ لیکلی دی: چه دده یو تفسیر لوئی او بل وړوکی شته چه په هغه کښ ئے اعراب او وقوف ډیر ښه واضحه کړیدی او پدے باندے جلال الدین محلی په خپل تفسیر کښ اعتماد کړیدے او ما د هغه په تکمله کښ اعتماد کړیدے او ورسره تفسیر وجیز او تفسیر البیضاوی متوفی (۶۸۵هـ) او د ابن کثیر متوفی (۷۷۴) نه هم استفاده کړیده۔

سیوطی وئیلی دی چه زه ددے تکملے لیکلو نه د اتوار په ورځ (۱۰) شوال سنه (۸۷۰هـ) کښ فارغ شوم او ددے شروع د چارشنبه په ورځ اول رمضان (۸۷۰هـ) کښ شوم و۔ او ددے تبیيض د چارشنبه په ورځ (۶) صفر (۸۷۱هـ) کښ مکمل شوم وو۔

د سیوطی د خپل بیان کړی تاریخو نه معلومه شوه چه د تکملے شروع ئے د (۲۱) کالو په عمر کړے وه او کله چه د هغه نه فارغ شو نو دوه ویشتم کال کښ داخل شوم وو ځکه چه د سیوطی پیدائش (۸۴۹هـ) کښ شوم وو او د جلال الدین محلی د وفات نه (۶) کاله روستو ددے تفسیر تکمله مکمل شوم وه ځکه چه د محلی وفات (۸۶۴هـ) کښ شوم وو۔ تفسیر جلالین ته ډیر مقبولیت حاصل دے د عربو او عجمو په اکثر و مدارسو کښ په نصاب کښ داخل دے۔

لیکن چونکه دا تفسیر جلالین ډیر مختصر دے پدے وجه پدے باندے ډیرو علماؤ حواشی لیکلی دی چه تقریباً اتلسو ته رسیږی۔

دواړه جلالونو اگرکه دا منهج خپل کړے وو چه په راجح اقوالو به اکتفاء کوی او مرجوح

اقوال بہ حذف کوی لیکن حقیقت دادے چہ دوارہ پہ خپل منہج باندے قائم نہ دی پاتے شوی او پہ دیرو خیانونو کنبں ئے مرجوح او ضعیف اقوال ہم نقل کریدی او اسرائیلی روایات ئے ہم بغیر تردید او تنقید نہ نقل کریدی لیکن تعجب دے چہ د جلالین متداول حواشی یعنی جمل او صاوی ہم پہ خائے ددے چہ د ہفے تردید او کپی دوی پہ تشریح کنبں نور اسرائیلیات نقل کریدی۔

(۹) ارشاد العقل السليم الى مزايا الكتاب الكريم

المعروف بتفسير أبي السعود د ابو سعود متوفی (۹۸۲ھ)

د ابو السعود نوم محمد بن مصطفى العمادی دے۔ دا پہ سنہ (۸۹۳ھ) کنبں د قسطنطنیہ تہ نزدیے پہ یو کلی کنبں پیدا شوی و، ددہ پیدائش پہ داسے کورنی کنبں شوی و چہ پہ علم او فضل سرہ مشہورہ و او ددہ تربیت ہم د ابتداء نہ پہ دینی ماحول کنبں شوی و اکثر کتابونہ ئے د خپل والد نہ لوستلی دی لیکن د خپل دور د لوئی علماؤ نہ ئے د شاگردی شرف ہم حاصل کرے و۔

دہ د ترکی پہ دیرو مدارسو کنبں د تدریس ذمہ واری سنبال کرے و، بیا د (بروسہ) قاضی جوړ شو او خہ مودہ روستو د قسطنطنیہ محکمہ د قضاء تہ ددہ تبدیلی اوشوہ۔ د قضاء د فرائضو د سنبالولو نہ روستو دوی د افتاء پہ منصب مقرر کرے شو او تر (۳۰) کالو پورے بہ ئے پہ ښہ شان سرہ فتوی ورکولے۔ پدے سلسلہ کنبں ددہ علمی تجربہ دا و چہ کہ چاہہ پہ نظم او شعر کنبں سوال کرے و نو ددہ بہ ہم پہ نظم کنبں جواب ورکولو۔ کہ پہ عربی کنبں بہ سوال راغلو نو جواب بہ ہم پہ عربی کنبں ورکولو او کہ سوال بہ پہ ترکی ژبہ کیدو نو جواب بہ ہم پہ ترکی ژبہ ورکولو۔ پہ جمادی الاولی (۹۸۲ھ) کنبں پہ قسطنطنیہ کنبں وفات شوی و۔ او د ابو ایوب انصاری پہ گاوند کنبں دفن شوی و۔

علامہ عبد الحی لکهنوتی لیکي : چہ ما ددے تفسیر مطالعہ کریدہ او ددے نہ مے فائدہ اخستے دہ، دا ډیر ښہ تفسیر دے نہ دومره اوږد دے چہ لوستونکے سترے کپی او نہ دومره مختصر دے چہ پہ فهم د قرآن کنبں خلل واقع کپی۔ دا تفسیر پہ بہترینو لطائفو او نکاتو او فوائد او اشاراتو باندے مشتمل دے۔

[الفوائد البهية فی تراجم الحنفية ص : ۸۱]۔

د قاضی ابو السعود تفسیر لوئی ماخذ تفسیر کشاف او تفسیر بیضاوی دے لکه چہ

هغوی په مقدمه د تفسیر کښ خپله لیکلی دی چه : په تیرو شوو ورځو کښ چه کله ما د تفسیر کشف او د بیضاوی انوار التنزیل مطالعه کوله نو زما په زړه کښ شپه او ورځ دا خیال تیریدو چه ماله ددې د فوائدو ملغلرې په یو باریک لړۍ کښ داخلول پکار دی او ددې پر قیدونکی نکات په بنائسته ترتیب سره مرتب کول پکار دی او ددې سره د نورو کتابونو د حقائقو او دقائقو جواهر هم زیاتول پکار دی۔ زما اراده دا هم وه چه کله هم زه په داسې کتاب لیکلو کامیاب شوم نو د هغې نوم به (ارشاد العقل السليم الى مزايا لکتاب الکريم) اړدم۔

دې نه معلومه شوه چه د ابوالسعود اعتماد په کشف او بیضاوی باندې وولیکن هغه د زمخشری د اعتزال تائید نه دې کړې بلکه د اهل السنة والجماعة په مسلک باندې قائم پاتې شویږي۔ اسرائیلي روایات خو پدې کښ ډیر کم نقل شوي دي لیکن د سورتونو په فضیلت کښ چه په کشف کښ کوم ضعیف اسرائیلي روایات نقل شوي دي نو د هغې نه یو یو حدیث ابوالسعود هم نقل کړیږي۔

(۱۰) روح المعانی فی تفسیر القرآن

العظیم والسبع المثانی د آلوسی بغدادی متوفی (۱۲۷۰ هـ)

د آلوسی نوم سید محمود آلوسی بغدادی دې (آلوس) په فرات نهر کښ د شام او د بغداد ترمینځ د یوې جزیرې نوم دې۔ دده پلار نیکه ددې جزیرې سره تعلق لرلو۔ پدې وجه ده ته آلوسی وائی او چونکه دا د بغداد مفتی پاتې شویږي پدې وجه په علامه آلوسی بغدادی نوم سره مشهور دې۔ دده ولادت (۱۲۱۷ هـ) د بغداد په علاقه کرځ کښ شوی و، ده منقول او معقول او اصول او فروع او د تفسیر او حدیث علوم د خپل والد نه او د نورو ممتازو علماؤ نه حاصل کړي و، ده د (۱۳) کالو په عمر د تدریس او تصنیف کار شروع کړې و۔ په مختلفو مدارسو کښ دوی تدریس سنبال کړې و او کله چه د حنفیه و مفتی مقرر شو نو بیائې په خپل کور کښ د تمامو علومو درس ورکولو، مختلف خلق به ده ته راتلل او علم به ئې حاصلولو۔ د طالبانو د خوراک او لباس او رهائش پروگرام به ئې خپله کولو۔ او د خپل کور په بهترینو کمرو کښ به ئې طالبان اوسول تر دې چه د (شیخ العلماء فی العراق) نوم سره به یادیدو او د علم او فضل ریاست او سیادت هغه مقام ته

رسيدلے وو چه خوك دده مد مقابل نه وو۔ او نه به چا دده د قيادت او سيادت نه انكار كولو په (۱۲۴۸ هـ) كښ د (۳۱) كالو په عمر كښ د حنفيه و مفتي مقرر شوي وو او ددې نه خو مياشتي مخكښ د مدرسه مرجانيه د اوقافو متولي مقرر شوي وو۔ وجه دا وه چه د واقف شرط دا وو چه د ښار لوئي عالم به متولي وي، نو وزير علي رضا باشا تحقيق او كړو نو معلومه شوه چه په هغه وخت كښ لوئي عالم آلوسي دے۔ په (۱۲۶۳ هـ) كښ (۱۵) كاله افتاء كار كولو نه روستو ددې منصب نه جدا شو او د تفسير په تكميل كښ مشغول شو۔ د مكمل كيدو سره په سنه (۱۲۶۷ هـ) كښ د خلافت عثماني دار الخلافه قسطنطينيه ته تشریف يور و او تفسيرئ سلطان عبد المجيد خان په خدمت كښ پيش كړو او په (۲۵) ذو العقده (۱۲۷۰ هـ) كښ د جمعي په ورځ په بغداد كښ وفات شو او د شيخ معروف كرخي په مقبره كښ دفن كړي شو۔

[التفسير والمفسرون ۳۵۲/۱]

د تفسير روح المعاني د تصنيف قصه مصنف په مقدمه كښ داسي بيان كړيده چه :
 ما د وړو كوالی نه د قرآن د رازونو نه د پردي لري كولو ډير شوق لرلو۔ ددې شوق پوره كولو دپاره ما خپل خوبونه قربان كړي وو او په همدې كښ ما خپل قيمتي اوقات صرف كړي وو، تردې چه الله ما ته د قرآن په ډيرو حقائقو باندې د پوهولو توفيق راكړو۔ زما عمر اوس لا (۲۰) كالو ته نه ورسيدلې چه ما د قرآن په ظاهري الفاظو باندې د راتلونكو اشكالو ازاله شروع كول شروع كړل او د تفسير هغه دقائق مي ښكاره كړل چه په هيڅ كتاب كښ نشي موندې كيدې۔ ما د خپل هم عصر علماؤ نه استفاده كړې او د هغوی د علم درنپاگانو نه مي رنرا حاصله كړې۔ زما په زړه كښ دا خيال تلوراتلو چه يو كتاب اوليكلي شي چه په هغه كښ هغه فوائد او نكات او حقائق او دقائق جمع كړي شي چه زما په ذهن كښ دي ليكن پدې تردد او شك كښ وم چه ما په رجب (۱۲۵۲ هـ) كښ د جمعي په شپه خوب اوليدلو چه ما ته الله حكم كوي چه آسمان او زمكه راغونډ كړه نو ما يو لاس آسمان طرف ته پورته كړو او بل لاس مي لاندې اوبو ته زورند كړو او پدې حالت كښ د خوب نه بيدار شوم۔ ما چه كله ددې خوب تعبير تلاش كړو نو په يو كتاب كښ مي اوليدل چه دا د تفسير ليكلو ته اشاره ده۔ نو بس ما په (۱۶) شعبان (۱۲۵۲ هـ) تفسير ليكل شروع كړل۔ پدې وخت كښ زما عمر (۳۴) كاله وو او دا د سلطان محمود خان بن سلطان عبد المجيد خان دور حكومت وو۔

آلوسی دتفسیر په خاتمه کښ لیکلی دی چه په (۴) ربيع الثاني (۱۲۶۷ هـ) کښ د منگل په شپه چه کله تفسیر دتالیف نه اختتام ته اُرسیدو نو ما فکر اُوکړو چه ددے نوم څه کیخودے شی لیکن زړونو لره مائل کونکے هیڅ نوم ذهن ته نه راتلو. پدے چه ماد نوم مسئله وزیر الراء علی رضا باشا مخے ته پیش کړه او هغه سمدستی اُووئیل چه ددے نوم (روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی) دے.

دا خوب د الله د طرف نه یو زیرے وو او غالباً د همدغه زیری په وجه سره دے تفسیر ته یه حده مقبولیت حاصل شویدے او ددے په تصنیف کښ هم د الله خصوصی امداد او توفیق شامل وو. ځکه چه دورځے به علامه آلوسی د افتاء او تدریس کار کولو او د شپے په ابتدائی حصه کښ به طلباؤ او دوستانو سره مذاکرات کول او د شپے په آخری حصه کښ به ئے څه صفحات لیکل او سحر به ئے کتابانو ته حواله کول کوم چه ددے کار دپاره ددوی په کور کښ اوسیدل او دة به د هغه صفحاتو تبییض په لس گینتو کښ مکمل کول.

د علامه آلوسی بغدادی تفسیر په درایت او روایت یعنی تفسیر بالمأثور او تفسیر بالرأی المحمود دواړو په اعتبار سره یو جامع تفسیر دے. پدے کښ د سلفو آراء هم نقل شویدی او د خلقو اقوال هم په پوره امانت او دیانت سره نقل شویدی.

پدے لحاظ سره دا د مخکنو تفاسیرو په خلاصه باندے مشتمل تفسیر دے، پدے کښ د کشاف، تفسیر کبیر، تفسیر ابن عطیه، تفسیر بیضاوی، تفسیر ابوحیان او تفسیر ابوالسعود دتولو نقول موجود دی او دتولو نه دة اخذ کړیدے.

د آلوسی طرز دا دے چه کله د ابوالسعود نه نقل کوی نو وائی چه (قال شیخ الاسلام)، کله چه د بیضاوی نه نقل کوی نو اکثر مقاماتو کښ وائی چه (قال القاضي) او کله چه د امام رازی نه نقل کوی نو وائی چه (قال الامام) لیکن دا چه کله ددے تفاسیرو نه نقل کوی نو د هغوی په باره کښ خپله آزاده رائے هم پیش کوی، دیرو ځایونو کښ به ته گورے چه دة په ابوالسعود، بیضاوی، ابوحیان او امام رازی باندے اعتراضات کړیدی. او د هغوی سره ئے په رائے کښ اختلاف کړیدے لیکن کله چه دا د هغوی نه دیو تن رائے صحیح گنری نو بیا د هغه په تائید کښ دلائل ورکوی او هغه ته ترجیح ورکوی.

علامه آلوسی سلفی المذهب او سنی العقیده وو او په خپل مسلک او عقیده کښ متصلب (کلك) او راسخ (مضبوط) وو. دا وجه ده چه پدے تفسیر کښ د معتزله، شیعه او نورو داهل بدعو فرقو د آراؤ تردید شویدے او په سختی سره د هغوی ابطال شویدے. د

نحوی مسائلو ذکر پدے تفسیر کنبں د ضرورت نہ زیات شویدے لیکن دایوہ فطری خبرہ ده چه انسان په کوم فن کنبں مهارت زیات لری نو د هغه مسائل د هغه د ژبه او قلم نه زیات اوځی۔ د احکامو د آیتونو په تفسیر کنبں د پوره تحقیق نه بغیر مخکښ نه ځی بلکه د فقهاؤ آراء او د هغوی دلائل د حاجت په اندازه پوره تفصیل سره بیانوی۔

په عام طور سره خو حنفی مسلک ته ترجیح ورکوی لیکن د حنفیت دپاره تعصب پکښں نشته۔ دلیل دادے چه د سورة البقره په ثلاثه قروء آیت په تفسیر کنبں دوی په درې صفحاتو کنبں اوږد علمی بحث کولو نه روستو لیکي: [وَبِالْحُمْلَةِ كَلَامُ الشَّافِعِيِّ فِي هَذَا الْمَقَامِ قَوِي]۔ یعنی خلاصه د خبرې دا ده چه پدے مقام کنبں د شافعيه و کلام قوی دے۔

د روح المعانی یوه لویه خوبی دا ده چه پدے کنبں غیر مستند قصے او حکایات او اسرائیلی روایاتو باندے سخت تنقید شویدے او په ډیرو تیزو الفاظو سره په هغه رد شویدے۔ په سورة المائده کنبں ئے د عوج بن عنق په واقعه ئے سخت رد کړیدے چه ((هیڅ شک نشته چه دا او ددے په شان نور واقعات د اهل کتابو زندیقانو جوړ کړیدی او پدے سره مقصد د انبیاء او رسولانو او د هغوی د متبعینو پسے توفع کول دی))۔

علامه آلوسی د آیتونو د صوفیاؤ په طرز اشاری تفسیر هم کړیدے لیکن دوی په ابتداء کنبں چه کوم فوائد لیکلی دی په هغه کنبں په دویمه فائده کنبں ئے دا تصریح کړیده چه د الفاظو د ظاهری معنی او اشاری معنی تر مینځ تطبیق به تلاش کولے شی۔ دا مطلب نه دے چه د آیت ظاهری معنی مراد نه ده او صرف باطنی معنی مراد ده ځکه چه دا خو د باطنیه فرقه د ملحدینو عقیده ده چه ددے په ذریعه هغوی د شریعت نفی کول غواړی۔

لیکن علماء فرمائی که آلوسی په خپل دے تفسیر کنبں دا تفسیر اشاری نه وے ذکر کړے نو ډیر به بهتر وے ځکه چه د عوامو نه علاوه عام علماء هم دا اشاریه نشی معلومولے او ددے معلومول څه ضروری هم نه دی۔ بله دا چه دا طرز د سلف صالحینو نه وو چه هغوی اشاری تفسیر کولو بلکه دا صرف د صوفیانو طریقه ده او په سلفی طریقه کنبں برکت او فائده ده۔

۱۱ التحریر والتنویر:

د محمد طاہر ابن عاشور متوفی (۱۸۸۶ھ) موافق (۱۸۶۸ء) دا د تونس د اشرافو نقیب او مشروو او د هغوی د علماؤ نہ یو کبیر الشان عالم وو۔ دوی پہ زمانہ د البای محمد صادق (باشا)۔

دده نوم دے محمد الطاهر بن محمد الشاذلی بن عبد القادر بن محمد بن عاشور۔
دا پہ ابتداء کنب د تونس قاضی مقرر شو پہ سنہ (۱۲۶۷ھ) کنب بیا د تول تونس مفتی عام شو پہ سنہ (۱۲۷۷ھ) کنب بیا ورته د اشرافو نقابت ملاؤ شو۔ دا د مالکیانو شیخ الاسلام وو۔ دا پہ تونس کنب د معهد زیتونی نہ فارغ شوی وو او پہ هغه کنب بیا استاذ مقرر شو او د استاذی نہ روستو د تولو مشر شو۔

علامہ زرکلی دده صفات داسے بیان کریدی: [أَدِيبٌ، خَطِيبٌ، مُشَارِكٌ فِی عُلُومِ الدِّینِ، مِنْ طَلَائِعِ النُّهْضَةِ الْحَدِیْقَةِ النَّابِیِّیْنِ فِی تُونُسَ]

(دا ادیب، (فصیح بلیغ) خطیب وو، او پہ دینی علومو کنب شریک وو، او تونس کنب د اوجتو علماؤ او جدید ماہرینو نہ وو) دے بہ محاضراتو او بیاناتو دپارہ مختلف ممالکو باندے گرخیدو لکه فرانس، او جامعہ د استنبول او جامعہ د علیگرہ ہندستان کنب ئے محاضرات کری وو۔

دا د مکے د رابطۃ العالم الاسلامی او پہ قاہرہ کنب د المجمع اللغوی یو عضو اورکن وو۔ دیر علمی کتابونہ ئے لیکلی دی۔

دہ خپل منهج د تفسیر پہ مقدمہ کنب لیکلے دے چہ ما پدے تفسیر کنب د قرآن د وجوہ الاعجاز او د عربی بلاغت نکتے او اسالیبو د استعمال اہتمام کریدی، دغہ شان د آیتونو د مناسبتونو لحاظ مے ساتلے دے چہ دا اہتمام فخر الدین رازی او علامہ برہان الدین بقاعی پہ نظم الدرر کنب ہم ساتلے دے لیکن دے دواړو پہ دیرو آیتونو کنب د قناعت والا مناسبتونہ نہ دی بیان کری۔ البتہ د سورتونو د مناسبت اہتمام مے نہ دے کرے۔ او نہ څہ ضروری دے۔

د سورة پہ ابتداء کنب مے د سورة عام غرضونہ بیان کریدی دے دپارہ چہ د تفسیر کتونکے صرف د آیتونو پہ مفرداتو او د جملو پہ معانیو اکتفاء اُونکری بلکه د هغه

مقاصد هم اُپيژنی۔

د مفرداتو د لغت د معانيو د وضاحت او بيان اهتمام مے کړيدے چه د لغت ډير کتابونه تر مے خالي دي۔ او ممکن ده چه ددے تفسير مطالعه کونکے به خپل مراد موندنه کړي او فوائد او نکتے به د خپل استعداد مطابق حاصلې کړي۔ ځکه چه ما پدے خپل تفسير کښ د قرآن کریم د معانيو داسې نکتے او اعجاز ذکر کړيدے چه تفاسير د هغے نه خالي دي او نورو تفاسيرو کښ چه څه ښه څيزونه دي هغه پدے تفسير کښ ملاوېږي۔ او ما ددے نوم کيخودو ((تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد)) چه ددے لنډ نوم دے (التحرير والتنوير من التفسير)۔

مصنف چه د خپل تفسير کوم صفت اُوکړو نو واقعي همدغسے ده، ډير مے نکتے پکښ شته چه ډير تفاسير د هغے نه خالي دي، او په ابتداء کښ ئے يوه بهترينه مقدمه ذکر کړيده چه په هغے کښ ئے د قرآن متعلق ډير ښه معلومات او علوم القرآن بيان کړيدي، د هغے کتل هم ډير مناسب دي۔ ددے تفسير نه ډيره فائده قوي عالم اخستے شي او د مفسر دپاره ددے کتل هم ډير اهم دي۔

مصنف دا تفسير تقريباً په نهه ډيرشير مؤسسة التاريخ العربی بيروت لبنان په ډيرش جلدونو کښ چاپ کړيدے۔

۱۲- تفسير القاسمي (محاسن التاويل):

پيدائش: ۱۲۸۳- وفات: ۱۳۳۲ هـ)

مطابق (۱۸۶۶م وفات: ۱۹۱۴ء)

د قاسمي نوم دے جمال الدين (يا محمد جمال الدين) بن محمد بن سعيد بن قاسم الحلاق۔ دا د حسين السبط د اولادونه وو۔ په خپله زمانه کښ د شام امام وو، د دين لوئی عالم وو، او دا د ادب د فنونو نه ئے سينه ډکه وو۔ پيدائش او وفات ئے په دمشق کښ شومے وو۔ دا سلفی العقیده وو، په تقليد به ئے سخت رد کولو، حکومت پدے مقرر کړے وو چه د سوريا په کلو او علاکو کښ دور مے اُوکړي او هلته عام درسونه اُوکړي۔ نو څلور کاله ئے دا عمل اُوکړو (۱۳۰۸-۱۳۱۲ هـ) بيا ئے مصر ته سفر اُوکړو او د مدينه ملاقات ته راغلو، کله چه راواپس شو نو حسد گرو ورسره حسد اُوکړو او دده باند مے ئے دا تهمت اُولگولو چه

دہ یونویہ مذہب جو رکھدیے چہ ہفے تہ (مذہب جمالی) وائی۔ نو حکومت اونیولو پہ سنہ (۱۳۱۳ھ) او تپوس ئے ترے اؤکرو نو ہفہ دغہ تہمت رد کرو نو بیائے پریخودو۔ او د دمشق والی ورتہ معذرت اؤکرو، بینا دا کورتہ لارو او د خلقو نہ جدا شو او پہ تفسیر او علوم د شریعت اسلامی او ادب کنب د تصنیف او د خاص او عام درسو نو کولو دپارہ ئے خان فارغ کرو۔ او ڊیر بحثونہ ئے پہ مجلاتو او صحیفو کنب خوارہ رکھدی۔ دہ پدیے مختصر (۴۹) کالہ ژوند کنب (۷۶) کتابونہ لیکلی دی۔ چہ ہفہ علامہ زرکلی پہ خپل کتاب (الاعلام) کنب ذکر رکھدی مشہور کتاب ئے (قواعد التحديث من فنون مصطلح الحديث) دیے۔

او دا تفسیر محاسن التاویل ئے پہ (۱۷) جلدونو کنب لیکلے دیے۔
دہ خوی ظافر لقاسمی دہ پہ سوانحو یو کتاب لیکلے دیے : (جمال الدین القاسمی وعصره)۔

مصنف د خپل تفسیر پہ مقدمہ کنب د تفسیر منہج داسے لیکلے دیے چہ ما پدیے تفسیر کنب پس د استخراجے کولو نہ صفا تحقیقات او مهم بحثونہ ذکر رکھدی او بعض مے د پخوانو مفسرینو تحقیقات او ملغلرے جمع رکھدی او دیے سرہ مے د خپل ذہن نہ فوائد لیکلی دی د کوم دلیل چہ ما تہ بنکارہ شویدے او زما پرے پورہ اعتماد پیدا شویدے۔ او پدیے کنب ما صحاح او حسان احادیث راوړیدی۔ او خپل کتاب مے پہ ذیلی بحثونہ او تدقیقاتو نہ دیے اؤر د کرے بلکہ پہ حل د مشکلاتو کنب مے د بنائستہ ایجاز او اختصار نہ کار اخستے دیے۔ او انسان کہ ہر خومرہ کوشش اؤکری خو بیا بہ ہم د الله د کتاب تول معانی او دقائق او باریکات او تحقیقات نشی راجع کولے۔

بیا وائی چہ زہ بہ پدیے تولو کارونو کنب د تقویٰ او د انصاف نہ کار اخلم او طلب د حق بہ خپل مقصد گر خوم او د تعصب پہ لارہ بہ نہ روانیږم۔

دا تفسیر ہم سلفی تفسیر دیے او ڊیرے مزیدارے نکتے پکنب ذکر دی او د آیتونو تفاسیر د سلف صالحینو پہ طرز شویدی او د دلائلو سرہ خبرے پکنب ذکر شویدی۔ ددے مطالعہ کول ہم انتہائی ضروری دی۔

دہ ہم د خپل تفسیر پہ ابتداء کنب یوہ مزیدارہ جامعہ مقدمہ لیکلے دہ چہ کتلو سرہ تعلق لری۔ وبالله التوفیق۔

هغه مفسرين چه د احكامو د آيتونو تفسير كوي:

عام مفسرين د قرآني آيتونو د احكامو تفسير كوي، بعض مفسرين د آيتونو نه شرعي احكامو ثابتولو ته ډير اهميت وركړيدى او احكام نه تر جزئياتو پورې بيان كړيدى اگر كه د قرآن د ټولو آيتونو تفسير هم كوي. او هغه مخكښ تير شو. ليكن اوس هغه تفاسير بيانېږي چه صرف د منتخب آيتونو تفسير كوي كوم چه د عملي احكامو سره متعلق وي، داسه تفاسيرو ته فقهي تفاسير يا د فقهانو تفاسير وييلې شي.

(۱) احكام القرآن د جصاص حنفى متوفى (۳۷۰هـ)

دده مكمل ابوبكر نوم احمد بن على رازى دى، جصاص ورته خكه وائى چه د جصاص معنى د چونه ده او ده به د چونه كار كولو پدې وجه ورته جصاص وييلې شى دا په خپل وخت كښ د حنفيه و امام وو، بغداد ته په خواني كښ راغلى وو او د فقه درس ئې د ابوالحسن كرخى نه اخستې وو او ده ته د قضاء القضاء منصب سنبالولو دعوت وركړې شو ليكن قبول ئې نه كړو او دوباره دعوت وركړې شو بيا ئې هم قبول نكړو. دده مشهور تصنيفات دى احكام القرآن، د مختصر الكرخى شرح، د مختصر الطحاوى شرح، د امام محمد د جامع شرح، د اسماء حسنى شرح او ادب القضاء. دده په مشهورو استاذانو كښ امام طبرانى سليمان بن احمد دى (كوم چه د معاجم ثلاثو مصنف دى)

دا په (۳۰۵هـ) كښ پيدا شوى وو او په (۳۲۵هـ) كښ بغداد ته راغلى وو او وفات ئې په (۷) ذى الحجه (۳۷۰هـ) د (۶۵) كالو په عمر شوى وو. او د جنازه مونيخ پرې ابوبكر محمد بن موسى خوارزمي كړې وو. [تاريخ بغداد ۳۱۴/۴ ترجمه: ۱۲۱۲].

امام جصاص د خپل شيخ ابوالحسن كرخى په طرز روان وو.

د ابوالحسن كرخى په باره كښ ابوالحسن محمد بن عباس بن فرات ليكلى دى چه [وَكَانَ مُتَبَدِّعًا رَأْسًا فِي الْأَعْتِزَالِ، مَهْجُورًا عَلَى قَدِيمِ الزَّمَانِ] [تاريخ بغداد ۳۵۳/۱۰ ترجمه: ۵۵۰۷].

دا بدعتى وو او د معتزلو د مسلك رئيس وو، او خلقو د پخوا زمانه نه پريخوسته وو.

نو امام جصاص ہم پہ اعتزال کنبں د خپل شیخ نہ متأثره وو۔

دا په خپل تفسیر کنبں په فروعی او فقہی مسائلو کنبں د امام ابوحنیفہ دپاره سخت تعصب کوی او د فقه حنفی دپاره د آیتونو تکلفی او غیر متبادر تاویلات هم کوی۔ او په اصولی مسائلو کنبں د اهل سنت والجماعه په مقابلہ کنبں د معتزلو د مسلک تائید هم کوی۔ ددے یو مثال : د سحر په باره کنبں د جصاص رائے د معتزلو مطابق ده چه سحر هیخ اثر نه کوی او د سحر دوه قسمه ئے ذکر کړیدی او د دواړو د حقیقت نه ئے د معتزلو په شان انکار کړیدی۔ او د فرعون د ساحرانو سحر ئے په شعبده بازی او نظر بندی او خیال بندی او د هوکه باندے حمل کړیدی او په (۹) صفحاتو کنبں ئے د شعبده بازانو مثالونه پیش کړیدی۔ او کوم مرفوع حدیث چه په بخاری او مسلم کنبں راغلے دے نو د هغه نه ئے انکار کړیدی چه دا ملحدینو وضع کړیدی۔ حال دا چه دا ډیره ناکاره خبره ده بلکه دا د صحیح احادیثو نه د یوے غلطے رائے په وجه انکار کول دی۔

۲- دغه شان امام جصاص د معتزلو په شان په قیامت کنبں د الله تعالیٰ د رؤیت نه هم منکر دی۔ چه دا هم یوه باطله نظریه ده۔

اگر که په بعض فقہی مسائلو کنبں ئے د انصاف نه هم کار اخستے دے۔ لہذا کتاب ئے بالکلیه د فائدے نه خالی نه دے۔

د جصاص احکام القرآن دار احیاء التراث الاسلامی بیروت (۱۹۵۸ء) کنبں په (۵) جلدونو کنبں شائع کړیدی۔

(۲) احکام القرآن د الکيا هراسی متوفی (۵۰۴ھ)

دده مکمل نوم : علی بن محمد بن علی الطبری ابو الحسن عماد الدین دے لیکن په (الکيا الهراسی) نوم سره مشهور دے۔

د فقه شافعی لوئی فقیه وو۔ په اصل کنبں د طبرستان سره ئے تعلق لرلو لیکن نیشاپور ته تلے وو او کافی مودے پورے د امام الحرمین الجوينی نه علم فقه حاصلوله۔ تردے چه پدے فن کنبں کمال ته اُرسیدو، دده مخ بنائسته وو، آواز ئے اُوجت وو، او خبرے ئے فصیح او خوږ دے وے۔ د امام الحرمین نه ئے چه فقه حاصله کړه نو د نیشاپور نه بیهق ته لاړو او څه مودے پورے ئے هلته تدریس کولو، بیا عراق ته لاړو او په مدرسه نظامیه بغداد کنبں مدرس مقرر شو تردے چه په بغداد کنبں وفات هم شو۔

د امام الحرمین په شاگردانو کښ د امام غزالی نه روستو دده درجه ده بلکه دا د خوش آوازی په وجه سره د هغه نه هم غوره وو،

دې نه روستو دا د ملک شاه سلجوقی خوی مجد الملک برکیاروی دربار سره پیوسته شو او ډیر مال ئې اؤگتلیو او د سلجوقی په حکومت کښ ورته قضاوة ملاؤ شو۔ دا محدث وو او په خپلو مناظرو او بحثونو او مجلسونو کښ به ئې احادیث زیات استعمالول۔

د الکيا ولادت په ذوالقعدة (۴۵۰ هـ) کښ شوی وو او وفات ئې په محرم (۵۰۴ هـ) کښ په بغداد کښ شوی وو او د شیخ ابواسحاق شیرازی په مقبره کښ دفن شوی وو۔

ده ته اَلْکِیَا هَرَّاسِي وَلَی وائی؟ د الکيا خو عجمی معنی ده معزز شخص او د مرتبې په لحاظ سره د خلقو نه مخکښ تلونکې۔ او هراسی یا د خائے نوم دې یا هراس د هریسې نه دې چه یو قسم حلواء ته وئیلې شی یا هراس یوه ونه ده چه ازغی لری۔ لیکن معلومه نه ده چه ده ته هراسی ولې وائی۔

الکيا هراسی خپل احکام القرآن د مسلک شافعی د تائید دپاره لیکلې دې او په ده کښ هم مسلکی تعصب شته او په بعض مقاماتو کښ ئې په امام جصاص باندې ردونه کړيدي او د خپل تفسیر په ابتداء کښ ئې لیکلې دی چه ما دا تفسیر د امام شافعی د آراؤ په تائید کښ لیکلې دې۔

دا تفسیر هم د شوافعو د آراؤ د معلومولو دپاره ښه کتاب دې اګر که تعصب پکښ شته۔ لیکن ددې سره فوائد هم پکښ شته۔

دا تفسیر دارالکتب العلمیه بیروت په (۱۹۸۴ء) کښ په دوه جلدونو کښ شائع کړيدې۔

(۳) احکام القرآن د ابوبکر ابن العربی متوفی (۵۴۳ هـ)

دده نوم محمد بن عبد الله بن محمد دې ابوبکر ئې کنیه ده او د ابن العربی په نوم سره مشهور دې۔

د اندلس په مشهور ښار اشبیلیه کښ پیدا شوی وو پدې وجه ورته ابن عربی اندلسی اشبیلی هم وائی۔

دا حافظ وو، د علم سمندر وو، د اندلس علماؤ او دامامانو او حافظانو اختتام په ده باندې شوی وو۔

دا وائی: زه د خپل پلار سره په (۴۸۵ هـ) کښ د مصر په سفروتلې رم او شام ته هم تلې وم،

شام کبیر نے د ابوبکر طرطوشی نہ د فقہ علم حاصل کرے وو او بغداد تہ ہم تلے وو او ہلتہ نے د مشائخو نہ د حدیثو سماع اُوکرہ او علوم نے حاصل کرل۔ بیا پہ (۴۸۹ھ) کبیر حجاز تہ لارو او حج نے اُوکرو، د حج نہ واپس بغداد تہ راغلو او د ابوبکر شاشی، امام غزالی او د نورو علماؤ او ادباؤ صحبت نے اختیار کړو۔ پہ مصر او اسکندریہ کبیر نے ہم د محدثینو د یو جماعت صحبت اُوکرو، او پہ (۴۹۳ھ) کبیر د ډیرو علومو سرہ اشبیلیہ تہ واپس راغلو، ابن عربی پہ مختلفو علومو او فنونو کبیر مہارت او تجربہ لرلہ او د ہغے پہ تعلیم او اشاعت کبیر حریص ہم وو۔ ذہین وو، پہ آداب او اخلاق او بنائستہ معاشرت او سخاوت او شرافت د نفس صفاتو سرہ متصف وو۔

د وعدے پابند وو او دوستی سنبالونکے وو، پہ اشبیلیہ کبیر قاضی مقرر شو نو خلقو د ہغہ نہ زیاتہ فائدہ حاصلہ کرہ پدے وجہ چہ داد احکام شرعیہ و پہ نافذ کولو کبیر ډیر سخت وو او پہ ظالمانو باندے ددہ ډیر لوئی ہیبت طاری وو۔ بیا د قضاوت د ذمہ واری نہ جدا شو او د تدریس او تعلیم او تصنیف او تالیف پہ کار کبیر مصر د شو۔

دا پہ (۲۲) شعبان (۴۶۸ھ) کبیر د زیارت پہ شپہ پیدا شوی وو او ددہ وفات پہ ربیع الثانی (۵۴۳ھ) کبیر شوی وو او فاس بنار کبیر دفن شوی وو۔ [وفیات الاعیان لابن خلکان ۲۹۶/۴]۔

• ددہ تعارف ابن کثیر داسے کریدے: ((فقیہ ابن العربی مالکی وو، د ترمذی شارح وو، فقیہ او عالم وو، زاہد او عابد وو، پہ فقہ کبیر د مشغول کیدو نہ روستو د حدیثو سماع نے کرے وو۔ د غزالی پہ صحبت کبیر پاتے شوی وو او د ہغہ نہ نے علوم حاصل کړی وو لیکن د فلاسفو درائے طرف تہ د میلان پہ وجہ سرہ بہ نے پہ ہغہ باندے اعتراض ہم کولو او وئیل بہ نے چہ امام غزالی د فلاسفہ و پہ خیتو کبیر داخل شوی وو لیکن بیا د ہغے نہ نشو وتلے۔ واللہ اعلم۔ [البدایۃ والنہایۃ ۱۲/۲۲۸، ۲۲۹]۔

امام ذہبی وائی: ابن عربی د امام غزالی او علامہ ابوزکریا تبریزی او فقیہ ابوبکر شاشی د درسگاہونو نہ فارغ التحصیل وو۔ او ددہ ډیر معلومات راجمع کړی وو او تصنیفات نے لیکلی دی پہ ادب او بلاغت کبیر کمال تہ رسیدلے وو او د لرے لرے پورے ددہ د علم شہرت رسیدلے وو۔ پہ علم کبیر د ژور دریاب پہ شان وو، پر قیدونکے ذہن نے لرلو او بنائستہ اخلاق نے وو۔ او اللہ ورلہ ډیر مالونہ ورکړی وو۔ کلہ چہ د اشبیلیہ قاضی مقرر شو نو خلقو ددہ صفت اُوکرو او ددہ ډیر بنائستہ سیاست اُوکرو۔ (یعنی ډیر مزیدار نظم و نسق

تے اُوچلولو۔ پہ قضاوت کنبس ڊیر سختی اُورعب او هیبت والا وو۔ [تذکرۃ الحفاظ للذہبی : ۱۲۹۵/۴]۔

د قاضی ابن العربی پہ شاگردانو کنبس قاضی عیاض او ابو القاسم سهیلی پہ شان امامان د حدیثو هم شامل دی او دہ ڊیر تصانیف هم پریخوستی دی۔

لکه (۱) احکام القرآن (۲) عارضۃ الاحوذی شرح ترمذی (۳) الناسخ والمسخ (۴) العواصم من القواصم۔ (۵) القبس فی شرح موطأ ابن انس۔ (۶) المسالك علی موطأ مالک۔ (۷) الانصاف فی مسائل الخلاف۔ (۸) المحصول فی اصول الفقه۔ (۹) اعیان الاعیان۔ (۱۰) قانون التاویل۔

پدے کنبس ابتدائی خلور کتابونه چاپ شویدی او مشهور دی۔

ابن العربی پہ خپل کتاب (القبس فی شرح موطأ ابن انس) کنبس لیکلی دی چه مایو کتاب لیکلے دے چه ددے نوم (انوار الفجر فی تفسیر القرآن) دے۔ دا کتاب ما په (۲۰) شل کاله کنبس پوره کړیدے او دا په (۸۰) زره صفحاتو مشتمل دے۔ شیخ برهان الدین فرحون وئیلی دی چه ماته شیخ ابوالربیع برغواطی په مدینه منوره کنبس (۷۶۱ هـ) کنبس وئیلی وو چه ماته شیخ یوسف الحزام مغربی په اسکندریه کنبس په (۷۶۰ هـ) کنبس وئیلی وو چه د ابن العربی تفسیر انوار الفجر ما پوره پوره لیدلے وو۔ دا کتاب ما د امیر المسلمین ابو عنان بن امیر المسلمین ابوسعید په خزانه (یعنی د کتابونو خزانه) کنبس لیدلے وو۔ او په هغه وخت سلطان ابو عنان په مراکش ښار کنبس وو۔ د سلطان کتب خانه په سفر کنبس هم د هغه سره وه اوزه دیو جماعت سره د کتابونو د بندولو او پورته کولو په خدمت باندے مامور وم۔ ما چه کله ددے جلدونه شمار کړل نو (۸۰) جلدونو ته اُورسیدل او کتاب پوره وو۔ ناقص نه وو۔ ابوالربیع وائی چه ماته دا خبر را کونکے شخص یوسف الحزام ثقه او رشتینی او نیک سرے وو او همیشه تے د خپل لاس رزق خوړلو۔

[طبقات المفسرین ۱۶۹/۲]۔

د ابن العربی په احکام القرآن کنبس تطویل او اطناب نشته بلکه مختصر او جامع کلماتو باندے مشتمل تفسیر دے، ترتیب تے هم ډیر زیات ښه او آسان دے، د هر سورت په ابتداء کنبس وائی چه پدے سورت کنبس د آیات الاحکام تعداد دومره دے۔ او بیا د المسئلة الاولى او المسئلة الثانيه په عنوان سره د هر آیت متعلق احکام او مسائل بیانوی۔ اکثر خو د امام مالک مسلك ته ترجیح ورکوی لیکن په بعض مسائلو کنبس د امام مالک درائے په مقابله کنبس خپله جدارائے

هم پیش کوی لکه د سورة فاتحه په دویمه مسئله کښ ئه د مقتدی دپاره د فاتحه لوستلو مسئله د اقوالو سره ذکر کړیده بیا وائی چه زما په نیز صحیح داده چه په سری مونځ کښ په مقتدی باندی فاتحه لوستل واجب دی۔ او دا مذهب د مالکیه و خلاف دی۔
د ابن العربی یو خصوصیت دا دی چه د اسرائیلی روایاتو او ضعیف روایاتو نه سخت نفرت کوی۔

امام قرطبی هم په ده باندی ډیرې حواله ورکوی۔
د تفسیر د لال کتب العلمیه بیروت په (۱۹۸۸ء) کښ په څلورو جلدونو کښ شائع کړیده۔ او لاندی ئه د احادیثو تخریج هم کړیده۔ O

په اردو ژبه کی د قرآن بعض مفید تفسیرونه

(۱) تفسیر تفهیم القرآن

د سید ابو الاعلیٰ مودودی متوفی (۱۹۷۹ء)

د ابو الاعلیٰ مودودی صاحب پیدائش په (۳) رجب (۱۳۲۱ هـ) کښ مطابق (۲۵) ستمبر (۱۹۰۳ء) کښ د حیدر آباد په مشهور بنار اورنگ آباد کښ شوی وو۔ او د (۱۹۷۹ء) کښ (۷۶) کالو په عمر وفات شوی وو۔ ده د جدید تعلیم د فراغت نه روستو د دیارلسو کالو په عمر کښ د مولوی امتحان ورکړو چه د میټرک سره برابر وو۔ بیا د (۲۳) کالو په عمر کښ ئه علوم عقلیه او نقلیه سند فراغت حاصل کړو۔

ده د تفسیر نوم دے تفهیم القرآن ددے ابتداء ئه (۱۳۶۶ هـ) مطابق (۱۹۴۲ء) کښ کړی وه او په (۲۴) ربیع الثانی (۱۳۹۲ هـ) مطابق (۷) جون (۱۹۷۲ء) کښ ئه مکمل کړی وو او پدے کښ ئه ډیرش کاله او څلورو میاشتے لگولے وے۔

ده د تفسیر په اختتام کښ وئیلی دی چه ما په ابتداء کښ زیات تفصیل نه کولو ځکه چه ما پدے تفسیر سره غرض متوسط درجه خلق وو چه هغوی ته د لویو تفاسیرونه په اخذ کښ دقت او مشکلات وونو د هغوی دپاره د تفسیر د آسانولو هدف مے جوړ کړو پدے وجه د اولنسی جلد په حواشیو کښ اختصار شوی دے لیکن روستوراته د تفصیل ضرورت محسوس شو۔

نو پدے وجه ده په ابتدائی درې جلدونو کښ خاصکر په اول جلد کښ تشریح او تفسیر

کئیں اختصار کریدے لیکن روستنی درے جلدونو کئیں ئے ددے تلافی کریدہ۔
 دہ د لفظی ترجمے پہ خائے د عام فہم ترجمے لحاظ کریدے۔ لیکن پہ بعض خایونو کئیں ئے
 د لغوی معانیونہ دیرہ ورائدے ترجمہ کریدہ۔ پکار دا دہ چہ داسے عام فہم ترجمہ اوکرے
 شی چہ د لفظی ترجمے معنویت ہم لحاظ اوساتلے شی۔
 دہ پہ آخری جلدونو کئیں د احکام او قوانینو بحثونہ تفصیل سرہ کریدی او پہ تفسیر
 کئیں ئے غیر متعلق بحثونہ نہ دی چیرلی۔
 دا پہ تفسیر کئیں د سورتونو پہ ابتداء کئیں دیباچے ذکر کوی چہ پہ ہفے کئیں عموماً
 خلور خبرے ذکر وی د سورۃ د نوم وجہ د تسمیہ۔ زمانہ د نزول متعین کول۔ شان نزول او
 پس منظر یعنی ہفہ حالات بیانول چہ پہ ہفے کئیں سورۃ نازل شوے وو۔
 خلورم مضامین او مباحث۔
 لندہ دا چہ پدے تفسیر کئیں ہم دیر بنہ معلومات جمع دی او فائدہ ترے اخستل پکار
 دی۔

(۲) تفسیر ماجدی د مولانا عبد الماجد دریابادی

مولانا عبد الماجد دریابادی اول پہ انگریزی ژبہ کئیں د قرآن ترجمہ او تفسیر لیکلے وو بیا
 ئے پہ اردو کئیں ہم اولیکلو۔
 دا د خپل تفسیر پہ مقدمہ کئیں لیکلی چہ مالاندینی تفاسیر و نہ استفادہ کریدہ: تفسیر
 ابن جریر، تفسیر کشاف، تفسیر کبیر، تفسیر قرطبی، معالم التنزیل، تفسیر ابن کثیر،
 تفسیر بیضاوی، البحر المحیط، احکام القرآن لابن عربی او احکام القرآن د جصاص۔ د
 لغاتو کتابونو کئیں مفردات القرآن، لسان العرب او تاج العروس نہ ئے زیاتہ استفادہ
 کریدہ۔ او زیاتہ استفادہ ئے د مولانا تھانوی د بیان القرآن نہ کریدہ۔ دا د جدید علومو ماہر
 وو، لیکن تفسیر کئیں ئے د متقدمینو طرز استعمال کریدے خکہ چہ دا د مولانا مودودی
 سرہ پاتے شوے وو۔ د مستشرقینو، متجددینو او عیسایانو د اعتراضاتو مختصر مگر
 مدلل جوابات ورکوی۔

دا تفسیر ئے د مسودے پہ شکل پہ (۱۹۴۴ء) کئیں پہ پاؤ باندے درے کالو کئیں پورہ کرے
 وو۔ چہ عمر ئے (۵۱) کالہ وو۔ چہ پہ مسودہ او نظر ثانی او نظر ثالث تول باندے ئے پاؤ
 باندے (۶) کالہ لگولی دی۔
 دا ہم بہترین تفسیر دے۔

(۳) تدبر قرآن د امین احسن اصلاحی۔

داد مودوی صاحب ملگری پاتے شویدے۔

دده استاذ مولانا فراہی سرہ نے (۵) کالہ تعلیم اور تربیت حاصل کریدے۔ او خپل خان بہ نے د ہغہ د منہج ترجمان گنرلو۔

دده دواړو منہج دا دے چہ قرآن بہ خپلہ پہ قرآن کنب د تدبر کولو پہ ذریعہ فہمولے شی۔ د تدبر فی القرآن حکم اللہ تعالیٰ کریدے او تفسیر القرآن بالقرآن بہ کولے شی۔ دا دواړہ د عربیت ماہرین وو او پہ عربی لغت نے عبور حاصل وو لیکن دوی د رسول اللہ ﷺ احادیث، د صحابہ کرامو او تابعینو آثار او د امت مسلمہ د زرگونو محدثینو، مفسرینو او فقہاؤ تدبر او تفقہ شاتہ ارتوی یا پہ ہغے باندے یو طائرانہ نظر اچوی او خالص د عربی مہارت پہ بنیاد باندے تفسیر کوی او د سلفو تدبر اخوا کوی او د خپل شیخ پہ تدبر باندے اعتماد کوی دا دیرہ لویہ ے احتیاطی دہ، احادیثو لہ د قرآن کریم پہ تفسیر کنب ہیخ دخل نہ ورکول د منکرین حدیثو کار دے۔ پدے وجہ دوی خپل فکر او تدبر تہ پہ احادیثو باندے ترجیح ورکوی۔ او دوی چونکہ د لغاتو ماہرین وو پدے وجہ بنہ یقینی خبرہ چہ امت پرے اتفاق کرے وی بخاری او مسلم او نورو محدثینو پہ صحیح اسانید وراوړی وی ہغہ دوی پہ خپل د سحر پہ شان الفاظو سرہ د لوستونکو مخے تہ یوے بنیادہ خبرہ پیش کوی۔

دده تفسیر (تدبر قرآن) پہ بعض ځایونو کنب دیرے بنے نکتے ذکر کوی، د هر چا بنہ تہ بنہ وئیل او بد تہ بد وئیل د اہل سنتو اصول دی۔ پدے وجہ دده تفسیر نہ ہم فائدہ اخستل بنہ دی۔

(۴) تفسیر

تیسیر الرحمن لبيان القرآن

د ډاکټر لقمان صاحب

لقمان صاحب د مدینے یونیورسټی نہ د فراغت حاصلولو نہ روستو د دار الافتاء ریاض سعودی عرب پہ شعبہ د دعوت او ارشاد کنب ملازم شو۔ پدے شعبہ کنب بہ پہ دده باندے مختلف سوالونہ راتلل چہ یو سوال دا وو چہ کوم خلق د هندوستان نہ سعردی تہ کاروبار دپارہ راغلی دی د هغوی دپارہ یو تفسیر سرہ د ترجمے نہ پکار دے، دا وائی چہ ما به خلقو

تہ د مختلف تفاسیر و رہنمائی کو لہ لیکن پہ اکثر و تفاسیر و کتب بہ د توحید د عقیدے بیان نہ و و کوم چہ د قرآن کریم بنیادی موضوع دہ او بعض تفاسیر پہ بدعات و مشتمل و و، بعضے پہ انفرادی او دلہ بازی او شخصی آراء او نظریات و باندے مشتمل و و چہ پہ دیرو بہ زما زہ نہ مطمئن کیدو۔ نو پہ دغہ زمانہ کتب زما پہ زہ کتب د داسے ترجمے او تفسیر سخت ضرورت محسوس شو چہ د قرآن تفسیر پہ قرآن کریم، صحیح احادیث و صحیح اقوال د صحابہ کرام و د صحابہ کرام و نہ پہ نقل شوی تفسیر و نو سرہ او کہے شی۔

د دیرو ہندوستانی علما و نہ بہ ما مطالبہ ہم کو لہ چہ داسے تفسیر تیار و پکار دی لیکن ہغوی بہ شاتہ کیدل۔ آخر دا چہ ما پخپلہ پدے کار شروع او کہہ او د سلف صالحین و د منہج مطابق مے تفسیر او کہو۔

○ ددے تفسیر اہم خصوصیت دا دے چہ د قرآن کریم تفسیر نے بیرتہ پہ قرآنی الفاظ و سرہ کریدے دے دپارہ چہ پہ قرآن باندے پوہ پہ بنہ شان سرہ حاصلہ شی۔

○ پدے تفسیر کتب د بدعات و رسومات و د نام نہاد تصوف د انحرافات و رد او پہ عقیدہ د رسالت او ختم نبوت او د اللہ د اسماء او صفات و پہ توحید کتب بنہ وضاحت شویدے۔

○ تمام فقہی مسائل نے د قرآنی آیتون و او د صحیح احادیث و پہ رنرا کتب پہ وضاحت سرہ بیان کریدی۔ پہ بت پرستی، قبر پرستی، شرکی اعمال و غلطو تصورات و باندے نے دیر مزیدار انداز کتب بحث کریدے۔ لندہ دا چہ دا یو مختصر مگر جامع تفسیر دے۔

دا تفسیر پہ باریک کاغذ کتب پہ او پدو صفحو کتب پہ (۱۸۳۸) اتلس سوہ اتہ دیرش صفحو مشتمل دے چہ ددے نہ تقریباً درے جلدونہ جو پرپی۔ لیکلے شویدے۔

او د مدینے یونیورسٹی پنخہ طلبہ العلم نے ددے تفسیر پہ نظر ثانی او تصحیح باندے مقرر کری و و۔ او ہفہ تہو لو ددے تاثرات بیان کریدی او بیا د چاپ کو لو نہ مخکبش نے خپلے ہی بی (ام عبد اللہ) تہ د کتلو دپارہ ور کہے و و او ہفے ہم خپلہ رائے داسے ور کہہ : داسے ہنکاری چہ اوس زہ پہ قرآن پہ بنہ شان سرہ پوہیہم، مخکنو ترجمے او تفاسیر و نہ پہ تسلسل سرہ ما د قرآن مفہیم او معانی نشوز دہ کو لے۔ او دے تفسیر کتب دومرہ تسلسل دے چہ اوس زہ پہ قرآن پوہہ شوم۔

○ لقمان صاحب وائی چہ ما ددے تفسیر او ترجمے پہ تیاری کتب پنخہ کالہ عمر پدے طریقہ لگولے دے چہ پدے تہو لہ مودہ کتب بہ ما روزانہ تقریباً شپارس گینتے کار کو لو، پہ سفر او حضر کتب بہ نے ددے مسودات د خان سرہ گر خول او گلہ او چرتہ چہ بہ موقع ملاؤ

شوہ نو د ہفے پہ تصحیح او تدقیق کنس بہ لگیا شوم۔ پدے وجہ زہ وایم چہ ما ددے ترجمے او تفسیر پہ تیارولو کنس پنخہ کالہ نہ بلکہ پنخلس کالہ لگولی دی۔ (محمد لقمان السلفی ریاض - ۲۳/ شعبان سنہ ۱۴۲۱ھ) مطابق (۱۹) نومبر سنہ (۲۰۰۰ء)۔

○ دبعض ملگرو پہ درخواست سرہ ددے تفسیر پښتو ترجمہ چہ پښتانه ورونہ د الله په کتب پوهه شی راقم (ابوز هیر سیف الله) او (ابو سلمان حضرت محمد) دواړو شروع کړیده ان شاء الله چہ درے خلور میاشته روستو به منظر عام ته راش۔

(۵) تفسیر احسن البیان

د صلاح الدین یوسف چہ دار السلام په یو جلد کنس چاپ کړیده مختصر او جامع سلفی تفسیر دے، پدے کنس یو خصوصیت دا ذکر کوی چہ دا تفسیر د لفظ (خدا) ذکر کولو نه خالی دے هر خائے د (الله) لفظ ذکر شوی دے۔
او دا تفسیر هم د بدعتو اور سوماتو په تردید کنس مزیدار تفسیر دے۔

(۶) تفسیر تیسیر القرآن

د شیخ عبد الرحمن کیلانی صاحب۔

دا تفسیر هم ډیر مختصر او جامع تفسیر دے، د سلف صالحینو په منهج تفسیر پکنس بیان شوی دے۔ ددے نه هم فائده اخستل پکار دی۔ دا په پنخه جلدہ کنس چاپ شوی دے۔

(۷) تفسیر احسن الکلام

د الشيخ العلامة المفسر السيد عبد السلام حفظه الله

په پښتو ژبه کنس تفاسیر هم ډیر شے دی لیکن مشهور تفسیر زمونږ د شیخ القرآن علامه ابوز کربا (تفسیر احسن الکلام) هم ډیر جامع تفسیر دے د هغه به هم مسلمانانوله فائده اخستل پکار دی۔ دوی ددے تفسیر ابتداء د مردان په جیل کنس کړې وه لیکن هغه چونکه مختصر وو بیا ئے تفصیل سره لوی تفسیر په نهه جلدونو کنس تیار کړو۔ دوی په رستم ضلع مردان کنس اوسیدل لیکن د خه دعوتی مشکلاتو په وجه پېښور ته رانقل شو۔

شیخ صاحب جامع المنقول والمعقول، شیخ الحدیث او شیخ التفسیر دے، اللہ تعالیٰ نے پہ عمر کنیں دی۔ برکت اچولے دے، تول عمرے د اللہ د کتاب او د رسول اللہ ﷺ د احادیثو پہ خدمت کنیں تیر کریدے، پہ ہر مقام کنیں نے د قرآن درس کریدے، پہ دیرہ سختہ بیماری کنیں بہ نے ہم درس نہ پر بخود لو۔ او تر اوسہ پورے د اللہ د کتاب پہ تفسیر کنیں مشغول دے لیکن اوس د دیر ضعیف کیدو پہ وجہ ڈاکترانو پرے پابندی لگولے دے۔

شیخ صاحب پہ علماؤ کنیں یو وقار والا د سلفو پہ طرز جید عالم دے، حاضر جواب، مناظر، او بنائستہ بیان کونکے او د قرآن پہ تلاوت کنیں انتہائی اثرناک آواز لری چہ د ہغہ د آواز پہ آوریڈو سرہ د انسان د ہغہ د ملاقات شوق پیدا کیری۔

پہ اہل علمو کنیں منلے شویے او معتمد عالم دے۔ اللہ تعالیٰ دے ورلہ روغ صحت او عافیت ورکری او پہ ژوند کنیں کرے سعی او کوششونہ دے اللہ تعالیٰ پہ خپل دربار کنیں مقبول او منظور او گرزوی۔

(۷) تفسیر حکمة القرآن

پہ پنتوڑہ کنیں مونہ ہم دیو تفسیر ابتداء کریدہ خکہ چہ د اللہ د کتاب مزایا نہ ختمیدونکے دریاب دے، ہر عالم تہ اللہ تعالیٰ خپلہ خپلہ پوہ د ہغہ د شان مطابق ورکری وی۔

پدے وجہ زمونہ پہ زہ کنیں ہم اللہ تعالیٰ دا شوق پیدا کرو چہ یو تفسیر تیار کرے شی چہ د اللہ د کتاب سرہ مو تعلق پیدا شی او د ہغہ د کتاب رازونہ او حکمتونہ مونہ او نور مسلمانانو تہ واضحہ شی نو مونہ د تفسیر حکمة القرآن یو جلد تر (راعنا) پورے تیار کریدے او د ملگرو لاسونو تہ رسیدے دے، ان شاء اللہ چہ نورو جلدونہ بہ زرتزرہ سناسو د مخلصینو ملگرو پہ دعاگانو سرہ وجود تہ راشی۔

ددے تفسیر پنخوس خصوصیات د دغہ تفسیر پہ مقدمہ کنیں ذکر شویڈی ہغے تہ رجوع او کری۔

اللہ تعالیٰ دے او کری چہ مونہ او تہول مسلمانان پہ خپل صحیح دین پوہہ کری او د

خپل دين په خدمت كېنې زمونږ دا خو ورځې ژوند تير كړې چه هغه رانه رضا شي او د هغه په نتيجه كېنې لوټي كاميابو ته اُرسو-
د اُووه ديرش تفاسيرو تعارف ختم شو-

وبالله التوفيق-

وسبحانك اللهم وبحمدك اشهد ان لا اله الا انت استغفرك والتوب اليك، وصلى الله على نبينا محمد وآله وصحبه اجمعين-

[۱۳/ جمادى الاولى : ۱۴۳۱ هـ، مطابق : ۲۹/۴/۲۰۱۰، يوم الاربعاء]

فہرست اصول التفسیر وعلوم القرآن :

صفحہ	مضمون
۳	خطبہ د کتاب
۴	اول بحث : فضائل القرآن
۹	۲- دوم بحث : صفات حامل القرآن (د اہل قرآن صفات)
۱۸	۳- بحث : د قرآن د لوستونکی آداب
۲۳	فائدہ : د قرآن کریم سرہ پنځہ قسمہ تعلق ساتل پکار دی
۲۵	۴- بحث : د قرآن کریم نہ د فائدے اخستو اسباب
۲۸	۵- د قرآن کریم د پوځے نہ منع کونکی څیزونہ
۲۹	اول باب اصول التفسیر و مباحثہ - (د تفسیر اصول او طریقے)
۳۰	۱- اول امر : شرافت د علم التفسیر
۳۲	غرض د علم التفسیر
۳۵	۲- امر : معرفت اصح طرق التفسیر : (د تفسیر بہترینہ طریقہ پیژندل)
۳۶	خارجی فائدہ : قرآن او حدیث پہ یقین او قطعیت کښ یو شان دی
۴	فائدہ : د رسول اللہ ﷺ د تفسیر نہ علاوہ بل تفسیر جائز دے ؟
۴۷	مسئلہ : آیا پہ تفسیر کښ د صحابی قول حجت دے ؟
۵۰	۳- بحث : الفرق بین التفسیر والتاویل : (د تفسیر او تاویل ترمینځ فرق)
۵۳	۴- بحث : پہ قرآن کریم کښ د رائے استعمال
۵۴	رائے پہ دوه قسمہ ده
۶۰	بحث متعلق بالسابق : د قرآن کریم ترجمہ بلے ژبے ته څنگه ده ؟
۶۳	۵- بحث : موضوع القرآن الکریم (قرآن د څه نه بحث کوی ؟)
۶۸	بحث التوحید
۷۰	اقسام التوحید
۷۶	۶- بحث : کتاب او سنت به په ظاهر او د عربو د عرف مطابق حمل وی
۷۸	فائدہ : د اہل ظواہرو لفظ درے قسمہ خلقو دپاره استعمالیږی

- ۷- بحث : اسباب النزول پیژندل دی ۸۰
- د اسباب النزول د پیژندلو اهمیت او گوره ۸۳
- فائده : ((نزلت هذه الآية في كذا)) ددے مطلب څه دے ؟ ۸۴
- د شان نزول متعلق دوه خبرے زده کول ضروری دی (العبرة لعموم اللفظ) ۸۶
- ۸- بحث : آیا د سورتونو او آیتونو ترتیب توقیفی دے او که اجتہادی ؟ ۸۸
- مسئله فقهية : په قراءت د سورتونو کښ مخکښ والے روستو والی جائز دے ۹۰
- ۹- بحث : ربط او مناسبت پیژندل او د ربط اقسام ۹۱
- ۱۰- بحث : النسخ فی القرآن (په قرآن کښ د نسخ بیان) ۹۴
- د نسخ معنی ۹۵
- د نسخ حقیقت ۹۶
- نسخ عند المتقدمین ۹۷
- وقوع النسخ وجوازه (د نسخ واقع کیدل او د هغه جواز او امکان) ۱۰۲
- د نسخ د ثبوت دپاره شرعی دلائل ۱۰۴
- د تورات او انجیل نه د نسخ د جواز ثبوتونه ۱۰۴
- شروط النسخ (د نسخ څلور شرطونه) ۱۰۸
- نسخ په کوم څیزونو کښ راتلے شی ؟ ۱۰۸
- حکمت د نسخ ۱۱۰
- د نسخ په واقع کیدو اعتراضات ۱۱۲
- اقسام النسخ فی القرآن (د نسخ درې اقسام) ۱۱۳
- د نسخ نور اقسام (دوه) ۱۱۰
- د نسخ نهه (۹) صورتونه ۱۱۸
- قرآن کریم کښ څومره آیتونه منسوخ دی ؟ ۱۲۰
- د منسوخ آیتونو په باره کښ د شاه انور شاه او حسین علی رائے ۱۲۰
- د جلال الدین سیوطی او قاضی ابن العربی رائے ۱۲۱
- دویم باب -- علوم القرآن**
- ۱۱- بحث : نزول القرآن (د قرآن نازلیدل) ۱۲۹
- تنزیلات القرآن (د قرآن کریم د نازلیدو اقسام) ۱۳۰

- ۱۳۱ د قرآن کریم لوح محفوظ ته بیا بیت العزۃ ته نازلیدل
- ۱۳۳ بیت العزۃ ته د نازلیدو حکمتونه
- ۱۳۴ ۳- دریم رسول الله ﷺ په زړه د قرآن کریم نازلیدل
- ۱۳۵ د تدریجی نازلیدو اسرار او حکمتونه
- ۱۳۷ ۱۲- بحث: جبریل علیه السلام قرآن څنگه اخستې دے؟
- ۱۳۸ جبریل کوم شے نازل کړیدے؟
- ۱۴۱ ۱۳- بحث: ابتداء د نزول او موده د نزول د قرآن
- ۱۴۴ ۱۴- بحث: اولنی کوم آیتونه نازل شویدي؟
- ۱۴۷ ۱۵- بحث: د ټولو نه روستنې کوم آیت نازل دے؟
- ۱۴۹ آخری نازل شوی سورت
- ۱۵۰ ۱۶- بحث: تدوین القرآن وجمعه - (د قرآن جمع کول او کتابی شکل)
- ۱۵۴ تدوین قرآن په زمانه د نبوت کښ
- ۱۵۷ تدوین قرآن په زمانه د ابوبکر صدیق کښ
- ۱۶۱ جمع د قرآن په عهد عثمانی سنه (۲۴) کښ
- ۱۶۵ د عثمان د مصحف خصوصیات
- ۱۶۶ فائده: د مصحف نوم چا منتخب کړو؟
- ۱۶۷ ۱۷- بحث: تعارف القرآن (د قرآن تعارف او پېژندنه)
- ۱۶۹ ۱۸- بحث: وجوه اعجاز القرآن (د قرآن د اعجاز طریقے)
- ۱۸۰ ۱۹- بحث: المتشابهات والمحکمات پېژندل
- ۱۸۱ تعریفات المحکم والمتشابه
- ۱۸۲ د متشابهاتو اقسام
- ۱۸۳ د متشابهاتو د نازلیدو حکمتونه
- ۱۸۶ ۲۰- بحث: آیا په قرآن کښ مجاز شته؟
- ۱۹۹ ۲۱- بحث: نزول القرآن علی سبعة احرف مطلبونه او تشریحات
- ۲۰۰ د حروف سبعة تعلق صرف د الفاظو سره دے
- ۲۰۱ د حروف سبعة نه څه شے مراد دے؟
- ۲۰۷ اقوال اخری فی هذا الحديث

- ۲۱۰ آیا په مصحف عثمانی کښې اوه حرفونه موجود وو؟
- ۲۱۵ -۲۲- بحث: د قراء سبعة نومونه او تاریخ وفات
- ۲۱۵ -۲۳- بحث: د قرآن کریم نومونه
- ۲۲۴ -۲۴- بحث: معرفة المکی والمدنی (مکی او مدنی سورتونو معلومات)
- ۲۲۷ -۲- فائده: مکی او مدنی نه به د څه نه پیژنو؟
- ۲۲۹ د مکی سورتونو امتیازی خصوصیات
- ۲۳۱ د مدنی سورتونو خصوصیات
- ۲۳۳ د مکی او مدنی سورتونو اقسام
- ۲۳۴ -۲۵- بحث: د سورة لغوی او اصطلاحی معنی
- ۲۳۵ د سورتونو عدد
- ۲۳۶ د سورتونو نومونه
- ۲۳۷ -۲۶- بحث: حکمة تسویر القرآن- (د قرآن سورتونو ته تقسیمولو حکمة)
- ۲۳۹ -۲۷- بحث: د سورتونو اقسام
- ۲۴۰ -۲۸- بحث: د آیت لغوی او اصطلاحی معنی
- ۲۴۲ د آیت د پیژندلو طریقه
- ۲۴۳ -۲۹- د آیتونو تعداد او شمار
- ۲۴۰ -۳۰- بحث: کلمات القرآن
- ۲۴۶ -۳۱- بحث: د قرآن حروف څومره دي؟
- ۲۴۷ -۳۲- بحث: نقطه او حرکات د قرآن
- ۲۵۰ -۳۳- بحث: د دې نقطو او شکل حکم
- ۲۵۰ -۳۴- بحث: اجزاء یا سیپارے
- ۲۵۱ -۳۵- بحث: رموز او اوقاف
- ۲۵۲ -۳۶- بحث: رکوعات
- ۲۵۲ -۳۷- بحث: د قرآن کریم حزبونه او منازل
- ۲۵۳ -۳۸- السور المکیه والمدنیه او ترتیب نزولی او ترتیب تلاوت
- ۲۵۹ -۳۹- بحث: معرفة الوحی [د وحی تعارف او پیژندنه]
- ۲۶۰ د وحی لغوی او اصطلاحی تعریف

- ۲۶۳ دوحی شرعی معنی
- ۲۶۴ ۴۰- بحث: دوحی د نزول کیفیات
- ۲۷۰ ۴۱- بحث: وحی او جدید علمی تحقیق
- ۲۷۴ ۴۲- بحث: قصص الانبیاء او قصص القرآن او ددے فائدے
- ۲۸۱ حکمة تکرار القصص (د قصو مکرر ذکر کولو حکمتونه)
- ۲۸۳ ۴۳- بحث: الاستشهاد بالاسرائیلیات
- ۲۸۴ اقسام الاسرائیلیات
- ۲۹۲ ۴۴- بحث: تعارف د بعض مشهورو تفاسیر او د هغوی د مصنفینو
- ۲۹۲ د تفسیر بالمأثور والاتفاقی ۱- تفسیر د ابن ماجه
- ۲۹۳ ۲- تفسیر ابن جریر الطبری
- ۲۹۴ د ابن جریر د قناعت عجیبه واقعہ
- ۲۹۵ ابن جریر باندے د شیعیات الزام
- ۲۹۸ ۳- تفسیر ابن المنذر النیشاپوری
- ۲۹۸ ۴- ابن ابی حاتم رازی
- ۳۰۰ ۵- ابن مردویه
- ۳۰۱ ۶- بحر العلوم د سمرقندی
- ۳۰۱ ۷- النکت والعیون تفسیر الماوردی
- ۳۰۳ ۸- معالم التنزیل للبغوی
- ۳۰۶ ۹- زاد المسیر لابن الجوزی
- ۳۰۷ ۱۰- المحرر الوجیز لابن عطیه
- ۳۱۰ ۱۱- جامع احکام القرآن للقرطبی
- ۳۱۱ ۱۲- تفسیر القرآن العظیم لابن کثیر
- ۳۱۵ ۱۳- الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن للشعلبی
- ۳۱۶ ۱۴- الدر المنثور فی تفسیر المأثور للسيوطی
- ۳۱۸ تفسیر بلرأی المحمود
- ۳۱۸ ۱- مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر) للامام الرازی
- ۳۲۱ ۲- انوار التنزیل واسرار التاویل للبیضاوی

- ۳۲۳ ۳- مدارك التنزيل وحقائق التاويل للنسفی
- ۳۲۴ ۴- لباب التاويل فى معانى التنزيل للخازن
- ۳۲۷ ۵- البحر المحيط لابی حیان
- ۳۲۹ ۶- غرائب القرآن و رغائب الفرقان للنيسابورى (نیشاپورى)
- ۳۳۱ ۷- اللباب فى علوم الكتاب لابن عادل الدمشقى
- ۳۳۲ ۸- تفسير الجلالين للسيوطى والمحلّى
- ۳۳۴ ۹- ارشاد العقل السليم الى مزايا الكتاب الكريم (لابى السعود)
- ۳۳۵ ۱۰- روح المعانى للاكوسى
- ۳۳۹ ۱۱- التحرير والتنوير لابن عاشور
- ۳۴۰ ۱۲- محاسن التاويل يعنى تفسير القاسمى
- ۳۴۲ تفاسير الاحكام
- ۳۴۲ ۱- احكام القرآن للجصاص
- ۳۴۳ ۲- احكام القرآن للکيا الهراسى
- ۳۴۴ ۳- احكام القرآن لابی ابن العربى القاضى
- ۳۴۷ اردو تفاسير
- ۳۴۷ ۱- تفسير تفهيم القرآن للمودودى
- ۳۴۸ ۲- تفسير ماجدى
- ۳۴۹ ۳- تدبر قرآن امين احسن اصلاحى
- ۳۴۹ ۴- تيسير الرحمن لبيان القرآن لقمان صاحب
- ۳۵۱ ۵- تفسير احسن البيان د صلاح الدين يوسف
- ۳۵۱ ۶- تفسير تيسير القرآن د عبد الرحمن كيلانى
- ۳۵۱ پشتو تفاسير : ۱- تفسير احسن الكلام د شيخ عبد السلام حفظه الله
- ۳۵۲ ۲- تفسير حكمة القرآن د شيخ ابو محمد امين الله حفظه الله
- ۳۵۳ اختتام کتاب

اصول التفسير وعلم القرآن

مکتبہ محمدیہ

منگل مارکیٹ گنج پشاور

Mob: 0301-8828402